

ANNALES

Analiz za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia 23, 2013, 1

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2011-03-24

UDK 904:94(497.47)«394»

POSKUS LOCIRANJA BITKE PRI FRIGIDU LETA 394 NA OBMOČJU MED SANABORJEM IN COLOM

Andrej ŠTEKAR
34151 Opčine (TS), Ul. Alpini 32, Italija
e-mail: andrej.stekar@tin.it

IZVLEČEK

V prispevku je na podlagi ogleda terena in upoštevajoč vojaško taktiko tistega časa podan poskus natančnejše lokalizacije znane bitke pri Frigidu, kjer sta se leta 394 spopadli Evgenijeva in Teodozijevo vojska. Kljub temu da naj bi se v tej bitki spopadli dve številčni vojski, do danes še niso bili najdeni nobeni konkretni dokazi, ki bi z gotovostjo potrdili točen kraj spopada.

Ključne besede: Frigidus, Teodosij I., Evgenij, Arbogast, Arbitio, rimska vojska, burja, Sanabor, Col, Orešelj, Kovk, Vipava, Ajdovščina, sv. Danijel, Bela

TENTATIVO DI LOCALIZZAZIONE DELLA BATTAGLIA DEL FRIGIDO DEL 394 NELLA ZONA TRA SANABOR E COL

SINTESI

Nel 394 l'imperatore romano Teodosio I mosse le sue truppe da Constantinopoli per sconfiggere l'usurpatore Flavio Eugenio che controllava la parte occidentale dell'impero. La battaglia decisiva tra i due eserciti si svolse nei pressi del fiume Frigidus che gli storici e gli archeologi identificano con il fiume Vipava o con il suo affluente Hubelj. Secondo alcuni scrittori dell'epoca la battaglia fu molto cruenta e durò addirittura due giorni. Finora non è stata trovata nessuna traccia di questa grande battaglia che potrebbe essersi svolta nella zona tra i paesi Sanabor e Col. In questa ristretta e difficilmente accessibile area passava la principale strada che collegava Aquileia con Emona e la zona si presta benissimo per un agguato nel quale le truppe dell'usurpatore Eugenio avrebbero potuto facilmente bloccare, accerchiare e distruggere le truppe di Teodosio. L'area presa in considerazione è sicuramente strategica dal punto di vista militare in quanto vi si trovano tuttora diverse fortificazioni miliari costruite in epoca moderna. Tenendo conto della forza delle truppe miliari romane dell'epoca, è stato ricostruito un possibile scenario militare, cercando di dimostrare che la zona è il posto ideale per fermare ed accerchiare un nemico che stesse tentando di passare il passo Ad Pirum per entrare in Italia.

Parole chiave: Frigidus, Teodosio I, Eugenio, Arbogaste, esercito romano, Sanabor, Col, Orešelj, Kovk, Vipava, Ajdovščina, sv. Danijel, Bela.

UVOD

Po tragičnemu porazu rimske vojske leta 378 pri Adrianoplu in smrti cesarja Valenta je cesar Gracijan za avgusta vzhodnega dela cesarstva izbral Teodozija. Leta 383 je uzurpator Magno Maksim dal ubiti Gracijana. Zaradi težav s Perziji in nejasnosti glede statusa Gracijanovega polbrata Valentinijana II., ki je vladal Italiji, delu Ilirika in Afriki je Teodozij počakal nekaj let in šele leta 388 napadel uzurpatorja Maksimina in ga premagal na bojnem polju pri Sisku in Ptuju. Maksimin se je zatekel v utrjeni Oglej, kjer pa so ga usmrtili lastni vojaki. Po zmagi je Teodozij na prestol zahodnega dela cesarstva ponovno postavil mladega Valentinijana in se poročil z njegovo sestro Gallo. Teodozij se je ustavil v zahodnem delu cesarstva za več let, in sicer do leta 391. Pred vrnitvijo v Kostantinopol je Teodozij določil generala Arbogasta za varuha mladoletnemu Valentinijanu. Leta 392 so našli Valentinijana II. mrtvega. Ni jasno, ali je storil samomor ali so ga umorili. V zadevo pa je bil gotovo vpleten njegov svetovalec in varuh Arbogast, ki se je odločil, da poišče kandidata, ki bi na prestolu nasledil Valentinijana. Našel ga je v učitelju retorike Evgeniju, ki je bil povzdignjen v avgusta. Teodozij uzurpatorja Evgenija ni napadel takoj, temveč je počakal do leta 394. Po smrti žene Galle je Teodozij pripravil vojaško ekspedicijo in krenil na pot z namenom, da uredi razmere v zahodnem delu cesarstva. Evgenijevo vojsko je vodil Arbogast, ki je bil izkušen vojaški poveljnik. V bitki pri Frigidu¹ je Evgenij postavil zasedo, v kateri bi moral uničiti Teodozijevo vojsko. Na Teodozijevi strani se je bojeval večji kontingent Gotov, ki so bili poraženi v velikem številu v poskusu preboja skozi Arbogastove vrste. Zaseda bi se morala zaključiti tako, da bi skupina Arbogastovih vojakov Teodozijeve čete napadla v hrbet. To se ni zgodilo, ker je poveljnik, ki bi moral Teodozija napasti iz zasede, prešel na cesarjevo stran in s to potezo rešil Teodozija. Ta izdaja je Teodoziju omogočila, da je Evgenija ponovno napadel. Ni jasno, ali je bitka trajala en dan ali mogoče celo dva (Springer, 1996, Paschoud 1997). Gotovo pa je Teodozij sovražnika napadel dvakrat. Prvi napad je bil zavržen in na bojišču je obležalo veliko Teodozijeve Gotov. Med drugim napadom naj bi se dvignila burja, ki je pihala proti obrambni črti in motila Evgenijevo vojsko. Arbogastove čete je zajela panika in Teodoziju je preboj uspel. Evgenija so usmrtili, Arbogast pa si je sodil sam. Po bitki je Teodozij poraženi vojski prizanesel in nadaljeval svojo pot v Italijo ter prišel v Oglej, kjer se je srečal z milanskim škofom Ambrozijem. Pot je zaključil v Milanu, kjer je nekaj mesecev po bitki leta 395 umrl (Lippold, 1980, Leppin, 2008, Maraval, 2009).

DOSEDANJI POSKUSI LOCIRANJA BITKE

Zgodovinar Otto Seeck in avstro-ogrski častnik Georg Veith sta že pred stoletjem trdila, da se je bitka pri Frigidu odvijala na področju Vrhpolj med Dupljami in Zemonom (Seeck - Veith, 1913, 10). Zgodovinarja sta trdila, da sta Evgenij in Arbogast to obrambno črto izbrala zato, ker bi Teodozij na grebenu, ki se dviga tik nad Vrhpoljem, težko razporejal svoje čete.

Pogled z Zemono proti Vrhpolju, kjer naj bi se na podlagi Seeck-Veithove teorije odvijala bitka med Teodozijem in Evgenijem.

The view from Zemono towards Vrhpolje, which the Seeck-Veith theory indicates as the site of the battle between Theodosius the Great and Flavius Eugenius.

S podobno razporeditvijo čet se strinja tudi Francois Paschoud (Paschoud, 1979, 480–482), ki je svoji raziskavi priložil specialko z včrtano glavno rimsko cesto in njen možen potek nad Budanjami (Paschoud, 1979, priloga 4). Avtor si je območje ogledal dvakrat, in sicer leta 1975 in leta 1977, toda kot je sam priznal, nekoliko v naglici, ker je bilo takrat območje pod strogim nadzorom JLA (Paschoud, 1997, 280). S potekom bitke na tej lokaciji se strinja tudi Davorin Vuga, ki pravi, da je Arbogastova zapora potekala nekako v črti majhnih kop pri vaseh Zemono in Duplje, s tem da je zapirala jezičasto ravnico pred Vrhpoljami (iz smeri reke Vipave) in se zaključila na obeh omenjenih vzpetinah (Vuga, 1984, 16). S hipotezo o bitki pri Vrhpoljah se v glavnem strinja tudi profesor Rajko Bratož, čeprav se ne spušča v vprašanje kraja odločilnega spopada in ne načena taktičnih in logističnih vprašanj (Bratož, 1994, 35).

Drugi avtorji postavljajo lokacijo bitke pri Frigidusu nekam k Hublju, ki teče mimo obzidja nekdanje Castre

¹ Natančnejši potek bitke in vse do sedaj znane vire, ki poročajo o njej, je podal prof. Rajko Bratož v svoji monografiji *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev* (Bratož, 1994). Razni viri v izvirnem jeziku in prevodi, ki se nanašajo na bitko pri Frigidu, so prisotni tudi v delu Clavstra Alpivm Ivliarvm I Fontes (Sašelj - Petru, 1971).

oz. sedanje Ajdovščine in se po kratkem toku izliva v bližnjo Vipavo. Karl Pick in Walter Schmid trdita, da je Evgenij svoj štab postavil na Ustje in da je bojna črta potekala od tam proti Ajdovščini (Pick, K. – Schmid, W., 1922–1924, 308). Jaro Šašel v svojem opisu rimske štabne baze na Hrušici sicer bitko opiše in omenja, da je Frigidum fluvium pravzaprav Hubelj pri trdnjavi Castra (Ajdovščina) (Šašel, 1988, 15), vendar se ne spušča v natančnejšo lokalizacijo bitke.

Marko Frelih (Frelih, 2002 in 2003) ponuja popolnoma drugačno lokacijo bitke, in sicer nekje v Posočju. To pomeni, da bi Teodozij namesto glavne poti v Italijo preko Hrušice izbral drugo pot, ki je od Logatca vodila proti Tolminu in preko Kobarida v Čedad. Freliha moti predvsem nenavadno zarisana reka Frigidus na Tabuli Peutingeriani (Frelih, 2003, 39). Na omenjenem zemljevidu je tok Frigidusa podoben sedanjemu toku reke Soče. Zaradi tega Frelih Sočo istoveti s Frigidusom in znamenito bitko postavi na ne natančneje določeno lokacijo v Posočje.

STRATEŠKI RAZLOGI ZA POSTAVITEV BITKE PRI FRIGIDUSU MED COLOM IN SANABORJEM

Seeck in Veith sta v svoji raziskavi bitke uvodoma predpostavila, da je v njej sodelovalo ogromno število vojakov (preko 100.000) (Seeck, 1913, 13). Drugi temeljni element za ta dva raziskovalca je bila burja, ki v zgornji Vipavski dolini dosega izredno moč (Seeck, 1913, 7). Trdila sta, da so bile Evgenijeve čete postavljene na obrambni bojni črti, ki naj bi se raztezala od Dupelj mimo Vrhpolj do Zemoni (Seeck, 1913, 10). Taka bojna črta naj bi bila obvladljiva z izredno velikim številom vojakov. Polja in terase med Dupljami in Zemonom so danes precej gosto poseljena in precej obdelana. Južno od Zemoni so pred nekaj leti speljali avtocesto, vendar nikjer niso našli morebitnih ostankov bitke niti grobov padlih vojakov. Dolina reke Bele se od Cola proti Vrhpolju širi in pobočja Kovka postajajo položnejša. Razporeditev Evgenijeve vojske na tem območju ne bi bila najprimernejša z vojaškega vidika, saj bi se lahko Teodozijevo vojska kljub deloma strmemu in kraškemu območju, ki se spušča proti Vrhpoljam, vseeno razporedila v bojne vrste.

Kljub temu da je glede številčnosti rimskih enot v IV. stoletju še veliko nejasnosti, nekateri sodobni avtorji (Goldsworthy, 2007, 210; MacDowall, 2001, 26; Le Bohec, 2008, 204; Heather, 2005, 227; Barbero, 2005, 130) pri analizi sodelujočega števila vojakov v vojnih operacijah rimske vojske v drugi polovici IV. stoletja trdijo, da so v pomembnih bitkah tistega časa operirale dobro izurjene enote, ki so v povprečju štejele od 10.000 do 20.000 vojakov. Celotna rimska vojska naj bi v vzhodnem delu cesarstva v IV. stoletju po svojem obsegu, v številu mornarice, štela okrog 330.000 vojakov (Treadgold, 2007, 84). Vendar je treba pri tem velikem številu vojakov upoštevati, da je ta del cesarstva obsegal ogromno območje, ki je pokrivalo ves Balkan z

nevarnimi mejami na vzhodu, današnjo Turčijo z mejo s Perzijo, Bližnji Vzhod in sredozemski pas Afrike. Država je morala nadzorovati svoja ozemlja, predvsem pa svoje meje, zlasti tiste, ob katerih so bili sosedi precej napadalni. Cesarju je bil v uporabo in naporitev na ogrožena območja na razpolago samo manjši del te velike vojske. Upoštevajoč dejstvo, da je bila bitka pri Frigidusu v bistvu civilna vojna, v kateri je pod vodstvom dveh različnih vladarjev nastopala ista vojska, bo poskus rekonstrukcije bitke na izbranem območju slonel na predpostavki, da sta se spopadli dve večji armadi, ki sta šteli vsaka od 10.000 do 20.000 vojakov. Zgoraj omenjenim teorijam je mogoče dodati še dejstvo, da je Teodozij po zmagi nad uzurpatorjem Maksiminom leta 388 preselil na vzhodni del cesarstva nekatere izbrane čete (Leppin, 2008, 137) in da je Evgenij nadzoroval ves zahodni del cesarstva, v številni Ilirik, ki je bil pod nadzorom Nikomaha Flavijana (Leppin, 2008, 251). Temu je treba dodati, da Teodoziju ni prišla iz Afrike nobena vojaška pomoč (Leppin, 2008, 258), da so Teodozijevo vojsko kar dvakrat porazili Goti, in sicer leta 380 (Heather, 2006, 235) in leta 391 (Leppin, 2008, 243). Mogoče je imel Teodozij kljub zgoraj navedenim argumentom številčno premoč zaradi gotskega kontingenta in bi torej njegov korpus lahko imel nekoliko večje število vojakov (15.000–20.000) v primerjavi z Evgenijevimi enotami (10.000–15.000). To sta bili za tiste čase dve veliki vojski, ki sta terjali od obeh vladarjev veliko napora in organizacijskih sposobnosti. Teodozij je verjetno imel pri sestavi svojih enot še nekaj več težav, saj je bila približno šestnajst let pred Frigidusom rimska vojska vzhodnega dela cesarstva drastično uničena in premagana pri znameniti bitki pri Adrianoplu. Tu je poleg elitnih čet in raznih generalov padel sam cesar Valent. Zaradi pomanjkanja izurjenih vojakov v vzhodnem delu cesarstva je Teodozij med svoje čete očitno sprejel tudi večji kontingent gotskih vojakov, ki so kasneje sodelovali v bitki pri Frigidusu. V bitkah število vojakov ni vedno odločujoče. Pomembnejša je njihova izurjenost, da operirajo v najrazličnejših pogojih, njihova disciplina, da natančno in vztrajno izvedejo vse zastavljene operacije, njihova oprema in logistika (predvsem redna prehrana velikih enot). Upoštevajoč dejstvo, da je imel Teodozij večji kontingent Gotov, lahko zaključimo, da je mogoče imel številčno premoč, vendar te enote niso bile zelo disciplinirane, še manj pa izurjene za operacije na zahtevnem terenu. Konkretno je šlo v primeru bitke pri Frigidusu za napad na dobro branjene položaje na težko prehodnem terenu, ki ga je sovražnik predhodno izbral prav zato, da bi otežil namere napadalca.

Pri odločilni bitki med Teodozijem in Evgenijem je bilo obema vladarjema jasno, da mora eden izmed njiju uničiti nasprotnika. Še posebno je bilo to jasno Evgeniju oz. njegovemu generalu Arbogastu. Arbogast je bil izkušen vojak, ki je uspešno sodeloval pri najrazličnejših vojnih operacijah, zlasti na Renu (Leppin, 2008, 244). Arbogast je kot Teodozijev poveljnik vedel za usodno na-

pako, ki jo je naredil uzurpator Maksimin leta 388, ko se je s svojimi četami zaprl v utrjeno mesto Oglej, misleč, da je tam na varnem pred Teodozijem. Kot dober vojak je izkoristil odlične pogoje, ki mu jih je nudil teren, ki se nahaja prav na prehodu »Alp« med Hrušico in Ajdovščino. Odločil bi se lahko tudi za obrambo na Hrušici, kjer bi na dobro utrjenih pozicijah zlahka zaustavil napredujočo vojsko, vendar bi se ta lahko umaknila npr. v Emono, tam prezimila, počakala na okrepitve in spomladi ponovno napadla sovražnika. Bitka na Hrušici bi odločilni dvoboj dveh vladarjev samo časovno premaknila. Arbogast je torej iskal način, da dokončno uniči Teodozijevo vojsko oz. samega cesarja. To je bilo mogoče izvesti nekje, kjer bi bile Arbogastove čete v taktično boljšem položaju in bi tako imele več možnosti za odločilno zmago tudi z manj številčno vojsko. Gotovo je Arbogast tudi vedel, da ima Teodozij med svojimi četami konjenico, ki se je v raznih bitkah izkazala kot nevaren dejavnik. Prav v bitki pri Adrianoplu leta 378 je gotska konjenica odločilno prispevala k porazu rimske vojske (MacDowall, 2001, 76). V klasični frontalni bitki na odprtem terenu bi lahko rimska ali gotska konjenica udarila sovražnika v bok ali celo v hrbet. Najboljša pozicija za Arbogasta bi bila tista, pri kateri se konjenica ne bi mogla razporejati v bojne enote in odločilno vplivati na potek bitke.

Postavitev Evgenijeve vojske na Hublju oz. pred vrati Ajdovščine je taktično malo verjetna, saj se Ajdovščina nahaja v sami Vipavski dolini, na ravninskem področju, kjer bi lahko obe vojski manevrirali z precejšnjo lahkoto in se razporejali po lastnih željah. Tudi Teodozijeve konjenice bi se lahko razporedila pred Ajdovščino in postala nevaren dejavnik v bitki. V tem primeru bi bili opisi bitke nekoliko drugačni. Ajdovščina je nedvomno pomembno arheološko najdišče (Osmuk, Svoljšak, Žbona-Trkman, 1994). Arheologi so ob kopanju za razne infrastrukture v okolici Ajdovščine večkrat našli na rimske najdbe, vendar sledov večje bitke še niso odkrili.

Frelih trdi, da ni razlogov, da bi Evgenij gradil improvizirano leseno oporišče na Zemonu, če pa je imel v zaledju, v današnji Ajdovščini, mogočno trdnjavo z masivnim zidovjem in z obrambnimi stolpi (Frelih, 2003, 37). Avtor pozabi, da je Arbogast postavil zasedo in da je prav teren med Vrhpoljami in Hrušico najprimernejši za zasedo. Castra ni bila primerna za postavitve zasede, saj se nahaja že globoko v ravninskem delu Vipavske doline. Trditev, da je mogoče Teodozij uporabil cesto mimo Mosta na Soči in Tolmina je nenavadna, saj bi uporabil stransko pot namesto glavne in krajše »avtoceste« do Ogleja. Na dvome v zvezi z upodobitvijo reke Frigidus na Tabuli Peutingeriani pa je argumentirano odgovoril Mihelič (Mihelič, 2005).

ANALIZA TERENA NA OBMOČJU MED SANABORJEM IN COLOM

Najkrajša kopna pot z Balkana v Italijo je nedvomno vodila preko Emone, Longatica, prelaza Ad Pirum

in dalje po Vipavski dolini proti Italiji. Rufin iz Ogleja (Rufino, 1986, 174) govori o zasedi, ki naj bi jo postavil Evgenij. Pravi teren za zasedo, kjer bi Evgenij lahko zlahka ustavil napredujočo Teodozijevo vojsko in jo obenem obkolil in uničil, je območje, ki se spušča od Hrušice proti Ajdovščini, in sicer natančneje področje, ki gre v skoraj ravni črti po višje ležeči cesti od Predmeje do Starega gradu pri Colu ali pa po nižje ležeči cesti od Predmeje po dolini hudournika Bele do vasi Sanabor, ki leži točno pod Starim gradom. To območje

Stari Grad (Trilek) ob glavni cesti Ajdovščina–Idrija pred Colom.

Old Castle (Trilek) by the Ajdovščina–Idrija main road, before Col.

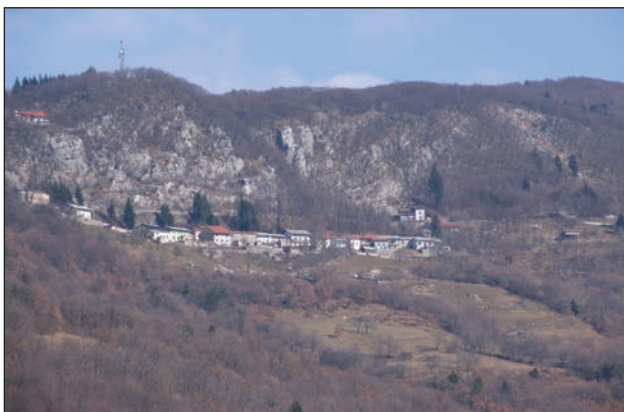
je relativno ozko in težje prehodno, saj so pobočja, ki se spuščajo med Colom in hudournikom Bela, na nekaterih točkah izredno strma.

Po vsej verjetnosti je glavna rimska cesta potekala približno po sedanji trasi glavne ceste, ki pelje od Hrušice proti Ajdovščini. Možno pa je tudi, da se je del glavne ceste odcepil nekje med Podkrajem in Colom in skozi Sanabor tekla nižje po dolini potoka Bele proti Vrhpoljam in dalje v vas Vipavo. O tej možnosti priča dejstvo, da se na notranji strani cerkvenega zidu cerkve sv. Danijela pri Sanaborju nahaja rimski milnik, postavljen leta 364–367 za časa vladarja Valentinijana in Valensa (Petru, 1975, 123). Na točno isti geografski višini, vendar nekoliko višje, so na dvorišču Starega gradu leta 1874 našli drug milnik, ki so ga postavili za časa vladarja Julijana iz l. 361–362 (Petru, 1975, 122). Postavitve obeh milnikov na isti geografski točki verjetno ni naključna. Zelo možno je, da sta obstajali dve poti, ki sta deloma paralelno vodili iz Ajdovščine proti Hrušici. Prva, mogoče starejša, je vodila iz Ajdovščine po Vipavski dolini in se nato dvigovala mimo Sanaborja po dolini hudournika Bele proti Colu. Pot je bila nekoliko bolj strma le med Sanaborjem in Orešljem. Zgornja pot, ki

Rimski miljenik na pokopališčnem zidu cerkve sv. Danijela pri Sanaborju.
Roman milestone in the cemetery wall of St. Daniel's Church near Sanabor.

teče bolj ali manj po sedanjí trasi glavne ceste, je sicer položnejša, vendar je bila njena izgradnja tehnično bolj zahtevna. Drugih, krajših poti med Emono in Oglejem

Zaselek Spodnji Orešelj, ki leži tik pod sedanjo glavno cesto Col–Pokraj.
The hamlet of Spodnji Orešelj, situated right under the current Col–Pokraj main road.

ni bilo, razen če ne bi Teodozij hotel zaobiti sovražnika preko Postojne ali preko Posočja.

Evgenij bi lahko postavil svojo obrambno črto na dveh lokacijah, ki sta obe strateško izredno zanimivi. Prva bi lahko bila na področju zaselka Orešelj, ki se nahaja nekaj sto metrov pred Colom v smeri proti Podkraj. Tu se glavna cesta Podkraj–Col nahaja na izredno težko prehodni točki, saj so pobočja Višenjskega vrha in Korenovega vrha zelo strma in v določenih krajih celo navpična. Pobočje, ki se spušča proti Sanaborju, je tudi precej strmo. Na tej točki je očitno obstajala neka obrambna črta, saj so bili tu vidni ostanki utrdb, o katerih govori Müllner (Müllner, 1879/1996, 148), ki je evidencialno tudi nekatere arheološke najdbe. Nad Orešljem se nahaja strma vzpetina, imenovana Šance, kjer je gotovo obstajala večja utrdba (Müllner, 1879/1996,

Pogled s Šanc na dolino reke Bele proti Sanaborju. Pod strmimi pečninami Šanc so vidne hiše Zgornjega Orešlja. Na desni je viden hrib Kovk, v ozadju pa Vipavska dolina in Vrhpolje.

A view of the Valley of the Bela River from Šance towards Sanabor. The houses of Zgornji Orešelj can be seen under the Šance crags. On the right, the Kovk hill, in the background, the Vipava Valley and Vrhpolje.

148). Žal je to območje arheološko še neraziskano in uničeno zaradi postavitve oddajnika. S strateškega vidika bi imele lahko tu svoje pozicije Evgenijeve čete, ki bi zaprle pot napredujoči Teodozijevo vojski, ki bi na tem območju težko razporejala svoje vojake. Teodozijeve čete bi se lahko spustile po ravninah proti Sanaborju, kjer pa bi jih Evgenijeve čete z lahkoto zadržale. Med drugim bi lahko Evgenij izkoristil bližnjo vojaško postojanko na Colu. Zaradi strmine terena bi bila konjenica neuporabna.

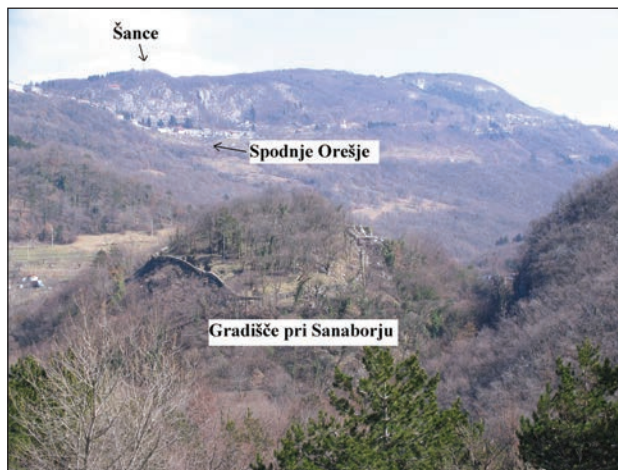
Druga obrambna pozicija bi lahko bila postavljena na nekoliko širši frontni črti, ki gre od hriba Leskovec po grebenu v dolino reke Bele tik za cerkvijo sv. Danijela pri Sanaborju in bi se po grebenu dvignila mimo Starega

Ravnice proti Sanaborju. Na dnu doline teče hudournik Bela.

Ravnice towards Sanabor. The bottom of the valley is washed by the Bela torrent.

gradu v strmine Kovka. Tudi ta pozicija je s strateškega in z obrambnega vidika precej dobro nastavljena, saj bi Teodozij z veliko težavo razporejal svoje čete po ozki glavni cesti pred Starim gradom, v dolini pa bi ga obko-

Utrdba na Gradišču pri Sanaborju. V ozadju je viden zaselek Spodnje Orešje, tik nad njim pa grič Šance, na katerem je Müllner videl ostanke antične utrdbe, sedaj pa je na njem zgrajena velika antena.

Fortification in Gradišče near Sanabor. The hamlet of Spodnje Orešje can be seen in the background and right above it the Šance hill, on which Müllner saw the remains of an ancient fortification and where now rises a large antenna.

Pogled na Sanabor, cerkev sv. Danijela in Gradišče.
A view of Sanabor, St. Daniel's Church and Gradišče.

lile višje ležeče vojaške postojanke Gradišča, Leskovca in Brašljeveca, od koder bi imel sovražnik popoln pregled nad celotnim bojiščem. Obrambna črta bi bila v tem primeru dolga le par kilometrov. Da je to območje zares strateško pomembno, priča še danes dobro vidna novejša obrambna črta, sestavljena iz jarkov in drugih utrdb. Tik za cerkvijo sv. Danijela (v smeri proti Vipavi) se nahaja manjši grič (Gradišče), ki prehod proti Vrhpoljam dodatno zapira in na katerem so še danes vidne ra-

zne vojaške utrdbe. Obrambni stolp je tudi Stari grad pri Colu, ki se nahaja točno nad Sanaborjem. Nad tem stolpom se v strme pečine dvigujejo kamniti zidovi, ki spominjajo na rimski zid, kot ga lahko vidimo na Hrušici. Nad Starim gradom na Velikem grebenu stojijo še druge, novejša utrdbe iz armiranega betona. Ta obrambna črta

Italijanske utrdbe iz armiranega betona, zgrajene pred drugo svetovno vojno na Kovku in obrnjene proti bivši italijansko-jugoslovanski meji.

Italian fortification structures in reinforced concrete, built before WWII on Kovk and facing the former Italian-Yugoslav border.

je bila po vsej verjetnosti zidana v 19. in 20. stoletju. Utrjeni grič pri sv. Danijelu bi bil lahko del obrambnih postojank, ki so jih avstrijske čete postavile proti napredujoči Napoleonovi vojski. Na tej poziciji je stalo tudi

Izstopajoči obrambni jarek na Gradišču ob cerkvi sv. Danijela pri Sanaborju.

An outstanding moat in Gradišče, next to St. Daniel's Church near Sanabor.

antično gradišče (Petru 1975, 123). Danes je tu vidna utrdba, sestavljena iz dolgega obrambnega jarka, ki teče okrog hriba. Jarek je iz klesanega kamna in ima tudi dva izstopajoča stolpa. Del jarka je iz kamna, del pa iz ce-

Vojaški jarki na strmem pobočju, ki se dviga nad levim bregom hudournika Bela nad sanaborskim Gradiščem.
Trenches on the steep slope rising above the left bank of the Bela torrent above Gradišče of Sanabor.

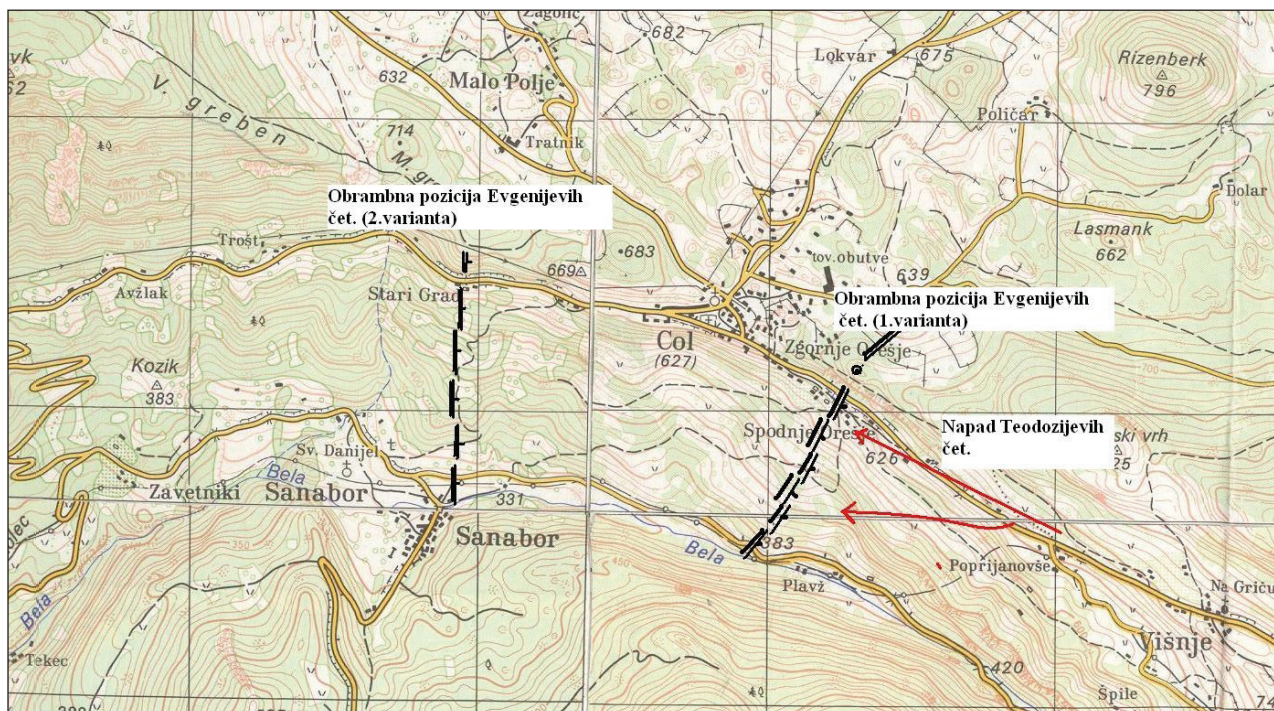
menta. Možno je, da je obrambni kompleks nastajal in se razvijal skozi različna obdobja.

Utrdbe iz armiranega betona na Velikem grebenu Kovka je zgradila italijanska vojska v sklopu svojega obrambnega pasu »Vallo Alpino«. Kar se tiče Starega gradu, lahko predpostavimo, da se je tu nahajal rimski opazovalni stolp, ki je bil del obrambnega kompleksa pri Colu. Dobro vidna obrambna črta je vklesana v skale Leskovca in teče po grebenu hriba od Sanaborja proti Nanosu. Večji del linije je obrnjen proti Hrušici, nekaj obrambnih jarkov iz neometanega kamna pa je obrnjenih tudi proti Vipavski dolini. Del utrdbe so najbrž zgradile avstro-ogrske čete že pred prvo svetovno vojno ali med njo in so bile namenjene obrambi v primeru, da bi Italijani predrli fronto na Soči. Na tem območju, kjer se strmo dvigajo Nanoška planota, Kovk in Čaven, bi napredujočo italijansko vojsko še lahko zaustavili. Gradnjo obrambne črte na tem območju so v tridesetih letih 20. stoletja nadaljevali Italijani, ki so se bali morebitnega predora jugoslovanskih čet čez Hrušico. Glede tega je zanimivo, da Italijani niso gradili obrambne linije na Hrušici, temveč dosti nižje okrog Sanaborja in nad Colom. Očitno je bilo tudi njim jasno, da bi na tem območju napredujočo vojsko spravili v past oz. v ozko sotesko in na teh pozicijah lažje nadzorovali oz. zadržali napad. Temu lahko dodamo še bližino vojašnic v Vipavi, od koder bi bile čete na obrambnih položajih v slabi uri.²

Če je bila obrambna črta pri Sanaborju pomembna še pred stoletjem, je zelo verjetno, da je ista pozicija odgovarjala vsem tistim, ki so želeli onemogočiti sovražnikov prehod iz Ljubljanske kotline proti Italiji. To je s strateškega vidika naravna obrambna črta. Strmi grebeni predstavljajo naravni obrambni sistem pred morebitnim napadalcem tako danes kot v preteklosti. Poleg tega so gozdnata območja nad dolino reke Bele, ki se dvigujejo proti Colu in proti Nanoški planoti, primerna za obkoli-tveni manever proti četam, ki bi prihajale iz Ljubljane.

Obe poziciji imata še eno veliko prednost. Nahajata se dobro uro hoda od Vipave, kjer bi imela velika vojska na razpolago velik vodni vir, ki ne presahne niti ob najhujši poletni suši. V trenutku, ko so izvidnice sporočile, da se Teodozijeve čete nahajajo na Hrušici, je lahko Evgenijeva vojska urejeno in mirno zapustila svojo bazo v Vipavi in se razporedila na zgoraj omenjene pozicije. Vsak dober vojskovodja ve, kako pomembno je, da so vojaki pred bitko spočiti in siti. Nasprotno bi bila Teodozijeva vojska precej bolj utrujena, če bi imela za seboj pohod iz Logatca ali z naselbine na Vodica pod Laniščem (Frelj, 2003, 26) preko Hrušice. Teodozij bi imel ob prehodu čez Hrušico tudi precej težav z vodo; arheologi so ob izkopavanjih na Hrušici sicer odkrili cisterno (Šašel, 1988, 18), vprašanje pa je, ali je Evgenij v njej sploh pustil kaj vode za sovražno vojsko.

² Pred drugo svetovno vojno je bila obrambna črta Leskovec–Sanabor–Kovk za Italijane strateško pomembna, saj je zapirala prehod proti Vipavski dolini oz. proti Italiji.

Izris iz Državnih topografskih kart 1 : 25.000, Ajdovščina, Razdrto, Godovič in Vipava z včrtanimi hipotetičnimi obrambnimi pozicijami na območju Sanaborja, Starega gradu in Orešja.

Plot drawn from National topographic charts 1 : 25,000; Ajdovščina, Razdrto, Godovič and Vipava, with hypothetical defence positions in the Sanabor, Old Castle and Orešje areas marked out.

POSKUS REKONSTRUKCIJE RIMSKE OBRAMBNE ČRTE NA TERENU MED SANABORJEM IN COLOM

V nadaljevanju bo predstavljena hipotetična postavitve Evgenijeve obrambne črte na območju, ki je bilo opisano v prejšnjem razdelku. S tem poskusom se želi preveriti, ali bi lahko rimska vojska s približno 15.000 možmi branila tako področje.

Območje med Orešljem in Belo meri na specialki dobrih 700 metrov, vendar je treba upoštevati, da je to pobočje precej strmo in realno meri približno kilometer. Upoštevajoč, da so bili vojaki postavljeni strnjeno drug ob drugem in da bi bila medosebna razdalja približno 1 meter (Goldsworthy, 2007, 179), bi bilo v ravni vrsti približno 1000 mož. Za dobro obrambo so bile v rimski vojski potrebne 3 ali 4 vrste vojakov (Goldsworthy, 2007, 179) oz. 6 (Cimino, 2010). Če upoštevamo 4 vrste, bi bilo na tej liniji razporejenih 4000 vojakov; če je bila obrambna črta izredno močna, bi to pomenilo 8 vrst (8000 mož). Pri taki razporeditvi sta prvi dve vrsti vojakov strnjeno obrnjeni s kopji in ščiti proti sovražniku. Ostali dve vrsti psihološko podpirata prvi dve. Vrste, ki stojijo v ozadju, lahko na napredujočega sovražnika izmenično mečejo kopje ali streljajo z lokom ali mečejo *plumbate* (Alexandra – Gilbert, 2009, 52).

Arbogast je moral zaščititi tudi desno in levo krilo, kljub temu da so bila ta območja skoraj neprehodna.

Na desnem krilu (Nanoška planota) bi lahko uporabil tudi manjše število vojakov (1000), ki bi samo pazili, da ne bi kateri od Teodozijevih oddelkov poskušal izvesti prodora po Nanoški planoti. Na levem krilu (proti Vodičam) bi bilo potrebnih nekoliko več vojakov (2000), ki bi zasedali vrhove, ki se od vzhoda spuščajo proti Colu in bi zaprli prehod po paralelni, stranski Vodiški dolini.

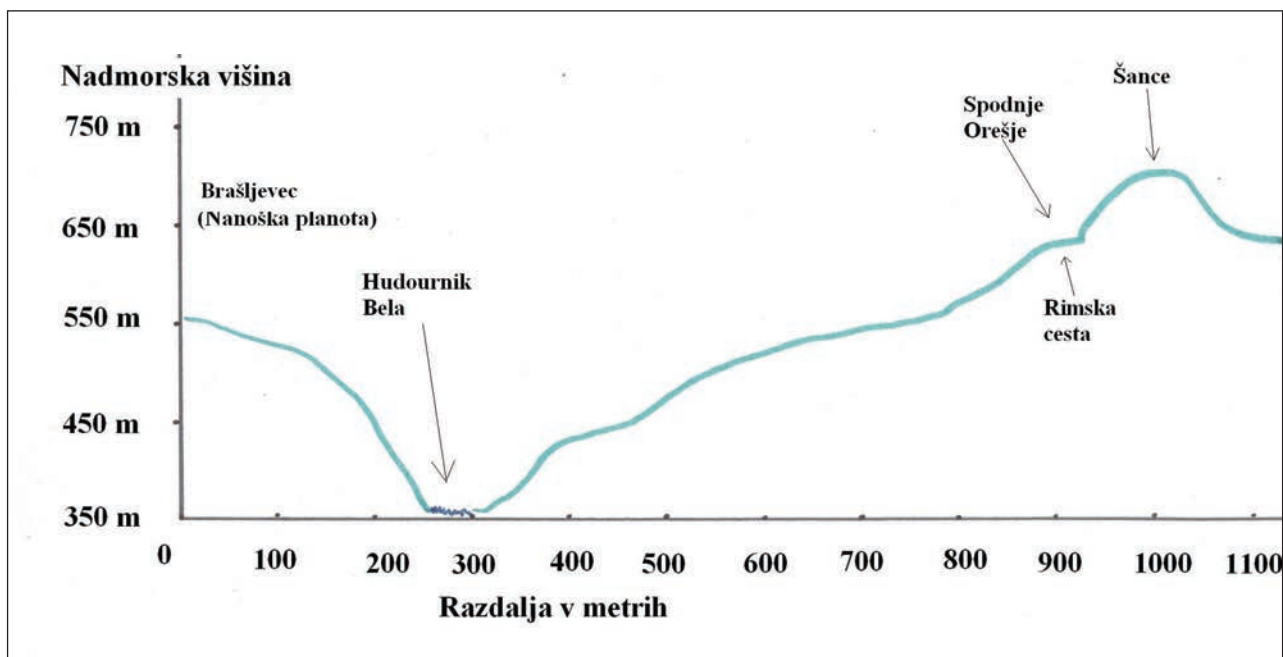
Določeno število vojakov, npr. 1000, je vsak rimski poveljnik ohranil »za rezervo«, t.i. *subsidiaries acies* (Le Bohec, 2008, 205) v neposredni bližini bojišča, da bi jih poslal na tisti del bojne črte, kjer bi lahko grozil sovražnikov preboj.

V virih je omenjena bojna enota, ki bi morala Teodozijeve čete napasti v hrbet in ki bi lahko v tem primeru štela 4000 dobro izurjenih mož.

Pripomniti je treba, da je imel Arbogast več časa za pripravo na obrambo in da je lahko na teh pozicijah namestil tudi kak lahek vojaški stroj, kot so npr. *carroballiste* (Le Bohec, 2008, 182), oz. *manuballistae* (Casarino – Sansilvestri, 2009, 163) ki bi sejele strah in smrt med napadalci.

Če seštejemo zgoraj omenjena števila, dobimo skupni seštevek od 12.000 do 16.000 mož, kar odgovarja približno povprečnemu številu večjih armad IV. stoletja, kot že omenjeno v prejšnjih vrsticah.

Obrambna črta Leskovec–utrdba pri sv. Danijelu–Stari grad je nekoliko daljša, vendar so določeni

Prerez terena na višini Šance–Orešje–hudournik Bela.

Cross-section of the terrain at the level of Šance–Orešje–the Bela torrent.

predeli, kot npr. območje med sv. Danijelom in Leskovcem, skalnati, strmi in zelo težko prehodni. Na teh postojankah ne bi bilo treba postaviti štirih strnjelih vrst vojakov. Edino predel med Starim gradom in sv. Danijelom je nekoliko bolj položen oz. podoben območju med Orešljem in Belo. Tudi na tem območju bi bila lahko razporeditev približno podobna prejšnji in bi za dobro obrambo zadostovalo od 12.000 do 16.000 vojakov.

Obkolitveni manevri napadalca, ki bi spodkopali obrambo, so na tem območju nemogoči, saj bi moral Teodozij s svojimi četami v neprehodne predele Nanosa oz. v strme pečine Križne in Srednje gore, od koder bi se težko spuščal v dolino.

O zasedi, ki jo je Evgenij pripravil Teodoziju, kot že omenjeno, poročajo milanski škof Ambrozij (Bratož, 1994, 10), Rufin iz Ogleja (Rufino, 1986, 174) in Orozij (Orosio, 1993, 363). Evgenij je pod vodstvom poveljnika Arbitiona pripravil posebno vojaško enoto, ki bi ostala skrita nekje v gozdovih v smeri proti Črnemu Vrhu oz. Nanosu. Ob pravem trenutku, ko bi Teodozijeve čete napadale Evgenijevo obrambo, bi se Arbitionove enote spustile iz zasede, Teodozijevim četam zaprle pot za umik, jih obkolile in jih v težko prehodni soteski med Colom in Hrušico uničile. Vendar je ta enota odpovedala in Sozomenos (Bratož, 1994, 17) natančneje izpostavi prestop Arbitionove armadne skupine na Teodozijevo stran. Če si ogledamo omenjeno območje ter si nekoliko zamislimo napad in obrambo, lahko vidimo, da bi lokacija odlično ustrezala zasedi, ki naj bi jo pripravil Evgenij. Vojna usoda je Evgeniju obrnila hrbet v trenutku, ko

ga je poveljnik Arbition zatajil in prestopil na Teodozijevo stran. Na tak način je imel Teodozij tudi v primeru, da ne bi uspel predreti obrambne črte Evgenijevih čet, vsekakor odprto pot za morebitni umik. Poleg tega so Arbitionove čete dodatno okrepile Teodozijeve enote, ki so tako imele na razpolago nove sile. Nepričakovana okrepitev Teodozijevih čet je bila gotovo eden izmed odločilnih vzrokov, ki je botroval ponovnemu poskusu napada in cesarjevi zmagi.

POKOPALIŠČE PADLIH VOJAKOV

Poleg iskanja terena, na katerem se je odvijala bitka pri Frigidusu, ostaja odprto vprašanje, kam so pokopali padle z obeh strani. Temu je treba dodati še dejstvo, da je bil del Gotov pokristjanjen (Buora, 2008, 41) in da so tudi ti pokopavali svoje pokojne (Villa, 2008, 52). Če je bitka zares potekala nekje med Colom in Sanaborjem, moramo pokopališče iskati na tem območju. Mrtve bi težko pokopali na strmih pobočjih, obenem pa jih niso mogli vlačiti daleč proč od bojišča. Lociranje množičnega vojaškega grobišča lahko iščemo na položnejših terasah pobočja, ki se spušča proti hudourniku Beli ali pa prav v dolini Bele. Položne travnate ravnice se nahajajo na območju sedanje cerkvice sv. Danijela pri Sanaborju in na obronkih kotanje okrog Sanaborja. V tem kraju se sicer ozka dolina precej razširi in tu bi bilo mogoče pokopati večje število mrtvih. Ljudsko izročilo pravi (Plesničar, 1997, 47), da so kristjani iz Črnič in Šempasa nosili svoje pokojne pokopavat k cerkvi sv. Danijela v Sanabor. To je sicer nenavadno, ker sta ti dve

vasi precej oddaljeni od Sanaborja. Možno je, da je bil dobršen del padlih vojakov kristjanov in da so bili zaradi tega pokopani na krščanski način. S tem dejanjem je bilo ustvarjeno prvo večje krščansko pokopališče daleč naokrog. Iz tega bi lahko sledilo, da so prvi kristjani v Vipavski dolini nosili svoje pokojne prav na to pokopališče. Da je cerkev zelo stara, priča tudi njen patrocinij (Truhlar, 1973, 92).

Vojaki, ki so padli pri Frigidusu, bi lahko bili pokopani nekje okoli te cerkve (ali pa celo na samem pokopališču), torej v bližini bojišča. Posvetitev sv. Danijelu ima neko simbolično logiko,³ ljudsko izročilo o zelo starem krščanskem pokopališču pa to tezo dodatno potrjuje.

REKA FRIGIDUS

V spisu, ki ga je napisal pesnik Claudius Claudianus iz Aleksandrije (Šašel-Petru, 1971, 30), je omenjena reka Frigidus, ki naj bi bila *amnis*, kar pomeni hudournik ali pa velika vodnata reka – veletok (Bratož, 1994, 8). Reka Vipava temu opisu ne odgovarja, saj nikoli ne presahne in niti ni veletok; isto velja za Hubelj. Gotovo pa je pravi gorski hudournik potok Bela, ki je pritok reke Vipave in teče skozi Sanabor mimo Vrhpolj in vasi Vipava. Če je pisec zares poznal območje bitke in je imel v mislih hudournik Belo, je gotovo uporabil pravi izraz. Belo je mogoče razumeti tudi kot nadaljevanje reke Vipave. Mogoče so antični geografi mislili, da reka Vipava izvira kot navaden potok ali hudournik nekje v »Alpah«

**Hudournik Bela v bližini vasi Vipava.
The Bela torrent near the town of Vipava.**

pod Hrušico. Tudi Soča je takoj po izviru v Trenti podobna hudourniku, ki je ob poletni suši največkrat suh in se šele nižje v dolini napolni z vodo.

Claudius Claudianus iz Aleksandrije omenja, da bi reka zaradi kupov mrličev zastala, če ne bi njenega toka pospešil deroč dotok krvi (Šašel-Petru, 1971, 30). Ta trditev je po vsej verjetnosti sad poetične fantazije. Lahko pa bi bila tudi resnična, če upoštevamo, da je hudournik Bela v okolici Sanaborja relativno majhen in bi bilo dovolj nekaj desetlin trupel, da bi se tok zaustavil.

BURJA

Razni viri (Claudius Claudianus, Ambrosius – De obitu Theodosii, Rufinus, Augustinus in Orosius), ki omenjajo bitko pri Frigidusu, poročajo o orkanskem vetru, ki naj bi butnil v vojake in odločilno spremenil potek bitke. Burja v Vipavski dolini (in seveda tudi na območju Sanaborja in Cola) večkrat v letu piha s silovito močjo (Kovač, 1996, 110). V takih primerih bi bilo streljanje z lokom ali pa metanje kopij proti burji dokaj oteženo ali celo onemogočeno. Ravno tako bi bilo oteženo upravljanje ščitov, v katere bi butali sunki vetra. Vojaki, ki bi stali v obrambi z obrazom, obrnjenim proti burji, bi s težavo gledali proti napadalcem, saj močna burja nosi s seboj tudi prah, zemljo, listje in drugo, kar je zelo moteče za oči. Kljub temu da se Sanabor in Col ne nahajata neposredno v Vipavski dolini, piha burja tudi tu z veliko močjo, kot nižje v Vipavi ali Ajdovščini. Močna burja, ki je zapihala po neurju, bi hudo motila Evgenijevo vojsko, ki je bila postavljena v smeri sever–jug. Na tej poziciji bi Evgenijevim vojakom burja pihala v obraz in jih motila pri vojaških operacijah. Če temu dodamo tudi psihološki element nepredvidenega ponovnega napada Teodozijevih čet, razumemo, zakaj se je vojaška sreča obrnila v prid Teodozijevi vojski. Obratno je bila burja manj moteča za Teodozijeve vojake, ki so jim sunki vetra pihali v hrbet. Vojaški ščiti so kot jadra vlekli Teodozijeve vojake naprej proti obrambnim črtam. Verjetno burja v bitki ni bila tako odločilna, kot so jo potem prikazali razni pisci. Glavni vzrok Teodozijeve zmage je bila izdaja Arbitrionovih čet.

ZAKLJUČEK

Ostanke bitke pri Frigidusu bi bilo treba iskati na ožjem območju, ki gre od Sanaborja proti Colu. Seveda je bistveno tudi vprašanje, koliko vojakov je v tej bitki sodelovalo in koliko jih je v resnici padlo. Freljih izpostavlja

³ To tezo je mogoče podkrepiti z dejstvom, da je cerkev posvečena starozaveznemu preroku sv. Danijelu. Izraelski prerok Danijel (eden izmed štirih največjih prerokov Stare zaveze) je leta 605 pred Kristusom prišel v babilonsko sužnost. S svojo modrostjo si je pridobil velik ugled in dosegel najvišje službe pod babilonskimi kralji Nabuhodonozorjem, Baltazarjem in Darijem. Nekateri njegovi podrejeni so se zarotili proti njemu in ga po krivem ovadili kralju Dariju. Ta ga je dal zapreti v levjo jamo, kjer naj bi ga levi raztrgali in pojedli. Zaradi božjega posega levi Danijelu niso storili nič hudega. Naslednji dan je babilonski kralj našel Danijela živega in zdravega, kar je pomenilo, da je nedolžen. Za kazen je kralj vrgel v levjo jamo zarotnike in levi so jih raztrgali (Miklavčič – Dolenc, 1972, 181). Ta zgodba ima precej skupnega s Teodozijevo bitko, saj je tudi sam cesar padel v dobro zastavljeno smrtno zasedo, iz katere ga je rešil božji poseg, ki mu je poklonil nepredvidljivo zmago; Evgenija so obglavili, njegov general Arbogast pa si je sodil sam.

možnost, da bitka mogoče le ni bila tako krvava, kot so jo opisali antični pisci (Frelj, 2003, 37). Če pa je bila bitka zares tako krvava, kot pravijo razni viri, bi morali na samem bojišču najti kak ostanek uporabljene opreme. Po bitki so vojaki pokopali trupla padlih tovarišev in glede na to, da je bila vojaška oprema dragocena, so seveda pobrali tudi razne sulice, sablje, ščite in drugo opremo, ki je ležala na bojišču. Ne glede na velikost bitke bi bile najdbe lahko tudi skromne. Kar se tiče pokopališča padlih vojakov, bi ga bilo treba iskati na območju cerkve sv. Danijela oz. na položnih pobočjih okrog Sanaborja.

Lokacija med Sanaborjem in Colom odgovarja sicer skromnim pisnim podatkom.⁴ Nahaja se neposredno na območju, kjer je bila speljana glavna rimska cesta iz Panonije v Italijo. Strateško je to odlična pozicija za zasedo, ker se nahaja v tesni soteski *Alpium fauces* (Rufinus, *Historia ecclesiastica*, 11, 33, prevod Šašel, Petru, 1971, 33), v kateri teče prav tako v virih omenjeni hudournik. Tu so stali razrušeni stolpi in trdnjave (Claudius Claudia-

nus, *Panegyricus dictus Probino et Olybio consulibus*, v. 103–112, prevod Šašel-Petru, 1971, 30), ki bi jih lahko iskali na območju, ki se razteza med Sanaborjem, Starim gradom in Orešljem pri Colu, kjer utrdbe (sicer večinoma sodobne) tudi dejansko obstajajo. Bitka se je odvijala *in descensu montis* (Rufinus, *Historia ecclesiastica*, 11, 33, prevod Šašel-Petru, 1971, 33) oz. ob vznožju gore, kar odgovarja opisanemu območju. Poleg tega v dolini med Sanaborjem in Colom gotovo piha burja in okrog bojišča se dvigajo razne vzpetine, s katerih je lep razgled na celotno bojišče in na katerih bi imela Evgenij in Teodozij pregled nad bojiščem. Za razliko od območja pri Vrhpoljah je na območju med Colom in Sanaborjem izpričanih precej antičnih arheoloških najdb. V zračni črti se Sanabor nahaja samo nekaj kilometrov od Vrhpolj, kjer naj bi se po dosedanjih teorijah odvijala znamenita bitka. Nova lokacija dosedanjih trditev torej bistveno ne spreminja, ampak z vojaškega vidika samo nekoliko natančneje opredeljuje območje bojišča.

⁴ Odgovarjala bi celo Rufinovemu opisu prizorišča spopada, v katerem rabi množinsko obliko "v dolinah" (Bratož, 1994, 11), saj je možno, da se je nekje po Hrušici odcepila stranska pot, ki je šla po paralelni stranski dolini mimo Vodice (kjer se nahaja pomemben vodni vir) do Cola.

ATTEMPT TO LOCATE THE PLACE OF THE BATTLE OF FRIGIDUS (394) IN THE AREA BETWEEN SANABOR AND COL

Andrej ŠTEKAR

34151 Opicina (TS), Ul. Alpini 32, Italija

e-mail: andrej.stekar@tin.it

SUMMARY

In 394 the roman emperor Theodosius I. started his military campaign against the usurper Eugenius. The two armies faced at the Battle of Frigidus in September 394. The army of Eugenius was commanded by the general Arbogast that was an expert general. In the battle of the Frigidus Eugenius it set in action an ambush in which it hoped to destroy the army of Theodosius. Beside Theodosius fought a strong contingent of Goths that were defeated in a first attempt of assault to the positions of Eugenius. The ambush had to end so that a contingent of the troops of Arbogast had to attach to the shoulders of the army of Theodosius. This it not happened because the contingent passed from the part of Theodosius. This betrayal gave way to Theodosius to reorganize his own troops and to bring her to a new assault during which the troops of Eugenius were defeats. Eugenius was killed, while Arbogast committed suicide. The historians Otto Seeck and Georg Veith sustained that the battle of the Frigidus was fought in the zone among Vrhpolje, Duplje and Zemono. With this thesis it agrees also Francois Paschoud that it visited the zone in 1975 and in 1977 but quickly because the area was under tightened overseeing of the army. With the development of the battle in this zone they agree also Davorin Vuga and the professor Rajko Bratož that however it doesn't enter in detail on the precise location. Other authors think that the battle developed in the proximities of the river Hubelj, that passes near the walls of Castra or Ajdovščina. Karl Pick and Walter Schimd think that Eugenius set his base near Ustje and that the line of battle departed from here toward Castra. Jaro Šašel in his description of the battle sustains that the Frigidus is the river Hubelj, but it doesn't say anything about the precise location of the battle. Marko Frelih proposes an alternative location of the battle that according to him it developed somewhere around the river Soča.

The zone between Vrhpolje and Zemono is densely inhabited and cultivated. Recently south of Zemono a highway has been built, but traces of the battle have not been found. The valley of the stream Bela it widens from Col toward Vrhpolje and it becomes level. The positioning of the troops of Eugenius in this area would not have a lot of sense because the army of Theodosius would have been able to unfold once going out of the valley of the Bela.

Even if we have not given precise information on the consistence of the Roman military troops of the IV century, some authors think that in the main battles of the IV century the military contingent that operated had a numerical consistence among the 10.000 and the 20.000 soldiers. Keeping in mind that the battle of the Frigidus was a civil war in which taken part the same army, the attempt of reconstruction of the battle it is based on the presupposition that here two armies fought one against other with a strength among the 10.000 and the 20.000 soldiers. In the battles the number of the soldiers is not always fundamental. More importance has the discipline, the experience, their equipment and their provisioning. Theodosius perhaps had the numerical superiority, but with undisciplined troops with few experience. The battle of the Frigidus it developed on a difficult ground chosen by the defenders really to hinder the enemy. Arbogast that was a good general chose a ground for the battle where he would have been able to easily defeat and to destroy the hostile army. If he was attested on the fortifications at Ad Pirum he would have stopped the advance of Theodosius which would be been able to withdraw to Emona to winter and to retry a new attack the following year. Arbogast knew that Theodosius had a contingent of cavalry that sometimes was decisive for the fates of the battle. Just in the battle of Adrianople in 378 the Gothic cavalry destroyed the Roman army. The positioning of the troops on the river Hubelj or near Castra would have had little sense because here Theodosius would have been able to unfold his cavalry.

Two are the ideal lines to set a trap to the Roman troops that were advancing from Emona toward Aquileia. The first line could be set between the village of Orešelj and Sanabor. Above Orešelj a fortification existed but now it is destroyed. Because of the steep ground the cavalry was unusable here. The second line could be some widest and it could depart from the Leskovec mountain toward the stream Bela behind the church of sv. Danijel to Sanabor to climb then toward Stari grad toward the steep slopes of the Kovk mountain. Also this could easily be a good defensible position. This last is surely a militarily strategic zone because they are still visible different fortifications built in modern epoch.

The line of defence that goes from Orešelj up to the stream of Bela it is long around a kilometer. To have a front of very strong defence served as 8 lines of soldiers (but they were normally enough 3, 4 or 6 lines) they would be necessary 8.000 soldiers. Even if the right and left wing was set on an extremely steep ground and difficult to pass Arbogast would have had the necessity of two thousand more soldiers to check that the enemies didn't try some passage to the sides. Besides this in the sources it is mentioned a contingent of soldiers that would have had to attach

to the shoulders of Theodosius. In this case we could consider further 4000 soldiers. If we add the above-mentioned numbers, we find an army that has gone since 12.000 to the 16.000 soldiers that it corresponds to the average of the great Roman armies that fought in the IV century.

Possible cemeteries of the dead soldiers in battle could be on the terraces of the area taken in consideration or around the actual church of sv. Danijel to Sanabor. In the sources the river Frigidus is called amnis, which can mean a stream. The river Vipava is not a stream. Surely it is a stream of mountain Bela that it could also be taken as a prolongation of the river Vipava. The wind bora that would have blown during the battle turning upside-down the fates of it, blows strong also in the zone among Sanabor and Col. Here the wind would have blown against the lines of defence creating disarrangement among the troops of Eugenius.

The rests of the battle should be looked for in the narrow area that goes from Sanabor and Bela. Naturally it is open the matter how much bloody it was indeed this battle. The zone considered in this research responds to even though scarce descriptions of the authors of the epoch.

Key words: Frigidus, Theodosius I, Eugenius, Arbogast, roman army, Sanabor, Col, Orešelj, Kovk, Vipava, Ajdovščina, sv. Danijel, Bela.

BIBLIOGRAFIJA

Alexandra, A. & F. Gilbert (2009): Légionnaires, auxiliaires et fédérés sous le Bas-Empire romain. Paris, Éditions Errance.

Barbero, A. (2005): 9 agosto 378 il giorno dei Barbari. Bologna, Gius. Laterza & Figli.

Bratož, R. (1996): Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit – Zahodni Ilirik in severnovzhodna Italija v poznorimski dobi. Ljubljana, Narodni muzej.

Bratož, R. (1994): Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Buora, M. (2008): La lingua e la religione dei Goti. V: Goti dall' Oriente alle Alpi. a cura di Buora M. e Villa L., Trieste, Editreg.

Cascarino, G. & C. Sansilvestri (2009): L'esercito romano – armamento e organizzazione, Vol. III: Dal III secolo alla fine dell'impero d'Occidente. Rimini.

Ciglenečki, S., Mikl Curk, I. & D. Vuga (1993): Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji – In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia. Ljubljana, Delo.

Cimino, G. (2010): L'esercito imperiale Romano nel IV secolo (II parte). V: It.cultura. storia. Militare, <http://www.icsm.it/articoli/ri/esimprom2.html>;

Državna topografska karta 1 : 25.000, Ajdovščina 130 (1997). Ljubljana, Geodetska uprava Republike Slovenije.

Državna topografska karta 1 : 25.000, Razdrto 149 (1998). Ljubljana, Geodetska uprava Republike Slovenije.

Državna topografska karta 1 : 25.000, Godovič 131 (1997). Ljubljana, Geodetska uprava Republike Slovenije.

Državna topografska karta 1 : 25.000, Vipava 148 (1997). Ljubljana, Geodetska uprava Republike Slovenije.

Frelih, M. (2002): Problem lociranja bitke kod rijeke Fluvius Frigidus godine 394. V: Tabula 2002, 5, Pula, 25–46.

Frelih, M. (2003): Logatec – Longaticum in rimski obrambni sistem Claustra Alpium Iuliarum, s prispevkom o bitki pri reki Frigidus (Soča) leta 394. Logatec, Turistično društvo Logatec.

Goldsworthy, A. (2007): Storia completa dell'esercito romano. Modena, Logos.

Heather, P. (2005): La caduta dell'impero romano. Milano, Ed. Mondolibri.

Kovač, M. (1996): Bora or Summer Storm: Meteorological Aspect of the Battle at Frigidus, V: Bratož R.: Westillyricum und Nordostitalien in der spätromischen Zeit – Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi. Ljubljana, 109–119.

Le Bohec, Y. (2008): Armi e guerrieri di Roma antica. Da Diocleziano alla caduta dell'impero. Roma, Carocci ed.

Leppin, H. (2008): Teodosio il Grande. Roma, Salerno Editrice.

Maraval, P. (2009): Théodose le Grand (379–395). Le pouvoir et la foi. Librairie Arthème Fayard.

Mac Dowall, S. (2001): Adrianople AD 378 The Goths crush Rome's legions. Oxford, Osprey Publishing.

Mattingly, H., Sutherland, C.H.V. & R.A.G. Carson (1997): The Roman Imperial Coinage – Vol. 9. Valentinian I. – Theodosius I. (RIC), London, Spink & Son.

Mihelič, M. (2005): Ali je bila reka Frigidus res Soča? V: Profil, januar 2005, Ljubljana, 20–21.

Miklavčič, M. & J. Dolenc (1972): Leto svetnikov tretji del (julij – september). Založba katoliških duhovnikov, Ljubljana.

Müllner, A. (1996): Emona. Ilustrirane arheološke študije s Slovenije in okolice ali kje je Emona dejansko bila? Ljubljana, 1879/1996, Knjižnica Slovenskega bibliofilskega društva.

Orosio, (1993): Le storie contro i pagani – Volume II (Libri V-VII): A cura di Lippold A., Roma, Fondazione Lorenzo Valla.

Osmuk, N., Svojšak, D. & B. Žbona-Trkman (1994): Ajdovščina Castra. Ljubljana, Ministrstvo za kulturo: Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Paschoud, F. (1979): Zosime Histoire Nouvelle, Tome II 2. partie (Livre IV). Paris, Société d'édition "Les Belles Lettres".

Paschoud, F. (1997): Pour un mille six centième anniversaire: le Frigidus en Ebullition. Brepols, V: Antiquité tardive: revue internationale d'histoire et d'archéologie, 5, Association pour l'Antiquité Tardive, 275–280.

Petru, P. (1975): Sanabor. V: Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, Slovenska Akademija znanosti in umetnosti – Inštitut za arheologijo, 123.

Pick, K. & W. Schmid (1922–1924): Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Isonzofront. Wien. V: Jahreshefte der Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band XXI-XXII, 277–308.

Plesničar, P. (1997): Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij. Nova Gorica, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Rufino, (1986): Storia della chiesa. A cura di Lorenzo Dattrino. Roma, Città nuova editrice.

Seeck, O. & O. Veith (1913): Die Schlacht am frigidus. Leipzig. V: Klio Beiträge zur alten Geschichte, 451–467.

Springer, M. (1996): Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem. V: Bratož R.: Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit – Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi. Ljubljana, Narodni muzej, 45–94.

Šašel, J. (1988): Ad Pirum – Rimska štabna baza na Hrušici. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana.

Šašel, J. & P. Petru (1971): Clavstra Alpivm Ivliarvm I Fontes. Ljubljana, Narodni muzej.

Treadgold, W. (2007): Bisanzio e il suo esercito 284–1081. Gorizia, Libreria editrice Goriziana.

Truhlar, F. (1973): Problem starih patrocinijev v Sloveniji. V: Bogoslovni vestnik, Leto 33, zvezek 1-2, 61–117.

Vuga, D. (1984): Vipavska dolina 1 – Arheološki vodnik. Ljubljana, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije.

Villa, L. (2008): Il costume e gli usi funerari. V: Buora M. – Villa L. Goti dall'oriente alle Alpi, Trieste, 52–64.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2013-01-18

UDK 904(497.4Koper)

RIMSKE NAJDBE IZ IZKOPAVANJA V SERVITSKEM SAMOSTANU V KOPRU

Tina KOMPARE

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, SI-6330 Piran, Bolniška 20, p.p. 14
e-mail: tina.kompare@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V letu 2011 je v servitskem samostanu v Kopru Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem izvedel arheološko izkopavanje. Odkriti so bili ostanki rimske vile. Med arheološkim gradivom pridobljenim iz treh sond prevladuje gradbeni material. V prispevku so obdelane tegule in opečnati segmenti za stebre. Izjemna je najdba črno-belega mozaika, nad katerim so se nahajali ostanki stenske poslikave. Drobne najdbe so maloštevilne in fragmentarne. Prisotni so odlomki amfor, kuhinjske ter namizne keramike. Najden je bil še odlomek oljenke ter dveh balzamarijev. Odkritje nudi nove podatke za razumevanje poselitve otoka v rimski dobi.

Ključne besede: rimska vila, tegula, mozaik, stenska poslikava, Koper, rimska doba

REPERTI ROMANI PROVENIENTI DAGLI SCAVI NEL CONVENTO DEI SERVITI A CAPODISTRIA

SINTESI

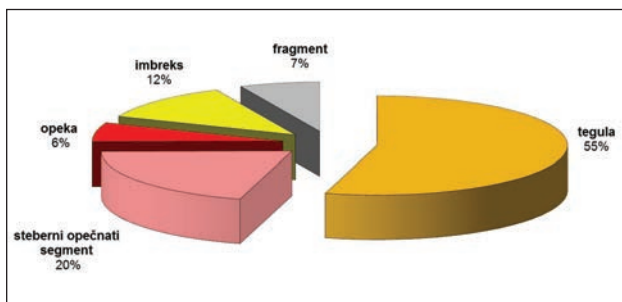
Nel 2011, l'Istituto per il Patrimonio del Mediterraneo, Centro di Ricerche Scientifiche dell'Università del Litorale, ha condotto alcuni scavi archeologici nel convento dei serviti a Capodistria, scoprendo resti di una villa romana. Nei tre sondaggi effettuati, prevale il materiale di risulta e lo studio analizza le tegole ed frammenti di laterizio impiegati nei pilastri. Eccezionale è la scoperta di mosaico in bianco e nero con sopra resti di pitture murali. Scarsi e frammentari gli altri reperti: anfore, vasellame da cucina e da tavola, un frammento di lucerna e frammenti di due balsamari. I rinvenimenti forniscono nuove informazioni per comprendere come l'isola sia stata abitata in epoca romana.

Parole chiave: villa romana, laterizi, mosaico, pittura murale, Capodistria, epoca romana

V starem mestnem jedru, povsem blizu glavnima prometnicama po Pristaniški in Kidričevi ulici, stoji za puščen stavbni kompleks servitskega samostana, v kateri so se še do leta 1996 rojevali slovenski Istrani. V veduti Kopra sicer dominantna zgradba, ki se dviga za Taverno, nekdanjim skladiščem soli, se, ko pridemo bližje, skriva za Hotel Koper. V mesecih marec in april 2011 so na Santorijevi 9 raziskovali arheologi, sodelavci Inštituta za dediščino Sredozemlja, Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem. Izvedli so arheološko sondiranje z namenom ugotovitve ohranjenosti stavbe ter njenega arheološkega potenciala. Stavbni kompleks v današnjem obsegu je bil zgrajen leta 1453 na kraju, kjer je prej stal manjši benediktinski samostan iz 14. stoletja (Hoyer 2002, 167). Izkopane so bile tri sonde, in sicer sonda 1 na bližnjem malem dvorišču, sonda 2 v samem križnem hodniku in sonda 3 v vrtu križnega hodnika¹. Glede na različno lokacijo sond se razlikuje tudi material pridobljen iz posameznega izkopa. Sonde so bile izbrane tako, da so dale čim več informacij o gradbenih fazah iz različnih časovnih obdobjih, saj bodo potrebne za načrtovanje konservacije in sanacije stavbnega kompleksa.

GRADBENI MATERIAL

Od vsega materiala pridobljenega ob izkopu sond prevladuje po masi in pomembnosti gradbeni material, ki ga lahko datiramo v rimsko dobo. Vsega skupaj je bilo izkopanih 310 kg tegul, imbreksov, opek stebrov, zidnih opek ter nedoločljivih fragmentov. Skoraj polovica tega

Graf 1: Prikaz deležev posamezne vrste gradbenega materiala glede na celotno količino izkopanega gradbenega materiala iz vseh treh sond.

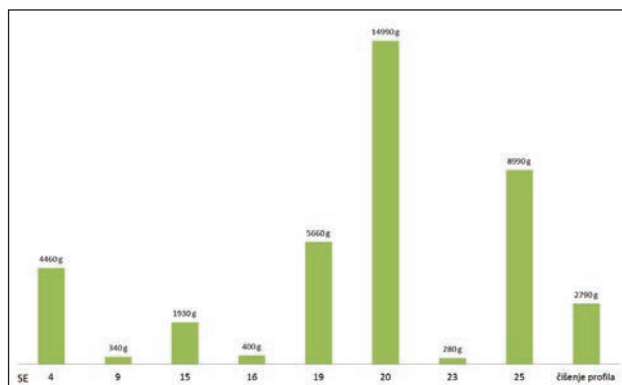
Graph 1: A graphical display of the shares of different types of building material based on the total quantity of excavated building material from all three trenches.

prihaja iz sonde 3, v kateri je bil najden tudi mozaik. V sondi 2, kjer prevladujejo opečnati segmenti za stebre, je bilo odkrito 90 kg, preostalih 80 kg pa je iz sonde 1. Ob temu velja povedati, da velikost sond ni bila enotna.

Najmanjša je bila sonda 2, ki je merila 3,77x2,48 m. Sprva sta preostali dve sondi merili obe 3x5 m, naknadno pa je bila sonda 3 razširjena proti severu in je po povečanju merila 3x7 m.

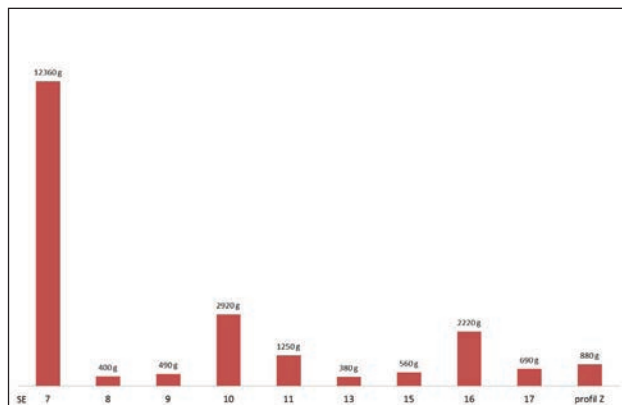
Tegule

Tegula (mn. tegulae) je specifična strešna kritina, ki je skupaj z imbreksi in antefiksi tvorila grške in kasnejše rimske strehe. Nekatere tegule imajo iz obravnave najdišča na prelomu še sledove malte (Kat.št. 3), kar kaže na njihovo sekundarno uporabo. Razlomljene so jih mogoče uporabiti kot polnilo oz. zidno opeko. V sondi 3 tegule predstavljajo kar $\frac{3}{4}$ vsega izkopanega gradbenega materiala, sicer pa so tegule prisotne v vseh treh sondah.

Graf 2: Tegule v sondi 1- prikaz skupne teže (g) tegul po posameznih stratigrafskih enotah (SE).

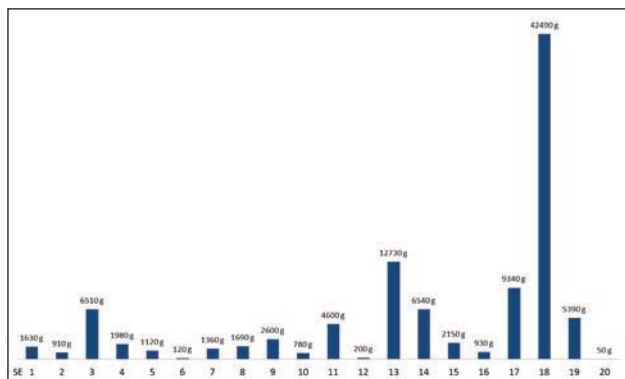
Graph 2: Tegulae in trench 1- a graphical display of total weight (g) of tegulae in each stratigraphic unit (SU).

Graf 3: Tegule v sondi 2- prikaz skupne teže (g) tegul po posameznih stratigrafskih enotah (SE).

Graph 3: Tegulae in trench 2- a graphical display of total weight (g) of tegulae in each stratigraphic unit (SU).

¹ V preliminarni objavi B. Kavurja (2011) sta bili sonde 1 in 3 zamenjani.

Graf 4: Tegule v sondi 3- prikaz skupne teže (g) tegul po posameznih stratigrafskih enotah (SE).

Graph 4: Tegulae in trench 3- a graphical display of total weight (g) of tegulae in each stratigraphic unit (SU).

Nekatere tegule imajo na vrhni površini odtis enega ali več prstov, ki lahko rišejo krožnice različnih oblik (Kat.št. 5, 6, 8, 10, 12 in 18). Najverjetneje gre za znake delavcev, da so ločili izdelke, preden jih je pregledal officinator (Matijašič 1987, 505). Ko so se tegule sušile zložene ena vrh druge, so verjetno proizvajalci prvo na

kupu opremili z žigom. Iz tega najdišča imamo zastopane tri različne žige, in sicer dva primerka Petroniae Tertvllae, dva Q. Clodi Ambrosi ter deset Crispini (Sl. 1).

Poleg žigov na tegulah imamo še en primerek tegule z vrezanim napisom (C?)ES.V.E. (Sl. 2; Kat.št. 1). Med sušenjem so lahko svoje naključne sledi pustile tudi manjše živali, kot so mačke in psi (v našem primeru pes; Sl. 3; Kat.št. 11).

Sl. 2: Tegula iz sonde 1 z vrezanim napisom (Kat.št. 1). Foto: Aleš Ogorelec.

Fig. 2: Tegulae from trench 1 with engraved inscription (Cat.No. 1). Photo: Aleš Ogorelec.

Sl. 1: Nabor vseh žigov prisotnih na najdišču (merilo 1:2). Foto: Aleš Ogorelec.

Fig. 1: A collection of all stamps from the site (scale 1:2). Photo: Aleš Ogorelec.

Q. Clodi Ambrosi sodi med zelo razširjene žige in je že bil predmet raziskav (Slapšak 1974). Delavnica v lasti osvobodjenca Quintusa Clodiusa Ambrosiusa naj bi bila, glede na koncentracijo žigov, v akvilejskem agru, po mnenju nekaterih v S. Giorgiu di Nogaro, kjer še dandanes proizvajajo znane keramične izdelke. Nasploh je pogost v severni Italiji, Istri, najdemo ga pa tudi v Dalmaciji, še posebej v okolici Zadra in Salone ter sporadično v južnem Sredozemlju na vzhodni obali do Lissosa v Albaniji, na zahodni pa do Colmarina na picenski obali. Glavne točke izvoza glede na najdbe so bile Pola, lader, Salona in Ariminum. V širši okolici Kopra so bili tovrstni žigi najdeni v Trstu, Dolini, Miljah, Kolombanu, Predloki, Brečih, Grubeljcah, Umagu in Bujah (Zaccaria, Župančič 1993, 140). Opeka Klodijevih tegul je rumene barve, žig pa je vtisnjen s poglobljenimi črkami, v negativu. V našem primeru so vtisnjene črke 2,4 cm visoke in

Sl. 3: Tegula iz sonde 3 z odtisom živalske tace (Kat.št. 11). Foto: Tina Kompare.

Fig. 3: Tegulae from trench 3 with imprinted animal paws (Cat.No. 11). Photo: Tina Kompare.

lepo oblikovane, v ligaturi so črke DI, AM in SI. Drugje se pojavlja še žig brez ligatur, ki pa je izredno redek. Ker je majhno število variacij Klodijevih žigov se domneva kratkotrajno delovanje delavnice. Sama lokacija delavnice ni bila najdena, zato je tudi datacija negotova, nekje v času 1. stoletja n.š. Glede na delavnico z žigom Pansiana, ki jo datirajo od druge polovice 1. stoletja pr.n.š. do tretje četrtine 1. stoletja n.š., se Q. Clodi Ambrosi datira kot nekaj desetletji mlajši (Miletić 2002, 222).

Crispini sodi glede na razdaljo med srednje razširjene žige (Gomez 1996, 82). Na bazi podobnih onomastičnih elementov je možno žig Crispini povezati s Calvia Crispinilla, Tullia Crispina ali Travl(...) et Cris(...). Pri materialu iz Školaric med tegulami prevladujejo tiste z žigom Crispini, ki so okrogli ali kvadratni. Prisotni so tudi žigi Tullie Crispine in amfore z istimi oz. podobnimi žigi. Pri tem je glina, ki je bila uporabljena za izdelavo tegul in amfor, na pogled enaka (Žerjal 2011). Družina Tullie Crispine je pripadala lokalni aristokraciji Tergesta, njihovi žigi pa so skoncentrirani predvsem v zaledju Trsta. Pravokotni žigi, kot so bili najdeni v servitskem samostanu, so poznani še v Trstu, Barkovljah, Škednju, Sveti Soboti, Štramaru, Jelarjih, Škofijah, Predloki in Simonovem zalivu. Iz Trsta, Doline, Boška pri Stepanih, Pomjana in Lorona pa imamo okrogle žige. Vseh deset primerkov žiga Crispini iz servitskega samostana je v pravokotnem okvirju, velikosti 1,6-1,7 cm x 10,3-10,4 cm. V celotni dolžini sta ohranjena samo dva žiga. Črke so v pozitivu, velike 1,2-1,3 cm. Pogosto je odtis slabo viden, saj je bil plitko pritisnjen, pa tudi sama originalna štampljka najbrž ni bila kvalitetna, mogoče iz lesa. V osmih primerih je glina tegule oranžna (oz. po Munsell

lestvici rdeče-rumena 5YR 7/6), v dveh pa rumena (oz. po Munsell lestvici rožnata 7.5YR 7/3). Delavnica je datirana v čas 1. stoletja pr.n.š. in 1. stoletja n.š. (Gomez 1996, 46).

Na žigu Petroniae Tertvl(lae) imamo žensko ime Petronia Tertulla v roditeljski obliki. Osebna imena na tegulah so redko v imenovalniku. Gre za pripadnico družine Petronijev, *cognomen* Tertulla nam pove, da je tretja hči. Mogoče ga lahko povežemo z žigi L. Petroni L. F., C. Petroni Apri (conductoris) EPIDIAN(a figlina) ter L. Petr(oni) AVIT(iana figlina?) ali Avit(i) (Zaccaria, Župančič 1993, 146). Gre za gens, ki se je več generacij ukvarjala z izdelovanjem tegul na območju severnega Jadrana. Iz Lucija Petronija je prešla na Gaja Petronija in nato na ženo Epidio (Gregorutti 1888, 380-381). Oba žiga iz servitskega samostana sta enaka (Kat.št. 3 in 4), s tem da je samo eden ohranjen v celoti. Napis Petroniae Tertvl(lae) je v pravokotnem okvirju, imeni sta med seboj ločeni s trikotnikom. Višina črk v pozitivu je 1,1 cm, velikost okvirja pa 1,6x7,5 cm. Črke TR, NI, AE, TE in TVL so v ligaturi. Odtis je bil verjetno narejen s kovinsko štampljko, saj je jasen, robovi črk pa ostri. Tudi barva glin je pri obeh opekah enaka, zunanje površine so svetlo oranžne barve (po Munsell lestvici 7.5YR 7/6), v prelomu pa je opeka oranžna (po Munsell lestvici 5YR 6/6).

Stebri

Opečnati segmenti za gradnjo stebrov zaznamujejo predvsem sondo 2, sporadično pa se pojavljajo tudi v drugih dveh sondah. V sondi 2 so izkopavalci našli ostanke zrušenega rimskodobnega, iz segmentov sestavljenega opečnatega stebrička, ki je bil postavljen na večji kamniti plošči (Kavur 2011, 57). Kepe razpadle apne malte, v katerih se je nahajala večja količina majhnih belih in črnih mozaičnih kock, so bile okoli stebrička in pod njim. Zahodno je bil tu najden še temelj rimskodobnega zidu z drenažnim jarkom ter zunanjim kanalom. Rimskodoben zid je bil ohranjen zgolj na južnem delu sonde, saj ga je na severnem uničil kasnejši izkop za grobno jamo. Vsi opečnati segmenti za gradnjo stebrov so ohranjeni fragmentarno, v najboljšem primeru z enim originalnim robom. Izvorno so te opeke namreč obsegale polovico ali tretjino kroga. Po oceni so stebri v premeru merili okrog 30 cm. Višina posameznega nivoja, je glede na ohranjene opeke, merila od 8,8 do 9,7 cm.

Če primerjamo izkopane fragmente opek za stebre iz najdišča med seboj, bomo videli, da je kar 85% opek iz oranžnega barvnega spektra (po Munsell lestvici 5YR 6/6 in 5YR 6/4). Tovrstne opeke najdemo samo v sondi 2 in 3. Sonda 1 se kaže kot specifična, saj so v njej prisotne opeke rožnatega barvnega spektra (po Munsell lestvici predvsem 5YR 8/4), ki jih v drugih dveh sondah ne zasledimo. Tudi glede fragmentarnosti kosov so razlike. Kot je bilo že zgoraj omenjeno, nobena opeka ni ohranjena v celotni velikosti. Sondi 1 in 3 imata sicer majhno število opek za stebre, a so si po stopnji fragmentiranosti

znotraj sonde približno enake. V sondi 1 so kosi izrazito fragmentarni, povprečna teža enega kosa iz te sonde je približno 700 g, medtem ko so v sondi 3 vsi trije kosi med večjimi na najdišču, povprečna teža kosa je kar 3000 g. Povprečna teža kosa iz sonde 2 se giblje med tema dvema ekstremoma, in sicer znaša 1500 g.

Tabela 1: Prikaz števila kosov opečnatih segmentov za stebre po sondah in stratigrafskih enotah (SE).

Table 1: A display of the number of brick segments of the pillars in each stratigraphic unit (SU) of all three trenches.

Sonda	SE	Število kosov opeke za stebre
1	4	1
1	25	5
1	26	1
2	7	21
2	8	2
2	10	1
2	13	1
2	15	5
2	16	15
2	zahodni profil	1
3	24	2
3	25	1

NOTRANJA OPREMA RIMSKE VILE

Mozaik in stenska poslikava sta najbolj razširjeni zvrsti rimske dekorativne umetnosti, saj sta obvezen element vsakega bogatejšega rimskega bivališča. Pregleden članek o mozaikih rimskih vil iz severozahodne Istre sta pripravila Stokin in Zanier (Stokin, Zanier 2011b). Stenska poslikava je že zaradi narave materiala, iz katerega je narejena, manj obstojna. Fragmeti poslikanega ometa so poznani iz Sermina, Hrvatinov, Simonovega zaliva. Iz bližnje okolice po najdbah izstopa rimska vila v Simonovem zalivu, ki poleg velikega števila mozaikov tudi nekaj fragmentov lepo poslikanega stenskega ometa (edikule in krilata rastlinska bitja, girlande, amor, roža z osmimi cvetnimi listi itd.).

Mozaik

Najden mozaik »in situ« iz servitskega samostana v sondi 3 (SE 30) je črno-bele barve. Mozaik je v osnovi bel, obrobjen s črnim robom. Bela osrednja ploskev je

sestavljena iz diagonalno postavljenih mozaičnih kock. Sledi pas v širini treh mozaičnih kock ravno tako bele barve, vendar so tessere postavljene vzporedno s potekom roba mozaika oz. sten prostora. Ob tem pasu je ravno toliko širok in enako postavljen pas črne barve. Obrobo zaključujejo črne mozaične kocke postavljene diagonalno v nasprotno smer kot osrednja bela ploskev. Enako postavitve mozaičnih kock ima mozaik v hodniku, ki je povezoval južni portik z notranjim delom vile (prostoru 4 v sektorju 2), iz Simonovega zaliva, samo da je razporeditev črnih in belih trakov v obrobi nekoliko drugačna. Popolnoma identičen mozaični vzorec je bil najden leta 1949 pri gradbenih delih na zahodnem krilu hotela Triglav (danes hotel Koper). Prof. Benedetto Lonza je mozaik izkopal ter o njem poročal prof. Attiliu Degrassiju v pismu 28. februarja 1954. Pismo je skupaj s priloženo fotografijo objavil Parentin (1975-1977, 167-169). V prevodu se glasi takole:

»Presvetli profesor!

Zelo mi je žal, da se nisem udeležil pogrebne slovesnosti pokojnega viteza poveljnika² Camilla De Franceschi. Ob spremembi naslova je prišlo do napake pri poštni dostavi.

Ob tej priložnosti prilagam fotografijo dela rimskega mozaika, ki sem ga s prijateljevo pomočjo odkril pred nekaj leti v enem vrtu v Kopru. Mislim, da Vas je o tem že obvestil pokojni g. Alisi (Slika 1).

Veliko malih mozaičnih kock je bilo raztresenih po terenu skupaj z delci keramike. V neposredni bližini so bili odkriti odlomki rimskih tegul in neki mladenič je našel novca Avgusta (sam sem našel še novca Septimija Severa). Našel sem tudi črepinje narejene iz zmesi gline značilne za prazgodovinsko keramiko in delce obdelanega kremenca, ki pa so lahko bili uporabljeni tudi za kakšno puško.

Omenjeni vrt oz. bolje vrtovi se nahajajo pred mestno bolnišnico, od katere jih je ločevala ulica. Mozaik se je nadaljeval pod zidom, ki ga je pokrival s strani ceste, in ravno tukaj, sredi mozaika so bile uporabljene mozaične kocke veliko manjše kot ostale (na fotografiji se tega ne opazi), čeravno so bile še vedno bele (obroba je bila črna). Temelji zidu, ki niso ležali neposredno na mozaiku, ampak jih je ločilo nekaj centimetrov vmesne zemljene plasti, so onemogočili nadaljevanje z izkopom.

Vest o morebitnem obstoju mozaika na tistem mestu mi je posredoval g. Francesco Stradi. Izvedel jo je od enega izmed svojih sinov, ko je ta bil še otrok in se je s svojimi vrstniki igral v teh vrtovih ravno z mozaičnimi kockami, ki so jih pobirali po terenu.

Del odkritega mozaika, fotografiranega in nato ponovno zasutega, se je nahajal okrog 30-40 cm pod površjem. To Vam sporočam, ker domnevam, da Vas bodo te informacije zanimale.

S spoštovanjem, zahvaljujoč se Vam za vljudno vabilo.

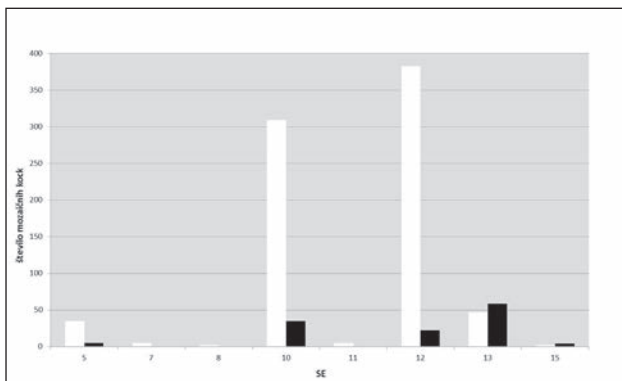
Benedetto Lonza«

² Comm. (ital. *Commendatore*, ang. *knight commander*)- uradni naziv italijanskega častnega reda (*Ordine al Merito della Repubblica Italiana*) se posameznikom podeli z odlokom predsednika Italije.

Od omenjenega mozaika nam je danes ostala le fotografija, saj ga že kakšno leto po poslanem pismu ni bilo več najti. Gradbena dela pri povezovanju starega krila hotela z novim so namreč območje popolnoma uničila. Parentin piše, da bi bilo za iskanje nadaljevanja mozaika potrebno kopati pod cesto v smeri bolnišnice (Parentin 1975-1977, 169). Glede na bližino in podobnost z delom mozaika odkopanim v vrtu križnega hodnika lahko sklepamo o razprostranjenosti rimske vile. Orientacija obrob dopušča možnost, da gre celo za dela istega mozaika, zgornji in spodnji rob. V tem primeru bi bil prostor dolg okrog 20 m in bi po dolžini ustrežal hodniku (*fauces*). Žal ne vemo širine prostora in pa natančne lokacije izpred več kot pol stoletja dokumentiranega dela mozaika, ki bi našo domnevo lahko potrdila.

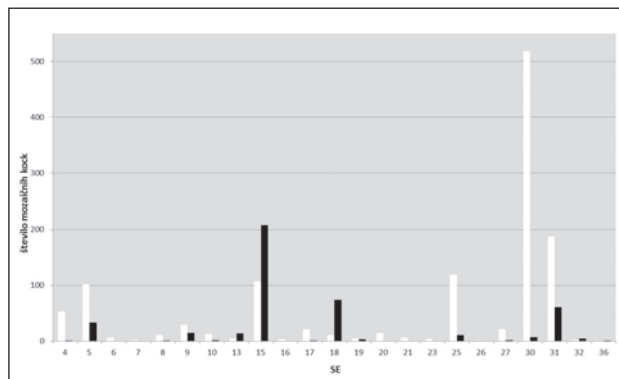
Bele mozaike s črno obrobo uvrščamo v začetno stopnjo strogega stila (Djurić 1976, 541). Strogi stil nastopi po preobratu v razvoju mozaika v 1. stoletju pr.n.š., ko mozaična umetnost opusti slikarski značaj in ima predvsem funkcijo talne obloge. Črni okvir mozaično ploskev funkcionalno deli in zapira prostor. Mozaiki strogega stila iz Simonovega zaliva so datirani v 1. stoletje n.š., omenjena analogija iz sektorja 2 se nahaja v objektu datiranem v obdobje cesarja Trajana (Stokin, Zanier 2011a, 49).

Nadaljevanje mozaika v Kopru je bilo mogoče zaslediti pod zahodnim profilom. Izkopavalci poročajo, da sta bila odkrita v severnem delu sonde 3 vsaj dva prekrivajoča se nivoja mozaika iz majhnih mozaičnih kock, tik ob severnem zidu, pa so bili na kupu odkriti še večji črni mozaični kamenčki, ki bi lahko pripadali še tretji plasti mozaika (Kavur 2011, 60). V tem primeru imamo več faz poselitve rimske vile in bi glede na spodnjo lego ohranjenega dela mozaika lahko sklepali na zgodnjo datacijo oz. začetno fazo. Posamezne mozaične kocke so bile raztresene skoraj v vseh plasteh v sondi 3. V manjšem številu so bile prisotne tudi v sondi 2, medtem ko jih v sondi 1 ni zaslediti. Mozaične kocke

Graf 5: Prisotnost mozaičnih kock v sondi 2 po stratigrafskih enotah (SE).

Graph 5: The presence of the mosaic cubes in each stratigraphical unit (SU) of trench 2.

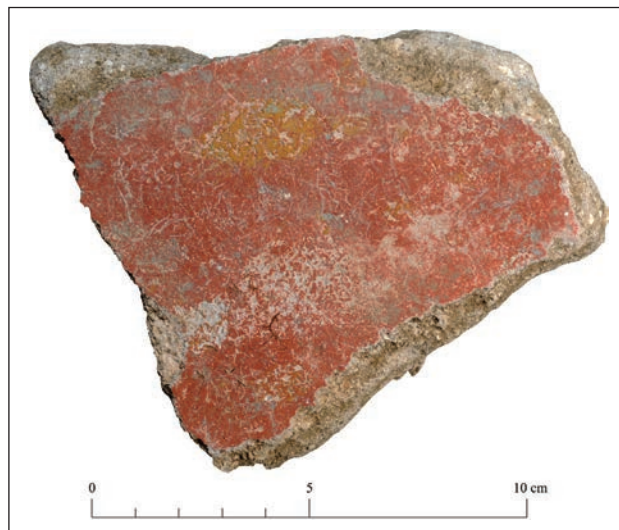
Graf 6: Prisotnost mozaičnih kock v sondi 3 po stratigrafskih enotah (SE).

Graph 6: The presence of the mosaic cubes in each stratigraphical unit (SU) of trench 3.

merijo po večini 0,8x0,7x0,6 cm, 6 kock (od tega samo ena črne barve) je mere 1,8x1,2x1,1 cm, ena pa je trikotne oblike. Od 913 naštetih posamičnih kock iz sonde 2 jih je 14% črne barve, medtem ko je v sondi 3 število in tudi odstotek višji. Od 1683 mozaičnih kock je dobra četrtina oz. 26% črnih.

Stenske poslikave

Poslikava sten je dopolnjevala s pohištvo skromno opremljen prostor rimskega bivališča. Stene so bile razdeljene na tri dele: podzidek, srednji del in friz (Plesni-

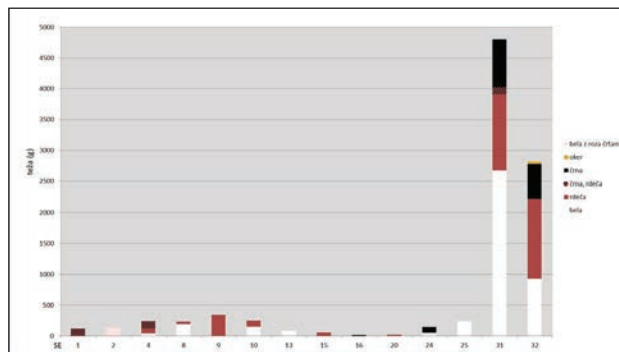
Sl. 4: Stenski omet pompejansko rdeče barve s praskastim ornamentom oker in zelene barve (Kat.št. 29). Foto: Aleš Ogorelec.

Fig. 4: Pompeian red wall plaster with an ornament of ocher and green droplets (Cat.No. 29). Photo: Aleš Ogorelec.

čar-Gec 1998, 14). Na osnovi dobro ohranjenih stenskih poslikav iz Pompejev, Herkulaneuma, Rima in Ostije so bili opredeljeni štirje slogi. Plesničar-Gec (1998) je v svoji monografiji v dveh delih o Antičnih freskah v Sloveniji I poskusila freske Emone, Celeie in Poetovia slogovno in časovno razvrstiti. Iz servitskega samostana v Kopru je bil najden slikani omet samo v sondi 3. Ohranjene imamo ploskve rdeče in črne barve, ki so lahko dekorirane še z belo črto ali prskasto ornamentirane z zeleno in oker barvo (Sl. 4). S špricanjem oz. črtkanjem so poskušali posnemati marmorni podzidek. Pri fragmentu z vidnimi linijami različnih tonalitет slabo ohranjene, danes sivo vidne barve gre mogoče za krožne vzorce, ki so jih uporabljali ravno tako za posnemanje videza kamna (Kat.št. 26). Na osnovi ohranjenih fragmentov je težko natančno datirati ali določati slog, okvirno pa stensko poslikavo lahko datiramo v 1. stoletje.

Ohranjeni fragmenti stenskih poslikav imajo dve, nekateri tudi tri plasti ometa. Grob izravnalni omet iz prodca, mivke, apna in plev je debel 1-1,6 cm. Na nekaterih kosih je površina ravna, nekateri pa imajo vidne odtise šibja, ki so ga dajali za podlago, zaradi boljšega oprijema ometa. Izravnalni omet ni ohranjen na vseh kosih in tudi na ohranjenih rad odstopa. Nanj je bil nanešen nosilni omet v debelini 1-1,5 cm. Nosilni omet se od izravnalnega loči v temu, da nima plev in je finjši ter bolj kompakten. Poslikava je bila izvedena na intonacu iz silikatnega peska in apna v *al fresco* tehniki na še svež omet in oz. ali tempera tehniki. Intonaco plast je debela 0,5 cm (v nekaj primerih 0,8) in je enkrat debelejša od fresk iz Emone, Celeie in Poetovia. Prisotne imamo še slikane rdeče-črne fragmente, ki nimajo tipične strukture ometa (sonda 3 SE1 in SE4; Kat. št. 21 in 22). Ti fragmenti so iz nekakšne izravnalne mase narejene iz apna s primešanim peskom. Glede na svojo nepravilno obliko delujejo kot zapolnitve oz. dopolnitve stene.

Freske so ležale na mozaiku (SE31, SE32). Poleg slikanega ometa je prisoten tudi navaden bel omet. Glede na to, da se pojavljajo večje količine skupaj v istih plasteh kot barvani sta verjetno istočasna. Mogoče je bel omet pripadal stropni konstrukciji ali kakšni drugi steni. Na nobenemu od ohranjenih fragmentov ni ohranjene stika med barvano in belo površino. Bel omet v višje ležečih plasteh se da povezati z mlajšedobnimi grobnicami³. Bel omet najdemo tudi v sondi 1 in 2, vendar je tam časovna opredelitev bistveno težja, saj so plasti zelo premešane. Med izkopavanjem so naleteli tudi na kose hidravličnega ometa, ki naj bi kazali na obstoj term ali cisterne v vili (Kavur 2011, 53). Žal sta se med materialom ohranila samo dva manjša koščka omenjenega ometa iz sonde 1 in 3. Košček iz sonde 3 je bil dokumentiran v plasti, kjer so bile najdene mozaične kocke in omet.

Graf 7: Različna obarvanost stenskega ometa iz sonde 3 po stratigrafskih enotah (SE).

Graph 7: Different coloured wall plaster in each stratigraphic unit (SU) of trench 3.

DROBNE NAJDBE

Transportna keramika

Amfore so primer transportne keramike, ki je pogosta v arheoloških zapisih, saj so bile smatrane kot potrošni material. Med izkopavanjem v servitskem samostanu je bilo najdenih nekaj fragmentov amfor, vendar so večji del težko določljivi kosi kot npr. fragmenti ostenja oz. kosi brez diagnostičnih lastnosti. Kljub temu, je prepoznan ročaj amfore Dressel 6A (Kat.št. 56; T.3: 20), ostenje z nastavkom za ročaj amfore Dressel 6B (Kat.št. 46; T.1: 10) ter ustje amfore Dressel 20 (Kat.št. 15; T.2: 15). Za amfore Dressel 6A so značilni robustni ročaji, kakršen je tudi primer iz servitskega samostana. V teh amforah so prevažali vino in garum. Prisotne so na zgodnjem rimskem območju današnje Slovenije vse do sredine 1. stoletja n.š. (Gaspari et al. 2007, 173). Amfore 6B so, ne glede na podobno ime, od 6A različice popolnoma drugačne. Služile so za transport olja, predvsem je znano istrsko olje. Poleg delavnic teh amfor v Istri (Fažana, mogoče tudi Loron, ustje Mirne) se na osnovi prosopografskih podatkov domneva proizvodna središča še v Padovi, Veroni in Trstu (Starac 1997, 144). Po Hadrijanovem obdobju, ko upade proizvodnja istrskega olja, Dressel 6B amfore nadomestijo amfore Dressel 20 iz južne Španije (Vidrih Perko 2000, 433).

Razen ročaja Dressel 6A amfore, so vsi do sedaj omenjeni odlomki amfor iz sonde 1, od koder izvira večina tovrstnega materiala, iz tega najdišča. Amfore so prisotne v SE19, 20 in najbolj številčno v SE25. To so plasti, kjer se pojavlja v tej sondi tudi največ tegul. V sondi 2 so bili posamezni kosi amfor najdeni v SE8, 9 in 10, medtem ko je bil v sondi 3 najden zgolj ročaj domnevne Dressel 6A amfore v eni izmed mlajših plasti (SE 4).

³ Še posebej so zanimivi fragmenti belega ometa iz SE2 (sonda 3), ki je bil slikan v tempera tehniki z roza barvo in pripada notranji oblogi grobnice.

Kuhinjska keramika

Groba hišna ali kuhinjska keramika je datacijsko težko določljiva, saj se preproste oblike časovno niso veliko spreminjale. Skoraj vsa kuhinjska keramika je iz sonde 1. Imamo odlomek dna (Kat.št. 50; T. 2: 14) in ustja (Kat.št. 44; T.1: 8) iz temno sive gline z vključki kalcita. Ustje je izvihano in na notranji strani so vidni sledovi glavničenja. V sedmih primerih se pojavlja ne navadna zmes temno oranžne barve z vključki kamna, skrilavca (Kat.št. 38-42, 45, 57; T.1: 2-6, 9, T.3: 21). Večji odlomek je odlomek ustja z ostenjem (Sl. 5; Kat.št. 41; T.1:5). V preseku je ustje okroglo oblikovano, za prazgodovinsko datacijo malenkost premajhne dimenzije. Gre za posodo večjih dimenzij (premer ustja cca. 40 cm), mogoče okrašeno z rebrom. Tovrstna keramika se pojavlja tudi na drugih rimskodobnih najdiščih na Obali (Fizine, Školarice)⁴.

Sl. 5: Odlomek ustja iz grobo prečiščene temno oranžne gline z vključki skrilavca (Kat.št. 41).

Fig. 5: A rim fragment made of roughly purified dark orange clay with inclusions of slate (Cat.No. 41).

Namizna keramika

Vsega skupaj imamo štiri primerke finega namiznega posodja. Dva fragmenta (Kat.št. 48, 49; T.2: 12, 13) iz sonde 1 sta bila najdena v plasti skupaj s fragmenti amfor in tegulo z žigom Crispini, zelo uničen fragment terre sigillate (Kat.št. 37; T.1: 1) pa skupaj z že omenjeno grobo keramiko z vključki skrilavca. Iz sonde 3 je odlomek ustja Sarius čaše (Consp R13)(Kat.št. 58; T.3:

22), ki se je uporabljala za konzumacijo vina. Tovrstne čaše se izdelujejo od konca 1. stoletja pr.n.š. do sredine 1. stoletja n.š., višek priljubljenosti dosežejo v času cesarja Avgusta in Tiberija (Carandini, 190). Pladnju oz. krožniku pripada fragment dna z reliefno močno oblikovanim robom (Kat.št. 49; T.2: 13). Gre za aretinsko produkcijo (Consp 21), ki jo datiramo v prvo polovico 1. stoletja n.š. Glede na analogijo iz Štalenske gore je kos iz časa Klavdija (Schindler Kaudelka et al. 2001, Tafel 1, MB224). Prisoten je tudi fragment ostenja sklede, na kateremu so sledovi reliefnega okrasa, ki pa so zaradi skoposti težko določljivi (Kat.št. 48; T.2: 12). Najverjetneje gre za obliko Drag 29 južno galske produkcije. Terra sigillata iz proizvodnih centrov na jugu današnje Francije je namreč prisotna na obalnih območjih severnega Jadrana, zaradi morskih trgovskih poti⁵.

V sondi 1 je bil najden odlomek ustja z vratom in nakazanim ročajem (Kat.št. 47; T.2: 11), ki glede na manjši premer ustja, pripada vrču. Zaradi slabe ohranjenosti ne moremo določiti ali gre za eno ali dvoročajni vrč. Vrči so sicer najpogostejša namizna keramika, ki je služila za serviranje vina.

Oljenka

V sondi 1 je bil najden fragment rimske reliefne oljenke (Kat.št. 53; T.2: 17). Ohranjen je zgolj del diska in ramena. Na disku je okras v obliki rozete, od katere so se ohranili trije lističi od prvotnih verjetno dvanajstih. Na ramenu teče biserni niz, ki ga od rozete ločujeta dve vrezani vzporedni liniji. Za natančno datacijo žal nimamo ohranjenega noska, ki bi nam pomagal tudi pri natančni določitvi tipa oljenke. Okvirno fragment pripada oljenki tipa Loeschcke VIII, ki jih v Akvileji datirajo široko, še posebej primerke z bisernim nizom, v 2. in 3. stoletje. Po analogiji iz Akvileje (Di Filippo Balestrazzi 1988, 341), ki se ujema po številu listkov rozete in velikosti diska, gre morda celo za oljenko tipa Loeschcke VI b. Ta redek tip se od Loeschcke VIII loči zaradi znakov pritrdjevanja noska, ki pa žal tu niso ohranjeni. Glede na najdbe iz Pompejev je začetek produkcije datiran v sredino 1. stoletja in se nadaljuje do druge polovice 2. stoletja.

Steklo

Od rimskega stekla sta ohranjena zgolj dva fragmentirana balzamarija, oba iz sonde 1. V obeh primerih se je ohranilo le ustje in vrat, zato ne poznamo oblike trupa, ki je pomembna za definiranje datacije. Oba balzamarija sta slabše kvalitete, saj steklo vsebuje veliko zračnih mehurčkov. Balzamarij z izvihanim oz. izvlečenim ustjem (Kat.št. 54; T.3: 18) ima ohranjen del, ki nakazuje nadaljevanje v hruškasto oz. podolgovato ovalno oblikovan trup. Podoben primerek iz Ptuja je datiran v prvo po-

⁴ Za ustno informacijo se zahvaljujem Tini Žerjal.

⁵ Za ustno informacijo se zahvaljujem Patrizii Donat.

lovico 1. do prve polovice 2. stoletja (Lazar 2003, 180). Drug fragment balzamarija (Kat.št. 43; T.1: 7) je manj ohranjen in zelo močno irisiran. Ustje je bilo ravno tako izvihamo, nato pa navpično potegnjeno in ravno odrezano. Na notranji strani je tik pod robom manjši utor. Balzamarij verjetno pripada 2. ali 3. stoletju.

SKLEP

Na nekdanjem koprskem otoku, ki ga danes na kopenski strani zamejujeta Pristaniška ulica in Vojkovo nabrežje, nimamo veliko arheoloških podatkov iz časa pred pozno antiko. Zaradi postopnega dvigovanja nivoja morske gladine, so bili prebivalci otoka prisiljeni se prilagajati razmeram. V boju med človekom in morjem se je vzorec poselitve otoka spreminjal in iz današnjega mestnega rastra je skoraj nemogoče iskati prežitke antične poselitve. Ostaja nam le logično sklepanje in nekaj manjših najdb. Na temo poselitve nekdanjega koprškega otoka je že bilo izdelanih nekaj preglednih del: Matej Župančič (1989), Radovan Cunja (2006) in nazadnje Mitja Guštin s sodelavci (2011). Do sedaj imamo podatke o stavbnih ostankih zgolj na nekaterih lokacijah. Za lokacijo servitskega samostana z okolico in Trg Brolo se glede na najdene mozaične ostanke predvideva rimsko vilo. Pri izkopavanjih na Grudnovi 3 najstarejšo fazo predstavljajo ostanke zidov oz. temeljev zidov, najverjetneje antičnega objekta, grajenih iz lomljencev in malte ter postavljenih na geološko osnovo. Na Tovarniški 8-10/Vojkovem nabrežju 17 so ravno tako tik nad geološko osnovo našli suhograjen zid, ki so ga v 1. stoletje datirali na osnovi drobnih najdb. Na Kumarjevi ulici 1 so bili verjetno leseni objekti, saj so med izkopavanjem naleteli na ostanke stojk, ki so bile vkopane v rumeno rjavo ilovico. Zgodnjerimska plast je bila sicer zabeležena med izkopavanji v stolni cerkvi Marijinega Vnebovzetja, a žal kot uničena. Na Kapucinskem vrtu so med prevladujočim pozno antičnim materialom bile tudi starejše najdbe. Glede na prisotnost posameznih kamnitih spolij v poznoantičnem zidu, obstaja možnost, da je v bližini obstajal starejši objekt, katerega gradbeni material je bil kasneje ponovno uporabljen (Cunja 1987, 279). Rimske najdbe, ki potrjujejo življenje na otoku v 1. stoletju n.š., so žal še preskromne, da bi lahko razumeli poselitveni vzorec prve poselitve. Glede na to, da govorimo o času, ko so vodne poti še vedno prednjačile pred kopnimi, je v tem pogledu Koper imel idealno lego. Sam otok je nudil zaščito morebitnim pristaniščem na vzhodni strani, zato že Šašel (1974, 448) predlaga iskati zametke prvotne aglomeracije na današnjem Vojkovem nabrežju. Žal pa je ta del bil v procesu spajanja otoka s kopnim deležen največjih sprememb in posledično uničen arheoloških zapisov. Upoštevati moramo možnost, da je, zaradi kontinuitete poselitve in mogoče same narave gradnje,

poznavanje začetne faze poselitve otoka za vedno izgubljen. Če primerjamo s situacijo v bližnjem Trstu, bomo naleteli na podoben problem. Iz pisnih virov vemo, da je Tergeste rimska kolonija že sredi 1. stoletja pr.n.š., vendar do sedaj poselitve v tem času še ni bila potrjena z arheološkimi najdbami (Maggi et al. 2009, 14).

Kljub vsemu, pa nas še vedno kdaj pa kdaj presestetijo ostaline iz rimske dobe v Kopru. Eno takšnih je nedvomno odkritje rimske vile v servitskem samostanu. Kritino v sondi 3 lahko povežemo s spodaj ležečim mozaikom in najdbami stenskega ometa s poslikavo. Očitno je, da se nahajamo v enem od prostorov rimske vile, katere obseg nam je še neznan. Glede na starejšo najdbo mozaika iz sredine 20. stoletja, lahko gre za enoten prostor, mogoče hodnik. Iz sonde 3 drobnega materiala, ki bi natančneje datiral stavbne elemente, skoraj ni, z izjemo odlomka Sarius čaše. Nasprotno pa imamo v sondi 1 veliko odlomkov keramike, ki jo širše lahko datiramo od konca 1. stoletja pr.n.š. do 3. stoletja, v glavnem pa prevladuje datacija od sredine 1. stoletja n.š. do sredine 2. stoletja n.š. Gradbeni material iz te sonde je v primerjavi z ostalimi bolj fragmentiran. Danes je sonda 1 fizično ločena od ostalih dveh, saj se nahaja na malem dvorišču in ne v križnem hodniku kot ostali dve. Od domnevno rimskih stavbnih struktur je v sondi 1 ohranjena plast nepravilnih kamnov zidu brez maltne veziva, postavljenega na rumenkasto sterilno ilovnato podlago. Prostor je bil zelo podvržen kasnejšim posegom (vkopom za grobnice). Zanimiva je popolna odsotnost mozaičnih kock. Sonda 2 ima izrazito prevladujoči delež stebernih elementov, kar kaže na obstoj ostebričenega prostora, mogoča dvorišča ali portika. Tako kot v sondi 3 je tudi tukaj izredno malo drobnega materiala.

Izkopavanja iz servitskega samostana na eni strani potrjujejo že starejše, slabo dokumentirano odkritje, na drugi strani pa prinašajo nove podatke, s katerimi se skuša rekonstruirati življenje na otoku v času rimske dobe.

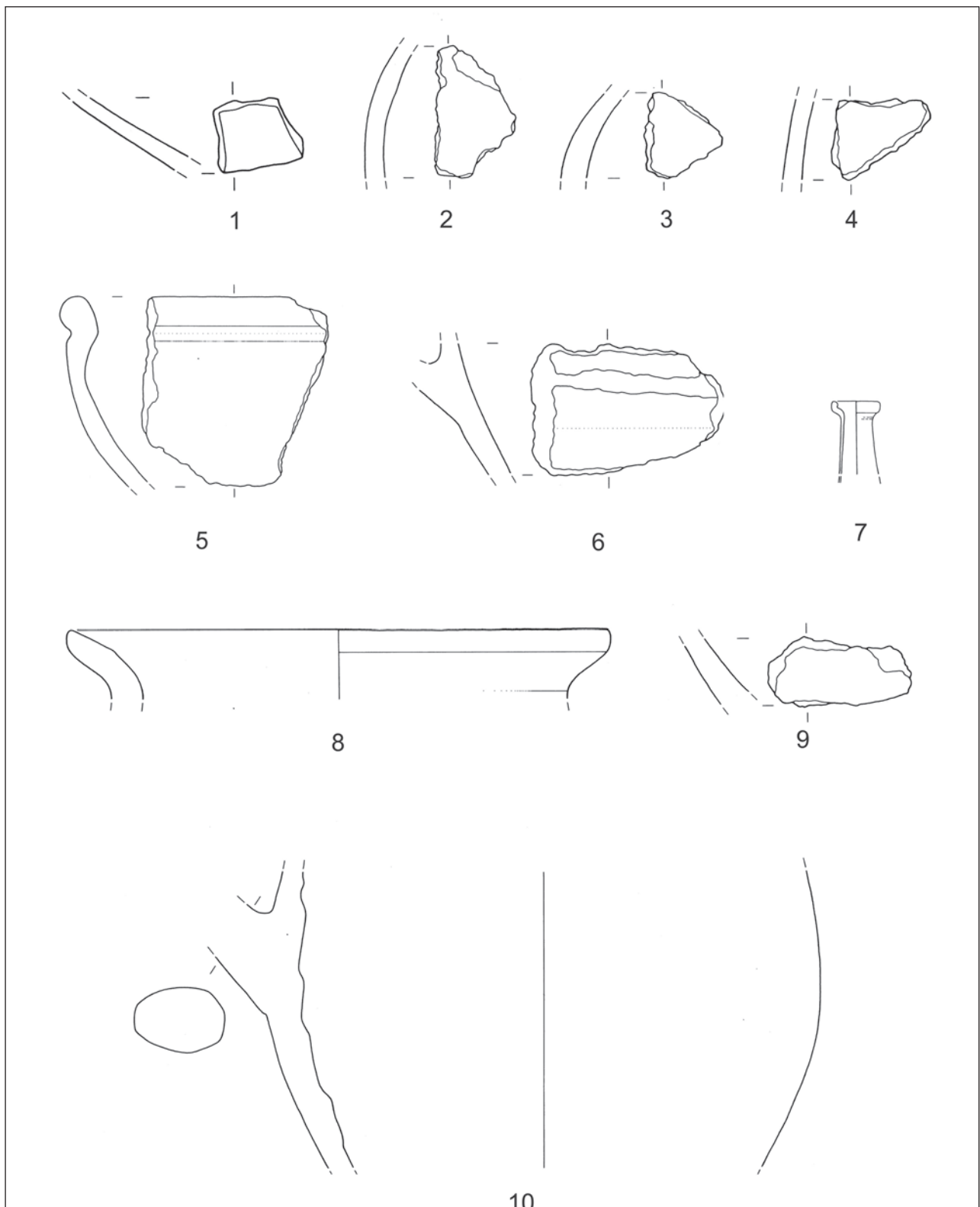
KATALOG

Gradbeni material⁶

1. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/4), teža 460 g, debelina 1,8-2,9 cm, največja ohranjena dolžina 17 cm, največja ohranjena širina 13 cm, na zgornji gladki strani vrezan napis (C?)ES.V.E, višina črk 2,4-3,2 cm, največja globina vreza 0,1 cm (inv. št. 1/19/287).
2. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6) v prelomu, na zunanji površini rožnata (7.5YR 8/3), teža 860 g, debelina 2,7-2,9 cm, največja ohranjena dolžina 26,5 cm, največja ohranjena širina 11 cm, na zgornji strani žig v pozitivu CRISPI-NI v okvirju, višina črk 1,3 cm, gornji rob okvirja

⁶ Barve so določene po Munsell lestvici.

- ni viden, dolžina okvirja 10,4 cm, največja globina odtisa 0,2 cm (inv. št. 1/20/402).
3. Tegula- fragment tegule, barva rumeno rdeča (5YR 6/6) v prelomu, na zunanji površini rdeče rumena (7.5YR 7/6), teža 1980 g, debelina 3,3-3,6 cm, največja ohranjena dolžina 29 cm, največja ohranjena širina 18 cm, na prelomu prisotna malta, na zgornji strani žig v pozitivu PETRONIAE.TERTVL v okvirju, višina črk 1,1 cm, TR, NI, AE, TE in TVL v ligaturi, višina okvirja 1,5-1,6 cm, dolžina okvirja 7,5 cm, največja globina odtisa 0,15 cm (inv. št. 3/5/127).
 4. Tegula- fragment tegule, barva rumeno rdeča (5YR 6/6) v prelomu, na zunanji površini rdeče rumena (7.5YR 7/6), teža 190 g, debelina 2,7 cm, največja ohranjena dolžina 11 cm, največja ohranjena širina 10 cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu v okvirju ohranjene črke ETRONIAE.TER, višina črk 1,1 cm, TR, NI, AE in TE v ligaturi, višina okvirja 1,6 cm, ohranjena dolžina okvirja 5,6 cm, največja globina odtisa 0,15 cm (inv. št. 3/9/164).
 5. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6), teža 1360 g, debelina 2,7-3,2 cm, največja ohranjena dolžina 26 cm, največja ohranjena širina 18 cm, na zgornji strani žig v pozitivu CRISPINI v okvirju in sled s prsti narejene krožnice, višina črk 1,2 cm, višina okvirja 1,6 cm, dolžina okvirja 9,4 cm, največja globina odtisa 0,1 cm (inv. št. 3/15/229).
 6. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6), teža 290 g, debelina 2,9 cm, največja ohranjena dolžina 14 cm, največja ohranjena širina 7 cm, na zgornji strani sled s tremi prsti narejene krožnice, največja globina sledi 0,1 cm (inv. št. 3/19/268).
 7. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/3), teža 70 g, debelina 3-3,6 cm, največja ohranjena dolžina 6 cm, največja ohranjena širina 4 cm, na zgornji strani vtisnjen krog, polmer kroga 11,5 cm, največja globina odtisa 0,1 cm (inv. št. 3/24/241).
 8. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/3), teža 630 g, debelina 2,5-2,6 cm, največja ohranjena dolžina 19 cm, največja ohranjena širina 12 cm, na zgornji strani sled s tremi prsti narejene krožnice, največja globina sledi 0,2 cm (inv. št. 3/29/283).
 9. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/3), teža 3620 g, debelina 2,8-3,8 cm, največja ohranjena dolžina 39 cm, največja ohranjena širina 27 cm, na zgornji strani s prsti napisana črka H, višina črke 4,6 cm, največja globina vtisa 0,2 cm (inv. št. 3/31/355).
 10. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6) v prelomu, na zunanji površini rožnata (5YR 7/4), teža 3170 g, debelina 2,8-3,6 cm, največja ohranjena dolžina 24,5 cm, največja ohranjena širina 20 cm, na zgornji strani žig v pozitivu CRISPINI v okvirju in sled s prsti narejene krožnice, višina črk 1,2 cm, višina okvirja 1,7 cm, ohranjena dolžina okvirja 9,3 cm, največja globina odtisa 0,3 cm (inv. št. 3/31/388).
 11. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/4), teža 3040 g, debelina 2,7-3,2 cm, največja ohranjena dolžina 32 cm, največja ohranjena širina 26 cm, na zgornji strani odtis dveh živalskih tac, velikost tace 5,7x5,8 cm, največja globina odtisa 0,7 cm (inv. št. 3/31/389).
 12. Tegula- fragment tegule, barva rožnata (7.5YR 7/4) v prelomu, na zunanji površini rdeč premaz, teža 770 g, debelina 2,8 cm, največja ohranjena dolžina 18 cm, največja ohranjena širina 15,5 cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu ohranjene črke INI v okvirju in sled s prsti narejene krožnice, višina črk 1,3 cm, višina okvirja 1,6 cm, ohranjena dolžina okvirja 3,2 cm, največja globina odtisa 0,15 cm (inv. št. bš 1).
 13. Tegula- fragment tegule, barva zelo blede rjava (10YR 7/4), teža 910 g, debelina 3,3-3,7 cm, največja ohranjena dolžina 19 cm, največja ohranjena širina 18 cm, na zgornji strani od žiga v negativu ohranjeni črki QC, celotna višina črk ni ohranjena, največja globina odtisa 0,12 cm (inv. št. bš 2).
 14. Tegula- trije fragmenti tegule, barva zelo blede rjava (10YR 7/4), teža 2520 g, debelina 3-3,7 cm, največja ohranjena dolžina 37 cm, največja ohranjena širina 25,5 cm, na zgornji strani žig v negativu Q.CLODI. AMBROSI, višina črk 2,4 cm, DI, AM in SI v ligaturi, največja globina odtisa 0,3 cm (inv. št. bš 3).
 15. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6), teža 400 g, debelina 2,9-3,2 cm, največja ohranjena dolžina 13,5 cm, največja ohranjena širina 12,5 cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu ohranjene črke CRI v okvirju, višina črk 1,3 cm, višina okvirja 1,7 cm, ohranjena dolžina okvirja 4,1 cm, največja globina odtisa 0,25 cm (inv. št. K2).
 16. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 7/6), teža 760 g, debelina, največja ohranjena dolžina 15,5 cm, največja ohranjena širina 14 cm, na zgornji strani žig v pozitivu RISPINI v okvirju, višina črk 1,3 cm, spodnji rob okvirja ni viden, ohranjena dolžina okvirja 8,7 cm, največja globina odtisa 0,1 cm (inv. št. K3).
 17. Tegula- fragment tegule, barva blede rumena (2.5Y 8/3), teža 280 g, debelina 3 cm, največja ohranjena dolžina 10 cm, največja ohranjena širina 9 cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu ohranjene črke CRISP v okvirju, višina črk 1,3 cm, višina okvirja 1,7 cm, ohranjena dolžina okvirja 6,4 cm, največja globina odtisa 0,05 cm (inv. št. K5).
 18. Tegula- fragment tegule, barva rožnata (7.5YR 7/3), teža 2810 g, debelina 3-3,6 cm, največja ohranjena dolžina 30 cm, največja ohranjena širina 19 cm, na zgornji strani žig v pozitivu CRISPINI v okvirju in sled s prsti narejene krožnice, višina črk 1,3 cm, višina okvirja 1,6 cm, dolžina okvirja 10,3 cm, največja globina odtisa 0,15 cm (inv. št. K7).
 19. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 6/6), teža 350 g, debelina 2,7-3 cm, največja ohranjena dolžina 17 cm, največja ohranjena širina 6,5

T.1: 1 (Kat.št. 37), 2 (Kat.št. 38), 3 (Kat.št. 39), 4 (Kat.št. 40), 5 (Kat.št. 41), 6 (Kat.št. 42), 7 (Kat.št. 43), 8 (Kat.št. 44), 9 (Kat.št. 45) in 10 (Kat.št. 46). M= 1:2. Risba: Janja Tratnik Šumi.

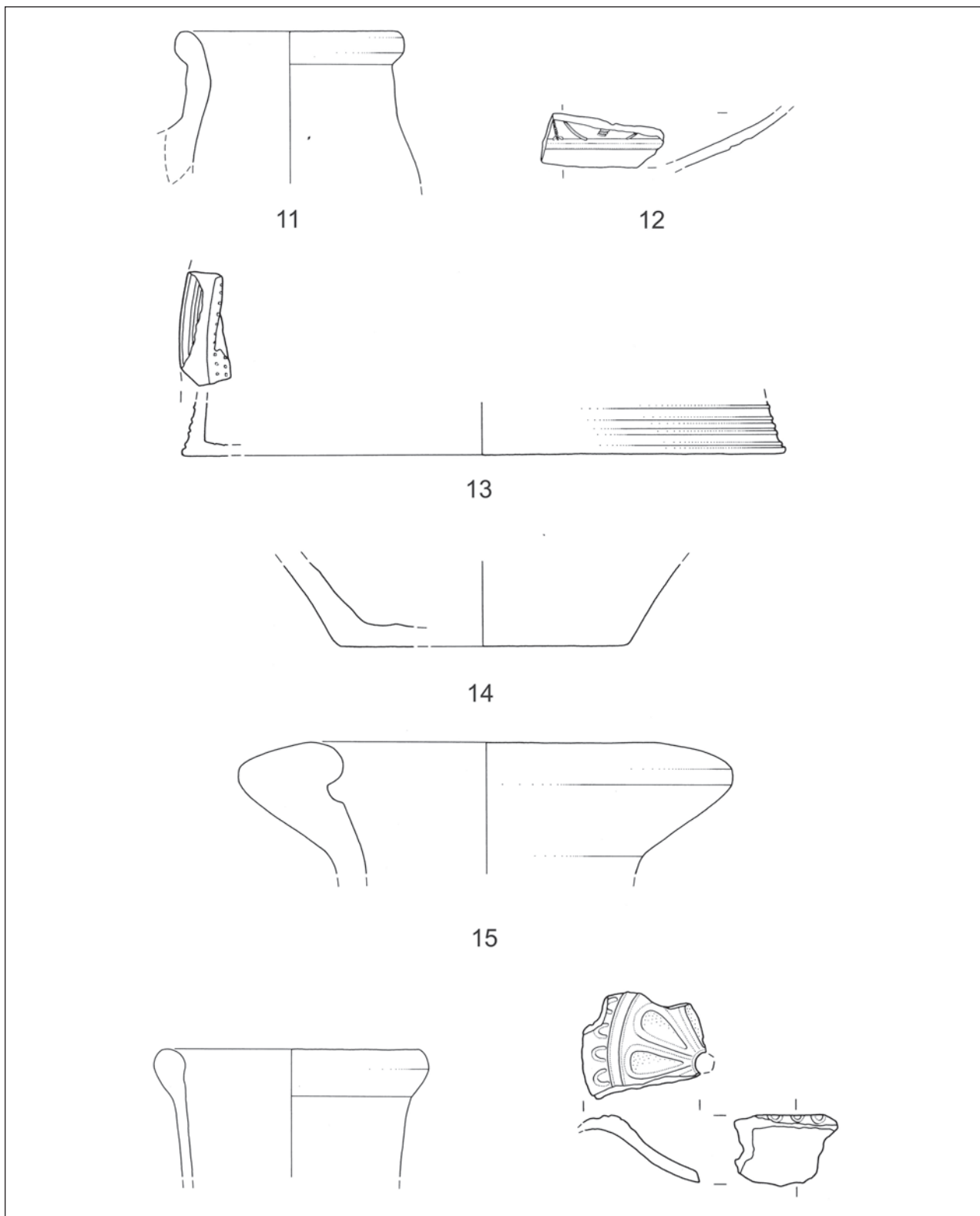
T.1: 1 (Cat.No. 37), 2 (Cat.No. 38), 3 (Cat.No. 39), 4 (Cat.No. 40), 5 (Cat.No. 41), 6 (Cat.No. 42), 7 (Cat.No. 43), 8 (Cat.No. 44), 9 (Cat.No. 45) in 10 (Cat.No. 46). M= 1:2. Drawing: Janja Tratnik Šumi.

- cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu ohranjen črka C v okvirju, višina črk 1,2 cm, spodnji rob okvirja ni viden, ohranjena dolžina okvirja 1,6 cm, največja globina odtisa 0,1 cm (inv. št. K8).
20. Tegula- fragment tegule, barva rdeče rumena (5YR 6/6), na zunanji površini rdeč premaz, teža 260 g, debelina 2,8 cm, največja ohranjena dolžina 10 cm, največja ohranjena širina 10 cm, na zgornji strani od žiga v pozitivu ohranjene črke CRI v okvirju, ohranjen samo zgornji del črk, ohranjena dolžina okvirja 3,8 cm, največja globina odtisa 0,1 cm (inv. št. K10).
 21. Stenska poslikava- ohranjena ena plast ometa, intonaco deb. 3,8 cm iz peska in večjega dela apna, zelo grobo zravnana površina, slikanje v secco tehniki v črni in pompejansko rdeči barvi. Vel. 5,8x5 cm (inv. št. 3/01/14-1).
 22. Stenska poslikava- ohranjena ena plast ometa, intonaco deb. 4,5 cm iz peska in večjega dela apna, zelo grobo zravnana površina, slikanje v secco tehniki v črni in pompejansko rdeči barvi. Vel. 6,5x4,2 cm (inv. št. 3/04/94-1).
 23. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene izprana pompejansko rdeča. Vel. 6,5x5 cm (inv. št. 3/04/146-1).
 24. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,5 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črna. Vel. 5,5x4 cm (inv. št. 3/24/255-1).
 25. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,5 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,8 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črna, slikanje v secco tehniki v pompejansko rdeči barvi. Vel. 8x4,8 cm (inv. št. 3/31/298-1).
 26. Stenska poslikava- ohranjene tri plasti ometa, grob izravnalni omet deb. 1,2 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, barve so izprane, vidne le svetle in temne linije, v fresco tehniki slikanje v sajasto črni barvi, barve v secco tehniki odluščene. Vel. 12,7x11,5 cm (inv. št. 3/31/323-1).
 27. Omet- ohranjene dve plasti, grob izravnalni omet deb. 1-2 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1,2 cm iz prodca, mivke in apna, izravnalni omet ima vtisnjeno podlago iz prepleta. Vel. 6,2x4,5 cm (inv. št. 3/31/336-1).
 28. Stenska poslikava- ohranjene tri plasti ometa, grob izravnalni omet deb. 1,6 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črna, v fresco tehniki slikanje v pompejansko rdeči barvi, prskast ornament v oker in zeleni barvi. Vel. 9x9 cm (inv. št. 3/32/356-1).
 29. Stenska poslikava- ohranjene tri plasti ometa, grob izravnalni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sivo modra, v fresco tehniki slikanje v pompejansko rdeči barvi, prskast ornament v oker in zeleni barvi. Vel. 11x10,5 cm (inv. št. 3/32/357-1).
 30. Stenska poslikava- ohranjene tri plasti ometa, grob izravnalni omet deb. 1 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1,5 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črna. Vel. 16,5x10,5 cm (inv. št. 3/32/393-1).
 31. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,5 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črna. Vel. 6,8x3,8 cm (inv. št. 3/32/393-2).
 32. Stenska poslikava- ohranjena ena plast ometa, rahlo uvita (kotni del?), intonaco deb. 1 cm iz silikatnega peska in apna, grobo zravnana površina, slikanje v secco tehniki v oker barvi. Vel. 6,5x4,2 cm (inv. št. 3/32/397-1).
 33. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je pompejansko rdeča. Vel. 8,8x6,3 cm (inv. št. 3/32/473-1).
 34. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,5 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sivo modra, slikanje v secco tehniki v pompejansko rdeči barvi, prskast ornament v oker in zeleni barvi. Vel. 8x6,1 cm.
 35. Stenska poslikava- ohranjene tri plasti ometa, grob izravnalni omet deb. 1 cm iz prodca, mivke, apna in plev, nosilni omet deb. 1,3 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,8 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črne barve, slikanje v secco tehniki v pompejansko rdeči, oker in beli barvi. Vel. 8,8x7,5 cm.
 36. Stenska poslikava- ohranjeni dve plasti ometa, nosilni omet deb. 1,2 cm iz prodca, mivke in apna, intonaco deb. 0,7 cm iz silikatnega peska in apna, zravnana površina, osnovna barva stene je sajasto črne barve, slikanje v secco tehniki v pompejansko rdeči. Vel. 8x5,3 cm.

Drobne najdbe

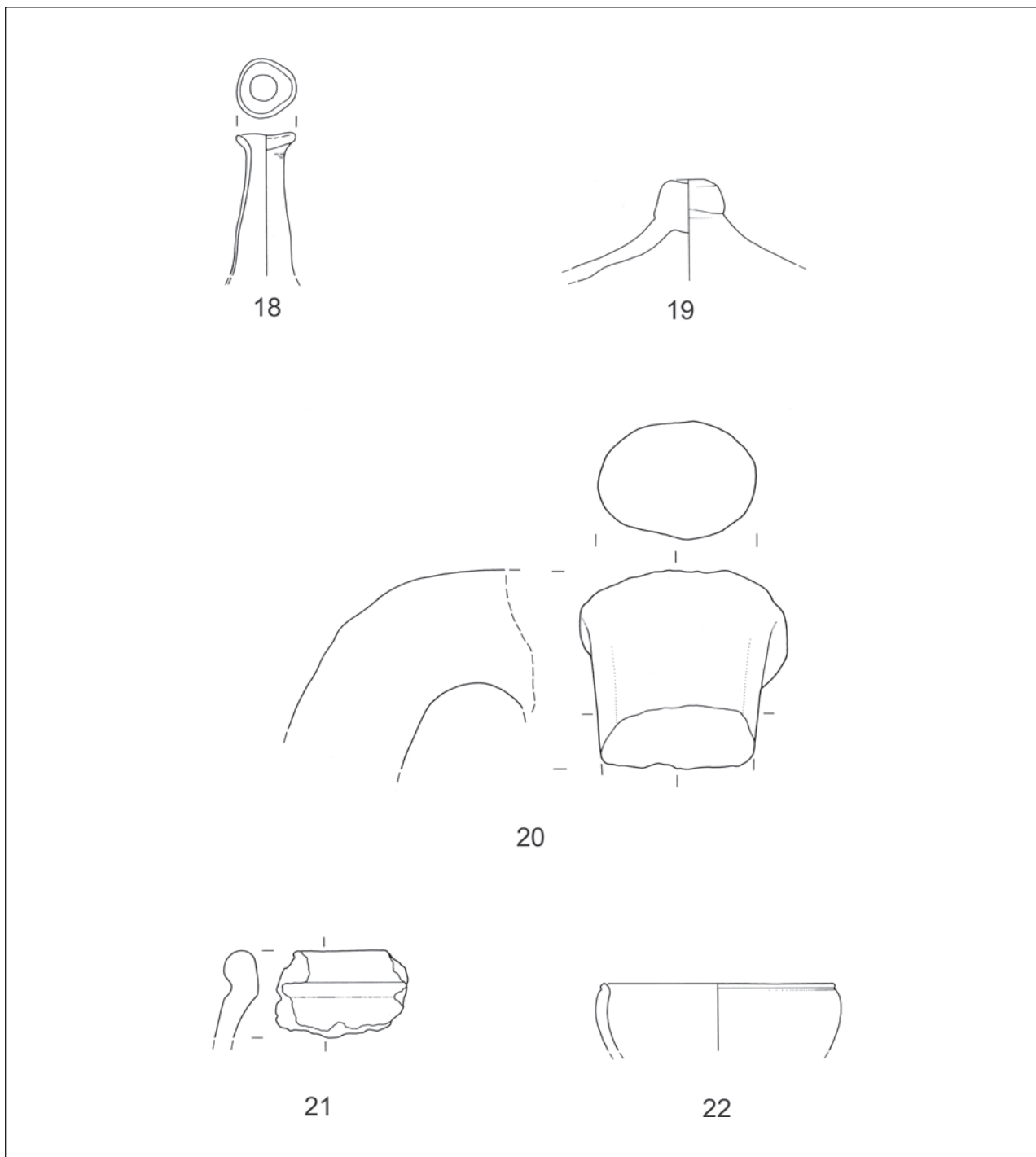
Sonda 1

37. Krožnik- odl. dna; terra sigillata (Padana). Vel. 2,9x2,2 cm (inv. št. 1/15/247-13).

T.2: 11 (Kat.št. 47), 12 (Kat.št. 48), 13 (Kat.št. 49), 14 (Kat.št. 50), 15 (Kat.št. 51), 16 (Kat.št. 52) in 17 (Kat.št. 53).
M= 1:2. Risba: Janja Tratnik Šumi.

T.2: 11 (Cat.No. 47), 12 (Cat.No. 48), 13 (Cat.No. 49), 14 (Cat.No. 50), 15 (Cat.No. 51), 16 (Cat.No. 52) in 17 (Cat. No. 53). M= 1:2. Drawing: Janja Tratnik Šumi.

T.3: 18 (Kat.št. 54), 19 (Kat.št. 55), 20 (Kat.št. 56), 21 (Kat.št. 57) in 22 (Kat.št. 58). M= 1:2. Risba: Janja Tratnik Šumi.

T.3: 18 (Cat.No. 54), 19 (Cat.No. 55), 20 (Cat.No. 56), 21 (Cat.No. 57) in 22 (Cat.No. 58). M= 1:2. Drawinig: Janja Tratnik Šumi.

38. Lonec- odl. ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 4,5x2,7 cm (inv. št. 1/15/247-16).
39. Lonec- odl. ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 2,8x2,6 cm (inv. št. 1/15/247-17).
40. Lonec- odl. ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 3,2x2,7 cm (inv. št. 1/15/247-18).
41. Lonec- odl. ustja in ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Pr.u. 43,6 cm, v. 7,2 cm (inv. št. 1/15/248-1).
42. Lonec- odl. ostenja z rebrom?; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 7x4,8 cm (inv. št. 1/15/248-2).
43. Balzamarij- ustje in vrat; močno irisirano, slabe kvalitete (mehurčki), ustje odrezano. Pr.u. 1,8 cm, v. 2,6 cm (inv. št. 1/15/252-1).
44. Lonec- odl. ustja z ostenjem; grobo prečiščena temno siva glina z vključki kalcita, na notranji strani ustja sledovi glavničenja. Pr.u. 20 cm, v. 2,7 cm (inv. št. 1/19/288-1).
45. Lonec- odl. ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 4,8x2,5 cm (inv. št. 1/19/288-2).
46. Amfora- odl. ostenja z ročajem; dobro prečiščena oranžna glina, Dressel 6B. Vel. 11,3x9 cm (inv. št. 1/20/328-1).
47. Vrč- odl. ustja in ostenja; fino prečiščena svetlo rjava glina, na ostenju se nakazuje ročaj. Pr.u. 8,1 cm, v. 4,7 cm (inv. št. 1/20/352-1).
48. Skleda- odl. ostenja; terra sigillata (južna Galija), Dragendorff 29. Vel. 4,3x3,9 cm (inv. št. 1/20/352-2).
49. Pladenj-odl. ostenja; terra sigillata (aretinska), Conspectus 21. Pr. roba 21 cm, v. 1,5 cm (inv. št. 1/20/408-1).
50. Lonec- odl. dna in ostenja; grobo prečiščena rjava do črna glina. Pr.d. 10,2 cm, v. 2,6 cm (inv. št. 1/20/408-2).
51. Amfora- odl. ustja in ostenja; grobo prečiščena rjava glina, Dressel 20. Pr.u. 17,2 cm, v. 4,7 cm (inv. št. 1/20/408-3).
52. Amfora/vrč- odl. ustja in ostenja; dobro prečiščena oranžna glina. Pr.u. 9,2 cm, v. 4,9 cm (inv. št. 1/25/429-1).
53. Oljenka- odl. ramena in diska; fino prečiščena svetlo rjava glina, motiv večlistne rozete in bisernega niza. Vel. 4x3,6 cm (inv. št. 1/25/433-3).
54. Balzamarij- ustje in vrat; steklo slabe kvalitete (mehurčki), izvihano ustje, nakazuje se hruškasto telo. Pr.u. 1,9 cm, v. 4,5 cm (inv. št. 1/26/159-1).

Sonda 2

55. Amfora-odl. dna z ostenjem; fino prečiščena oranžna glina, dno zaključeno z gumbom. Pr.d. 2,3 cm, v. 3,6 cm (inv. št. 2/08/195-2).

Sonda 3

56. Amfora- odl. ročaja; grobo prečiščena rumena glina, Dressel 6A. Vel. 9x6,5 cm (inv. št. 3/04/97-1).
57. Lonec- odl. ustja in ostenja; grobo prečiščena temno oranžna glina z vključki skrilavca. Vel. 4,3x3,1 cm (inv. št. 3/04/146-1).
58. Čaša- odl. ustja z ostenjem; terra sigillata, Sarius čaša. Vel. 2,6x1,6 cm (inv. št. 3/22/234-1).

ROMAN FINDS FROM THE EXCAVATIONS IN THE SERVIT MONASTERY IN KOPER

Tina KOMPARE

University of Primorska, Science and Research Centre, Institute for Mediterranean Heritage, SI-6330 Piran, Bolniška 20, p.b. 14
e-mail: tina.kompare@zrs.upr.si

SUMMARY

In 2011 the Institute for Mediterranean Heritage, Science and Research Centre of the University of Primorska conducted archaeological excavations in the Servite monastery in Koper. They discovered remains of a Roman villa from 1st century AD. Among the material derived from the three trenches is prevalent building material. A big amount of tegulae was found, some of them also with stamps of Q. Clodi Ambrosi, Crispini and Petronae Tertvl(---). Mostly in the trench 2 were segments of bricks for pilars, maybe remains of atrium or portico. The most exceptional finding is the black and white mosaic, which was under the remains of mural painting. The same pattern of mosaic was found nearby (approximately 20 m away) in the middle of the 20th century. It is possible that the both pieces of mosaic are part of the same pavement which covered the long hall (fauces). The plaster found was white, black, red and other. Paintings are simple, only few fragments have some badly preserved multicolor decoration. Scarce small findings are from the trench, where almost no remains of roman building, except very damaged wall, was found. There were pieces of amphoras, kitchen and table pottery, fragment of an oil lamp and two balsamaries. Small findings are dated

mostly from the middle of the 1st century AD to the middle of the 2nd century AD. We have detected amphoras Dressel 6A, Dressel 6B and Spanish Dressel 20. There are also fragments of terra sigillata.

We do not know much about roman period on the former island of Koper till now. We can expect two roman villas with mosaics (location of Servit monastery with surrounding and Brolo square). Other locations with some stone and wooden structures datable in roman period are Grudnova St. 3, Tovarniška St. 8-10/Vojkovo nabrežje 17 and Kumarjeva St. 1. A destroyed roman layer was recorded during excavations in the cathedral church of the Assumption of Mary. Probably the material from roman time was later reused. Sites like Servit monastery are helping us to understand better how the island was inhabited in the first periods.

Key words: Roman villa, tegula, mosaic, mural painting, Koper, Roman period

LITERATURA

- Carandini, A. (ur.) (1985):** Atlante delle forme ceramiche. II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero). Rim, Istituto della Enciclopedia italiana.
- Cunja, R. (1987):** Koper. Varstvo spomenikov 29. Ljubljana, 276-279.
- Cunja, R. (2006):** Ricerche archeologiche a Capodistria/Koper. V: Guštin, M., Gelichi, S. in Spindler, K. (ur.): The heritage of Serenissima. Koper, Založba Annales, 33-38.
- Di Filippo Balestrazzi, E. (1988):** Lucerne del Museo di Aquileia, Vol. II, 1. Oglej, Associazione nazionale per Aquileia.
- Djurić, B. (1976):** Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije. Arheološki vestnik 27. Ljubljana.
- Ettlinger, E. et al. (1990):** Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10. Bonn, R. Habelt.
- Gaspari, A., Vidrih Perko, V., Štrajhar M. & I. Lazar (2007):** Antični pristaniški kompleks v Fizinah pri Portorožu-zaščitne raziskave leta 1998. Arheološki vestnik 58. Ljubljana, 167-218.
- Gomez, C. (1996):** I laterizi bollati romani del Friuli-Venezia Giulia, »L'album« 4. Portogruaro, Gruppo archeologico Veneto orientale.
- Gregorutti, C. (1888):** Le marche di fabbrica dei laterizi di Aquileia. Archeografo triestino, 14. Trst, 345-398.
- Guštin, M. (ur.) (2011):** Urbana arheologija Kopa. Koper, Založba Annales.
- Hoyer, S. A. (2002):** Servitski samostan v Kopru Santa Maria delle Grazie (1453-1792). V: Hoyer, S. A. (ur.): Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 167-181.
- Kavur, B. (2011):** Arheološke raziskave Servitskega samostana v Kopru. V: Guštin, M. (ur.): Urbana arheologija Kopa. Koper, Založba Annales, 53-64.
- Lazar, I. (2003):** Rimsko steklo Slovenije. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 7. Ljubljana.
- Maggi, P. Merlatti, R. in Petrucci, G. (ur.) (2009):** Sotto Trieste, percorsi nella città tra storia e archeologia. Trst, Università degli Studi di Trieste, Ministero per i Beni e le Attività Culturali.
- Matjašič, R. (1987):** La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia. Antichità altoadriatiche 29. Oglej, 495-531.
- Miletić, I. (2002):** Arheološka topografija otoka Unije. Histria archaeologica, 33. Pulj, 195-263.
- Parentin, L. (1975-1977):** Il mosaico romano di Capodistria dalle annotazioni di Benedetto Lonza. Atti della Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia 3. Trst, 167-169.
- Plesničar-Gec, L. (1998):** Antične freske v Sloveniji I. Katalogi in monografije 31/1. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- Schindler Kaudelka, E., Fastner, U. in Gruber, M. (2001):** Italische Terra Sigillata mit Appliken in Noricum. Dunaj, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Slapšak, B. (1974):** Tegula Q. Clodi Ambrosi. Situla 14-15. Ljubljana, 173-181.
- Starac, A. (1997):** Napomene o amforama Dressel 6B. Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva, Arheološka istraživanja u Istri 18. Zagreb, 143-161.
- Stokin, M., Zanier, K. (2011a):** Simonov zaliv. Vestnik XXIII. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Ljubljana.
- Stokin, M., Zanier, K. (2011b):** Mozaiki severnega Jadrana. Vestnik XXIV. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Ljubljana.
- Šašel, J. (1974):** Koper. Arheološki vestnik 25. Ljubljana, 446-461.
- Vidrih Perko, V. (2000):** Amfore v Sloveniji. Annales, Series historia et sociologia, 10, 2. Koper, 421-448.
- Zaccaria, C., Župančič, M. (1993):** I bolli laterizi del territorio di Tergeste romana. Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine 3. Rim, 135-178.
- Žerjal, T. (2011):** Ceramic production in Northern Istria and in villa rustica at Školarice near Koper (Slovenija). V: Lipovac Vrkljan, G., Radić Rossi, I. in Šiljeg, B. (ur.): Rimske keramičarske i staklarske radionice, Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008. Crikvenica, 139-150.
- Župančič, M. (1989):** Inter utrumque tuta. V: Guštin, M. (ur.): Koper med Rimom in Benetkami, Prispevki k zgodovini Kopa. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 15-20.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2011-08-10

UDK 726:27-523.6(497.472)“653”

SREDNJEVEŠKA STAVBNA DEDIŠČINA AVGUŠTINK, OBSERVANTOV, TRETJEREDNIKOV IN SERVITOV V SLOVENSKI ISTRI

Mija OTER GORENČIČ

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2
e-mail: moter@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava srednjeveško arhitekturo in stavbno plastiko samostanov avguštink, observantov, tretjerednikov in servitov v slovenski Istri. Koprška cerkev avguštink ustreza severnoitalijanskim avguštinskim cerkvam, arhitekturni detajli observantske cerkve v Bernardinu se ujemajo z visokogotsko beneško arhitekturo in stavbno plastiko, koprška observantska cerkev je bila po tlorisu morda sorodna bernardinski, s katero jo deloma povezuje stavbna plastika. Tloris koprške servitske cerkve ustreza neohranjeni beneški servitski cerkvi San Giacomo alla Zueca, stavbno plastiko pa v primerjavi z bernardinsko lahko pripišemo drugi kamnoseški roki in nekoliko poznejšemu nastanku. Luneta v koprškem Pokrajinskem muzeju, ki naj bi bila nekdanj v servitskem samostanu, izvira najverjetneje z minoritske cerkve.

Ključne besede: srednji vek, Istra, arhitektura, stavbna plastika, samostani, avguštinke, observanti, frančiškani, tretjeredniki, glagoljaši, serviti, minoriti

PATRIMONIO ARCHITETTONICO MEDIEVALE DELLE AGOSTINIANE, DEGLI OSSERVANTI, DEI TERZIARI FRANCESCANI E DEI SERVITI NELL'ISTRIA SLOVENA

SINTESI

Nel contributo vengono presentati l'architettura e la decorazione scultoria medievale dei monasteri di Osservanti, Terziari Francescani e Serviti e del convento di Agostiniane nell'Istria slovena. La chiesa delle Agostiniane capodistriane è conforme alle chiese conventuali agostiniane dell'Italia settentrionale. I dettagli architettonici della chiesa monastica degli Osservanti presso Bernardino sono in sintonia con l'architettura e decorazione scultoria tardo gotica veneziana, la planimetria della chiesa capodistriana degli Osservanti può darsi somigliava a quella di Bernardino, con la quale è parzialmente collegata tramite la decorazione plastica. La pianta della chiesa dei Serviti a Capodistria corrisponde a quella della distrutta chiesa servita San Giacomo alla Zueca a Venezia, mentre la decorazione scultoria a Capodistria in confronto con quella di Bernardino è di un'altra mano ed è più tarda. Lunetta conservata presso il Museo Regionale di Capodistria, la provenienza della quale è attribuita al monastero dei Serviti capodistriani, è probabilmente dell'origine dalla chiesa minorita a Capodistria.

Parole chiave: medioevo, Istra, architettura, decorazione scultoria, monastero, convento, Agostiniane, Osservanti, Terziari Francescani, Glagoliti, Serviti, Frati Minori Francescani

Namen pričujočega prispevka je analiza srednjeveške arhitekture in stavbne plastike avguštink, observantov, tretjerednikov in servitov v slovenski Istri. Skupaj z že objavljeno predstavitevjo arhitekture in stavbne plastike benediktincev, dominikancev, manjših bratov sv. Frančiška in klaris v slovenski Istri do leta 1500 (Oter Gorenčič 2012) je s tem prispevkom omogočen celovit pregled nad srednjeveško samostansko stavbno dediščino v tem delu Slovenije.¹

AVGUŠTINKE

Začetki koprskega samostana avguštink segajo v leto 1318, ko je koprski škof Tomaž de'Contarini žene, ki so pri cerkvi sv. Blaža že živele kot redovna skupnost, vendar brez zaobljube, na njihovo prošnjo vključil v red avguštink (gl. Naldini 1700, 230–235; Naldini 2001, 168–172). Po letu 1400 je samostan zaradi neugodnih zunanjih okoliščin in premajhnega števila redovnic preživel vse težje čase in med 1458 in 1460 opustel. Leta 1460 ga je kardinal Bessarione kot cerkveni beneficij dodelil arhidiakonu koprške stolnice Janezu Zarottiju, ki pa se je na podlagi ljudskega negodovanja in želje po vrnitvi redovnic podarjenemu beneficiju v nadaljevanju odpovedal. Leta 1474 je bila podpisana listina o vrnitvi stavb avguštinskim redovnicam (Naldini 1700, 236–237; Naldini 2001, 172–173). Ob vizitaciji Agostina Valiera je imela njihova cerkev tri oltarje (Lavrič 1986, 76; Parentin 1997, 290; gl. tudi Lavrič 1989, 72). Samostan je deloval do razpustitve v letu 1806 (Kontestabile Rovis 2001, 16, 52, op. 60).²

O cerkveni stavbi je Naldini zapisal (Naldini 1700, 241–242; Naldini 2001, 176–177), da je »po nastanku zelo stara, a po obsegu ni velika. Sestoji iz ene same ladje, vendar premore običajen kor in pet urejenih oltarjev.« O samostanskem poslopju pa, da je na več mestih ustrezno obnovljeno, v zadnjih letih pa so ga na dokaj prostornem predelu povečali z dozidavo nove stavbe za običaje samostanske govorilnice (Naldini 1700, 243; Naldini 2001, 177). Današnji izgled cerkve na Dellavalijski ulici je rezultat del v letu 1701, vendar pa cerkev tedaj ni bila na novo zgrajena,³ marveč le predelana. Na severni in južni strani so namreč prezentirani srednjeveški zidovi s plitvimi oporniki oz. lizenami, ki so spodaj poravnani z na vrhu poševno porezanim talnim zidcem (sl. 1).

Avguštinski red je v Italiji v drugi polovici 13. stoletja uveljavil tip dolgih enoladijskih breztranseptnih cerkva s križnoobokanim vzhodnim zaključkom, ki so ga sestavljale običajno ravnozaključene ena ali pa tri kapele. Severnoitalijanske avguštinske cerkve⁴ so mdr. prepoznavne po romanski lombardski tradiciji členitve

Sl. 1: Koper, cerkev sv. Blaža, severna zunanjščina
Fig. 1: Koper/Capodistria, Church of St. Blais, north exterior

zunanjih sten (sl. 2) z vrsto plitvih opornikov oz. lizen, ki slonijo na talnem zidcu, zgoraj pa jih zaključuje zidec slepih arkadic (gl. Pistilli 1994, 847 in nasl.; Pistilli 2000, 43; prim. Rossini 2000, 86–87, 98, 99; gl. tudi Franzoi, Di Stefano 1976, 89, 129–131, 149; Bassi 1997, 226–232, 272–281). Prav takšna je bila morda tudi zunanjščina koprške cerkve, saj njen ohranjeni del temu tipu povsem ustreza. Sodeč po Naldinijevem opisu cerkve, je bil njen tloris morda soroden domnevni stavbni zasnovi avguštinskih cerkva sv. Evfemije v Veroni (sl. 3) in sv. Jakoba Velikega v Bologni s konca 13., začetka 14. stoletja (gl. Pistilli 2000, 43–48, 54, 59; prim. Van der Ploeg 2000, 65–68, 70).

V sklopu obnovitvenih del je bil v prvi polovici leta 2011 v prostoru za prezbiterijem odkrit kapitelni vodnjak, ki ima obliko prisekanega stožca, edini ornament

¹ Stanje raziskav za vse obravnavane redove je predstavljeno v objavi Oter Gorenčič 2012.

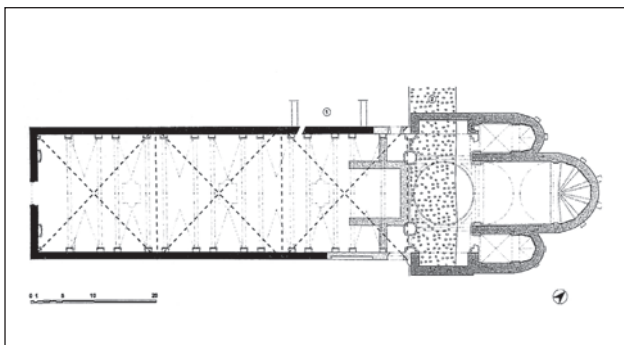
² Marušič 1989, 59, kot leto ukinitve navaja 1805; Žitko 1989, 41, pa piše, da je samostan deloval do 1816.

³ Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 112, pišejo, da je bila sedanja cerkev zgrajena 1701; prim. Lavrič 1986, 174, op. 92.

⁴ O samostanih avguštink v Benetkah gl. Pedani 1985.

Sl. 2: Verona, cerkev sv. Evfemije, južna zunanjščina
Fig. 2: Verona, Church of St. Euphemia, south exterior

Sl. 3: Verona, cerkev sv. Evfemije, tloris
Fig. 3: Verona, Church of St. Euphemia, ground plan

pa so majhni, nekoliko konkavno porezani vogalni listi, ki iz jedra izstopajo v zgornji tretjini vodnjaka in segajo do vrha kvadratne krovne plošče, katere vogal se na list izteka kot zametek sredinske žile (sl. 4). Sorodnega vodnjaka med beneškimi, ki jih obravnava Aldo Rizzi (Rizzi 1992), ni. Še najbližji mu je vodnjak na Corte del Trapolin (župnija Madona de l'Orto, Sestiere di Canaregio), ki je pogojno datiran v 16. stoletje (gl. Rizzi 1992, 165, 183). V cerkvi leži tudi povsem gladek kapitel s kvadratno krovno ploščo, ki pa ga zaradi odsotnosti kakršnihkoli slogovno povednih detajlov ne moremo časovno umestiti.

OBSERVANTI

Observanti so prišli na Primorsko v sredini 15. stoletja. Leta 1450 je Janez Kapistran, tedaj generalni vikar observantov,⁵ med svojo potjo prek Istre na željo Pirančanov privolil v izgradnjo postojanke njegovega reda izven piranskega obzidja v bližini cerkve sv. Marije Rožnovenske (Naldini 1700, 302–303; Naldini 2001, 220–221; prim. Caprin 1905–1907, I, 14).⁶ Izbira mesta se ujema s severnoitalijanskimi srednjeveškimi observantskimi samostani, ki so bili vsi grajeni na nekoliko izolirani, a strateško pomembni legi (gl. Imesch Oehry 1991, 21). Samostan je bil dokončan in naseljen leta 1452. Na fasadi je bil vklesan napis *Hanc Sacram*

Sl. 4: Koper, cerkev sv. Blaža, vodnjak
Fig. 4: Koper/Capodistria, Church of St. Blais, well

⁵ O Janezu Kapistranu gl. Hundsichler 1982 (z nadaljnjo literaturo).

⁶ Cerkev Marije Rožnovenske Naldini omenja pri naštevanju cerkva vzdolž Fažanske doline. O njej pove le, da stoji na vzpetini nad istoimenskim pristaniščem in da je v primerjavi z ostalimi po obsegu največja in najlepša. Dodaja, da se tamkajšnje cerkve razlikujejo le po legi in imenu, saj je zgradba ene služila kot vzorec za gradnjo druge, kar velja tudi za opremo (Naldini 1700, 314; Naldini 2001, 229–230). Kandler 1855, 51, navaja, da je Janez Kapistran samostan ustanovil leta 1452; Bvdinis 1928, 57, piše, da sta bila samostan in cerkev zgrajena na Kapistranovo pobudo 1451, cerkev pa je bila posvečena 1452. Parentin 1982, 79, navaja, da je Janez Kapistran prišel 1452. Pri Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 299, 302, pa preberemo, da je samostan, ki ga je 1452 začel graditi Janez Kapistran, nasledil nekdanjega benediktinskega s cerkvijo Marije Rožne, ki se omenja že v 12. stoletju in je stal v bližini poslopja Vesna. Kot lahko preberemo npr. pri Morteani 1984, 140; Alberi 2001, 583; Cigui 2007 (Alisi 1943), 436; prim. De Franceschi 1879, 485, je v Portorožu stala benediktinska postojanka sv. Lovrenca. Kandler 1879, 23 (enako Kandler 1995, 37), piše, da je benediktinski samostan sv. Lovrenca (na tem mestu danes stojita portoroški Hotel Metropol in Casino) deloval do 1300; gl. tudi Ostojič 1965, 91.

Sl. 5: Bernardin, ostanki cerkve sv. Bernardina
Fig. 5: Bernardin/San Bernardino, remains of the Church of St. Bernardine

Ædem, & Domum Religiosam / Cives Pyranenses pyssimi / Sancto Bernardino, & Fratribus Minoribus / Dedicarunt M.CCCC. LII (Naldini 1700, 302–303; Naldini 2001, 221). V cerkvi je bila tudi kapela Milostne Matere božje, ki so jo posvetili okoli 1490 (gl. Drinovec, Hojer 1972, 1; Mzsv Piran 1973a, 1; Pucer 2005, 195). V Piranu so imeli observanti v bližini cerkve sv. Mihaela (Naldini 1700, 305; Naldini 2001, 222) oziroma v bližini minoritskega samostana (Naldini 1700, 297; Naldini

2001, 217) hospic. Samostan je bil ukinjen 1806 (Bvdinis 1928, 57; Alberi 2001, 583; Šamperl 2002b, 147, op. 14; Pucer 2005, 195).⁷ Avstrijska vojska je poslopja spremenila v trdnjavo za obrambo zaliva (1830), sledilo je propadanje ohranjenih stavb (Mzsv Piran 1973a, b. p.; Alberi 2001, 583; Pucer 2005, 195). Dragocena slikarska umetnostna dela so se izgubila ali pa so bila prenesena drugam (gl. Tamaro 1910, 49–50; Bvdinis 1928, 57; Alisi 1955, 63; Parentin 1982, 79; Tommasini 1993, 199 (prim. *L'archeografo* 1837, 355–356); Alberi 2001, 583; Pucer 2005, 195).

Naldini je o cerkvi zapisal le, da je velika in svetla in da jo krasijo marmorni altarji ter dragocene slike, o srednje velikem samostanskem poslopju pa, da se dviga v dormitorije, je obdano z delavnicami in se razteza med vrtove in v nadstropja (Naldini 1700, 303–304; Naldini 2001, 222). Do danes so se ohranili temelji cerkvene ladje, križnorebrasto obokani gotski prezbiterij s šilasto zaključenim slavlomikom in mlajši zvonik ob njegovi severni steni, ki so od 1976 (Alberi 2001, 583; Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 302)⁸ na ploščadi hotelskega kompleksa (sl. 5). Kljub skromni stavbni zapuščini lahko cerkev uvrstimo med značilne beneško orientirane arhitekture (Budinih 1916, 50; Bvdinis 1928, 57; Štefanac 2000a, 103); beneškega tipa je tudi zvonik (Stele 1960, 59).⁹ Enoladijski tloris z nekoliko ožjim križnorebrasto obokanim kvadratnim prezbiterijem v osnovi ustreza severnoitalijanskim observantskim cerkvam.¹⁰ Dario Alberi (Alberi 2001, 582) piše, da čas gradnje cerkve zajemujeta dve (nekdaj na cerkvi) izklesani letnici: 1452 in 1496. Pri tem gre najbrž za neustrezno povzemanje napisa na fasadi, ki ga omenja Naldini, in letnice na sklepnem kamnu portala cerkve, ki jo omenja Antonio Alisi (Alisi 1955, 63). Po mnenju Predraga Markovića (gl. Marković 1995, 165–166, op. 268) je morda nekdanji cerkvi sv. Bernardina pripadal kamnit kvader z vklesano letnico 1452 in dvema grškima križema, ki je vzdignjen na severnem delu piranskega mestnega obzidja nad minoritsko cerkvijo (sl. 6), na katerem naj bi Alisi namesto »5« bral »9«. Hipoteza je verjetna, če je bil kamen v obzidje vgrajen šele v 20. stoletju.

Na začetku 20. stoletja so bili fragmentarno ohranjeni še zidovi ladje in zahodna fasada z vhodnim portalom (gl. Caprin 1905–1907, I, 14; Budinih 1916, 48; Folnesics, Planiscig 1916, 14; Bvdinis 1928, 57; Alisi

⁷ Kandler 1879, 23, navaja leto 1805; enako Morteani 1984, 141.

⁸ O stanju samostanskega kompleksa v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja in rezultatih sondiranja ter arheoloških izkopov gl. Drinovec, Hojer 1972, 1 in nasl.; Mavrič 1973; Mzsv Piran 1973a, 1 in nasl.; Mzsv Piran 1973b; Biltin-Tome 1975.

⁹ Pri Drinovec, Hojer 1972, 2, je navedeno, da je zvonik v osnovi še srednjeveški; enako v Mzsv Piran 1973a, 2.

¹⁰ V raziskavi o severnoitalijanskih observantskih cerkvah z letnersko steno Imesch Oehry 1991, 23–24, ugotavlja, da gre v tlorisni zasnovi za dolge poznogotske enoladijske breztranseptne cerkve s tri ali štiri travejami dolgim dvoranskim delom za laike, ki je ravnokrit ali ima odprto ostrešje. Prostor za laike se odpira v tri ali štiri kapele. V isti osi se priključuje kvadratni »predkor« ali meniški kor, ki mu je lahko dodana ravno, poligonalno ali polkrožno zaključena oltarna niša, na katero se navezuje zvonik, na drugi strani lahko tudi zakristija. Prezbitirij in oltarni del sta vedno (križno) obokana, od dela za laike pa ločena z letnersko steno. Cerkev v Bernardinu se tem cerkvam približuje z enoladijsko zasnovo, križno obokanim kvadratnim prezbiterijem, lego zvonika in zakristije in razširitvijo s kapelo. O morebitnem letnerju ne vemo ničesar. V času priprave pričujočega prispevka mi ni bilo dostopno delo Cobianchi, R (2004): *Aspects of Franciscan Observant Church planning and decoration in the province of Bologna, c. 1403–1517*. Coventry, University of Warwick (tipkopis doktorske disertacije), zato njegovi izsledki niso mogli biti upoštevani.

Sl. 6: Piran, mestno obzidje, kamen z letnico 1452

Fig. 6: Piran/Pirano, town wall, stone with the datation 1452

Sl. 7: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, stanje z začetka 20. stoletja

Fig. 7: Bernardin/San Bernardino, Church of St. Bernardine, early 20th century photograph

1955, 63; gl. tudi Parentin 1982, 79).¹¹ Ta je bil pravokoten in je imel timpanon s šilastim lokom (sl. 7). Kako je bil profiliran okvir portala, na podlagi slike ni mogoče določiti. Po zasnovi gre za eno tipičnih oblik beneških portalov.¹² Levo od vhoda v cerkev je nekdanj stal pravokoten prostor, katerega fasada je imela dva pilastra, okrašena z grbi (Budinich 1916, 47; Bvdinis 1928, 56). Morda je bila tu omenjena Marijina kapela.

V prezbiteriju je ohranjene nekaj kvalitetne stavbne plastike: štiri obočne konzole, kapitela in bazi obeh slavoločnih polstebrov ter sklepnik. Odlikuje jo mehka modelacija, ki do izraza prihaja zlasti ob sorodno ornamentiranih (ob)slavoločnih polkapitelih in konzolah. Slavoločna polkapitela (sl. 8–9) krasita široka gladka vogalna lista s trakastimi robovi, ki se proti vrhu nekoliko zožata in iztekata v upognjene resasto razprostrte liste, ki se z robovi prilagajajo gladki površini. Na južnem polkapitelu je med vogalnima listoma izklesana rozeta, na ladijski strani pa človeška glavica, na severnem polkapitelu pa je med vogalnima listoma izklesana zoomorfna podoba, ki spominja na levjo glavo. Bazi obeh polstebrov, ki sta imeli atiški profil in vogalne liste, sta le fragmentarno ohranjeni. Sorodno kot polkapitela sta s po enim vogalnim listom okrašeni obe zahodni konzoli prezbiterija (vidni sta na sl. 8–9). Oblikovanje in razporeditev vegetabilnega ornamenta obeh polkapitelov in konzol v detajlih variira (prim. Marković 1995, 166–167). Polkapitela in konzoli je Marković sprva pripisal isti delavnici, kot je izklesala konzole in kapitela v zahodnem krilu križnega hodnika koprškega servitskega samostana, in vse skupaj datiral v šesto desetletje 15. stoletja (Marković 1995, 169, gl. tudi str. 207, op. 330). V poznejši objavi pa je ob primerjavi obeh skupin stavbne plastike opozoril na razlike v oblikovanju (Marković 2000, 95). Po mojem mnenju stavbne plastike v Bernardinu in koprskem servitskem samostanu ne moremo pripisati isti delavnici; bernardinski je podobna le prva konzola na južni strani križnega hodnika servitov. Ker gre v obeh primerih za okrasje, ki je v beneško-istrskem prostoru zelo pogosto, isto delavnico lahko prepoznamo le po načinu izdelave kamnoseških detajlov; ta pa je, kot pokaže medsebojna primerjava, različen. Servitsko stavbno plastiko odlikuje fina linearna stilizacija tankega listovja, ki jo lahko pripišemo drugi kamnoseški roki in nekoliko poznejšemu nastanku.

Tip čašastih kapitelov z vogalnimi listi, ki se na vrhu kapitelnega jedra upognejo nazaj in se razprostrejo, vmesna polja pa krasijo rozete ali glave, John Ruskin označuje za preprosto splošno obliko beneških visokogotskih kapitelov (gl. Ruskin 1900/3, 243, Pl. 43/3; gl.

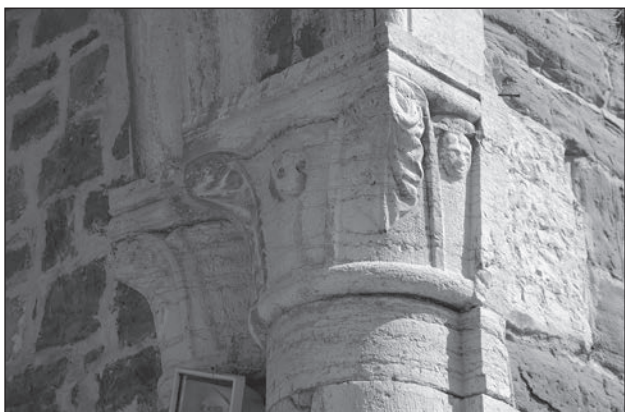
¹¹ Kot izvemo iz konservatorskega poročila, so bili na zunanji strani južne stene vidni ostanki konzol, gl. Drinovec, Hojer 1972, 2; Mzsv Piran 1973a, 2.

¹² Prim. npr. fasado beneške cerkve sv. Janeza Krstnika v Bragori (San Giovanni in Bragora), začeto okoli 1475, (Lieberman 1982, Pl. 11), ki je primer sakralne uporabe beneškega portala palač tretje četrtine 15. stoletja, za katerega je značilno, da se v spodnjem pravokotnem delu ne profilira v globino, tako da ločni del z isto širino in profilacijo učinkuje kot podaljšek spodnjega dela, gl. Marković 1995, 248, op. 384; gl. tudi Rossi, Sitran 2008, str. 214/št. 15, str. 303/št. 24. Ruskin 1900, 2, Pl. 35/6c in 3, 238, tip tega portala označuje kot prvo stopnjo v prevzemanju gotskega loka.

Sl. 8: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, kapitel severnega slavoločnega polstebra

Fig. 8: Bernardin/San Bernardino, north semi-column of the triumphal wall

Sl. 9: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, kapitel južnega slavoločnega polstebra

Fig. 9: Bernardin/San Bernardino, Church of St. Bernardine, south semi-column of the triumphal wall

tudi Dorigo 2003, 269/7). Motiv glave ali obraza na mestu rozete (gl. Marković 1995, 165) je v Benetkah najbolj znan s kapitelov Doževe palače (gl. Wolters 1976, 1: str. 173–178, 2: repr. 183–190, 215–221). V Bernardinu glava krasi tudi eno od dveh vzhodnih obočnih konzol. Njuno jedro je poligonalna čaša, ki je spodaj in zgoraj zaključena s paličastim profilom. Med konzolo in naklado je diamantiran niz. Na severovzhodni konzoli je na stiku dveh poligonalnih ploskev izklesana človeška glava (sl. 10). Obočni sklepnik krasi petlistna rozeta (sl. 11).

Prezbiterij ima tudi dvoje oken, okroglo v osi vzhodne stene in rahlo šilasto, visoko in ozko v njegovi severni steni. To okno ima v svetli odprtini dvojni trilst s tipično beneškim gotskim zaključkom na oslovski hrbet. Na stiku med trilstoma, kjer bi pričakovali stebriček, visi storžu podoben plod (sl. 12); viseči okenski zaključki so poznan element beneške arhitekture (gl. npr. Arslan 1970, repr. 175, 180, 181, 287; Schuller 2000, tab. 1–2, repr. 31, 36, 37, 39).¹³

V drugi polovici 15. stoletja so se observanti naselili tudi v Kopru, in sicer za nekaj let najprej v mestni četrti ob vratih Bošadraga, kjer so zgradili manjšo cerkev bl. Device Marije. Leta 1492 jim je Anton Almerigotto s soprogo dodelil drugo mesto za izgradnjo njihovega samostana, ki pa sta ga utesnjevala cerkev bratovščine sv. Andreja¹⁴ in vrt v lasti škofije in kapitlja. Ta je bil že

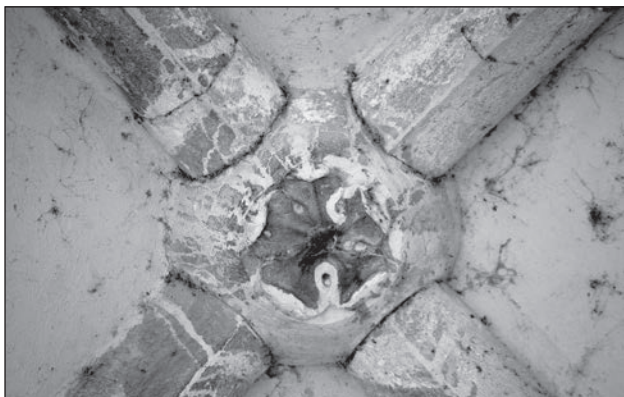

Sl. 10: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, prezbiterij, severovzhodna konzola

Fig. 10: Bernardin/San Bernardino, Church of St. Bernardine, presbytery, a corbel in the north-east corner

¹³ »Storži« nemalokrat zaključujejo akroterije, gl. npr. Arslan 1970, repr. 171–173, 206, 208, 210, 257, 286–288. Najdemo jih tudi na ograjah, v Kopru npr. na stopniščni ograji Pretorske palače.

¹⁴ O bratovščini svetega Andreja gl. Radminič Bonin 2009, 294–314. Štefanič 1956, 218–219, 221, piše, da je cerkev sv. Andreja obstajala že pred 1467. 26. februarja tega leta je namreč koprski plemič Franciscus de Spelatis Martinu Novaku iz Zadra, redovniku tretjega reda sv. Frančiška, podelil hišo z vrtom v predelu Bošadraga blizu cerkve sv. Andreja z obvezo opravljanja tedenske maše zanj in njegove pokojne sorodnike. Venturini 1906, 70, navaja, da so se observanti ob vratih Bošadraga naselili okoli 1440; sorodno Semi 1930, 37. Prohinar 2005, 55, omenja možnost, da bi cerkvi sv. Andreja lahko pripadala kamnita plošča, ki se hrani v koprskem Pokrajinskem muzeju in se datira v 9. stoletje.

Sl. 11: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, prezbitერი, sklepnik

Fig. 11: Bernardin/San Bernardino, Church of St. Bernardine, presbytery, boss

Sl. 12: Bernardin, cerkev sv. Bernardina, severna stena prezbitერიja, vrh okna

Fig. 12: Bernardin/San Bernardino, Church of St. Bernardine, north presbytery wall, the upper part of the window

poprej dodeljen tretjerednikom,¹⁵ ki so si za svoje potrebe tam postavili cerkev sv. Marije Magdalene. Leta 1505 je škof Jernej Assonica observantom odstopil cerkev sv. Andreja s pokopališčem in pogojem, da v novi cerkvi postavijo oltar sv. Andreja, ki bo na voljo njegovi bratovščini, poskrbel pa je tudi, da so tretjeredniki odstopili vrt, ki so ga imeli v lasti. Tretjeredniki so se zato umaknili v svojo cerkev sv. Marije Magdalene, ki pa so jo 1530 odstopili observantom.¹⁶ Na Almerigottovem zemljišču so si nato observanti zgradili nov samostan s cerkvijo (Naldini 1700, 193–195; Naldini 2001, 140–142).¹⁷

Samostan je do konca prve svetovne vojne pripadal dalmatinski frančiškanski provinci sv. Hieronima. Med vojnami so se v kompleks naselili frančiškani beneške province in tu ostali do aprila 1949. Slovenski frančiškani so samostan prevzeli 1953. Leta 1954 je bil nacionaliziran, v njem so bili urejeni zapor. Frančiškani, ki so se tedaj naselili v pomožnih prostorih na drugi strani cerkve, so smeli še naprej uporabljati cerkev. Z delno odločbo o denacionalizaciji iz 1997 je bil samostan frančiškanom vrnjen v last, v posest so ga vzeli 2004, ko so se zapor preselili v novo zgradbo. Z obnovo so pričeli 2005 (Parentin 1982, 71; Bernik, Hoyer, Prohinar, Simerl 2005, 4–5; Prohinar 2005, 60–62; Frančiškani v Sloveniji 2011).

Gradnjo cerkve sv. Ane¹⁸ lahko postavimo v čas po 1492 in do 1513 (Walcher 2001a, 65; prim. Caprin 1905–1907, II, 134–140; Manara 1910, 332 in nasl.; Godina 1939, 47; Cuscito 1982, 50; Parentin 1982, 68; Žnidaršič 1996, 25; Alisi 2006, 40, op. 3, in 41, op. 5–6);¹⁹ s konca 15., začetka 16. stoletja so v prezbitერიju ohranjene lesene korne klopi z vegetabilno in figuralno dekoracijo (gl. Walcher 2001b; prim. Semi 1937, 135; Semi 1975, 211; Ekl 1982, 156; Žitko 1992b, 97, 99; Štefanac 2000b, 146). Agostino Valier je leta 1580 ocenil, da je cerkev *eleganter constructa* in v njej naštel sedem otlarjev (Lavrič 1986, 69; Parentin 1997, 286). Naldini je o arhitekturi zapisal, da je zgrajena po vzoru servitske, le da je nekoliko ožja. Dodal je, da ima eno

15 Morteani 1984, 141, piše, da je bil leta 1480 samostan tretjerednikov ustanovljen še v Piranu in da so se vanj 1486 vselili avguštinci. Pri tem gre najbrž za povzemanje Naldinija, ki piše, da je bil v Savudriji 1469 nameščen duhovnik tretjerednik. Na rtu je 1480 postavil samostan, ki so ga 1489 prevzeli avguštinci, gl. Naldini 1700, 307–308; Naldini 2001, 225.

16 Sporazum je bil sklenjen že 1525, Štefanič 1956, 222–225. Venturini 1906, 71, piše, da so cerkev sv. Marije Magdalene observanti spremenili v refektorij; prim. Bernik, Hoyer, Prohinar, Simerl 2005, 24; Prohinar 2005, 59–60. Hoyer 2006 v zvezi s cerkvijo Marije Magdalene navaja, da se »v ohranjeni spomeniški substanci zaenkrat kažejo obris starejše gotske cerkvene arhitekture«.

17 Štefanič 1956, 220, upravičeno opozarja, da Naldini nejasno opisuje situacijo, ki je nastala s prihodom observantov v bližino tretjerednikov, in da ne pozna Spelatisove darovnice (gl. op. 14).

18 Naldini 1700, 193, 196 (Naldini 2001, 140, 142), piše, da so cerkev najprej posvetili sv. Mariji, kasneje pa jo je ljudstvo preimenovalo v sv. Ano, o prihodu observantov pa navaja, da so v mesto prišli domnevno pred tretjeredniki. Alisi 2006, op. 3, piše, da se s patrocinijem sv. Ane cerkev prvič omenja leta 1505. Semi 1975, 206, piše, da so observanti prišli 1460; tudi pri Parentin 1982, 68, preberemo, da so bili observanti v Kopru od okoli 1460, enako Cuscito 1982, 50. Maračič 1992, 24, piše, da je bil samostan osnovan morda 1460; Pachera, Vescia 2005, 45, op. 87, pa letnico 1460 podajata kot čas ustanovitve. Alisi 2006, 140, op. 40, navaja, da naj bi bila Naldinijeva trditev o tem, da so se frančiškani v Kopru naselili okoli 1460, zelo verjetna, pa čeprav Naldini tega nikjer izrecno ne omenja. Tudi Bernik 1968, 83 (prim. Lavrič 1986, 173, op. 81), piše, da so se observanti po Naldinijevem pričevanju v Kopru naselili 1460; sorodno Žitko 1989, 41, in Žitko 2000, 21. Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 101, pišejo, da so se frančiškani na današnjem Destradijevem trgu naselili 1467 (tega leta so se dejansko naselili tretjeredniki). Žák 1911, 169, navaja, da je konvent sv. Ane pred 1483 pripadal minoritom.

19 Bernik 1968, 83, piše, da so novo cerkev sezidali 1513; enako Semi 1975, 206; Lavrič 1986, 173, op. 81; Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 101. Alberi 2001, 451, piše, da je bil samostan sv. Ane s cerkvijo zgrajen med 1460 in 1513.

samo kapelo, ki na koncu ladje oblikuje kor in prezbiterij, katera loči glavni oltar (Naldini 1700, 195; Naldini 2001, 142), samostan pa je opisal kot »pravo sodobno zgradbo, delo komaj umrlih ali še živih pripadnikov reda« (Naldini 1700, 197; Naldini 2001, 143).

Sedanja cerkev je v osnovi enoladijska stavba z nekoliko ožjim pravokotnim prezbiterijem; na severni strani je ladji prizidana stranska kapela. Tako cerkev kakor tudi samostan z arkadnim dvoriščem sta rezultat predvsem posegov v 16. in 17. stoletju ter še mlajših sprememb, izvedenih v skladu s sočasno namembnostjo (gl. Manara 1910, 333; Semi 1975, 206; Bernik 1968, 83; Žitko 1992b, 94; Žitko 2000, 21; Walcher 2001a; Bernik, Hoyer, Prohinar, Simerl 2005, 6 in nasl.; Prohinar 2005, 55 in nasl.; Alisi 2006, 41, op. 6 in 7; Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, str. 101). S sondažami so bile odkrite posamezne okenске in vratne odprtine (gl. Bernik, Hoyer, Prohinar, Simerl 2005, 6 in nasl.; Hoyer 2006; Kajfež 2007; Hoyer 2008), kljub izvedenim raziskavam pa po mojem vedenju prvotni tloris cerkve s konca 15. stoletja (še) ni znan (prim. Žitko 1992b, 94; Walcher 2001a; Bernik, Hoyer, Prohinar, Simerl 2005, 23; Prohinar 2005, 56, 57). Morda je bil soroden observantski cerkvi v Bernardinu in je bil ob barokizaciji le povečan, morda pa se je ladja po vzoru servitske cerkve na vzhodni strani končevala s polkrožno apsidno. Pravi odgovor bodo najbrž lahko ponudile le arheološke raziskave.

V notranjščini cerkve na Destradijevem trgu so na različnih mestih postavljeni kapiteli, od katerih so nekateri uporabljeni kot podstavek.²⁰ Ali so ti kapiteli pripadali prvotni cerkvi observantov ali pa so bili sem preneseni od drugod, ne vemo. Enako nerešljivo je tudi vprašanje provenience nekaterih kosov stavbne plastike v pinakoteki in cerkvi piranskega minoritskega samostana, koprskem Pokrajinskem muzeju, koprski stolni cerkvi idr. Danes je v cerkvi sv. Ane skupno 26 kapitelov, od katerih imata dva poškodovano, 18 pa le golo neokrašeno jedro. Ti bi

Sl. 13: Koper, cerkev sv. Ane, kapitel

Fig. 13: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, capital

Sl. 14: Koper, Pokrajinski muzej, kapitel

Fig. 14: Koper/Capodistria, Regional Museum, capital

Sl. 15: Koper, nekdanji servitski samostan, južno krilo križnega hodnika, kapitel

Fig. 15: Koper/Capodistria, Koper, former monastery of Servite friars, south wing of the cloister, capital

Sl. 16: Koper, cerkev sv. Ane, kapitel

Fig. 16: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, capital

²⁰ Prohinar 2005, 11–26, v topografskem opisu cerkve kapitelov razen enega, ki je porabljen za kropilnik (v resnici gre za konzolo), ne omenja.

Sl. 17: Koper, cerkev sv. Ane, kapitel

Fig. 17: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, capital

Sl. 18: Koper, stolnica, kapitel

Fig. 18: Koper/Capodistria, Cathedral, capital

Sl. 19: Koper, Pokrajinski muzej, kapitel

Fig. 19: Koper/Capodistria, Regional Museum, capital

bili lahko izklesani v različnih obdobjih, ne nazadnje tudi še v času do 1500, kot pričajo primeri, kot so kapiteli nekdanje koprške lože, kapiteli bifor na Čevljarski ulici 4, Ribiškem trgu 9 in Gramscijskem trgu 4–5, dva kapitela v poreškem muzeju (Zavičajni muzej Poreštine) idr. (gl. Marković 1995, 40–47),²¹ vendar so ti v cerkvi sv. Ane zaradi odsotnosti nakladnih plošč in kamnoseške obdelave najverjetneje novejši. To velja tudi za njim soroden že omenjeni kapitel v cerkvi sv. Blaža. Eden od preostalih kapitelov v cerkvi sv. Ane ima prav tako povsem golo čašasto jedro, iz katerega pa v sredini izstopajo štirje vogalni gladki vogalni listi, ki se na vrhu odebelijo in nekoliko upognejo (sl. 13). Po Markovičevem mnenju je ta kapitel skupaj z enim v koprskem Pokrajinskem muzeju (sl. 14) nekdanj pripadal arkadnemu nizu južnega krila križnega hodnika servitskega samostana (Marković 1995, 170–171). Oblika jedra in vogalnih listov kapitela v sv. Ani je sicer podobna servitskim (sl. 15) in kapitelu v muzeju, vendar so slednji izklesani iz enega bloka skupaj z nakladno ploščo, medtem ko je ta v cerkvi sv. Ane brez nje. Naslednji kapitel v cerkvi sv. Ane krasijo po celotnem jedru potekajoči vogalni listi, ki se na vrhu upognejo nazaj in se razprostrejo v obliki širokega razčlenjenega trilista, ob vogalih imajo majhne volute, na vmesnih poljih pa rozete (sl. 16). Marković ta kapitel vzporeja s kapiteli zahodnega krila servitskega križnega hodnika, deloma pa tudi s posameznimi v Pokrajinskem muzeju, ki potrjujejo obstoj neke lokalne severnoistrske delavnice (gl. Marković 1995, 169–170; Marković 2000, 94, 95). Po mojem mnenju je kapitel iz sv. Ane po oblikovanju bližje stavbni plastiki v Bernardinu kot v servitskem samostanu in ga s slednjo ni mogoče povezati, kapitel iz muzeja pa, sodeč po kamnoseški obdelavi vogalnih listov in zlasti volut, daje vtis mlajšega nastanka. Nekoliko drugače je oblikovan čašasti kapitel z vogalnimi listi, ki se na vrhu upognejo in pod volutama razprostrejo s tremi zašiljenimi listi, vmesna polja pa so prazna. Vogalni listi so spodaj polkrožno povezani, tako da izhajajo iz enotnega ovoja jedra (sl. 17). Tako povezane vogalne liste imajo tudi kapiteli in konzole v zahodnem krilu servitskega križnega hodnika, po celostni izvedbi pa so mu najbližji posamezni kapiteli, ki so danes v koprski stolnici (sl. 18) in koprskem Pokrajinskem muzeju (sl. 19). Enega od kapitelov v cerkvi krasijo široki vogalni listi, ki se na vrhu ob straneh zaključijo z voluto, vmes pa preidejo v razprostrt resasto razčlenjen trilist. Vmesna ploskev v obliki grba je na vrhu okrašena z upognjenim listom, pod katerim sta izklesana poznejša napisa IHS in latinski križ. Vegetabilni ornament je izklesan tudi na vrhu drugih treh vmesnih ploskev (sl. 20). Soroden kapitel, katerega vogalni okras je bližje sedmerolistu kot trilistu, v izvedbi pa je bolj tog in stiliziran, je ohranjen v koprski stolnici (sl. 21), zaradi česar se domneva, da sta kapitela nekdanj pripadala istemu prostoru (Marković 1995, 148–149). Tip kapitelov

²¹ Takšne kapitele najdemo seveda tudi v Benetkah, npr. v križnem hodniku samostana sv. Filipa in Jakoba. Wladimiro Dorigo jih imenuje veronski kapiteli, gl. Dorigo 2003, 86–87; gl. tudi Franzoi, Di Stefano 1976, 387–388.

z vogalnimi listi, ki se ob upogibu na vrhu še volutasto zaokrožijo, vmesna vrhnja polja pa namesto rozete krasi listovje, ustreza času od konca 14. do sredine 15. stoletja. Istemu tipu pripadata še dva od kapitelov, ki ju hrani koprski Pokrajinski muzej (gl. Marković 1995, 148–150). V cerkvi sta še osmerokotna čašasta kapitela, ki se spodaj in zgoraj zaključujeta s paličastim profilom, pokriva ju nakladna plošča, čaši sta členjeni z vertikalnimi žilami, ki se iztekajo v vogale, vmesne ploskve pa so na vrhu zarezane v obliki črke V, kar skupaj z žilami učinkuje kot odprt cvet (sl. 22). Ob južnem vhodu v cerkev je na notranji strani vzdignjena konzola, ki služi kot kropilnik. Krasi jo bujna vegetacija, ki prekriva celotno jedro v obliki šopka s spodnjo vrsto petih cvetov, ki izstopajo kot brsti, in z zgornjim delom s prepletom resastih listov²² (sl. 23). Srednjeveška konzola predstavlja izjemo v obravnavanem gradivu, saj izstopa tako po tipu okrasja kot po načinu oblikovanja.

Sl. 20: Koper, sv. Ana, kapitel

Fig. 20: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, capital

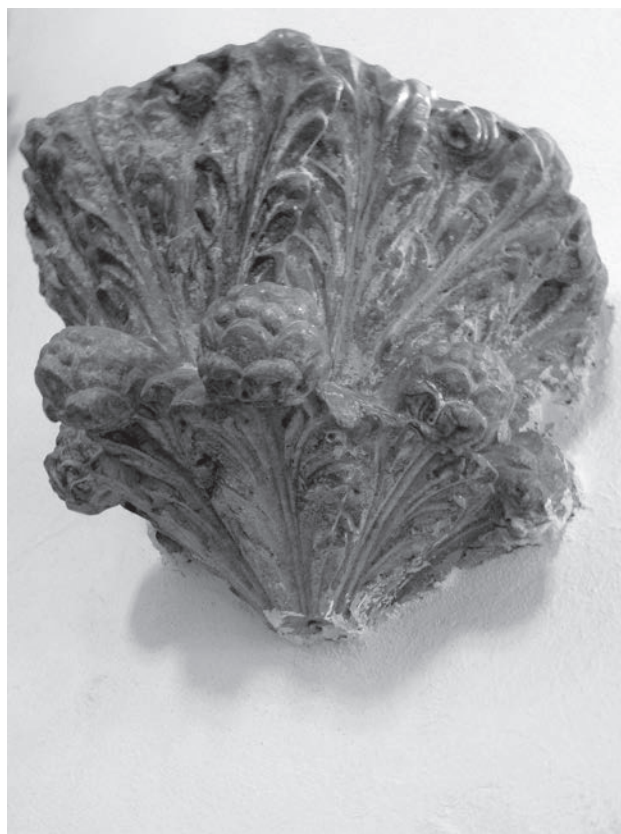
Sl. 21: Koper, stolnica, kapitel

Fig. 21: Koper/Capodistria, Cathedral, capital

Sl. 22: Koper, cerkev sv. Ane, kapitel

Fig. 22: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, capital

Sl. 23: Koper, cerkev sv. Ane, kropilnik

Fig. 23: Koper/Capodistria, Church of St. Anne, stoup

²² Prohinar 2005, 12, meni, da bi kapitel (!) lahko izviral iz cerkve sv. Andreja.

TRETJEREDNIKI

Naldini navaja, da so tretjeredniki že omenjeno cerkev sv. Marije Magdalene zgradili pred 1470 (Naldini 1700, 197; Naldini 2001, 143),²³ kar pa ne drži. Redovnik Martin²⁴ je namreč dovoljenje za izgradnjo omenjene cerkve dobil šele 1478 v Rimu, kar Štefanič upravičeno jemlje za jasen dokaz, da se cerkev pred tem ni začela graditi; najbrž pa je bila zgrajena nedolgo zatem (Štefanič 1956, 219). Ko je po naselitvi observantov zemljišče za dve redovni skupnosti postalo premajhno,²⁵ so observanti od frančiškank svetega Križa iz Benetk, ki so v Kopru posedovale cerkev sv. Gregorja skupaj z vsem, kar ji pripada,²⁶ dosegli, da so jim omenjeno cerkev odstopile. Cerkev sv. Gregorja so observanti nato s tretjeredniki zamenjali za cerkev sv. Marije Magdalene, tako da so postali lastniki celotnega predela, tretjeredniki pa so se po sklenjenem sporazumu leta 1530 naselili pri cerkvi sv. Gregorja in beneškim redovnicam plačevali 4 dukate letno (Naldini 1700, 198; Naldini 2001, 143–144; Štefanič 1956, 222–225). Ob Valierovi vizitaciji je imela cerkev, o kateri je zapisal, da je *egregie constructa*, pet oltarjev (Lavrič 1986, 74; Parentin 1997, 288; gl. tudi Štefanič 1956, 227–228). Samostan je bil razpuščen 1806 (gl. Štefanič 1956, 225; Ostojič 1965, 87; Žitko 1989, 41; Darovec 2001, 97; Kontestabile Rovis 2001, 17; Bonin 2003, 145; Prohinar 2003, 19; Benedik 2005, 148).²⁷

Naldini glagoljlaško cerkev, ki je stala blizu obzidja ob Zubenaških vratih, opisuje kot najmanjšo od cerkva uboštenih redov v mestu. Pove tudi, da se je nad glavnimi vrati dvigal kor, postavljen po starem, in da so v poslopju blizu cerkve uredili samostan, ki so ga z dodajanjem stavb razširili, tako da je v njegovem času obsegal majhno starinsko samostansko dvorišče z dormitorijem, delavnicami in vrtovi (Naldini 1700, 199–200; Naldini 2001, 144–145). Iz katastrskega načrta iz leta

1819 ni mogoče zanesljivo določiti lege cerkve. Če je bila orientirana na vzhod, je bila locirana ob severni strani notranjega dvorišča. Stavba na tem mestu ima v tlorisu na severni strani viden stopnjevan izzidek (stranske kapele?), na vzhodni pa se kvadratno zaključuje.²⁸

Srednjeveških ostankov samostana ni vidnih,²⁹ je pa v koprskem Pokrajinskem muzeju ohranjen pravokoten portal s polkrožno luneto, ki ga uokvirja zobčast šiv na zunanjem robu in paličast profil na notranjem robu (prim. npr. Ruskin 1900, 2, Pl. 35/6b in 3, 238; Iveković 1928, tab. 2 b; Rossi, Sitran 2008, str. 294/št. 4); zobčast šiv obeh vertikalnih delov portala danes manjka. Salvatore Žitko o portalu piše, da izvira iz nekdanjega gregoritskega samostana (Žitko 2002, 84; enako Prohinar 2003, 20), kar pa ne drži.³⁰

SERVITI

V 15., torej zadnjem stoletju, ki je še pritegnjen v našo obravnavo, so se v Kopru in Izoli naselili tudi serviti. V Koper so prišli 1453 (Kandler 1855, 51, gl. tudi str. 52)³¹ in se nastanili v majhni benediktinski postojanki s cerkvijo sv. Martina in Benedikta, nad katero je imela tedaj jurisdikcijo škofija v Equiliu, upravo pa je običajno zaupala duhovniku z naslovom priorja. Za priorat se je sredi 15. stoletja potegoval beneški provincial in kasneje general svetega reda servitov Krištof Torniello in ga leta 1453 od equilijskega škofa Andreja Buona pod določenimi pogoji tudi prejel. Kmalu zatem so se serviti naselili v stavbe, ki so se držale ali bile v neposredni bližini cerkve sv. Martina in Benedikta. Že 1455 je samostan uspešno izpeljal redovni provincialni zbor, 1457 pa je koprski škof Gabrijel de'Gabrieli priznal samostansko neodvisnost od koprške škofije (Naldini 1700, 177–179; Naldini 2001, 129–131; Pachera, Vescia 2005, 37–43; prim. Semi 1975, 202–203).³² Leta 1475 je bil opustošen zaradi epidemije kuge, leta 1484 je bilo v njem 9

23 Kot piše Štefanič 1956, 218, lahko začetek koprškega samostana tretjerednikov postavimo v leto 1467, ko so se ti na čelu z bratom Martinom Novakom naselili v hiši blizu cerkve sv. Andreja (gl. op. 14; prim. Kandler 1855, 53; Parentin 1982, 27; Pachera, Vescia 2005, 45, op. 87). Darovec 2001, 96–97, piše, da je bil samostan 1467 ustanovljen sprva s sedežem v »sv. Ani v Bošedragi, nato pa na Belvederju, kjer so domovali od srede 16. stoletja do ukinitve leta 1806«. Venturini 1906, 40, 71, navaja, da so tretjeredniki v mesto prišli okoli 1440; enako Pachera, Vescia 2005, 44, op. 84.

24 Kot opozarja Štefanič 1956, 219, je 1474 tretjerednica Lucija redovniku Martinu darovala neko zemljišče. Samostanski pisar je 1774 ob povzemanju tega dokumenta izrazil mnenje, da je brat Martin cerkev gradil ali na zemljišču, ki ga je dobil od Spelatisa, ali na tem, ki ga je dobil od sestre Lucije; do izgradnje nove cerkve so tretjeredniki svoje pobožnosti opravljali v cerkvi sv. Andreja.

25 Neposredni predmet spora je bila hiša ob cerkvi sv. Andreja (Štefanič 1956, 220).

26 Cerkev sv. Gregorja je leta 1342 pripadala še benediktincem (gl. Ostojič 1965, 86–87; Kandler 1986, III, 1174).

27 Marušič 1989, 59, kot leto ukinitve navaja 1805.

28 Prohinar 2003, 18, navaja, da je na omenjenem načrtu cerkev enoladijska s kvadratnim vzhodnim prezbiterijem, čemur ni mogoče pritrditi.

29 Kompleks gregoritskega samostana s cerkvijo se je tako kot dominikanski umaknil stolpnicam in drugim stanovanjskim in poslovnim objektom, gl. Štefanič 1956, 228; Bernik 1968, 85; Darovec 2001, 97; Žitko 2002, 83–84; Prohinar 2003, 19–20; gl. tudi Caprin 1905–07, I, 34, op. 1; Venturini 1906, 41; Žitko 1989, 41; Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 111–112.

30 Gre za vhod v prostore bratovščine sv. Antona Opata (nekdanja hiša Pellarini v Calle S. Antonio Abbate). Za podatek se najlepše zahvaljujem kolegu Edviliju Gardini iz koprškega Pokrajinskega muzeja. V času oddaje pričujočega prispevka še ni prišlo do objave članka Žitko 2012, zato njegova spoznanja tu še niso mogla biti upoštevana.

31 Pachera, Vescia 2005, 29, 37, postavljata ustanovitev v leto 1454 (na str. 45, op. 87, pa navajata leto 1453) in dodajata, da so beneški serviti že v 14. stoletju v Kopru imeli v lasti nekaj premoženja.

32 Hoyer 2002, 167, piše, da so beneški serviti leta 1453 zgradili samostan.

bratov.³³ V času reformacijskega gibanja je zaradi nepravilnosti in neprimerne upravljanja s premoženjem skoraj propadel (gl. Lavrič 1986, 53–54; Parentin 1997, 276; gl. tudi Pachera, Vescia 2005, 44 in nasl.). Ob vizitaciji Agostina Valiera je imela servitska cerkev, o kateri je zapisal *ecclesia non admodum decens*, tri oltarje (Lavrič 1986, 75; Parentin 1997, 290; gl. tudi Pachera, Vescia 2005, 44–46). Samostan je Serenissima z dekretom ukinila 1772, serviti pa so v njem ostali še do 1792 (Mzvnkd Piran 2000, 55; Hoyer 2002, 169, 170; Pachera, Vescia 2005, 53, 61).³⁴ Tega leta je upravitelj bolnišnice Francesco del Tacco zaprosil beneški senat, da bi se samostan uporabljal za potrebe mestne bolnišnice. Prošnja je bila odobrena, naselitev je sledila 1810 (Hoyer 2002, 170–171; Pachera, Vescia 2005, 62). V vmesnem času so samostanske zgradbe uporabljali za različne svetne namene (Semi 1975, 203; Pachera, Vescia 2005, 62; gl. tudi Badoer 1934, 248–249; Cherini 1995, b. p.; Mzvnkd Piran 2000, 55–58; Prohinar 2003, 21–22, 24–25).

O arhitekturi Naldini pove, da so serviti najprej povečali in polepšali cerkev sv. Martina in Benedikta, nato pa Mariji v čast postavili »novo cerkev veličastnih razsežnosti« (Naldini 1700, 180; Naldini 2001, 131; gl. tudi Manzuoli 1611, 73–74; Pachera, Vescia 2005, 43–44),³⁵ za katero je bil temeljni kamen postavljen 1521 (Naldini 1700, 180; Naldini 2001, 131; gl. tudi Manzuoli 1611, 73).³⁶ O samostanu, ki se je razvil južno od cerkve, pa je zapisal (Naldini 1700, 182; Naldini 2001, 132; gl. tudi Cherini 1995, b. p.; Zvkds Oe Piran 2009, 6–10): »Kolikor pa je cerkev veličastna, toliko je samostan neugleden. Razen starosti ni na njem nič zanimivega. Stari del, ki obsega dormitorij, podprt s krilom odprte lože, bi se bil že podrl, če ga v zadnjih letih ne bi bili ojačali z začetnim krilom v novem notranjem dvorišču; ko bo to

končano, bo mali samostan združen z veliko cerkvijo, kar mu bo tako v udobje kot v okras.« V obdobju po razpustitvi je bil samostan večkrat predelan, vendar pa pri funkcionalni preureditvi v bolnišnične namene historični okvir samostanskih poslopij ni bil porušen. Cerkev je bila 1850 predelana v skladišče in vinsko klet, bila vnovičnih posegov deležna v letih 1926 in 1931 ob menjavi lastnikov, v začetku 60-ih let pa jo je prizadel požar, po katerem so jo podrli. Od 1996 so poslopja na Santorijevi 937 (z vmesnimi naseljenimi obdobji posameznih prostorov) prazna (Hoyer 2002, 167–168, 171–172, 173; gl. tudi Pachera Vescia 2005, 62–63).³⁸ Kljub neohranjeni cerkvi³⁹ je kompleks edina ohranjena starejša servitska arhitektura ne samo v Istri, ampak tudi v širšem beneškem zaledju (Hoyer 2002, 179).⁴⁰ Cerkev sv. Martina in Benedikta, ki naj bi bila iz 13. stoletja, je bila po mnenju konservatorjev enoladijska gotška cerkev. Po posvetitvi nove je bila vključena v severni samostanski trakt in je ostala v funkciji kapele do 1792 (Hoyer 2002, 170; Pachera, Vescia 2005, 46; Zvkds Oe Piran 2009, 3).⁴¹

Tako na Finijevem tlorisu kot na tlorisu iz 1840 (gl. Pachera, Vescia 2005, 78) je cerkev enoladijska s polkrožno apsido (sl. 24). V času do 1500 so se pri severnoitalijanskih oziroma beneških ravnokritih breztranseptnih enoladijskih servitskih cerkvah posluževali obokanih polkrožnih, poligonalnih in/ali ravnih vzhodnih zaključkov (gl. Urbani 2002, 25–26, 35, 53, 80–81, 82, 97, 100, 105–106, 114, 116–117, 122, 123 in nasl., repr. 1, 6; gl. npr. tudi Zorzi 1971, 348–361; Franzoi, Di Stefano 1976, 124–126, 276–277). Enoladijsko zasnovano s polkrožno apsido je imela npr. danes neohranjena servitska cerkev San Giacomo alla Zueca v Benetkah (sl. 25), posvečena 1371 (gl. Bassi 1997, 147–154; gl. tudi Zorzi 1971, 338–341).

33 Gl. Pachera, Vescia 2005, 43, ki tudi pišeta (str. 32–34), da je Krištof Tornielli 1482 na generalnem kapitlju v Viterbu dosegel, da so bili istrski servitski samostani v Kopru, Umagu in Izoli izločeni iz treviške marke in so sestavljali svojo provinco, ki je dokumentirana med 1482 in 1524 ter 1554 in 1567.

34 Žitko 1989, 41, in Žitko 1992b, 94, piše, da je bil samostan ukinjen 1786; Bonin 2003, 145, navaja, da so beneške oblasti samostan razpusile 1787; Radminič Bonin 2009, 393, pa, da je bil ukinjen 1792. Cherini 1995, b. p., piše, da je Serenissima samostan ukinila 1788. O začasnih ukinitvi samostana v 17. stoletju gl. Naldini 1700, 182; Naldini 2001, 132; Pachera, Vescia 2005, 49; gl. tudi Cherini 1995, b. p.

35 Veličastnost oziroma veličina sakralnega prostora je bila hvaljena tudi pri drugih servitskih cerkva, npr. pri beneški (gl. Zangirolami 1962, 67; Urbani 2002, 24) ali florentinski (gl. Forconi 4/1972–1975, 80).

36 Semi 1975, 203 (prim. Cherini 1995, b. p.), piše, da je bila nova cerkev 1521 posvečena.

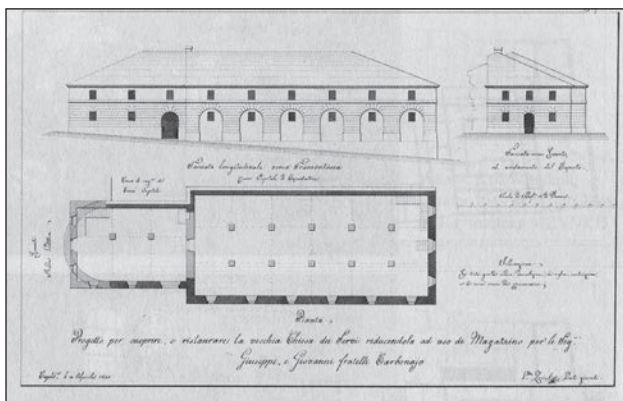
37 Po obsežnosti je to eden največjih kompleksov v Kopru (Bernik 1968, 85).

38 Leta 1944 je bil na prostoru servitske cerkve najden mozaik, Šašel 1989, str. 13; gl. tudi Bugarič 2004.

39 Severna fasada samostanskega kompleksa je notranja cerkvena stena, tako da kompleks »na severni stranici v celoti zaključuje zid nekdane Marijine cerkve ladijskega in prezbiterialnega dela« (Zvkds Oe Piran 2009, 7, 9).

40 Iz 1769 je v vizitacijskem zapisniku ohranjen opis servitske cerkve, ki se hrani v koprskem škofijskem arhivu, opis celotnega samostana iz 1787 pa je ohranjen v beneškem Državnem arhivu, gl. Pachera, Vescia 2005, 51–61.

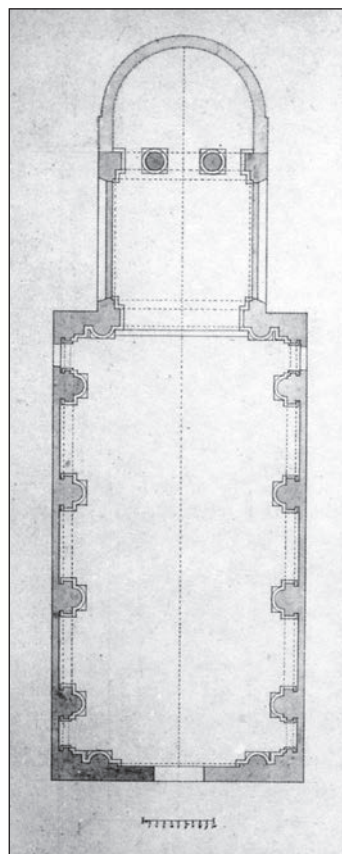
41 Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 107, navajajo, da so cerkev sv. Martina in Benedikta leta 1521 podrli (prim. Bernik 1968, 85; Lavrič 1986, 174, op. 90). Cigui 2007 (Alisi 1943), 413–414, piše, da so cerkev, od katere naj bi bilo v koprskem muzeju ohranjenih nekaj klesanih kamnov, podrli ob koncu 15. stoletja, da so zgradili novo, posvečeno sv. Martinu in Benediktu. Iz opisov v 18. stoletju izvemo, da je cerkev sv. Martina in Benedikta v sredini samostana imela tedaj tri oltarje, gl. Pachera, Vescia 2005, 56–57. Lavrič 1986, 174, op. 90, piše, da je bila cerkev posvečena leta 1581; Naldini 1700, 180–181 (Naldini 2001, 131), pa navaja, da so 1581 končali »še preostali del prostorne in veličastne ladje«, 28. oktobra 1606 pa so Najsvetejše in čudodelno podobo Marije prenesli iz stare cerkve v novo; gl. tudi Manzuoli 1611, 74–75; Pachera, Vescia 2005, 46.

Sl. 24: Projekt predelave servitske cerkve v skladišče, 10. april 1840 (hrani Državni arhiv v Trstu)

Fig. 24: Plan for the adaptation of the church of the Servite friars into the warehouse 10. April 1840 (Trieste State Archives)

V obravnavo bomo pritegnili vidne stavbne elemente 15. stoletja. Na glavni samostanski fasadi⁴² sta to zazidan pravokotni portal z zobčastim šivom na zunanjem in paličastim profilom na notranjem robu okvirja in okulus v osi nad njim z enotnim profilom, sestavljenim iz vrvi in diamantnega niza (sl. 26). Fasade cerkva servitskega reda (pa tudi nekaterih drugih redov⁴³ in visoko-srednjeveške cerkve nasploh) so imele pogosto v osi nad vhodom okuluse (gl. npr. Forconi 1972–1975; Franzoi, Di Stefano 1976, 124; Zorzi 2001, 236; Urbani 2002, 51, 56 in nasl., 67, 79, 97–98, 107, repr. 2, 3, 7); v Kopru lahko na podlagi profilov portala in zlasti lege in kamnoseško bogate profilacije okulusa sklepamo, da je bil tu vhod v sakralni prostor.⁴⁴ Zgolj pravokoten portal brez lunete je v beneškem prostoru sicer redek;⁴⁵ razlog za odsotnost lunete je morda posledica višjega notranjega nivoja tal. V Kopru je s servitskim primerljiv pravokotni del portala cerkve sv. Jakoba, ki ima prav tako nazobčan zunanji rob, notranji pa je paličast (sl. 27). Zobčast šiv na zunanji strani in notranji paličasti rob ima tudi portal Manzilijeve hiše v Izoli, ki pa je v zgornjem delu predeljen s preklado (Ferrari, Bocchina Antoniazio 1955, 35; Arslan 1970, repr. 72). Sočasen s

Sl. 25: Tloris neohranjene cerkve San Giacomo alla Zueca v Benetkah (hrani Royal Institute of British Architects v Londonu)

Fig. 25: Ground plan of the unpreserved Church of San Giacomo alla Zueca in Venice (Royal Institute of British Architects, London)

servitskim portalom je lok zazidanega okna na fasadi na Kolaričevi ulici, ki ima enako profilirana robova, vmesni del med profiloma pa je konkaven.

Najdragocenejši samostanski prostor prve varstvene kategorije (gl. Hoyer 2002, 177) je v južnem samostanskem traktu.⁴⁶ Gre za dve krili križnega hodnika, od katerih je zahodno še iz časa do 1500 (Guček 2000; gl.

⁴² Topografski opis pri Hoyer 2002, 173–174; gl. tudi Zvkds Oe Piran 2009. Iz servitskega samostana morda izvira stema v koprskem Pokrajinskem muzeju, ki jo Pachera, Vescia 2005, 58, postavlja v 15. stoletje, za muzejsko patero s štirimi levi z eno glavo iz 12. stoletja pa pišeta (str. 60), da izvira iz cerkve sv. Martina (o pateri gl. tudi Oter Gorenčič 2007, 214–217, s starejšo literaturo).

⁴³ Npr. cerkve reda sv. Frančiška, gl. npr. Prelog 1957, 122; Franzoi, Di Stefano 1976, 34–35, 454; Schenkluhn 2000, repr. 9, 18, 25, 37, 42, 122, 126; Krizmanić 2001, 81; Maračić 2001, 215; Ascolato per voi 2011; Virgilio Viaggi 2001; cerkev sv. Frančiška v Kopru itd.

⁴⁴ V konservatorskem programu Mzvnkd Piran 2000, 53, preberemo, da bi bila upravičena domneva, da sta portal in okulus ostanek pročelja cerkve sv. Martina in Benedikta; sorodno Prohinar 2003, 23; Pachera, Vescia 2005, 38; Zvkds Oe Piran 2009, 4 (tu je ta domneva predstavljena kot dejstvo). Prim. Hoyer 2002, 174, 175.

⁴⁵ V publikaciji Rossi, Sitran 2008 portala, ki bi bil le pravokotne oblike, torej brez lunete, in imel po zunanjem robu zobčast šiv, po notranjem pa paličast profil, ni. Tudi Ruskin 1900, 2, Pl. 35/6a in 3, 238, konkretnega primera takšnega portala ne ponuja in piše le, da gre za splošno obliko. Marković 2000, 98, navaja, da je portal najbolj soroden beneškim in beneško vplivanim primerom iz šestdesetih in sedemdesetih let 15. stoletja. Kot deloma sorodne istrske primere navaja portal hiše Manzini v Piranu in palače Fondaco v Poreču, vendar imata oba bogatejšo kamnoseško opremo (naklada, bazi ostenja, motiv vrvi itd.).

⁴⁶ Topografski opis pri Hoyer 2002, 174–176; gl. tudi Zvkds Oe Piran 2009.

Sl. 26: Koper, nekdanji servitski samostan, fasada
Fig. 26: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, facade

tudi Marković 1995, 167, op. 269), južno pa je mlajše.⁴⁷ V zahodnem (sl. 28) vitkost stebrov in eleganca ločnih odprtih že nakazujeta renesanso, stavbna plastika in ločni profili pa so še gotski (prim. Guček 2000, 125). V tem, t. i. gotskem delu je ohranjenih 11 konzol (ena je že na začetku južnega krila), ki podpirajo križni obok, in 7 arkadnih kapitelov, od katerih je skrajni severni delno zazidan. Stebrne baze z atiškimi profilom imajo gladke vogalne liste, ki se prilegajo torusom in se iztekajo v vogale plint tako, da je obris listov v obliki oslovskega hrbta (sl. 29). Po Ruskinu je to popolni italijanski gotski tip vogalnih listov (Ruskin 1900, 1, 288, Pl. 12/5). Tako kapitele kakor tudi konzole pa karakterizirajo široki in gladki vogalni listi, ki se na vrhu upognejo in razprostirajo z resasto razčlenjenim tankim listom. Vmesna polja

Sl. 27: Koper, cerkev sv. Jakoba, vhodni portal
Fig. 27: Koper/Capodistria, Church of St. James, entrance portal

Sl. 28: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno krilo križnega hodnika
Fig. 28: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister

⁴⁷ Šumi 1966, 24, gl. tudi 157–158, križni hodnik postavlja v čas po 1521 z vzori pri florentinskih arkadnih dvoriščih, deloma pa tudi pri koprski loži. Semi 1975, 203, izgradnjo križnega hodnika postavlja v leto 1581, Bernik 1968, 85, pa v čas zidave cerkve na začetku 16. stoletja. Lavrič 1986, 174, op. 90, piše, da so redovniki ob cerkvi zgradili samostan z renesančnim križnim hodnikom. Žitko 1992b, 94, je mnenja, da je bil v elegantni, lahkotni formi florentinskega tipa skupaj s sočasnimi kapitelni vodnjakom križni hodnik dograjen po 1521; Curk, Vidmar, Radovanovič 2008, 108, pa zidavo cerkve in križnega hodnika postavljajo v drugo četrtino 16. stoletja. Da ohranjeni krili nista nastali sočasno, pišejo npr. Cherini 1995, b. p., ki navaja, da je starejše gotško, mlajše pa iz 18. stoletja; Hoyer 2002, 174–175, ki zahodno krilo postavlja v 15. stoletje, za južno pa piše, da je poznorenesančno ali zgodnjebaročno; Pachera, Vescia 2005, 47, 50, 51, 62, ki pišeta, da je starejše iz druge polovice 15., mlajše pa iz 18. stoletja. Marković 1995, 167, 170–171, južno krilo postavlja v 16. stoletje.

zapolnjujejo različne rozete, na enem od kapitelov pa je na tem mestu vegetabilni ornament (sl. 30–32). Med konzolami poleg dveh vogalnih, ki ju v celoti prekrivajo vzpenjajoči se sredinski pahljačasto razprostrti list in vogalna polista (sl. 33), po plastičnejši obdelavi in z volutama na zavoju lista izstopa še prva konzola na južni strani (sl. 34). V nasprotju z njo ostale karakterizira stilizacija.⁴⁸ Zahodnemu arkadnemu nizu je pripadal tudi eden od kapitelov, ki ga hrani Pokrajinski muzej (Marković 1995, 168, 169).

Sl. 29: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno križlo križnega hodnika, baza

Fig. 29: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister, base

Sl. 30: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno križlo križnega hodnika, kapitel

Fig. 30: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister, capital

Sl. 31: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno križlo križnega hodnika, konzola

Fig. 31: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister, corbel

Sl. 32: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno križlo križnega hodnika, kapitel

Fig. 32: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister, capital

V vrtu križnega hodnika stoji gotski⁴⁹ kapitelni vodnjak (sl. 35). Ima konično valjasto jedro, pokrito s kvadratno ploščo, ki brez delitve prehaja v arkadno oblikovane nastavke na štirih stranicah in konkavno porezane vogale. Polkrožni loki »arkad« imajo rahlo zašiljeno teme v obliki oslovskega hrbita. Pod dvema, nasprotnima lokoma je na jedru plitvo izklesan ščit, ki je zgoraj konkaven, nad njim pa je še trikotni pas z obročkom na vrhu. Takšen tip vodnjakov je v Benetkah najpogostej-

⁴⁸ Marković 1995, 168–169, ki še opozarja, da eden od kapitelov izstopa tudi na koprski loggi, na podlagi česar domneva, da sta plastičneje izklesana kapitel ali konzola služila kot predloga vsem ostalim.

⁴⁹ Pisci so si v literaturi enotni, da je vodnjak nastal sočasno s križnim hodnikom, razlikuje pa se datacija, prim. npr. Bernik 1968, 85; Žitko 1992b, 94; Curk, Vidmar, Radovanović 2008, 108; gl. tudi op. 47.

Sl. 33: Koper, nekdanji servitski samostan, zahodno krilo križnega hodnika, konzola

Fig. 33: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, west wing of the cloister, corbel

Sl. 34: Koper, nekdanji servitski samostan, južno krilo križnega hodnika, konzola

Fig. 34: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, south wing of the cloister, corbel

ši in zato imenovan kot »tradicionalna« beneška oblika 14. stoletja, ki so se je posluževali vsaj do začetka 16. stoletja.⁵⁰ Najprimerljivejši koprskemu je med beneškimi vodnjak na Corte spechiera v župniji S. Maria Formosa v Sestiere di Castello (sl. 36), ki se umešča v 15. stoletje (gl. Rizzi 1992, 119, 150; gl. tudi str. 182, 263).⁵¹ V ta čas lahko postavimo tudi koprsko različico.

Sl. 35: Koper, nekdanji servitski samostan, križni hodnik, vodnjak

Fig. 35: Koper/Capodistria, former monastery of the Servite friars, cloister, well

Sl. 36: Benetke, Corte spechier (Sestiere di Castello), vodnjak

Fig. 36: Venice, Corte spechiera (Sestiere di Castello), well

⁵⁰ Rizzi 1992, 22, v tej knjigi gl. tudi ustrezne primere na str. 90, 91, 96, 99–102, 126–128, 130, 134–136, 140, 144, 148, 150–153, 157, 160, 175, 181, 182, 185, 187, 193, 195, 197, 199, 209, 211, 219, 223–225, 233, 237, 238, 242, 256, 258, 263, 272, 274, 275, 279, 285, 286, 293, 295, 319, 331, 385. Gl. tudi vodnjak na notranjem dvorišču hiše Orlandini v Kopru, Bernik 1968, repr. 52. Vodnjaki tega tipa so npr. še na Titovem trgu v Kopru, v koprskem Pokrajinskem muzeju, ob Tartinijevem trgu v Piranu itd. Gl. npr. tudi Caprin 1905–1907, II, 189; Iveković 1928, tab. 48 b.

⁵¹ Beneški vodnjak ima reliefe na vseh štirih straneh, in sicer ima poleg dveh ščitov izklesani še dve amfori.

Sl. 37: Koper, Pokrajinski muzej, luneta

Fig. 37: Koper/Capodistria, Regional Museum, lunette

V zvezi s servitsko cerkvijo je potrebno omeniti še timpanon iz koprškega Pokrajinskega muzeja z upodobitvijo Marije z Detetom na prestolu s sv. Petrom in sv. Frančiškom (sl. 37). Marijo kronata angela, v vogalih pa sta upodobljena še naročnika. Velikost posameznih figur ustreza njihovem pomenu, donatorja v vogalih sta najmanjša, svetnika ob Mariji sta srednje velikosti, največja pa je Marija z Jezusom, ki tvori vrh trikotne kompozicije. Francesco Semi je menil, da kvalitetno izklesana luneta z *due minuscole figurine oranti* prvotno najbrž

ni bila v servitski cerkvi, kot se je sicer menilo, marveč v frančiškanski, in jo na podlagi motiva otrokove noge upravičeno vzporejal z luneto portala cerkve San Lorenzo v Vicenzi ter jo datiral v čas okoli 1350 kot delo istega umetnika (Semi 1935, 85; Semi 1937, 129);⁵² v poznejši objavi jo je pripisal Bartolomeu Bonu.⁵³ Wolfgang Wolters je opozoril na nedokumentirano provenienco reliefa, pomanjšani figuri levo in desno je prepoznal kot donatorja,⁵⁴ umetniško provenienco kiparja postavil v krog Andriola de Santija, avtorja vičenske lu-

⁵² Domino 1923, 20, je svetnika na desni identificiral kot sv. Antona Padovanskega, donatorja pa kot pripadnika frančiškanskega reda. V muzejskem katalogu Guida-ricordo 1926, 7, sta svetnika prepoznana kot sv. Peter in sv. Anton, figuri levo in desno kot naročnika, klerik in redovnica, v podnapisu pod sliko 2 pa je luneta pripisana neznanemu beneškemu kiparju »della fine del 1400«, kot svetnika pa sta imenovana sv. Peter in sv. Frančišek; enako sta svetnika imenovana nato v Inventario 1935, 64 (na str. 65 je luneta pripisana beneškemu mojstru in datirana v 15. stoletje), Semi 1935, 85, itd. Toesca 1951, 414, je potrdil analogije koprške lunete s kiparskim okrasjem vičenske lunete; prim. Bettini 1970, 26. Cevc 1963, 181–182 (enako Cevc 1972, 34–35; Mikuž, Strenar 1973, 31), je luneto imenoval spomenik klasičnega beneškega mehkega sloga zgodnjega 15. stoletja, poleg sv. Petra pa imenoval še sv. redovnika s križem (za sv. Frančiška ga je prepoznal v Cevc 1972, 34). Opozoril je na tipičen italijanski motiv Jezusove desne noge, donatorski figuri je imel za meniha in redovnico in dodal, da se draperija sicer podreja internacionalni melodiji mehkega sloga, toda tudi »trecentesni spomini še niso v njej ugasnili«. Semijevo datacijo v čas okoli 1350 je imel za prezgodnjo (Cevc 1963, 372, op. 214). Tudi Ekl 1982, XLVIII, je luneto, izklesano v beneškem mehkem slogu, datirala v zgodnje 15. stoletje z značilnostmi 14. stoletja, donatorja pa je še vedno imela za meniha. V Provincia Veneta 1982, 7, najdemo zapis, da je bila luneta nekdaj del portala cerkve sv. Frančiška. Žitko 1992b, 96, je luneto datiral v zgodnje 15. stoletje in donatorja prav tako imel za redovnika.

⁵³ Semi 1975, 211, na str. 374 ima zraven avtorstva pripisan vprašaj. Enaka atribucija že pri Domino 1923, 20.

⁵⁴ Kot naročnika sta figuri levo in desno imenovani že v Inventario 1935, 64.

nete, a hkrati dodal, da očitno ujemanje koprsk Marije z vicensko lahko služi le kot *terminus post quem*, in se zavzel za datacijo v tretjo četrtino 14. stoletja (Wolters 1976, 1, 183).⁵⁵

Guido Tigler pa je na podlagi noše obeh donatorjev opozoril, da gre za zakonca po imenu Pietro in Francesca, ki ju Mariji priporočata njuna imenska zavetnika. V zvezi s provenienco je bil torej mnenja, da se sv. Frančišek povezuje z donatorjem in ne s cerkvijo ali redom, tako da ni zadostnih razlogov za dvom o izročilu. Naštel je nekaj primerov upodobitev Marij s servitskih cerkva, ki pa so seveda povsem pričakovane, saj je Marija zavetnica servitov. Luneto je uvrstil v skupino od 1350 do 1370 nastalih odvodov portalne skupine iz Vicenze, zamisel za Jezusovo stegneno nogo pa bi po njegovem lahko prišla iz kakšne Andriolove knjige predlog. Luneta je po Tiglerju del beneškega kiparja, naslednika de Santija, morda import iz Benetk, in jo časovno lahko umestimo kmalu po sredini 14. stoletja (gl. Tigler 1995a, 160; Tigler 1995b; Tigler 2000a, 141–142; Tigler 2000b; prim. Walcher 2001c).

Po mojem mnenju sta Tiglerjeva datacija in slogovna opredelitev ustrezni, previdnejši pa je potrebno biti pri definiranju prvotne lokacije lunete, saj nimamo nobene dokaza, da izvira s servitske cerkve. Prej bi pričakovali, da prihaja z minoritske. Tudi luneta, po kateri se zgleduje, je bila izklesana za vičensko cerkev manjših bratov sv. Frančiška. Portal v Vicenzi, katerega del je tudi omenjena luneta, z ikonografskimi in oblikovnimi novostmi predstavlja prvo znano kiparsko okrašeno fasado za katero od cerkva reda sv. Frančiška. Pred tem so njihove redovne cerkve v Benečiji imele v lunetah podobo Marije z Jezusom in dveh svetnikov, od katerih je bil eden sv. Frančišek, prav z vicensko luneto pa so na to mesto vstopile tudi podobe pobožno predanih, klečečih donatorjev, ki jih svetniki predstavljajo Mariji (gl. Bourdua 2004, 83).⁵⁶ Glavni razlog, ki nasprotuje

tezi, da bi bila luneta prvotno na servitski cerkvi, pa je njena datacija v tretjo četrtino 14. stoletja, saj so serviti v Koper prišli šele sto let zatem.⁵⁷

V Izoli so serviti prevzeli nekdanji benediktinski hospic, »po lastni cerkvi imenovan sv. Katarina«. Leta 1152 je tržaški škof in upravitelj koprsk škofije Bernard beneškemu opatu in samostanu sv. Jurija Velikega podaril cerkev in vas Šmarje v koprski škofiji. Kot piše Naldini (Naldini 1700, 346, gl. tudi 422–424; Naldini 2001, 252; gl. tudi str. 306–307), je zelo verjetno, »da je beneška opatija za pomoč šmarski cerkvi in za vzdrževanje njenih rent postavila ta skromni hospic v Izoli«. ⁵⁸ Doda tudi (Naldini 1700, 346–347; Naldini 2001, 252–253; prim. Morteani 1887, 387), da je zagotovo »ta posest v Izoli obstajala vse do leta 1429, ko je škof Frančišek Biondi s pastoralno zavzetostjo skušal preprečiti nenaden odhod Antona Sarzana, ki je vodil cerkev sv. Katarine. In tako je hospic, oziroma samostan, začel propadati prav zaradi dolge odsotnosti predstojnika. «⁵⁹ Papež Martin V. ga je nato dodelil redu malteških vitezov,⁶⁰ ti so ga kot komendo podelili padovanskemu plemiču vitezu Dominiku Pavanelli, ta pa je hospic brez obveznosti odstopil beneškemu redu servitov, kar je papež potrdil 7. oktobra 1473 (Naldini 1700, 347; Naldini 2001, 253; prim. Moroni 1858, 173; Morteani 1887, 387; Ostojčič 1965, 88; Kandler 1986, IV, 1995; Alberi 2001, 553; Pachera, Vescia 2005, 89–90; Cigui 2007 (Alisi 1943), 420–421).⁶¹ Ob Valierovi vizitaciji so bili v cerkvi štirje oltarji (Lavrič 1986, 92–93; Parentin 1997, 299). Samostan je bil ukinjen 1794 z dekretom beneškega senata (Tomšič 1999, 467)⁶² in bil tega leta uporabljen za šolske namene (gl. Tomšič 1999, 468). Leta 1898 sta bila del samostana in cerkev porušena. Na njunem mestu sta bili 1900 zgrajeni šola in enoladijska historicistična cerkev sv. Katarine. Del samostanskih prostorov, ki je bil adaptiran ob novi šoli, je ohranjen v starem desnem prizidku ob šoli. Cerkev, ki po legi in velikosti ne sledi stari, ohranjanja pa njeno

55 V oceni Woltersove knjige je Fisković 1977, 152, op. 12, v zvezi s koprskim reliefom »jednog cerkvenog portala« potrdil datacijo v tretjo četrtino 14. stoletja in menil, da gre za beneški import.

56 Kompozicijsko primerljiva je tudi domnevno trečtistična luneta z beneške cerkve sv. Frančiška starejšega (Chiesa di S. Francesco Vecchio), kjer ob Mariji z Jezusom stojita sv. Janez Krstnik in sv. Pavel (?), v vogalih pa klečita sv. Frančišek in sv. Anton Padovanski ali Bonaventura, gl. Rizzi 1987, št. OAD 786.

57 Kot mi je prijazno sporočil kolega Edvilijo Gardina iz koprškega Pokrajinskega muzeja, je tudi po njegovem mnenju ravno zaradi časovne umestitve luneta izklesana za koprsko cerkev sv. Frančiška; provenienca iz servitske cerkve ni zapisana v nobenem od muzejskih inventarjev.

58 Kandler 1855, 23, za leto 1152 piše: *Notizia certa d' Ospizio di Benedettini in Isola*; prim. Morteani 1887, 387; Ostojčič 1965, 89; Alisi 1997, 100; Cigui 2007 (Alisi 1943), 422. Žitko 2000, 16, piše, da so bile Šmarje v pristojnosti koprškega kapitlja do 1374, ko so vas odstopili redovnikom Sv. Jurija Velikega v Benetkah. Pachera, Vescia 2005, 89, op. 211, upravičeno opozarjata, da bi bil hospic lahko verjetneje povezan z benediktinskim oglejskim samostanom sv. Marije, ki mu je bila celotna Izola podarjena 1031, o tem gl. npr. Morteani 1998, 7 in nasl.; Kos 2010, 17.

59 Izolski ženski samostan sv. Katarine se v virih prvič omenja 1389 (gl. Senato misti 1889, 271). Prim. Morteani 1887, 387, ki piše, da so bile v njem najprej redovnice, nato pa benediktinci. Ostojčič 1965, 88, omenja možnost, da bi bil priorat sv. Katarine morda lahko poznejše ime za izolski benediktinski samostan sv. Petra (o samostanu gl. Tomšič 1999, 471–472).

60 Kandler 1855, 48, navaja leto 1429; enako Alisi 1997, 100, 103; Alberi 2001, 553, in Cigui 2007 (Alisi 1943), 420, 421.

61 Alisi 1997, 100, 103, piše, da so serviti cerkev in priorat sv. Katarine od malteškega reda prejeli 1474; letnico 1474 navaja tudi Kandler 1855, 54 (enako Tomšič 1999, 467). Parentin 1988, 94, piše, da so serviti v Izoli imeli priorat od 1518.

62 Cigui 2007 (Alisi 1943), 421, piše, da je bil samostan razpuščen 1785. Že 1770 je v Izoli bival le še en brat, gl. Pachera, Vescia 2005, 93 (na str. 93–96 navajata, da je bil dekret izdan 7. 6. 1793).

osnovno tlorisno kompozicijo, je bila 1969 preurejena v šolsko telovadnico (Tomšič 1999, 467–468).⁶³

O cerkvi pri Naldiniju preberemo, da je »bolj ljubka kot velika in bolj okusno okrašena kot pa bogata«, o samostanu pa, da se njegova obnovljena stavba zdi »prej nova kot pa stara« (Naldini 1700, 348; Naldini 2001, 253). Tommasini pa je o servitskem samostanu zapisal, da je zgrajen sodobno, s kapnico in z lepo cerkvijo (Tommasini 1993, 198; prim. *L'archeografo* 1837, 352). Zgrajen je bil na robu starega mesta ob poti, ki je iz celine mimo mestnih vrat vodila proti župnijski cerkvi (sedanja Gregorčičeva ulica; Tomšič 1999, 467), in bil, sodeč tudi po Tommasinijevem zapisu, v 17. stoletju preurejen (prim. Tomšič 1999, 467; gl. tudi Bezek 1977, 108). Cerkev je bila enoladijska, ravno zaključena, samostan pa enonadstropen in enokrilni, naslonjen ob cerkvi proti notranjim vrtovom (Alisi 1997, 103; Tomšič 1999, 467). Srednjeveških ostankov ni vidnih.

Ob koncu pregleda samostanske stavbne dediščine avguštink, observantov, tretjerednikov in servitov do leta 1500 v slovenski Istri lahko ugotovimo, da je ohranjenega gradiva malo. Razen koprške gregoritske in izolske servitske cerkve se je od drugih cerkva in samostanov obravnavanih redov ohranil vsaj del njihove srednjeveške zasnove ali kamnoseške opreme. Še najbolj sta ohranjena poznogotsko krilo križnega hodnika koprškega servitskega samostana in bernardinski prezbiterij observantske cerkve. Čeprav je iztrgana iz prvotnega konteksta, je vendarle dragocena tudi zbirka stavbne plastike v cerkvi sv. Ane, Pokrajinskem muzeju in stolnici v Kopru. Kot je pokazala pričujoča raziskava, je bila samostanska stavbna dediščina do leta 1500 v slovenski Istri s tlorisnimi koncepti ter stavbnim in kamnoseškim oblikovanjem tesno povezana z Benetkami in tamkajšnjo tako redovno kakor tudi neredovno umetnostno produkcijo.

63 Pachera, Vescia 2005, 12, 96, pišeta, da je bila cerkev zaradi izgradnje nove šole podrt 1879 (str. 12) oziroma 1897 (str. 96) in da je bila nova cerkev posvečena 1900, od 1970 pa uporabljena za telovadnico.

MEDIEVAL ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE AUGUSTINIAN NUNS, OBSERVANTS, THIRD ORDER OF SAINT FRANCIS AND SERVITES IN SLOVENIAN ISTRIA

Mija OTER GORENČIČ

Research Centre of the Slovenian Academy of Science and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2
e-mail: moter@zrc-sazu.si

SUMMARY

In 1318, the Bishop of Koper included the sisters' community at St. Blaise Church in the order of the Augustinian nuns. The north and south medieval church walls comprise lesens and base mouldings, which corresponds with the north Italian churches of Augustinian order. The original ground plan of the church in Koper perhaps resembled Augustinian church of St. Euphemia in Verona, dating between the late 13th and early 14th century.

In 1452 a monastery of Observant friars was built outside the walls of Piran, in Bernardin. Square rib-vaulted presbytery of the one aisle monastery church has survived until today, together with the triumphal arch. Types of capitals and corbels, and other architectural details correspond Venetian architecture and architectural sculpture of High Gothic period.

St. Anne's Church in Koper, the church of the Observants, was built between 1492 and 1513. Its original ground plan remains unknown; perhaps it resembled the church in Bernardin. The church interior comprises several capitals and a corbel of unknown provenance. Some of them are related to the capitals in the Bernardine presbytery and to individual capitals in the Regional Museum Koper and Koper Cathedral.

There are no known medieval remains of the monastery of the Third order of St. Francis.

In 1453, the Servite friars settled at the church of St. Martin and Benedict in Koper, which was subsequently extended. In 1521, the construction of a new church began. According to Fini's ground plan, the church comprised one aisle with semi-circular apse, which corresponds with the unpreserved Servite church of San Giacomo alla Zueca in Venice, consecrated in 1371. The monastery façade reveals a walled-up portal with oculus above it; most probably this was the entrance to the church. In the period until 1500 we can also include the west wing of the cloister and its architectural sculpture, including a capital in the Regional Museum Koper. In the cloister garden a typical Venetian well (vera da pozzo) is preserved. Among the Venetian wells it resembles most closely the one in Corte spechiera in Sestiere di Castello from the 15th century. To the same period we can also date the well in Koper. The lunette kept in the Regional Museum in Koper most probably originates from the minorite church, as it dates to the beginning of the third quarter of the 14th century, while it is known that Servite friars settled in Koper a century later.

In Izola, Venetian Servites took over the Benedictine hospice. There are no known medieval remains of this monastery.

Key words: Middle Ages, architecture, architectural sculpture, monasteries, Augustinian nuns, Observants, Franciscans, Third Order of Saint Francis, Servite friars, Order of Friars minor Conventual

VIRI IN LITERATURA

- Alberi, D. (2001):** Istria. Storia, arte, cultura. Trieste, Lint.
- Alisi, A. (1955):** Pirano. La sua chiesa, la sua storia. S. l., s. n.
- Alisi, A. (1997):** Istria. Città minori. Trieste, Italo Svevo.
- Alisi, A. (2006):** Cerkev in samostan svete Ane v Kopru. Muzej umetnin. Nova Gorica, Branko. (Original izšel leta 1910.)
- L'archeografo (1837):** L'archeografo triestino raccolta opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria. Archeografo triestino, 4. Trieste.
- Arslan, E. (1970):** Venezia gotica. L'Architettura Civile Gotica Veneziana. Milano, Electa.
- Ascoltato per voi (2011):** Ascoltato per voi. Archivio. <http://www.natisone.it/ascoltato/archivio/ascoltato2001/ascoltato18.htm> (19. 7. 2011).
- Badoer, P. M. (1934):** Un miracolo a Capodistria nel 1607. La Porta Orientale, Rivista mensile di studi sulla guerra e di problemi Giuliani e Dalmati, 4, 3–4. Trieste, 247–252.
- Bassi, E. (1997):** Tracce di chiese veneziane distrutte. Ricostruzioni dai disegni di Antonio Visentini. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Benedik, M. (2005):** Redovništvo v Primorju. Studia Historica Slovenica, 5, 1–3. Maribor, 133–150.
- Bernik, S. (1968):** Organizem slovenskih obmorskih mest. Koper, Izola, Piran. Ljubljana, Mladinska knjiga; Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo.
- Bernik, J., Hoyer, S. A., Prohinar, V., Simerl, S. (2005):** Konservatorski program za prenovu samostana sv. Ane v Kopru. Piran, ZVKDS, OE Piran (tipkopis).
- Bettini, S. (1970):** La Chiesa degli Eremitani di Padova I. La Chiesa degli Eremitani di Padova. V: Bettini, S., Puppi, L.: La Chiesa degli Eremitani di Padova. Vicenza, Pozza, 1–52.
- Bezdek, V. (1977):** Analitični inventar fonda občine Izola. D. 1, Obdobje od 1775–1848. Koper, Pokrajinski arhiv.
- Biltin Tome, E. (1975):** Poročilo o arheoloških zaščitnih izkopavanjih na Bernardinu v Piranu. Piran, MZSV Piran (tipkopis).
- Bonin, Z. (2003):** Koprski samostan svete Klare. Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 51, 2. Ljubljana, 121–150.
- Bourdua, L. (2004):** The Franciscans and art patronage in late medieval Italy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Budinich, C. (1916):** Spitzbogige Bauwerke in Istrien und den angrenzenden Gebieten. Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalfpflege, 10, Beiblatt. Wien, 5–68.
- Bugarič, B. (2004):** Procesi v mestnih jedrih. Primer umeščanja univerzitetnega programa v historično mestno jedro Kopra. Annales, Series historia et sociologica, 14. Koper, 409–428.
- Bvdinis, C. (1928):** Dal Carnaro al Frivli. Architettvre caratteristiche. Trieste, Casa Editrice „Parnaso“.
- Caprin, G. (1905–1907):** L'Istria nobilissima, I–II. Trieste, F. H. Schimpff.
- Cevc, E. (1963):** Srednjeveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.
- Cevc, E. (1972):** Gotska plastika 15. stoletja v Koprsčini in njenem zaledju. V: Mikuž, J.: Srečanje umetnostnih zgodovinarjev treh dežel na temo Slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v Slovenski Istri, v Kopru, 14. in 15. aprila 1971. Koper, Kulturna skupnost in svet za kulturo občine, 33–48.
- Cherini, A. (1995):** I Servi di Maria a Capodistria. Da convento a caserma e a ospedale. Trieste, A. Cherini.
- Cigui, R. (2007):** »I Benedettini nella Venezia Giulia« di Antonio Alisi. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 37. Trieste, 401–467.
- Curk, J., Vidmar, P., Radovanovič, S. (2008):** Samostani na Slovenskem do leta 1780. Maribor, Ostroga.
- Cuscito, G. (1982):** L'insediamento francescano in Istria. Lineamenti storiografici. V: Provincia Veneta dei Frati Minori e del Comitato Capodistriano per le celebrazioni: Beato Monaldo di Giustinopoli 1210–1280 ca. Atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito. Trieste, s. n., 29–56.
- Darovec, D. (2001):** Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka. Acta Histriae, 9, 1. Koper, Milje, 73–120.
- De Franceschi, C. (1879):** L'Istria. Note storiche. Parenzo, s. n.
- Domino, I. (1923):** Il civico Museo di storia ed arte di Capodistria. Padova, s. n.
- Dorigo, W. (2003):** Venezia romanica. La formazione della città medioevale fino all'età gotica, 1. Verona, Cierre Edizioni.
- Drinovec, J., Hojer, S. (1972):** Piran. Cerkev in samostan sv. Bernardina. Spomeniška valorizacija. Piran, ZVKDS, OE Piran (tipkopis).
- Ekl, V. (1982):** Gotičko kiparstvo u Istri. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
- Ferrari, M., Bocchina Antoniazio, A. (1955):** Case gotico veneziane in Istria. Trieste, Stabilimento Tipografico Nazionale.
- Fisković, I. (1977):** Uz knjigu W. Woltersa »La scultura veneziana gotica 1300–1460«. Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti i arheologiju, 20. Zagreb, 145–162.
- Folnesics, H., Planiscig, L. (1916):** Bau- und Kunstdenkmale des Küstenlandes. Wien, Schroll.
- Forconi, U. M. (1972–1975):** Chiese e conventi dell'Ordine dei servi di Maria. Quaderni di notizie, 1–14. Viareggio, Tipografia Bertolozzi & Figli.
- Frančiškani v Sloveniji (2011):** Frančiškani v Sloveniji. Slovenska frančiškanska provinca sv. Križa. <http://franciskani.rkc.si/?id=45&fmod=2> (6. 5. 2011).

Franzoi, U., Di Stefano, D. (1976): Le chiese di Venezia. Venezia, Alfieri.

Godina, M. (1939): Samostani štajerske minoritske province (razen ptujskega). V: Pax et bonum. Spominski listi posvečeni sedemstoletnici minoritskega samostana v Ptuj. Ptuj, Minoritski samostan, 37–52.

Guček, M. (2000): Koper, nekdanji servitski samostan, križni hodnik. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 124–125.

Guida-ricordo (1926): Guida-ricordo del museo civico di storia e d'arte di Capodistria. S. I., s. n.

Hoyer, S. A. (2002): Servitski samostan v Kopru Santa Maria delle Grazie (1453–1792). Dokumentacija konservatorskega programa za prenovo. V: Hoyer, S. A.: Kultura na narodnostno mešanem ozemlju slovenske Istre. Varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 167–189.

Hoyer, S. A. (2006): Koper, cerkev sv. Ane in samostan. Varstvo spomenikov. Poročila, 42/05. Ljubljana, 67.

Hoyer, S. A. (2008): Koper, cerkev sv. Ane in samostan. Varstvo spomenikov. Poročila, 44/07. Ljubljana, 95.

Hundsblücher, H. (1982): Johannes Kapistran. Franziskanische Observanz, Rettung Europas, Sachkultur. V: Kühnel H. et al.: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Wien, Amt der NÖ Landesmuseum, Abt. III/2, Kulturabteilung, 200–212.

Imesch-Oehry, K. (1991): Die Kirchen der Franziskanerobservanten in der Lombardei, im Piemont und im Tessin und ihre Lettnerwände, Architektur und Dekoration. Essen, Die Blaue Eule.

Inventario (1935): Inventario degli oggetti d'arte d'Italia. Provincia di Pola. Roma, Ministero dell'educazione nazionale, Direzione generale antichità e belle arti.

Iveković, Č. M. (1928): Gradjevinski i umetnički spomenici Dalmacije. Beograd, Jadranska Straža.

Kajfež, T. (2007): Poročilo o zaščitnih arheoloških sondažnih raziskavah na območju samostana sv. Ane v Kopru. Koper, ZVKDS, OE Piran (tipkopis).

Kandler, P. (1855): Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale. Trieste, Lloyd.

Kandler, P. (1879): Pirano. Monografia storica. Parenzo, s. n.

Kandler, P. (1986): Codice diplomatico istriano, 1–5. Trieste, Riva.

Kandler, P. (1995): Pirano. Trieste, MGS Press Editrice.

Kontestabile Rovis, M. (2001): Urad domen Koper 1807–1878 s priključenimi spisi. Pomorska sanitetna deputacija Koper 1819–1850. Koper, Pokrajinski arhiv.

Kos, D. (2010): Stari izolski statut od 14. do 18. stoletja. Prevod s študijo. Koper, Univerza na Primor-

skem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Krizmanić, A. (2001): Sviluppo architettonico del complesso francescano a Pola. Hortus artium medievalium, Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, 7. Zagreb, 77–100.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut.

Lavrič, A. (1989): Podoba Kopra v vizitacijskem poročilu veronskega škofa Agostina Valiera. V: Guštin, M.: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra. Koper, Pokrajinski muzej, 65–72.

Lieberman, R. (1982): Renaissance Architecture in Venice 1450–1540. London, Muller.

Manara, F. (1910): Il convento di Sant'Anna di Capodistria. V: Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis. Trieste, Il comitato promotore, 331–336.

Manzuoli, N. (1611): Nova descrizione della Provincia dell'Istria con la vita delli santi, et sante di detta provincia raccolte dalle legende loro antiche, autentiche conservate nelli archivi delle chiese, nelle quali risposano le reliquie loro. Venetia, appresso Giorgio Bizzardo.

Maračić, L. A. (1992): Franjevci konventualci u Istri. U povodu 750. obljetnice smrti Bl. Otona iz Pule. Pazin, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila.

Maračić, L. A. (2001): Maleni i veliki. Franjevci konventualci u Istri. Zagreb, Provincijalat franjevac konventualaca.

Marković, P. (1995): Kasnosrednjovjekovni kapiteli u Istri (XIII.–XVI. st.). Problemi gotičke arhitektonske plastike. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (tipkopis magistrskega dela).

Marković, P. (2000): Kopraska klesarska radionica i donji dio pročelja katedrale u Kopru. Annales, Series historia et sociologica, 20. Koper, 83–102.

Marušič, G. (1989): Koper v času Napoleona (1805/6–1813). Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, 1–2. Ljubljana, 58–66.

Mavrič, M. (1973): Popis del za rekonstrukcijo cerkve in zunanja ureditev terase Bernardin. Piran, MZSV Piran (tipkopis).

Mikuž, J., Strenar, L. (1973): Pokrajinski muzej Koper. Koper, Pokrajinski muzej.

Moroni, G. (1858): Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni. Specialmente intorno ai principali santi, beati, martiri, padri, ai sommi pontefici, cardinali e più celebri scrittori ecclesiastici etc., 91. Venezia, Tipografia Emiliana.

Morteani, L. (1887): Isola ed i suoi statuti. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 3. Trieste, 353–388.

Morteani, L. (1984): Notizie storiche della città di Pirano. Trieste, La Voce di San Giorgio.

Morteani, L. (1998): Isola. Isola, Mandracchio.

Mzsv Piran (1973a): Adaptacija in sanacija cerkve sv. Bernardina. Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo (tipkopis).

Mzsv Piran (1973b): Restavracija in prezentacija samostanskega kompleksa sv. Bernardina in zunanja ureditev bernardinske terase. Tehnično poročilo. Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo (tipkopis).

Mzvnkd Piran (2000): Koper, Santorijeva 9. Konservatorski program za prenovu nekdanjega servitskega samostana v Kopru. Piran, MZVNKD Piran (tipkopis).

Naldini, P. (1700): Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Bologna, Forni editore.

Naldini, P. (2001): Cerkevni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis ljudsko Koper. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Škofija Koper.

Ostojić, I. (1965): Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. 3. Split, Benediktinski priorat Tkon.

Oter Gorenčič, M. (2007): Romanska in zgodnjegotska stavbna plastika na Slovenskem. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (tipkopis doktorske disertacije).

Oter Gorenčič, M. (2012): Samostanska stavbna dediščina benediktincev, dominikancev, manjših bratov sv. Frančiška in klaris v slovenski Istri. *Annales, Series historia et sociologica*, 22. Koper, 555–588.

Pachera, S. M., Vescia, T. M. (2005): I Servi di Maria in Istria. Trieste, Italo Svevo.

Parentin, L. (1982): Il francescanesimo a Trieste e in Istria nel corso dei secoli. Trieste, Comitato triestino per l'ottavo centenario della nascita di San Francesco.

Parentin, L. (1988): Ordini religiosi a Trieste e in Istria. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, n. s. 36. Trieste, 77–96.

Parentin, L. (1997): La visita a Capodistria di Agostino Valier. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, n. s. 45. Trieste, 245–345.

Pedani, M. P. (1985): Monasteri di agostiniane a Venezia. *Archivio Veneto*, s. 5, 124/125, 160. Venezia, 35–78.

Pistilli, P. F. (1994): Eremiti di S. Agostino. V: Romanini, Angiola Maria: *Enciclopedia dell'Arte Medievale*. Roma, Ist. della Enciclopedia Italiana, 847–853.

Pistilli, P. F. (2000): Gli inizi dell'architettura agostiniana nell'Italia settentrionale. V: Centro Studi Agostino Trapè: *Per corporalia ad incorporalia*. Spiritualità, agiografia, iconografia e architettura nel medioevo agostiniano. Atti del convegno. Tolentino, Biblioteca Egidiana, 41–62.

Prelog, M. (1957): Poreč. Grad i spomenici. Beograd, Kolarčev narodni univerzitet.

Prohinar, V. (2003): Arhitektura koprskih samostanov. Spomeniškovarstvena problematika prenove. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (tipkopis seminarske naloge).

Prohinar, V. (2005): Samostan sv. Ane v Kopru, EŠD 3775. Zgodovinski oris, topografski opis, stavbnozgodo-

vinski razvoj, predvidene raziskave in spomeniškovarstvena izhodišča za prenovu. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (tipkopis diplomske naloge).

Provincia Veneta (1982): Provincia Veneta dei Frati Minori e del Comitato Capodistriano per le celebrazioni: Beato Monaldo di Giustinopoli 1210–1280 ca. Atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito. Trieste, s. n.,

Pucer, A. (2005): Popotovanje po slovenski Istri. Koper, Libris.

Radminič Bonin, Z. (2009): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper (tipkopis doktorske disertacije).

Rizzi, A. (1987): Scultura esterna a Venezia. *Corpus delle Sculture Erratiche all'aperto di Venezia e della sua Laguna*. Venezia, Stamperia di Venezia.

Rizzi, A. (1992): Vere da pozzo di Venezia. I puteali pubblici di Venezia e della sua laguna. Venezia, Stamperia di Venezia.

Rossi, G., Sitran, G. (2008): Portali a Venezia. Funzioni, forme, materiali nelle opere di aspetto romanico e gotico. *Sommacampagna* (Verona), Cierre Edizioni.

Rossini, M. C. (2000): L'architettura conventuale eremitana nelle Marche tra Duecento e Trecento. Primi dati di un censimento. V: Centro Studi Agostino Trapè: *Per corporalia ad incorporalia*. Spiritualità, agiografia, iconografia e architettura nel medioevo agostiniano. Atti del convegno. Tolentino, Biblioteca Egidiana, 85–100.

Ruskin, J. (1900): The stones of Venice, 1–3. London, George Allen.

Schenkluhn, W. (2000): Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa. Darmstadt, Primus.

Schuller, M. (2000): Le facciate dei palazzi medioevali di Venezia. Ricerche su singoli esempi architettonici. V: Valcanover, F., Wolters, W.: *L'architettura gotica veneziana*. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 281–350.

Semi, F. (1930): Capodistria. Guida storica ed artistica. Capodistria, Cartoleria Antonio Tommasi.

Semi, F. (1935): L'arte in Istria. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 47. Trieste, 21–121.

Semi, F. (1937): L'arte in Istria. Pola, Società istriana di archeologia e storia patria.

Semi, F. (1975): Capris, Iustinopolis, Capodistria. La storia, la cultura e l'arte. Trieste, Lint.

Senato misti (1889): Senato misti. Cose dell'Istria. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 5. Trieste, 265–318.

Stele, F. (1960): Umetnost v Primorju. Ljubljana, Slovenska matica.

Šamperl, J. (2002b): Življenje in delo frančiškovih bratov v Piranu v Carpacciovem času. V: Šamperl, J.: *Še nekaj prispevkov za kroniko samostana sv. Frančiška v*

Piranu. Piran, Minoritski samostan sv. Frančiška, Frančiškova družina, 145–148.

Šašel, J. (1989): Koper. V: Guštin, M.: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra. Koper, Pokrajinski muzej, 5–14.

Štefanac, S. (2000a): Sakralna arhitektura. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotске umetnosti na območju koprskе škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 100–105.

Štefanac, S. (2000b): Kiparstvo 15. stoletja. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotске umetnosti na območju koprskе škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 144–151.

Štefanić, V. (1956): Glagoljaši u Kopru. Starine, 46. Zagreb, 203–329.

Šumi, N. (1966): Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska matica.

Tamaro, A. (1910): Pirano. Trieste, La libreria Giuseppe Mayländer.

Tigler, G. (1995a): Kiparstvo 14. stoletja v Kopru. V: Höfler, J.: Gotika v Sloveniji. Ljubljana, Narodna galerija, 160–161.

Tigler, G. (1995b): Portalna luneta: Madona z otrokom na prestolu med donatorjem in njunima patronoma. V: Höfler, J.: Gotika v Sloveniji. Ljubljana, Narodna galerija, 163–165.

Tigler, G. (2000a): Kiparstvo 14. stoletja. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotске umetnosti na območju koprskе škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 140–143.

Tigler, G. (2000b): Portalna luneta s podobo Marije z detetom med donatorjema in njunima zavetnikoma. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotске umetnosti na območju koprskе škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 173–175.

Toesca, P. (1951): Storia dell'arte classica e italiana. Il trecento. Torino, Unione Tipografico Editrice Torinese.

Tommasini, G. F. (1993): Zgodovinski komentarji o Istri. Ljubljana, Kres.

Tomšič, D. (1999): Razvoj cerkvene arhitekture župnije sv. Mavra v Izoli. Annales, Series historia et sociologica, 18. Koper, 459–478.

Urbani, E. (2002): Storia e architettura delle chiese dei Servi di Santa Maria di fondazione trecentesca in area veneta: Venezia (1316), Verona (1324), Treviso (1346) e Padova (1392). Studi storici dell'Ordine dei Servi di Maria, 50, 1/2. Roma, 7–140.

Van der Ploeg, K. (2000): Appunti sugli insediamenti urbani degli Agostiniani in Toscana. V: Centro Studi Agostino Trapè: Per corporalia ad incorporalia. Spiritualità, agiografia, iconografia e architettura nel medioevo agostiniano. Atti del convegno. Tolentino, Biblioteca Egidiana, 63–76.

Venturini, D. (1906): Guida storica di Capodistria. Capodistria, Benedetto Lonzar.

Virgilio Viaggi (2011): Virgilio Viaggi. Friuli Venezia Giulia. Udine. <http://www.globopix.net/fotografie/friuli/udine/chiesa-di-s-francesco48.html> (19. 7. 2011).

Walcher, M. (2001a): Chiesa di Sant'Anna. V: Pavanello, G., Walcher, M.: Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi; Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna, 65–66.

Walcher, M. (2001b): Intagliatore locale, fine XV–inizi XVI secolo. Stalli del coro. V: Pavanello, G., Walcher, M.: Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi; Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna, 72–73.

Walcher, M. (2001c): Scultore veneto, XIV secolo. Lunetta con Madonna in trono, santi e committenti. V: Pavanello, G., Walcher, M.: Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi; Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna, 127–128.

Wolters, W. (1976): La scultura veneziana gotica (1300–1460), 1–2. Venezia, Alfieri.

Zangirolami, C. (1962): Storia delle chiese, dei monasteri, delle scuole di Venezia rapinate e distrutte da Napoleone Bonaparte. Mestre, Vianelli.

Zorzi, A. (1971): Venezia scomparsa, 2. Repertorio degli edifici veneziani distrutti, alterati o manomessi. Milano, Electa Ed.

Zorzi, A. (2001): Venezia scomparsa. Milano, Oscar Mondadori.

Zvkds Oe Piran (2009): Servitski samostan Koper. Program predhodnih raziskav pred izdelavo projektne dokumentacije. Piran, Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Piran (tipkopis).

Žák, A. (1911): Österreichisches Klosterbuch. Statistik der Orden und Kongregationen der katholischen Kirche in Österreich. Wien, Leipzig, Verlag von Heinrich Kirsch.

Žitko, S. (1989): Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619. Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, 1–2. Ljubljana, 37–45.

Žitko, S. (1992b): Umetnostna in kulturna podoba skozi stoletja. V: Žitko, S. et al.: Koper. Koper, Skupščina občine, Izvršni svet, 73–121.

Žitko, S. (2000): Koprška škofija in njeno ozemlje ob koncu srednjega veka. V: Štefanac, S. et al.: Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotске umetnosti na območju koprskе škofije. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 13–26.

Žitko, S. (2002): Delovanje in razvoj muzejske ustanove po letu 1945. V: Hočevar, J.: Zbornik ob 90. jubileju Pokrajinskega muzeja Koper 1911–2001. Koper, Pokrajinski muzej, 77–103.

Žitko, S. (2012): Glagoljaški samostan v Kopru. Annales, Series historia et sociologica, 22. Koper, 523–532.

Žnidaršič, D. (1996): Zgodovinski oris samostana sv. Ane v Kopru. Poročila Slovenske frančiškanske province sv. Križa, 50, 4. Ljubljana, 24–26.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2012-09-12

UDK 72.034.4(497.57/.58)

ZAČETKI ARHITEKTURE „ALL'ANTICA“ NA OBALAH JADRANA V 15. STOLETJU

Samo ŠTEFANAC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
e-mail: samo.stefanac@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek obravnava pojave v arhitekturi 15. stoletja na vzhodni obali Jadrana ter se posebej posveča problemu uveljavljanja in širjenja form »all'antica« v posameznih pokrajinah, s posebnim poudarkom na Dalmaciji in Istri ob ugotavljanju specifik njunih identitet. Prav tako obravnava problem porekla posameznih novosti ter analizira razmerje med središči umetnostne produkcije in obravnavanimi regijami v smislu kritičnega razmisleka o starejših tezah o »periferni«, »provincialni« in »mejni« umetnosti v pokrajinah ob Jadranu.

Ključne besede: arhitektura 15. stoletja, Istra, Dalmacija, stil »all'antica«, zgodnja renesansa.

GLI INIZI DELL'ARCHITETTURA "ALL'ANTICA" SULLE SPONDE DELL'ADRIATICO NEL QUATTROCENTO

SINTESI

L'articolo tratta i fenomeni dell'architettura del Quattrocento sulla sponda orientale dell'Adriatico e affronta in particolare il problema della percezione e della diffusione delle forme "all'antica" in alcune regioni, con particolare riferimento alla Dalmazia e all'Istria, determinando anche le caratteristiche della loro identità. L'articolo affronta altresì il problema della provenienza e cronologia di diffusione dei nuovi indirizzi e analizza il rapporto tra i centri di produzione artistica e le regioni dell'Adriatico, sia sulla sponda orientale sia su quella occidentale, in termini di riflessione critica sulle vecchie tesi relative all'arte "periferica", "provinciale" e "di confine" nelle regioni che costeggiano l'Adriatico.

Parole chiave: Architettura del Quattrocento, Istria, Dalmazia, stile »all'antica«, primo rinascimento

Eno od najstarejših vprašanj, ki si jih zastavljamo umetnostni zgodovinarji, kadar govorimo o umetnostnih pojavih zunaj vodilnih središč umetnostnega razvoja, je vprašanje o časovnih zamikih pri sprejemanju novih slogovnih spodbud, še posebej takrat, ko gre za obdobje srednjega in zgodnjega novega veka. Prav časovni zamiki pri uveljavljanju novosti in njihove pojavne oblike so ponavadi osnova za vrednotenje umetnostnega značaja neke regije ter njenega pomena v širšem geografskem kontekstu. Za umetnost vzhodne jadranske obale in njenega zaledja imamo temeljni umetnostnogeografski študiji Franceta Steleta in Ljuba Karamana (Stelè, 1940; Karaman, 1963), ki sta nastali na podlagi stanja raziskav neposredno pred in neposredno po drugi svetovni vojni, in vsaka na svoj način postavljata kriterije za obravnavo umetnostnih pojavov v perifernih in provincialnih okoljih ter v okoljih na stičiščih kultur in že generacijam strokovnjakov služita kot metolološka priročnika. Danes se morda marsikomu zdi, da se k omenjenim vprašanjem ni potrebno več vračati, a nas nova spoznanja umetnostnogo zgodovinske stroke in novi pogledi na problematiko pogosto prepričajo o nasprotnem. Umetnostne pojave obravnavamo danes v mnogo širšem kontekstu kot kdaj-

koli prej, ob obravnavi umetnosti v regijah pa vse bolj spoznavamo, da ni pomembno samo razmišljanje na relaciji center – periferija, marveč postaja za boljše razumevanje pojavov čedalje pomembnejša medsebojna primerjava bližnjih, včasih pa tudi med seboj nekoliko bolj oddaljenih pokrajin, ki bi jih lahko označili kot periferne ali provincialne.

S tega vidika je nedvomno med najzanimivejšimi geografski prostor ob obalah Jadrana in to velja še posebej za umetnost 15. stoletja na vzhodni obali. Tega prostora v preteklosti – z redkimi izjemami – največkrat nismo našli na zemljevidih, ki so označevali umetnostno pomembne lokacije, redke omembe v literaturi pa so ga ponavadi zelo na kratko odpravile kot provincialno okolje: lep primer takega stereotipa je metafora Nicolausa Pevsnerja, ki je v vsem znanem »Orisu evropske arhitekture« zapisal, da bi bilo sprevrženo, »če bi v knjigi, ki omenja razne manierizme Herrere in njegovih naslednikov v Španiji le v nekaj vrsticah, posvečali prostor razvalini Tecalija, 'najčistejše' frančiškanske cerkve v Mehiki (iz leta 1569) – tako, kot če bi za razpravo o beneški arhitekturi izbrali dalmatinske primere«. ¹ Prav zaradi pomembnega napredka v raziskavah v zadnjih desetletjih

Sl. 1: Jurij Dalmatinec, krstilnica (detajl notranjščine), katedrala sv. Jakoba, Šibenik (foto: Matej Klemenčič).

Fig. 1: Giorgio da Sebenico, Baptistry (detail of the interior), Cathedral of St James, Šibenik (photo: Matej Klemenčič).

¹ Citirano po prevodu Helene Menaše (Pevsner, 1966, 392).

se postopoma tudi spomeniki, ki niso nastali v katerem od davno prepoznanih umetnostnih središč, kot so na Jadranu predvsem Benetke, prebijajo na zemljevide; kljub temu se še vedno dogaja, da se ob neupoštevanju novejših literature celo nekateri svetovno uveljavljeni strokovnjaki trmasto držijo stereotipov. Ne da bi zmanjševali pomen Benetk, lahko danes ugotovimo, da so si posamezne regije ob Jadranu zaradi geografske lege, kulturnih, političnih in gospodarskih razmer ter etnične sestave oblikovale lastno umetnostno identiteto; oznake »provincialno«, ki označuje teritorij, odvisen od enega samega umetnostnega središča, katerega pobude ponavadi sprejema z opaznim časovnim zamikom in največkrat v rustificirani obliki, ne moremo vselej uporabiti. Tudi oznaka »periferno«, ki namiguje na tolikšno oddaljenost od umetnostnih središč, da prihaja le redko do stikov, kar vodi v izoliran in samosvoj razvoj v regiji, ni najprimernejša. Poleg tega obe oznaki podzavestno vodita v razmišljanje o enosmernem širjenju pobud iz središča v smislu koncentričnih krogov, kjer bi večja oddaljenost že sama po sebi pomenila večje časovne zamike pri sprejemanju novosti in nižjo kvaliteto raven, hkrati pa vnaprej izključuje razmišljanja o možnostih prenosa pobud v obratni smeri – iz bolj oddaljenega območja proti bližjemu. V 15. stoletju je situacija na Jadranu toliko bolj zanimiva, saj gre za prelomno obdobje v umetnosti in se običajnemu vprašanju o medregionalnih odnosih pridružuje vprašanje o poteh in načinih uveljavljanja renesančnih form in principov: najbolj povedna je v tem smislu arhitektura, ki se ji bomo tudi tukaj posvetili, kjer je vrednotenje vloge spomenikov v nasprotju s premično umetnostno dediščino tudi manj podvrženo problemu importa.

Politični zemljevid Jadrana v 15. stoletju kaže raznoliko podobo: sever obvladuje ozemlje Beneške republike, ki mu ob zahodni obali sledi vrsta malih dvorskih držav, tem pa obsežno ozemlje papeške države, ki obsega večji del ozemlja današnjih Mark in Emilie Romagna ter Neapeljsko kraljestvo na jugu; na vzhodni obali poleg majhnih delov ozemlja Habsburškega cesarstva in Ogrske prepoznamo predvsem tri ozemlja: beneški Istro in Dalmacijo ter ozemlje samostojne Dubrovniške republike. Danes lahko ugotovimo, da so umetnostni pojavi na obeh obalah Jadrana dokaj dobro raziskani,² a v literaturi še vedno opazimo veliko razliko v njihovem vrednotenju: medtem ko je bila umetnost na zahodni obali vselej obravnavana kot integralni del italijanske umetnosti, tuji strokovnjaki v vzhodni jadranski obali še vedno vidijo nekaj divjega in nevarnega ter jo na kratko odpravijo v smislu »hic sunt leones«, kot se je večkrat duhovito izrazil pokojni Federico Zeri:³ vzrok je sicer

Sl. 2: Jurij Dalmatincec, portal cerkve S. Francesco alle Scale, Ancona (foto: Samo Štefanac).

Fig. 2: Giorgio da Sebenico, Portal of the Church of S. Francesco alle Scale, Ancona (photo: Samo Štefanac).

v veliki meri iskati v jezikovnih barierah, ne moremo pa povsem obiti tudi nezadostnega poznavanja lokalne zgodovine in kulturnih razmer s strani nekaterih zahodnih piscev, ki so se kdaj soočili s problematiko (npr. Pilo, 2000; Howard, 2003).

Med pokrajinami na vzhodni obali je v 15. stoletju nedvomno najbolj dinamičen in samosvoj razvoj doživela Dalmacija.⁴ Čeprav so do začetka dvajsetih let 15. stoletja vsa severno in srednjedalmatinska mesta pripadla Serenissimi, so do konca stoletja vsaj delno ohrani-

² Najnovejšo sintezo o renesančni umetnosti na Hrvaškem, ki upošteva trenutno stanje raziskav, je prispeval Milan Pelc (Pelc, 2007).

³ Ugledni italijanski poznavalec je s to izjavo, ki smo jo med drugim slišali tudi na tiskovni konferenci ob eni od razstav slik evropskih mojstrov v ljubljanski Narodni galeriji, opozarjal predvsem na slabo poznavanje spomenikov in pojavov na vzhodni obali Jadrana s strani italijanskih piscev, hkrati pa tudi na pomanjkljivo dokumentacijo in pomanjkanje literature o umetnosti na vzhodni obali Jadrana v svetovnih jezikih.

⁴ Zaradi specifičnosti in kompleksnosti politične situacije ter s tem povezanega razvoja in pojavov v Dubrovniški republiki tega ozemlja v pričujočem razmišljanju ne obravnavamo.

Sl. 3: Bartolomeo Buon in delavnica, portal cerkve SS. Giovanni e Paolo, Benetke (foto: Samo Štefanac).

Fig. 3: Bartolomeo Buon and his Workshop, Portal of the Church of SS. Giovanni e Paolo, Venice (photo: Samo Štefanac).

la svojo prvotno srednjeveško ureditev, ki je nekoliko spominjala na ureditev srednjeitalijanskih svobodnih komun, kar jim je omogočilo tudi razvoj kulture, ki ni bil vezan izključno na Benetke, mesta pa se razlikujejo tudi med seboj. To se lepo vidi pri profani arhitekturi, ki je sicer vezana na beneške vzorce, a ne moremo govoriti o nekem splošno uveljavljenem tipu provincialne dalmatinske beneške gotike, marveč, kot me je večkrat opozoril splitski kolega Joško Belamarić, o »dialektih«, ki so jih razvila posamezna mesta.⁵ Če se osredotočimo na sakralno arhitekturo in z njo neločljivo povezano kamnito plastiko, je zanimivo, da Dalmacija ob prelomu stoletja kljub večstoletni kamnoseški tradiciji očitno ni imela dovolj močnih umetniških osebnosti, ki bi bile sposobne voditi najzahtevnejše gradbene projekte in ti so bili posledično dodeljeni tujcem. Projekt izgradnje žal neohranjene kapele sv. Šimuna v Zadru, tedaj naj-

pomembnejši v Dalmaciji, so zaupali Paolu Vanuzziju iz Sulmone v Abruzzih, ki je bil v Zadru že dolgo uveljavljen, po njegovi smrti pa je dela prevzel Nuzio Ucinelli iz Ferma, torej prav tako prišlek z zahodne obale Jadrana (Petricioli, 1983, 118–134). Podoben primer je kapela sv. Dujma v splitski stolnici, ki jo je v dvajsetih letih postavil Bonino di Jacopo da Milano, lombardski mojster, ki si je bil pred tem ustvaril precejšen ugled z deli v Dubrovniku. Poudariti velja, da smo tu že v času, ko je bil Split pod beneško upravo in bi pri tovrstnem projektu pričakovali »kolonizacijo« neposredno s strani Benetk. A tudi največji projekt 15. stoletja sploh, gradnjo nove katedrale v Šibeniku, so leta 1428 zaupali prav mojstru Boninu in šele po njegovi smrti so jo prevzeli Benečani: najprej Francesco di Giacomo, potem pa mojstra Lorenzo Pincino in Antonio Busato (Marković, 2010, 93–161).

⁵ Izčrpna študija o profani arhitekturi v dalmatinskih mestih še ni bila izdelana, vendar se zdi, da so posamezna mesta razvila specifične, izhajajoč iz lokalne prostorske situacije: v Splitu so to tlorisi v obliki črke »L« z dvoriščem med traktoma, v Šibeniku so zaradi ozkih ulic posebej poudarjeni vogali palač, ki nosijo insignije lastnikov, v Trogiru so pridobila na pomenu notranja dvorišča itd. Ob tem velja poudariti, da je v vseh mestih razvoj pogojevalo tudi veliko število starejših, romanskih objektov, ki jih praviloma niso podirali, marveč so jih vključevali v na novo povečane stavbe, kar je poleg razpoložljivega prostora pogosto pogojevalo tudi tlorisno zasnovo.

Pomembno novo obdobje za razvoj arhitekture v Dalmaciji se je začelo leta 1441, ko je vodenje gradnje šibeniške katedrale prevzel Jurij Dalmatinec (oziroma Juraj Dalmatinac v hrvaški literaturi).⁶ Umetnik, ki je bil protomagister katedrale več kot tri desetletja, je bil po rodu iz Zadra, a je prišel v Šibenik iz Benetk, kjer je bil deloval poprej. V strokovni literaturi je bil od samih začetkov raziskovanja deležen velike pozornosti, razprave pa so se sukale predvsem okoli dveh vidikov: pretirano pozornost se je posvečalo iskanju njegovega nacionalnega porekla in njegova umetniška osebnost je bila tako z italijanske kot s hrvaške strani pogosto zlorabljena v politične namene, saj se je tako eni kot drugi strani v obdobjih medsebojnih napetosti zdelo potrebno dokazovanje italijanskosti oziroma hrvaškosti dalmatinske umetnosti in kulture nasploh.⁷ Drugo vprašanje, ki si ga stroka še danes pogosto zastavlja o njem, je vprašanje, ali gre za gotskega ali renesančnega umetnika. Ker je bila do najnovejšega časa najbolje sprejeta teza Dagoberta Freya, da je bila šibeniška katedrala v celoti zgrajena po načrtu Jurija Dalmatinca,⁸ ga mnogi pisci na podlagi gornjih partij katedrale, ki imajo povsem renesančen značaj, umeščajo med renesančne umetnike in postavljajo začetek renesančne umetnosti na dalmatinskih tleh v leto 1441 (Ivančević, 1979–82; Ivančević, 1998). Podrobna analiza delov stavbe, ki so bili zgrajeni v štiridesetih in petdesetih letih, nam predstavi umetnika v drugačni luči: Jurij Dalmatinec se v zgodnjem obdobju pokaže predvsem kot arhitekt beneškega »gotico fiorito« in to v najčistejši in najrazvitejši pojavnosti obliki, kar dodatno potrjuje staro tezo, da se je mojster učil v beneški delavnici Giovannija in Bartolomea Buona, vodilnih predstavnikov cvetne gotike. A čeprav bomo pri njegovih zgodnjih arhitekturah zaman iskali elemente »all'antica« (sl. 1), učinkujejo njegova dela precej renesančno, to pa predvsem po zaslugi Jurijevega kiparskega okrasja, ki se naslanja na najsodobnejše predloge firenških umetnikov, kot lahko vidimo na primeru reliefov v šibeniški krstilnici, kjer so bile uporabljene predloge Luce della Robbia in Lorenza Ghibertija, na reliefu Rajnerijevega mučeništva, nekoč v splitski cerkvi sv. Evfemije, ki izhaja tako iz Ghibertijevih kot Donatellovih predlog, ter na prizoru Bičanja na oltarju sv. Staša v splitski stolnici, kjer prav tako prepoznamo donatellovsko predlogo (Kokole, 1989). Glede na eklektični način sestavljanja kompozicij iz različnih predlog Jurija tudi kot kiparja ne moremo označiti kot pravega renesančnega

umetnika, je pa vsekakor vreden upoštevanja njegov interes za najsodobnejše likovne rešitve, v čemer nikakor ne zaostaja za beneškimi sodobniki.

Sl. 4: Jurij Dalmatinec, portal nekđ. cerkve S. Agostino, Ancona (foto: Samo Štefanac).

Fig. 4: Giorgio da Sebenico, Portal of the ex-Church of S. Augustine, Ancona (photo: Samo Štefanac).

7 Med številnimi primeri je s tega vidika najbolj indikativna primerjava diametralno si nasprotujočih interpretacij reliefa Rajnerijevega mučeništva s strani Alessandra Dudana (Dudan, 1921–22, II, 235) in Cvita Fiskovića (Fisković, 1978, 155). O političnih vidikih raziskovanja umetnosti v Dalmaciji glej npr. Novak Klemenčič, 2011(z navedbo starejše literature).

8 Frey, 1913; druga teza, ki jo je sočasno postavil Hans Folnesics (Folnesics, 1914), ki je Jurija označil kot »zadnjega umetnika gotike«, današnjo podobo katedrale pa interpretiral kot rezultat številnih sprememb načrta in pripisal dokončno podobo Jurijevemu nasledniku Nikolaju Florentincu, do najnovejšega časa ni doživela pri piscih pravega odmeva, dokler ji po doslej najbolj poglobljeni analizi spomenika ni v številnih točkah pritrdil Predrag Marković (Marković, 2010).

6 V dokumentih se omenja kot *Georgius quondam Mathei de Jadera*, sicer pa je v tuji literaturi najbolj uveljavljena italijanska oblika *Giorgio da Sebenico*, ki izhaja iz navedb v dokumentih o mojstrovem delu v Anconi, sicer pa še danes včasih preberemo zgodovinsko neutemeljeno obliko *Giorgio Orsini*.

Sl. 5: Jurij Dalmatinec, zunanjščina severne korne kapele, katedrala sv. Jakoba, Šibenik (foto: Samo Štefanac).
Fig. 5: Giorgio da Sebenico, Exterior of the Noth Choir Chapel, Cathedral of St James, Šibenik (photo: Samo Štefanac).

Ob daljši prekinitvi gradnje šibeniške katedrale, je Jurij v petdesetih letih prevzel pomembna naročila v Anconu: gradnjo Loggie dei Mercanti in portala cerkve S. Francesco alle Scale, leta 1460 pa še gradnjo portala avguštinske cerkve. Dalmatinčevo delovanje v Markah je pomemben dokaz o tem, da teorija o koncentričnih krogih ne drži vselej, saj je Jurij prišel v Ancono, ki leži na samem Apeninskem polotoku, iz oddaljene Dalmacije (Štefanac, 2005; Mariano, 2011). Dejstvo, da so zaupali delo prav njemu, čeprav bi se lahko ozrli tudi za mojstri v Firencah ali kje drugje v Srednji Italiji, tudi dokazuje, da si je mojster v prvem desetletju delovanja v Dalmaciji pridobil precejšen ugled v širšem jadranskem prostoru. Loggia dei Mercanti in portal S. Francesco alle Scale (sl. 2) kažeta isti arhitekturni slog, kot smo ga spoznali v njegovih zgodnjih dalmatinskih delih, torej »gotico fio-

rito« brez elementov »all'antica«. V bistvu gre za nadaljevanje sloga na »Porta della Carta« Doževe palače: po kriterijih glavne razvojne linije stavbarstva 15. stoletja v Italiji se zdi ta slog sredi stoletja že močno konservativen in to velja, vse dokler se ne vprašamo, kakšen je bil vodilni arhitekturni slog tistega časa v Benetkah. Hitro dobimo odgovor, da prav nič drugačen, saj je v omenjenem obdobju še vedno prevzemal najpomembnejša naročila domnevni Jurijev učitelj Bartolomeo Buon, katerega slog se do sredine petdesetih let ni bistveno spremenil, pa tudi sicer kljub prisotnosti številnih Toskancev vključno z Donatellom v mestu ali v bližnji Padovi v prvi polovici stoletja elementi sloga »all'antica« v arhitekturi niso doživeli omembe vredne uveljavitve. Po drugi strani v Benetkah v tistem času tudi ni bilo veliko arhitekturnih projektov, ki bi jih po ambicioznosti lahko primerjali z ankonitanskimi in ne bomo se prav veliko zmotili, če trdimo, da je po zaslugi Jurija Dalmatinca »gotico fiorito« doživel svoj vrh prav v Anconu (Štefanac, 2005; Štefanac, 2008; Mariano, 2011).

Šele po letu 1450 začne tudi beneška arhitektura asimilirati posamezne elemente novega sloga, pri tem pa je odigral pomembno vlogo – nekoliko presenetljivo – prav Bartolomeo Buon, ko je pri »Arcu Foscari« na dvorišču doževe palače zamenjal pilastre, kakršne vidimo na »Porta della carta«, s stebri in kapiteli, katerih oblike se približujejo korintskim in tudi sicer se pojavljajo sodobnejši dekorativni elementi: istemu arhitekturnemu slogu s celo nekoliko prepričljivejšim oblikovanjem kapitelov in dekoracije na pilastrih pripada tudi nagrobnik doža Francesca Foscarija (S. Maria dei Frari), umrlega 1457, katerega arhitekturne dele bi prav tako lahko pripisali Buonu.⁹ Še korak dlje v smeri uvajanja elementov »all'antica« je storil mojster pri poznih delih: odlično dokumentirani portal SS. Giovanni e Paolo (1459–63) s kompleksnim sistemom stebrov ob straneh odlikujeta pravi renesančni arhitrav in arhivolta v obliki klasičnega festona (sl. 3). Tu je prišel Buon dokazano v stik s florentinskimi mojstri, saj je med sodelavci pri izdelavi omenjen tudi neki Domenico iz Firenc. Sočasno je po naročilu Andrea Cornerja nastajala nikoli dokončana Ca' del Duca na Canalu Grande, ki so jo leta 1461 prodali milanskemu vojvodi Francescu Sforzi: tisto malo, kar je bilo zgrajenega, preseneča zaradi prepričljivo renesančnega izgleda. Povsem novi elementi v Benetkah so temelji iz ogromnih blokov, prav tako pa tudi »bugnato« v diamantnem rezu, kot ga vidimo na edinem dokončanem delu ostenja: vemo, da je Buon načrte ljubosumno skrival, a ni izključeno, da se je z njimi seznanil Antonio Filarete in na podlagi njih zasnoval risbo za »Palazzo in un Luogo Paludoso« v svojem traktatu.¹⁰

⁹ Delo ni dokumentirano, sekundarni viri pa omenjajo imeni Paola in Antonia Bregna. V novejšem času je Anne Markham Schulz predlagala težko branljivo atribucijo nagrobnika Nikolaju Florentincu (Markham Schulz A. 1978), medtem ko podrobnejša analiza arhitekturnega okvirja doslej ni bila narejena, a podobnosti z Arcom Foscari namigujejo na povezavo z Buonom.

¹⁰ Pozno obdobje Buonove dejavnosti in problem uvajanja novih form v njegovem opusu je šele v zadnjem času pritegnil pozornost piscev in še ni docela razrešen. Glej Ceriana, 2003; Štefanac, 2008 (oba z navedbo starejše literature).

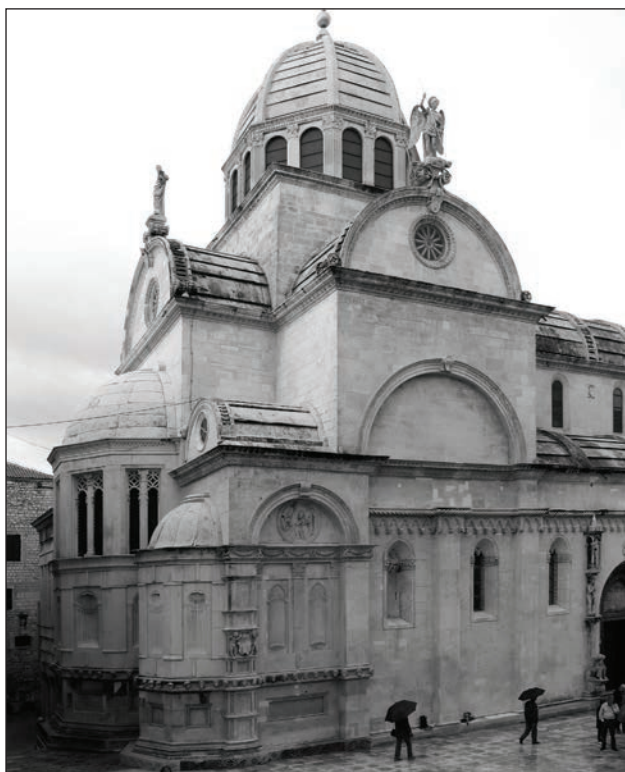
Sl. 6: *Nikolaj Florentinec, Kapela blaženega Ivana Ursinija (notranjščina), katedrala sv. Lovrenca, Trogir (foto: Samo Štefanac).*

Fig. 6: *Niccolò di Giovanni Fiorentino, The Chapel of the Blessed Giovanni Ursini (interior), Cathedral of St Lawrence, Trogir (photo: Samo Štefanac).*

Ni dvoma, da pozna Buonova faza nakazuje smer nadaljnega razvoja arhitekture v Benetkah, nekoliko presenetljivo pa je morda, da temu premiku brez opaznega časovnega zamika sledi tudi Jurij Dalmatinec: pri svojem tretjem ankonitanskem projektu, portalu cerkve S. Agostino (zač. 1460), je podobno kot Buon pri Arcu Foscari uporabil stebre z antikizirajočimi kapiteli (sl. 4), značaj celote projekta pa je zaradi poznejših sprememb žal težko oceniti, a je mogoče sklepati, da je Jurij v tej fazi pri uvajanju renesančnih elementov na približno isti stopnji kot Bartolomeo Buon, vendar se ni ustavil na tej stopnji. V šestdesetih letih se je dokončno odrekel elementom cvetne gotike in na kornem delu šibeniške katedrale uporabil izključno renesančne arhitekturne elemente. Njegov vir je bila padovanska umetnost petdesetih let, in sicer predvsem oltar v kapeli Ovetari pri Eremitanih ter druga manjša dela, saj v Padovi tedaj

velikih arhitekturnih projektov ni bilo, posrednik pa je bil po vsej verjetnosti njegov zet, slikar Jurij Čulinović (Höfler, 1989, 210–215; Kokole, 1990; Marković, 2010, 315–332). Vseeno pa Jurija tudi v tej fazi ne moremo opredeliti kot zrelega renesančnega umetnika, saj nam podrobna analiza t. i. »Malipierove partije« razkrije (sl. 5),¹¹ da mojster vendarle ni v celoti obvladal sintakse sodobnih arhitekturnih elementov. Kljub temu moramo Juriju priznati pomembne zasluge pri uvajanju novosti v dalmatinski umetnosti, čeprav moramo upoštevati vlogo naročnikov, saj brez ustrezne kulturne klime v dalmatinskih mestih, oplojene s humanističnimi idejami, spremembe slejkoprej ne bi bile mogoče. Obdobje Jurija Dalmatinca pa je pomembno – prav po njegovi zaslugi – tudi kot obdobje uveljavljanja domačih mojstrov in delavnic, ki so bile zdaj same sposobne prevzemati tudi zahtevnejša naročila, tisti, ki so neposredno sodelovali z

¹¹ »Malipierova partija« je izraz, ki se je med strokovnjaki uveljavil kot oznaka za severni zid severne korne kapele katedrale, ki ga na podlagi grba mestnega kneza Stefana Malipiera na sklepniku na slepem loku datiramo v čas med 1465 in 1468.

Sl. 7: Šibenik, katedrala sv. Jakoba, zunanjščina (foto: Samo Štefanac).

Fig. 7: Šibenik, Cathedral of St James, exterior (photo: Samo Štefanac).

Jurijem, pa so prevzeli tudi elemente novega sloga, npr. Ivan Pribislavić, Radmilo Ratković, Ratko Brajković in Andrija Aleši (Štefanac, 2008; Marković, 2010).

Sočasno s slogovnim preobratom v opusu Jurija Dalmatinca se je v Dalmaciji pojavil mlajši umetnik, ki je bil v celoti formiran v novem duhu: Niccolò di Giovanni iz Firenc, v hrvaški literaturi znan kot Nikola Ivanov Fiorentinac, je bil arhitekt in kipar, ki se je prvič pojavil v Šibeniku leta 1464 (Hilje, 2002). Zanimivo je, da tudi začetek njegove dalmatinske kariere časovno sovpada z naročilom nagrobnika za padovanskega zdravnika Antonia Rosellija Pietru Lombardu, prvega znanega dela umetnika, ki velja skupaj z Maurom Codussijem in Antoniem Rizzom za enega utemeljiteljev stila »all'antica« v Benetkah. Po slogovni orientaciji se Nikolaj Florentinec precej razlikuje od beneških sodobnikov in pri tem sta bila po vsej verjetnosti odločilna njegovo toskansko poreklo in umetniška formacija: kapela blaženega Ivana Ursinija v Trogiru, začeta leta 1468 (sl. 5), nima nič skupnega z beneško arhitekturo, marveč jasno kaže svoja izhodišča v Firencah ter namiguje na Nikolajevo poznavanje traktatov o slikarstvu

in arhitekturi Leona Battista Albertija, kar lahko razberemo tako iz arhitekturne zasnove kot tudi iz nekaterih formulacij v besedilu pogodbe za gradnjo, enega najzanimivejših dokumentov te vrste v quattrocentu (Štefanac, 1994; Štefanac, 2006b; Belamarić, 2011). Ursinijeva kapela v svojem času skoraj nima primerjave, kar zadeva harmonično združitev ter soodvisnost arhitekturnega skeleta in kiparske dekoracije, izvirne in logično izpeljane arhitekturne rešitve pa pričajo, da gre za delo ustvarjalnega in šolanega umetnika, katerega sposobnosti močno presegajo tedanje povprečje. Pri tem pa ne smemo zanemariti dejstva, da je bil tako ambiciozen projekt mogoč le v okolju z izobraženo družbeno elito, kakršno so v Trogirju predstavljali plemiči s humanistom Coriolanom Cippicom na čelu.¹²

Drugo pomembno arhitekturno delo Nikolaja Florentinca, ki je preživel v Dalmaciji več kot štiri desetletja, je nadaljevanje gradnje šibeniške katedrale, kjer je bil postavljen pred zahtevno nalogo, ko je moral obokati stavbo (sl. 7), katere načrt ob smrti predhodnika Jurija Dalmatinca po vsej verjetnosti ni bil v celoti definiran (Marković, 2010, 337–440). Kot so pokazale najnovejše raziskave Predraga Markovića, je imel umetnik dobro tehnično znanje, ki je po vsej verjetnosti izviralo iz izročila Filippa Brunelleschija, ter veliko lastne ustvarjalne moči in je do konca stoletja obokal kor, del ladje ter postavil na križišče kupolo, katere oblika posnema Brunelleschijevo kupolo firenske stolnice S. Maria del Fiore. A vendarle, kljub firenškim izhodiščem se je Nikolaj, verjetno tudi po želji naročnikov, mlajši generaciji šibeniških patricijev z razgledanim Ambrozijem Mihetićem na čelu, ozrl tudi po beneških vzorih, še posebej kar zadeva oblikovanje fasade, povzete po Codussijevi S. Michele in Isola in dekoracije fasadnih čel z monumentalnimi kipi, prav tako značilnosti beneških cerkva 15. stoletja.

Tako kot Jurij Dalmatinac je doživel v svoji karieri epizodo onstran Jadrana tudi Nikolaj: leta 1473 je s tedanjim družabnikom pri gradnji Ursinijeve kapele, Andrijem Alešijem, postavil in okrasil monumentalni portal avguštinske cerkve S. Maria al Mare na Tremitskem otočju ob Garganskem polotoku (Markham Schulz, 2004; Štefanac, 2005, 49–51): njegovo kiparsko okrasje je močno poškodovano, a iz arhitekturnega okvira lahko še vedno razberemo zasnovo portala in razmišljamo o možnih vzorih (sl. 8): prav mogoče se zdi, da bi navdih za motiv dvojnih stebrov ob straneh in močan konzolni venec na vrhu umetnik našel pri puljskem slavoloku Sergijevcev, katerega arhitekturno zasnovo so tedaj povezele nekatere novogradnje, kot sta npr. portal Arzenala v Benetkah in Arco del Castelnuovo v Neaplju. A medtem ko omenjeni arhitekturi v celoti prevzemata zasnovo slavoloka, je Nikolaj uporabil le nekaj elementov in jih smiselno vključil v izvirno arhitekturno kompozicijo. Ne glede na toskansko poreklo je prišel mojster na Tre-

¹² Vloga Coriolana Cippica in drugih sočasnih humanistov kot naročnikov in mecenov umetnosti v Trogiru še ni v celoti pojasnjena. V najnovejšem času o tem Bužančić, 2012 (z navedbo večine relevantne starejše literature).

Sl. 8: Nikolaj Florentinec in Andrija Aleši, portal cerkve S. Maria al Mare, otok S. Nicola, Tremitsko otočje (foto: Samo Štefanac).

Fig. 8: Niccolò di Giovanni Fiorentino and Andrea Alesii, Portal of the Church S. Maria al Mare, Island of S. Nicola, Tremiti Archipelago (photo: Samo Štefanac).

mite kot umetnik, ki se je bil pred tem uveljavil v Dalmaciji, medtem ko je bil razlog, da so se naročniki ozrli preko Jadrana, verjetno preprosto: Apulija, ki ji pripadajo Tremiti, sama v 15. stoletju ni imela dovolj sposobnih lastnih mojstrov (Scultura del Rinascimento, 2004).

Tudi drugo delo, ki ga je Nikolaj Florentinec ustvaril na zahodni obali Jadrana, priča o tem, da so ga resnično cenili: gre za »arco« – nagrobnik avguštinskega svetnika Nikolaja Tolentinskega nad njegovim grobom ob istoimenski baziliki v Toletninu iz leta 1474. Delo je po dimenzijah sicer skromno – nagrobnik ima obliko oltarne menze, na njem pa stoji le polikromiran kip svetnika – a je kvalitetno izvedeno in ima s svojo členitvijo vse lastnosti miniaturne arhitekture, poleg tega pa je diskretno vključeno v prostor s trečentističnimi freskami. Toliko bolj zanimivo je, da je bil naročnik rimski advokat Pietro Millini in pričakovali bi, da bodo tako pomembno naročilo zaupali kakemu umetniku, aktivnemu v Rimu ali drugje v srednji Italiji, pa so se vendarle odločili za »Dalmatinca« (Štefanac, 2005, 49–51).

Če k delom Jurija Dalmatinca in Nikolaja Florentinca na zahodni obali prištejemo še prispevek Ivana Duknovića, ki pa je bil vendarle predvsem kipar, lahko trdimo, da je bila vloga umetnikov iz Dalmacije tedaj vsaj enakovredna vlogi mojstrov z Apeninskega polotoka, če že ne pomembnejša: navsezadnje gre v vseh omenjenih primerih za pomembna naročila. V Dalmaciji predstavlja obdobje od prihoda Jurija Dalmatinca do smrti Nikolaja Florentinca obdobje največjega razcveta umetnosti in hkrati postopne uveljavitve arhitekture »all'antica«, ki, kot smo videli, časovno ne zaostaja za Benetkami in nekaterimi drugimi umetnostnimi središči, ki jih tu nismo posebej omenjali. To je tudi obdobje največje neodvisnosti od beneških delavnic, katerih del v Dalmaciji preprosto ne najdemo: večino beneškega ozemlja so v poznem 15. stoletju obvladovala kamnoseške delavnice kroga Pietra Lombarda, v Dalmaciji pa njihovih del – z izjemo nekaj skromnih fragmentov v zadarskem Narodnem muzeju – ni. Žal je bilo v prvih desetletjih 16. stoletja razcveta umetnosti konec. V Dalmaciji ni vzknila nova generacija mojstrov, ki bi se vključili v razvoj visoke renesanse, a temu tudi zgodovinske okoliščine niso bile naklonjene. Vse bolj centralizirana beneška oblast ni dajala prostora za avtonomni razvoj, pa tudi neposredna bližina Otomanskega imperija ni spodbujala razvoja in Dalmacija je vse bolj dobivala značaj province v pravem pomenu besede.

Drugačno usodo kot Dalmacija je v 15. stoletju doživel beneški del Istre in Kvarnerski otoki: glede na bližino Benetk, bogato antično tradicijo in številne mojstre, ki so redno obiskovali istrske kamnolome, bi pričakovali, da bo v Istri potekal razvoj bolj ali manj vzporedno kot v Benetkah, a se Istra po številu in obsegu arhitekturnih projektov v Quattrocentu ne more meriti z Dalmacijo. Kljub številnim istrskim kamnosekom, ki so delovali tudi v Benetkah, se na domačih tleh ni uveljavila delavnica, ki bi jo lahko primerjali z Jurijevo ali Nikolajevo. Antični spomeniki Pule, še posebej slavolok Sergijevcev, so bili pomemben vir inspiracije renesančnim umetnikom, ki so mesto na koncu polotoka tudi obiskovali, a nihče od njih ni pustil na istrskih tleh vidnih sledov.¹³

A vendarle se srečamo s prvimi znanilci novega sloga že v petdesetih letih, tako kot drugje na Jadranu. Arhitekturni okvir tabernaklja v Vodnjanu, datiran z letnico 1451, pripada sicer še cvetni gotiki, a sta spodaj upodobljena klečeča putta z napisnim trakom, kakršne v Venetu prvič srečamo na nagrobniku Raffaella Fulgosia v Padovi v tridesetih letih 15. stoletja. Kljub nekoliko nerodni izdelavi gre za sodoben motiv: prvi primer klečečih puttov najdemo šele v poznih petdesetih letih na nagrobnikih Gianantonio in Erasmo da Narni (Markham Schulz, 2011), prav tako v Padovi, tako da ostaja problem predloge za Vodnjan še odprt. Po kvaliteti izdelave je še nekoliko skromnejši portal, vzdignjen v južno fasado

¹³ Najnovejša spoznanja o percepciji puljskih antičnih spomenikov v renesansi je prispevala v svoji še neobjavljeni disertaciji iz leta 2008 na beneški IUAV Jasenka Gudelj (Le antichità di Pola nel Quattro- e Cinquecento, mentor Howard Burns).

Sl. 9: Poreč, portal škofije (foto: Samo Štefanac).

Fig. 9: Poreč, Portal of the Diocese (photo: Samo Štefanac).

puljske stolnice, ki po izročilu izvira iz benediktinskega samostana sv. Mihaela in je po napisu sodeč nastal po naročilu opata Giorgia dei Capitani leta 1456: bolj kot za pravi portal gre za kamnit okvir vrat, ki pa je bogato reliefno dekoriran. Posebej zanimivi so putti z instrumenti na desnem pilastru: dva med njimi, tisti s tamburinom in oni z mandolino sta nerodni, a prepoznavni kopiji Donatellovih reliefov na oltarju v baziliki sv. Antona v Padovi. To so najstarejše znane kopije po mojstrovih padovanskih delih (Štefanac, 2006a, 203–204).

Portal poreške škofovske palače je prvo delo, kjer srečamo arhitekturne in ne kiparske elemente all'antica (sl. 9). Nastal je pod škofom Placidom Pavanellom leta 1461 in bil dokončan v času njegovega naslednika Francesca Morosinija do leta 1465. Čeprav sam arhitekturni okvir še kaže gotske ostaline – npr. tordirano palico, ki obkroža odprtino – se tu prvič srečamo s trikotnim timpanonom in to še pred nastankom portala beneške cerkve S. Michele in Isola ter le malo za portalom Arzenala

iz 1460 ali približno sočasnimi risbami Jacopa Bellinija (Eisler, 1989, 288, 297, 317, 360; Concina, 2006, 45–63). Vendar je treba tudi dodati, da poreški timpanon ne ustreza povsem antičnim kanonom, saj je ožji od arhitrava, njegovi stranici pa se spuščata bolj strmo kot pri klasičnih primerih (Štefanac, 2006a, 204).

Najpomembnejši projekt 15. stoletja je bila gradnja nove katedrale v Osorju na otoku Cresu (sl. 10). Začeta je bila že v štiridesetih letih in končana leta 1497, najpomembnejša pa je bila faza gradnje pod škofom Marcom Nigrisom (1474–1485), ki je ob določenih spremembah prvotnega načrta definirala njeno današnjo podobo. Od sredine 19. stoletja pa do najnovejšega časa je večina piscev stavbo nekritično pripisovala Juriju Dalmatincu in to očitno zgolj na podlagi dokumenta o Jurijevi trgovski poti v mesto Cres leta 1449. Na sami stavbi ni ničesar takega, kar bi lahko povezali z Dalmatincem in novejša dognanja kažejo, da so tako vzori kot mojstri prišli iz Benetk: organizacija notranjega prostora, oblika fasade, prav tako pa tudi stavbna plastika pričajo o tem, da gre za neposredni naslon na Codussijevo S. Michele in Isola (sl. 11).¹⁴ Lahkotne arkade na vitkih stebrih in njihovi kapiteli kažejo veliko podobnost z domnevnim beneškim vzorom, prav tako pa tudi triločna fasada: slednja je sicer brez kompleksne členitve, ki jo vidimo pri S. Michele in Isola, a to si lahko razlagamo kot pomenstveno različico, kjer je vsa kiparska dekoracija skoncentrirana na monumentalnem portalu ter na atiki fasade in ob straneh ločnih čel (Štefanac, 1986–1987; Štefanac, 1989; Štefanac, 2006a, 204–210). Prezbitenij je imel prvotno kvadratni tloris, ne moremo pa potrditi novejših teze, da se je nad njim dvigala kupola, kar bi arhitekturo sicer še bolj približalo S. Michele in Isola (Čus Rukonić, Velnić, 2002). Kljub ambicioznemu projektu nove katedrale je bil Osor v 15. stoletju priča pravemu eksodusu, saj se je zaradi neugodnih klimatskih razmer večina patricijev selila v Cres, kjer so gradili novo kolegijatno cerkev. Kljub prezidavam v 16. in požaru v 19. stoletju je še danes razbrati, da so se inspirirali pri novi osorski katedrali, kar zadeva dimenzije in oblikovanje notranjščine, še posebej pa pri obliki portala, ki je identičen, le kamnoseki so bili drugi: dokumenti omenjajo za zdaj še malo znanega mojsta Francesca Marangona, ki je bil verjetno na čelu močne delavnice, ki je razširjala renesančne oblike tako po mestu kot po drugih kvarnerskih otokih, kot je Krk, in to tako pri cerkveni kot pri profani arhitekturi (Gudelj, 2008; Bradanović, 2008).

Osorska katedrala je nedvomno najpomembnejša arhitektura beneškega izvora in tudi eden najpomembnejših odmevov Codussijeve arhitekture zunaj Benetk, sicer pa imamo v Istri v poznem 15. stoletju več

¹⁴ Nimamo arhivskih podatkov o arhitektu osorske katedrale, a se za kandidata ponujata kar dve imeni: prvi je Giovanni da Bergamo, ki je leta po napisni tabli sodeč 1481 obnovil škofovsko palačo, gre pa po vsej verjetnosti za mojstra, katerega delo je izpričano na več beneških gradbiščih, med drugim tudi pri S. Michele in Isola. Drugi je Giovanni Buora, pomemben beneški kipar in arhitekt iz kroga Pietra Lombarda, ki mu pripisujemo kiparsko dekoracijo. Med njima se je brez dokumentov težko odločiti, ni pa izključeno, da sta delala oba, bodisi sočasno ali eden za drugim (Štefanac, 1986).

Sl. 10: Osor, katedrala, notranjščina (foto:Samo Štefanac).
Fig. 10: Osor, Cathedral, interior (photo: Samo Štefanac).

pričevanj o delovanju mojstrov iz kroga Pietra Lombarda, vendar v nobenem primeru ni šlo za večji arhitekturni projekt. Za časa škofovanja Giacoma Vallaressa so nastali kvalitetni pilastri, ki danes krasijo portala na južni steni koprške stolnice, njihova prvotna namembnost pa ostaja odprt problem, medtem ko je edikula, ki je nekoč tvorila arhitekturni okvir Madone Vittora Carpaccia v piranski minoritski cerkvi, verjetno iz prvih let 16. stoletja. Kakšno desetletje starejši je prejkone pred nedavnim rekonstruirani oltar v vasi Sveti Peter nad Dragonjo, kvalitetno lombardovsko delo, ki je morda plod naročništva rodbine Vergerijev (Štefanac, 1998). Zgornje nadstropje fasade koprške stolnice je dolgo veljalo za najpomembnejšo renesančno arhitekturo v Slovenski Istri (Šumi, 1966, 14–17), najnovejše raziskave pa kažejo na to, da je fasada dobila današnjo obliko pozneje, najverjetneje ob Massarijevi prezidavi v 18. stoletju ter v začetku 19. stoletja, čeprav so v virih izpričana dela v zadnjih letih quattrocenta in zelo verjetno se zdi, da so nekatere dele ob baročni prezidavi ponovno uporabili (Marković, 2000, 86–87; Seražin, 2004).

Glavni trg v Svetvinčentu (ljudsko Savičenta) je nastal po letu 1485 pod mecenstvom oblastnikov Morosinijev skorajda kot nekakšno miniaturno renesančno idealno mesto: ob Morosinijevem kaštelu je zrasla žu-

pna cerkev, mestna loža in nekaj vrstnih hiš (»case a schiera«), namenjenih morda nastanitvi uradnikov ali oddajanju. Glede na geografsko lego na meji med beneškim ozemljem in Pazinsko grofijo, tedanjo politično situacijo ter dejstvom da so si bili Morosiniji pridobili posest pred kratkim, lahko projekt razumemo kot neko vrsto kolonizacije s strani Benetk, ki je morda vključevala tudi ustanovitev vojaške postojanke. Cerkev je nastala v prvih decenijah 16. stoletja in jo zaznamuje triločna fasada, prilagojena enoladijski stavbi, z neobokano notranjščino in korno kapelo, oblikovano po sočasnih beneških vzorih. Ni izključeno, da je ista delavnica gradila tudi cerkev v Mutvoranu, podobno zasnovano a izvedeno preprosteje. Zdi se, da je nastala mutvoranska cerkev v dveh fazah: prva okoli 1490, kot preberemo na zakristijskem portalu, katerega profilacija je še gotoska, in druga v času puljskega škofa Altobella Averoldija (1497–1531) (Gudelj, 2005–2007): identična oblika in dekoracija glavnih portalov obeh cerkev namiguje na to, da bi v drugi fazi gradil mojster iz Savičente (Štefanac, 2006a, 212–215).

Ob prevladujoči vlogi lombardovskih mojstrov v Istri in na Kvarnerju vendarle najdemo tudi prispevek dalmatinskih mojstrov. Oknoma v pritličju koprškega Fontika med istrskimi spomeniki ni najti primerjav, rastlinska de-

Sl. 11: Mauro Codussi, S. Michele in Isola (notranjščina), Benetke (foto: Samo Štefanac).

Fig. 11: Mauro Codussi, S. Michele in Isola (interior), Venice (photo: Samo Štefanac).

koracija njunih pilastrov pa izdaja delavnico, ki je blizu Nikolaju Florentincu. Po kakšni poti in kdaj bi ti mojstri našli pot na sam sever Istre, lahko le ugibamo, a bi vsekakor veljalo razmisliti o možnosti, da sta okni nastali še v času škofa Giacoma Vallaressa, katerega brat Maffeo je bil zadarski nadškof in je imel z njim vselej tesne stike. V tem primeru bi bila možna tudi datacija še pred 1500 in ne šele v leto 1529, kot brez navedbe vira trdijo starejši pisci (Štefanac, 2009).

Pregled spomenikov beneške Istre je pokazal, da se značaj umetnostnih pojavov precej razlikuje od Dalmacije: Istra ni imela močnih umetniških osebnosti, ki bi jih lahko primerjali z Jurijem Dalmatincem ali Nikolajem Florentincem v Dalmaciji in tako je precej bolj opazna »kolonizacija« s strani beneških delavnic, saj se tudi v pomembnem humanistično osveščenem kulturnem središču, kakršen je bil Koper, ni razvila omembe vredna

domača produkcija.¹⁵ Ugotovimo lahko, da so ob koncu 15. stoletja najpomembnejša in najkvalitetnejša dela prispevali mojstri iz delavnice Pietra Lombarda, ki tedaj ni bila vodilna samo v mestu v Laguni, marveč je s svojo dejavnostjo obvladovala tudi celotno beneško Terrafermo od Bergama do Ravenna.¹⁶ Seveda pa je bilo za oblikovanje dokaj provincialnega značaja istrske umetnosti poleg geografske bližine Benetk odločilno tudi dejstvo, da si je Serenissima tu utrdila oblast že sredi 14. stoletja, torej nekaj desetletij prej kot v Dalmaciji.

Habsburško notranjost Istre seveda zaznamuje drugačen razvoj arhitekture, ki ga lahko primerjali z Osrednjo Slovenijo: prevladujejo gotske cerkve z zvezdasto obokanimi prezbiteriji in izpričana je tudi prisotnost mojstrov s Kranjske,¹⁷ vendar imamo tudi vsaj en primer zanimivega prepleta med severnjaškim in beneškim. Leta 1492 sta se mojstra Peter iz Ljubljane in Matija iz

¹⁵ Sklepamo lahko, da je v šestdesetih in sedemdesetih letih 15. stoletja v Kopru delovala dokaj močna delavnica, ki jo lahko povežemo z mojstrom Tomasom da Venezia, vendar pri njihovih delih ni opaziti uporabe elementov "all'antica", ampak ostajajo zvesti slogu »gotico fiorito« (Marković, 2000).

¹⁶ Obe mesti lahko omenimo ne samo kot skrajni točki beneškega ozemlja, marveč tudi kot skrajni točki delovanja delavnice Pietra Lombarda zato, ker je v obeh izpričano delovanje omenjene delavnice, ohranila pa so se tudi dela: v Ravenni sta to podstavka stendardov na Piazza del Popolo in Dantejev nagrobnik, v Bergamu pa nekaj kipov v kapeli Colleoni (Pincus, 2006; Scapin, 2009).

¹⁷ Tak primer je npr. župnijska cerkev sv. Jurija v Oprtlju, kjer se je podpisal – čeprav brez navedbe krstnega imena – »mojster iz Kranja« (Ivančević, 1961).

Sl. 12: Peter Bezlaj in Matija iz Pule, cerkev Marije Snežne (notranjščina), Čepić (foto: Janez Höfler).

Fig. 12: Peter Bezlaj and Matthias of Pula, Church of Our Lady of the Snows (interior), Čepić (photo: Janez Höfler).

Pule podpisala v ladji cerkve Marije Snežne v Čepiću (Ivančević, 1960). Slogovno ima cerkev dvojen značaj: prezbitერიj je značilno severnjaški z zvezdasto rombastim obokom, medtem ko ladjo zaznamujejo zračne arkade, ki nosijo sicer zašiljene oboke, a se na kapi-telih pojavljajo tudi renesančni motivi (sl. 12). Logična razlaga bi bila pripisati prezbitერიj Ljubljancu in mediteransko učinkujočo ladjo puljskemu mojstru, a ne smemo spregledati, da sta se oba podpisala skupaj v ladji in to vsak s svojim z mojstrskim znakom. Ker se mojstra nista podpisala ločeno, vsak na delu stavbe, ki bi posameznemu po slogu pripadal, lahko sklepamo, da tovrstne ločitve del očitno ni bilo, še pomembnejše pa je nemara to, da je bil Matija sicer iz Pule, a je imel pravico do uporabe mojstrskega znaka, kar pomeni, da je bil vključen v severnjaško stavbarniško organizacijo in se je bil tudi obrti po vsej verjetnosti izučil na severu. Prisotnost Petrovega mojstrskega znaka v Čepiću je posebej dragocena, ker najdemo enakega v cerkvi sv.

Jude in Tadeja na Viču, na podlagi tega pa lahko mojstra z vso gotovostjo identificiramo s Petrom Bezlajem, vodilnim ljubljanskim stavbenikom na prelomu stoletja, avtorjem izpričane a žal podrtе cerkve sv. Krištofa za Bežigradom in predvsem arhitektom starega ljubljanskega rotovža, dokončanega leta 1484. Vemo, da sta fasado krasila kipa Adama in Eve, deli kiparja Janeza Lipca (danes v ljubljanskem Mestnem muzeju), ki sta mu bila navdih kipa prvih staršev Antonia Rizza na Arcu Foscari na dvorišču doževe palače v Benetkah (Gotika, 1995, 91–92, 194–195). Gre za prvi odmev beneške renesančne umetnosti na Kranjskem, a pri tem morda ne gre samo za kipa, marveč tudi za arhitekturo rotovža. Na edini ohranjeni upodobitvi pred baročno prezidavo v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, vidimo stavbo sicer v že nekoliko predelani obliki, a je jasno razbrati, da je tako kot danes štrlela iz linije ostalih stavb na trgu in imela pritličje oblikovano kot odprto ložo.¹⁸ S tem pa ni izključeno, da bi se tako kot Lipec tudi Bezlaj ozrl po

¹⁸ Gre za zloženko s panoramsko veduto Ljubljane, vloženo med strani 666 in 667 (Valvasor 1689, XI): v okencu je upodobljena veduta Mestnega trga z rotovžem, ki zaradi prezidav v 17. stoletju ne daje nikakršne informacije o slogovnem značaju Bezlajeve arhitekture (oblika oken itd.), a smemo verjeti, da ohranja volumen Bezlajevega rotovža, poleg tega pa sta še vidna Lipčeva kipa prvih staršev v vogalnih nišah.

Arcu Foscari in ustvaril podobno stavbo v Ljubljani, a žal lahko le ugibamo o njeni podobi v 15. stoletju (Štefanac, 2006a, 216, 221). Seveda bi na podlagi hipoteze o Bezlajevem poznavanju beneške arhitekture lahko šli še korak dlje in prav njemu pripisali najbolj renesančne elemente v Čepiću, kot so kapiteli v ladji, a takšna razmišljanja raje prepustimo kakšnemu morebitnemu srečnemu odkritju v prihodnosti.

Analiza pojavov v arhitekturi 15. stoletja v Dalmaciji in Istri nas je pripeljala do ugotovitve, da se značaj obeh pokrajin med seboj precej razlikuje in da vzhodne jadranske obale nikakor ne moremo obravnavati kot enoten prostor. Če se vrnemo h Karamanovim tezam (Karaman, 1963), ugotovimo, da Dalmacije ne moremo uvrstiti v nobeno od njegovih treh kategorij: kljub pripadnosti Serenissimi značaj arhitekture ne ustreza pojmu »provincialna umetnost«, saj ni odvisen zgolj od Benetk in to velja tudi za izbiro mojstrov, ki so jim bili zaupani pomembnejši projekti, poleg tega pa pri uvajanju novosti v primerjavi z Benetkami ne prihaja do časovnih zamikov pri uvajanju novosti, ki na splošno zaznamujejo provincialni značaj neke regije. Tudi oznaka »periferna« ni ustrezna, saj v Dalmaciji ni opaziti znakov, ki bi namigovali na izoliranost teritorija, ki bi vodila do povsem samosvojega razvoja. Nasprotno,

dela obeh protagonistov, Jurija Dalmatinca in Nikola-ja Florentinca, kažejo na njuno dobro poznavanje sočasnega razvoja v centrih umetnostne produkcije, kot tudi na njuno odzivnost na novosti. V 15. stoletju se je Dalmacija ob prodiranju Turkov v Evropo sicer znašla na meji »zahodnega« sveta, a s tem njena arhitektura ni dobila lastnosti »mejne umetnosti«, ki bi črpala navdih z obeh strani kulturne meje. Prav tako se je potrebno odreči razmišljanju v smislu »koncentričnih krogov«, saj nas pomembna naročila dalmatinskim mojstrom z zahodne jadranske obale prepričajo o nasprotnem. Če torej odmislimo najpomembnejše centre umetnostnega razvoja, kot so Firenze, Milano in v 15. stoletju prebujajoči se Rim, lahko celo ugotovimo, da Dalmacija v 15. stoletju celo prednjači pred velikim številom italijanskih pokrajin, kar zadeva dinamiko uvajanja renesančnih novosti. Po drugi strani značaj Istre veliko bolj ustreza terminu »provincialno«, saj je vseskozi odvisna od Benetk in beneških delavnic, a tudi tu lahko opazimo, da do večjih časovnih zamikov pri uvajanju novih form vendarle ne prihaja in tako lahko Istro po tej plati primerjamo s katerikoli ozemljem pod beneško oblastjo, medtem ko lahko notranji, habsburški Istri z mešanjem severnjaških in mediteranskih form resnično pripišemo značaj »mejne« pokrajine.

THE BEGINNINGS OF ARCHITECTURE "ALL'ANTICA" ON THE SHORES OF THE ADRIATIC IN THE 15TH CENTURY

Samo ŠTEFANAC

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Art History, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
e-mail: samo.stefanac@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The article deals with phenomena in the 15th century architecture on the eastern coast of the Adriatic, specifically addressing the problem of promoting and disseminating "all'antica" forms in the region. It also addresses the problem of chronology of the introduction of new forms as well of as their origins, and analyzes the relationship between the centers of artistic production and more distant regions along the eastern and western coasts of the Adriatic in terms of critical reflection on old hypotheses on "peripheral", "provincial" and "bordering" art in the regions discussed. Special attention is paid to the development of these phenomena in Dalmatia and Istria.

In the early 15th century, Dalmatia boasted no local masters able to carry out complex projects, which were entrusted to artists from the west coast of the Adriatic (e.g. Paolo da Sulmona, Bonino da Milano). Giorgio da Sebenico, the first protagonist of Dalmatian art who emerged in the early 1440s, was not just an imitator of late Venetian Gothic forms but one of the prime movers of their development who was very interested in introducing the new "all'antica" forms. His activity in the Marches (Ancona) proves that he was one of the most sought-after masters of in his time in the Adriatic region. The same goes for his successor, a generation younger Niccolò di Giovanni Fiorentino. The latter used pure Renaissance forms of Florentine origin, thus significantly contributing to the originality of Dalmatian architecture, which did not only copy Venetian models (e.g. Chapel of the Blessed Giovanni Orsini in Trogir, the upper parts of the Šibenik Cathedral).

Istria had a more provincial character and did not boast fairly prominent local workshops; its artistic development was marked by the role of Venetian masters from the circle of Pietro Lombardo who brought new forms to the region. Such is the case of the Cathedral in Osor, one of the first buildings modelled on Mauro Codussi's Venetian church of S. Michele in Isola. The study concludes with a brief excursion into central, "Habsburg" Istria, where the new Renaissance forms mixed with late Gothic architectural principles from the north and owing to the master Peter Bezlaj penetrated even central Slovenia.

Key words: 15th century architecture, Istria, Dalmatia, "all'antica" style, Early Renaissance

LITERATURA

Belamarić, J. (2011): Albertijevo djelo *De pictura* i skulptura Nikole Fiorentinca. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 42. Split, Konzervatorski odjel, Književni krug, 137–159.

Bradanović, M. (2008): Prvi krčki renesansni klesari. V: Marković P., Gudelj J. (ed.): *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 167–182.

Bužančić, (2012): Nikola Ivanov Firentinac i trogirski renovatio urbis. Split, Književni krug.

Ceriana, M. (2003): Agli inizi della decorazione all'antica a Venezia 1455–1470. V: Guillaume J. (ed.): *L'invention de la renaissance: La réception des formes à l'antique au début de la Renaissance*. Paris, Picard, 109–142.

Concina, E. (2006): *L'Arsenale della Repubblica di Venezia*. Milano, Electa Mondadori.

Čus Rukonić, J., Velnić, J. (2002): Zaštitna istraživanja u katedrali u Osoru 1998. V: Zbornik Tomislava Marasovića. Split, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 471–478.

Dudan, A. (1921–1922): *La Dalmazia nell'Arte italiana*. Milano, Treves.

Eisler, C. (1989): *The Genius of Jacopo Bellini. The Complete Paintings and Drawings*. New York, Harry N. Abrams.

Fisković, C. (1978): Sarkofag Jurja Dalmatinca u Kaštel Lukšiću. Poljički zbornik 3. Split, 147–159.

Folnesics, H. (1914): Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalspflege VIII. Wien, K. K. Zentralkommission für Denkmalspflege, 27–196.

Frey D. (1913): Der Dom von Sebenico und sein Baumeister Giorgio Orsini. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalspflege VII. Wien, K. K. Zentralkommission für Denkmalspflege, 1–169.

Gotika (1995): J. Höfler (ed.): *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana, Narodna galerija.

Gudelj, J. (2005–2007): Pulski biskup Altobello Averoldi – naručitelj umjetničkih djela. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 41. Split, Konzervatorski odjel, Književni krug, 315–339.

Gudelj, J. (2008): Zborna crkva sv. Marije Snježne u Cresu. V: Marković P., Gudelj J. (ed.): *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 149–166.

Hilje, E. (2002): Nikola Firentinac u Šibeniku 1464. godine. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 26. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 7–18.

Höfler, J. (1989): *Die Kunst Dalmatiens vom Mittelalter bis zur Renaissance (800–1520)*. Graz, ADEVA.

Howard, D. (2003): San Michele in Isola: Re-Reading the Genesis of the Venetian Renaissance. V: Guillaume J. (ed.): *L'invention de la Renaissance. La réception des formes à l'antique au début de la Renaissance*. Paris, Picard, 27–42.

Ivančević, R. (1960): Crkva Marije Snježne kod Čepića. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 2. Zagreb, Odsjek za povijest umjetnosti, 16–30.

Ivančević, R. (1961): Župna crkva sv. Jurja u Opatlju. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 4. Zagreb, Filozofski fakultet, 19–60.

Ivančević, R. (1979–82): Prilozi problemu interpretacije Jurja Dalmatinca. V: Juraj Matejev Dalmatinac (Radovi Instituta za povijest umjetnosti 3–6). Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 25–64.

Ivančević, R. (1998): Šibenska katedrala. Šibenik, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«.

Karaman, L. (1963): O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva. Zagreb, Društvo historičara umjetnosti N. R. H.

Kokole, S. (1989): Auf die Spuren des frühen florentiner Quattrocento in Dalmatien: Das toskanische Formengut bei Giorgio da Sebenico bis 1450. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XLII. Wien, 155–167.

Kokole, S. (1990): Notes on the sculptural sources for Giorgio Schiavone's Madonna in London. Venezia Arti 4. Roma, Viella, 50–56.

Mariano, F. (2011): Giorgio di Matteo da Sebenico e il »Rinascimento alternativo« nel '400 adriatico. *Critica d'arte* LXXIII, 2011, 45–46. Firenze, Casa editrice Le lettere, 7–34.

Markham Schulz, A. (1978): Niccolò di Giovanni Fiorentino and Venetian Sculpture of the Early Renaissance. New York, New York University Press.

Markham Schulz, A. (2004): Niccolò di Giovanni Fiorentino e il portale di Santa Maria alle Isole Tremiti. V: Gelao C. (ed.): *Scultura del Rinascimento in Puglia: atti del convegno internazionale*. Bari, Edipuglia, 105–125.

Markham Schulz, A. (2011): Uno scultore padovano influenzato da Desiderio da Settignano e il problema di Gregorio di Allegretto, V: Joseph Connors et alii (ed.): *Desiderio da Settignano*. Venezia, Marsilio, 173–188.

Marković, P. (2000): Koparska klesarska radionica i donji dio pročelja katedrale u Koprju. *Annales, series historia et sociologia* 9. Koper, ZRS, 83–102.

Marković, P. (2010): Šibenska katedrala. Prvih 105 godina. Zagreb, Naklada Ljevak.

Novak Klemenčič, R. (2011): L'art dalmate à la Renaissance. *Perspective, la revue de l'INHA* 3. Paris, Armand Colin, 476–481.

Pelc, M. (2007): Povijest umjetnosti u Hrvatskoj: Renesansa. Zagreb, Naklada Ljevak.

Petricioli, I. (1983): Tragom srednjovjekovnih umjetnika. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.

Pevsner, N. (1966): Oris evropske arhitekture. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Pilo, G. M. (2000): »Per trecentosettantasette anni« – La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia, Venezia, Edizioni della Laguna.

Pincus, D. (2006): La tomba di Dante a Ravenna: le epigrafi e la loro storia. Pietro Lombardo, Bernardo Bembo, il cardinale Domenico Maria Corsi, il cardinale Luigi Valenti Gonzaga – e Dante. V: Guerra A. et alii (ed.): *I Lombardo: architettura e scultura a Venezia tra '400 e '500*. Venezia, Marsilio, 121–135.

Scapin, A. (2009): Tre santi senza ancona: tracce della bottega dei Lombardo a Bergamo. *Arte & storia* 8. Lugano, Ed. Ticino Management, 84–89.

Scultura del Rinascimento (2004): Scultura del Rinascimento in Puglia: atti del convegno internazionale (ed. Gelao C.). Bari, Edipuglia.

Seražin, H. (2004): Massarijeva prenova koprške stolnice. *Zbornik za umetnostno zgodovino* XL. Ljubljana, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 178–220.

Stelè, F. (1940): Umetnost v Primorju. Ljubljana, Kataloško tiskovno društvo.

Štefanac, S. (1986-1987): O arhitekturi i kiparskim ukrasima osorske katedrale. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26. Split, Konzervatorski zavod, 263–286.

Štefanac, S. (1989): Le sculture di Giovanni Buora a Ossero. *Venezia arti* 3. Roma, Viella, 41–45.

Štefanac, S. (1996): Niccolò di Giovanni Fiorentino e la cappella del beato Giovanni Orsini a Traù: il progetto, l'architettura, la decorazione scultorea. V: Dempsey C. (ed.): *Quattrocento Adriatico: Fifteenth-Century Art of the Adriatic Rim. Papers from a Colloquium Held at the Villa Spelman, Florence, 1994*. Bologna, Nuova Alfa Editoriale, 123–141.

Štefanac, S. (1998): Le opere della cerchia di Pietro Lombardo in Slovenia. *Territori e contesti d'arte* 1. Pisan di Prato, Campanotto, 29–50.

Štefanac, S. (2005): Giorgio da Sebenico, Niccolò di Giovanni Fiorentino, Giovanni Dalmata: tre protagonisti del Quattrocento dalmata nelle Marche. V: Periti G. (ed.): *Emilia e Marche nel Rinascimento. L'Identità Visiva della 'Periferia'*. Azzano San Paolo, Bolis edizioni, 39–53.

Štefanac, S. (2006a): Gli inizi dell'architettura »all'antica« in Istria nel Quattrocento. *Saggi e memorie di storia dell'arte* 30. Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 203–225.

Štefanac, S. (2006b): Niccolò di Giovanni Fiorentino, the Chapel of Blessed Giovanni Orsini in Trogir and the Treatises by Alberti. V: *The Renaissance Society of America, Annual Meeting San Francisco, California, 23–25 March 2006*. San Francisco, The Renaissance Society of America, 220–221.

Štefanac, S. (2008): Stilske mjene u arhitekturi i skulpturi na Jadranu šezdesetih godina 15. stoljeća. V: Marković P., Gudelj J. (ed.): *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine*. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 89–98.

Štefanac, S. (2009): Renesančni okni na koprskem Fontiku. V: Zupan G. (ed.): *Zbornik za Staneta Bernika: [ob njegovi sedemdesetletnici]*. Ljubljana, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Filozofska fakulteta, 245–257.

Šumi, N. (1966): Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska matica.

Valvasor, J. W. (1689): *Die Ehre des Herzogtums Crain*. Laybach – Nürnberg.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2010-09-17

UDK 725.963(497.472Koper)

ODKRIVANJE OSTANKOV NOTRANJEGA MESTNEGA STAREGA OBZIDJA V KOPRU

Darko LIKAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, SI-1000, Ljubljana, Zoisova 12
e-mail: darko.likar@arh.uni-lj.si

IZVLEČEK

Ko smo iskali materialne ostanke notranjega starega mestnega obzidja v Sabinijevi ulici, smo z mersko analizo uličnega prereza prišli do mer, ki so takšne, kot jih imajo nekatera istrska obzidja. Naš namen je bil, da bi z javno objavo rezultatov prehiteli gradbene posege v prostor in s tem preprečili uničenje pomembnih dokazov o koprski zgodovini.

S preliminarimi raziskavami namreč lahko ohranimo dokaze za prihodnje generacije in omogočimo nadaljnje interdisciplinarno delo. S sistematično raziskavo območja med Sabinijevno in Kolarsko ulico, ki je zajemala meritve uličnih fasad in karakterističnih prerezov ulice ter mersko analizo, smo odkrili materialne ostanke doslej zaman iskane fortifikacije notranjega mestnega obzidja v stavbni strukturi.

Zaradi dolgotrajne kontinuitete življenja v mestu so ostanki fortifikacije močno preoblikovani in brez meritev nerazpoznavni. O starem notranjem koprskem obzidju obstajajo le minimalni viri in le dve domnevi o starosti obzidja. Prva domneva postavlja obzidje v leto 555, druga domneva pa temelji na prejšnji in predvideva poznoantični ali zgodnesrednjeveški izvor obzidja. Brez dodatnih raziskav ni mogoče natančno določiti časa nastanka.

Rezultati raziskave z mersko analizo odkritih arhitekturnih ostankov nakazujejo najdbo manjšega deleža vidnega obzidja v Sabinijevi ulici in kažejo, kje pod zemljo ali v strukturi hiš se le-to nahaja.

Ker je v Istri in še posebej v Kopru v virih malo zabeleženega o obdobjih, v katerih naj bi nastalo notranje mestno obzidje, podajajo razmišljanja o času nastanka in delovanja obzidja nove domneve o časovnem okviru dogajanja.

Rezultati podajajo nove, doslej neznane informacije o mestu in lahko služijo kot izhodišče nadaljnjim raziskavam.

Ključne besede: Staro koprsko obzidje, materialni ostanki obzidja, drugo mestno obzidje, Koper

SCOPERTA DEI RESTI DELLA CINTA MURARIA INTERNA DI CAPODISTRIA

SINTESI

Durante l'individuazione dei resti materiali della vecchia cinta muraria interna, attraverso l'analisi della sezione dell'attuale via Sabini, abbiamo ottenuto delle misure analoghe a quelle di mura urbane di alcune località istriane. Con la pubblicazione dei risultati ottenuti si è voluto prevenire interventi edilizi che, nel centro storico della città, avrebbero obliterato rilevanti evidenze storiche.

Le indagini preliminari permettono la conservazione di antichi contesti per le future generazioni e il proseguimento della ricerca interdisciplinare. Approfondimenti sistematici condotti nell'area compresa tra via Sabini e via dei Carreri, ovvero campagne di rilievo condotte sulle facciate degli edifici, la realizzazione di particolari sezioni in corrispondenza dei tratti più caratteristici della via e l'analisi dei dati ottenuti dalle misurazioni condotte sulle strutture architettoniche, hanno permesso di individuare i resti materiali delle fortificazioni legate alla cinta muraria interna, ricerche che fino ad oggi erano rimaste prive di risultati.

I resti del sistema fortificato urbano hanno subito profondi mutamenti dovuti ad un'estesa continuità di frequentazione del tessuto abitativo, tanto da essere irricognoscibili senza un adeguato corredo di misurazioni topografiche.

Allo stato attuale degli studi, sulle vecchie mura interne di Capodistria, in merito alle quali le fonti storiche sono esigue, sono state avanzate solo due ipotesi. Nella prima proposta la struttura andrebbe collocata al 555, mentre la seconda, basata su quanto appena indicato, pone la costruzione del sistema difensivo nella tarda antichità o nell'altomedioevo. Tuttavia, senza ulteriori indagini non si potrà determinare un preciso orizzonte cronologico di tale struttura.

Le ricerche, basate su una dettagliata campagna di rilievo dei resti architettonici rinvenuti, attestano l'esistenza di una modesta porzione delle mura visibili in via Sabini e restituiscono indicazioni sul tracciato della cinta ancora interrata oppure inglobata nella trama strutturale delle abitazioni.

Considerato che in Istria, e soprattutto a Capodistria, le fonti storiche relative alla cronologia di fondazione del sistema difensivo interno sono molto ridotte, sono le riflessioni sull'impianto e sull'utilizzo di tali mura che permettono di formulare nuove ipotesi sulla datazione di tali contesti.

I dati desunti da queste ricerche offrono nuove e inedite informazioni sulla città che possono rappresentare un significativo punto di partenza per gli ulteriori approfondimenti.

Parole chiave: vecchia cinta muraria di Capodistria, resti materiali delle mura, seconda cinta urbana, Capodistria

UVOD

V Kopru je še do nedavnega v javnem mnenju veljalo prepričanje, da so mestno obzidje v devetnajstem stoletju porušili. K temu so prispevali najzgodnejši raziskovalci obzidja, kot je Caprin, ki je leta 1905 v zaključku svojega prispevka o Levjem gradu in koprskem obzidju zapisal, da je po propadu Beneške republike obzidje pričelo tako razpadati, da leta 1850 ni več obstajalo, razen redkih vidnih ostankov, kot so mestna vrata Muda. To mnenje so prevzeli v glavnem vsi, ki so v nadaljevanju kakor koli opisovali obzidje (Caprin, 1905, 108).

Na osnovi dolgoletnega opazovanja ob slučajnih odkrivanjih sledov obzidja pri različnih posegih v prostor smo odkrili, da teza o izginulem obzidju ne drži. Izoblikovali smo delovno hipotezo, da je v različnih oblikah v mestno strukturo vgrajeno prevladujoče število ostankov nekdanjega obzidja. Pričeli smo raziskovati pojav obzidja in na osnovi topografiranja različnih oblik ostankov izdelali karto stanja ohranjenosti obzidja. Rezultati, predstavljeni na karti, se skladajo z našo delovno hipotezo o prevladujočem delu ohranjenosti nekdanjega zunanjega obzidja.

Ob intenzivnem poseganju v mestno središče, ki se je pričelo pred nekaj leti, so se naša predvidevanja uresničila. Odkritja na terenu so nakazala pravilnost naših hipotetičnih napovedi lege obzidja in utrdbo na njem, ter s tem hipoteze.

V letu 2009 smo javno objavili rezultate ugotovitev naše raziskave (Likar, 2009 B). Pri raziskovanju zunanjega mestnega obzidja smo naleteli tudi na ostanke notranjega, starejšega mestnega obzidja (Likar, 2010). Za razliko od zunanjega, o katerem so obstajali bogati arhivski viri, razen nekaj redkih nejasnih namigovanj o slednjem ni premoglo arhivskih virov, s katerimi bi lahko dokazali obstoj starejšega mestnega obzidja.

Na terenu obstajajo komaj vidni ostanki treh mestnih vrat, ki so še obstajala v realnosti v začetku devetnajstega stoletja, kakor dokazujeta katastra iz leta 1818 (DAT, 1) in 1819 (DAT, 2). Prav tako so na najstarejši Finijevi karti mesta iz leta 1619 bili vidni v simbolni obliki indici o sedmih mestnih vratih (ASV, 1). Vendar za tezo, da so to ostanki starih mestnih vrat, nismo imeli potrditev v arhivskih virih. Zato nismo mogli zanesljivo dokazati obstoja notranjega mestnega obzidja.

Ko smo dobili v roke prevod knjige škofa Pavla Naldinija, *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justino-polis ljudsko Koper* iz leta 1700, smo v njej našli opis koprskih cerkva, razvrščenih po sistemu dvanajstih mestnih četrti, imenovanih po dvanajstih mestnih vratih, ter opis sedmih cerkva, ki so stale na obokih starih mestnih vrat (Naldini, 2001). Našli smo oporno točko za zanesljivo določitev poteka starega notranjega koprskega obzidja na terasi mestne geomorfološke prelomnice.

Preko raziskave starih Poljskih mestnih vrat iz Pirana, najbolj ohranjene arhitekture mestnih vrat z nekdanjo cerkvico nad obokom starih mestnih vrat v Istri, smo lahko prikazali način pretvorbe prvotne, originalne oblike starih mestnih vrat iz prehodnega stolpa v mestna vrata s cerkvico nad njimi¹.

Odkritje grobega poteka pozabljenega obzidja med sedmimi mestnimi vrati nas je vzpodbudilo k temu, da smo pričeli sistematično iskati podrobnejše indice na mestni prelomnici in ponovno preverjati arhivske vire.

Našo pozornost je pritegnila grafika gotške hiše, skozi katero je potekal stopniščni prehod med dvema ulicama mestne prelomnice iz leta 1905 (Caprin, 1905, 282), in zadnja fotografija pred njeno delno poručitvijo iz leta 1964 (Bernik, 1968, 88). Na grafiki in fotografiji so trije značilni elementi fortifikacijske arhitekture (prehod na prelomnici, dvignjen vhod do prehoda; klančina, speljana do vhoda in leseni gank v obrambi poziciji ob vhodu)

¹ V Istri je obstajalo po Caprinu dvanajst cerkvic nad mestnimi vrati: po dve v Piranu in Izoli, po ena v Labinu in Novem gradu ter šest v Kopru (Caprin, 1905, 172). V naši raziskavi Arhitektura cerkva nad mestnimi vrati notranjega obzidja v Kopru in oratorija sv. Jakoba nad Poljskimi vrati v Piranu smo našli dokaze o obstoju še ene cerkvice nad mestnimi vrati v Kopru. S temi vrati je Istra premogla skupaj trinajst cerkva na mestnih vrati (Likar, 2010).

v povezavi z dvema nedvoumnima znakoma prisotnosti obzidja (okrog 6 m visoka polica mestne prelomnice in lega med dvojnimi mestnimi vrati), zaradi česar smo pričeli s preliminarno raziskavo in meritvami ostankov te hiše na terenu.

Po izdelavi načrta arhitekturnega posnetka in opravljeni merski analizi ter primerjavi s fortifikacijsko arhitekturo v Istri je postalo jasno, da smo odkrili doslej zaman iskane materialne ostanke notranjega mestnega obzidja in utrjen prehod ob nekdanjem stolpu. Na osnovi ugotovitev smo pričeli sistematično pregledovati in mersko preverjati iz javnega prostora dosegljivo in vidno arhitekturo stavbnega bloka.

Pri pregledovanju zidave vidne strukture vrtnih zidov², ki mersko ustrezajo gornjemu delu najdenega obzidja – prsobranu³, smo v njem našli dve zazidani in težko opazni strelni lini, mersko odgovarjajoči tipologiji predhodno najdenih strelnic v severnem delu zunanjega mestnega obzidja.

Raziskavo o najdeni prehodni utrdbi na starem mestnem obzidju smo pripeljali v zaključno fazo in jo bomo v kratkem posebej objavili. Vendar je pri njej ostalo odprto vprašanje treh struktur zidov iz različnih obdobij. Medtem ko sta romanska in gotska struktura jasno prepoznavni, je ostala tretja, najstarejša, nepojasnjena⁴.

Ker smo našli profil starega obzidja in dve potencialni strelnici, ki jih je bilo treba še dokazati, ter neopredeljeno konstrukcijsko strukturo iz predromanskega obdobja, smo pričeli sistematično raziskovati zidove Sabinijeve ulice na odseku med tako imenovanimi Novimi mestnimi vrati⁵ in Pretorskimi vrati.

Ta raziskava nas je opozorila na morebitno najdbo starega notranjega mestnega obzidja in obstoj utrdbe, ki je bila namenjena nadziranju peš-prehoda skozi obzidje v mesto.

Odprto ostaja datiranje obeh najdb, tako obzidja kot prehodne utrdbe, v zgodnejših obdobjih stavbnega razvoja fortifikacije.

Čeprav je že najdba materialnih ostankov doslej zaman iskanega starega mestnega poznoantičnega/zgodnjerednjeveškega obzidja in nepričakovane možnosti odkritja utrdbe iz kasnejših obdobij izjemno pomembna za odkrivanje neznanih mestnih plasti zgodovine, nakazujejo rezultati raziskave na novo pomembno domnevo. Predel okrog obzidja med Novimi vrati in Pretorskimi mestnimi vrati je ključen tudi za odkrivanje in razumevanje slabo poznanih dogajanj na območju Istre na prehodu iz obdobja pozne antike v srednji vek.

Rezultati raziskave bolj podpirajo domnevo o poznoantičnemu kot zgodnjerednjeveškemu obdobju. Nova domneva izhaja iz študije struktur materialne najdbe in urbanističnega razmisleka o izjemno ugodni legi in velikosti nekdanjega otoka za varno poselitev, na katerem se danes nahaja staro mestno jedro Koper. Menjavanje struktur zidov istega obzidja, ki prehajajo od starejših pravih obdelav v nepravilno improvizirano zidavo ter ponovno v pravilno obliko novejšega obdobja je značilna za prehodno obdobje med dvema stabilnima obrambno dobro organiziranimi družbama, v katerem je dalj časa vladal mir, nato pa se je nenadno spet pojavila nevarnost. Z urbanističnega vidika pogoji – relativno velik otok z izjemno ugodnimi danostmi za varno poselitev, ob katerem so v antiki zgradili blizu novo kolonijo, jasno kažejo na obstoj stare utrjene aglomeracije s kontinuiteto v času snovanja novega naselja v bližini.

Domnevo o datiranju bo mogoče dokazati ali ovreči le s sofisticirano sistematično multidisciplinarno raziskavo območja in arheološkim sondiranjem v prihodnosti.

V nadaljevanju predstavljamo raziskavo, ki bo poskušala odgovoriti na vprašanje, ali gre med Ulico talcev in Gregorčičevo ulico res za segment starega notranjega koprškega obzidja.

IZHODIŠČA RAZISKAVE

V nadaljevanju pojasnjujemo kaj smo napravili, da bi odgovorili na vprašanje, zastavljeno v uvodu; ali smo res našli doslej nepoznano lego materialnih ostankov starega notranjega obzidja v Kopru in kako smo odgovorili na zastavljeno hipotezo.

Ob izhodišču raziskave so obstajali le naši indici iz prejšnjih raziskav in nekaj redkih domnev iz virov. Kandler (1858) domneva obstoj treh koprskih obzidij (Žitko, 2008, 119), prav tako Smole, (1957, 26); konzervatorka M. Guček postavi domnevo o morebitnem obstoju starega mestnega obzidja na mestni prelomnici (Guček, 2000, 24).

Smole in Guček sta domnevala, da naj bi pri najdbi notranjega obzidja šlo za nekdanje poznoantično ali zgodnjerednjeveško obzidje (Smole, 1957, 26; Guček, 2000, 24).

V naših dveh predhodnih raziskavah smo prikazali natančen potek zunanjega obzidja (Likar, 2009 B) in orientacijski potek notranjega obzidja prek sedmih, na terenu lociranih, mestnih vrat (Likar, 2009 B; Likar, 2010). Na predvidenem odseku obzidja med Novimi vrati in Pretorskimi vrati so obstajali indici o dveh utrdbah.

2 Izraz vrtni zid je v nadaljevanju uporabljen zaradi lažjega razumevanja, dejansko gre za ulični, dvoriščni, atrijski zid itd.

3 Nadzidek v obzidni kroni za varovanje branilca pred izstrelki.

4 Najstarejši zidovi, z drugačno strukturo od ostalih, so ohranjeni v steni obzidja in bočnih straneh iz obzidne črte pomaknjene prehodne utrdbe, romanski in gotski zid pa se nahajata v čelni steni utrdbe.

5 Naladini posebej poudarja obdobje gradnje zato, da bi opozoril na starost vrat, ker lahko njihovo ime koga zavede; gre namreč za Nova vrata med starimi vrati. Nova vrata so Koprčani poimenovali mestna vrata na starem obzidju zato, ker so vrhnji del stolpa predelali v cerkvico sv. Marjete oz. zato, ker so bila zgrajena zadnja.

Pri raziskavi prehodne utrdbe na terenu leta 2009 smo z mersko analizo našli profil obzidja in pričeli z novo raziskavo (pod. 2, 2a in 2b).

Najdeni odsek obzidja se nahaja med dvojimi starimi mestnimi vrati (pod. 1, 5), na mestni prelomnici. Ob njem je najdena prehodna utrdba, oddaljena od mestnih vrat okrog 40 m (kar je enako razdalji med piranskimi stolpi). Pred obzidje so naslonjene romanske hiše (Zadnikar, 1967, 70)⁶. Ob beneški osvojitvi Kopra leta 1278 je bilo obzidje že opuščeno⁷, saj je bilo mesto življenjsko odvisno od zunanjega obzidja. To dokazujejo zahteve predaje mesta Benečanom, v katerih je bila najtežja kazen za mesto porušitev dela obzidja, kjer so lahko pristajale galeje.

Za potrebe raziskave je bil najprej izmerjen in izrisan prečni profil obzidja z obrambnim hodnikom, izmerjena in izrisana je bila še južna fasadna stranica Sabinijeve ulice in njeni bistveni, za raziskavo relevantni detajli (pod. 4). Vse faze raziskave so bogato dokumentirane

s fotografijami, skicami, delovnimi risbami, posnetki in poskusnimi rekonstrukcijami.

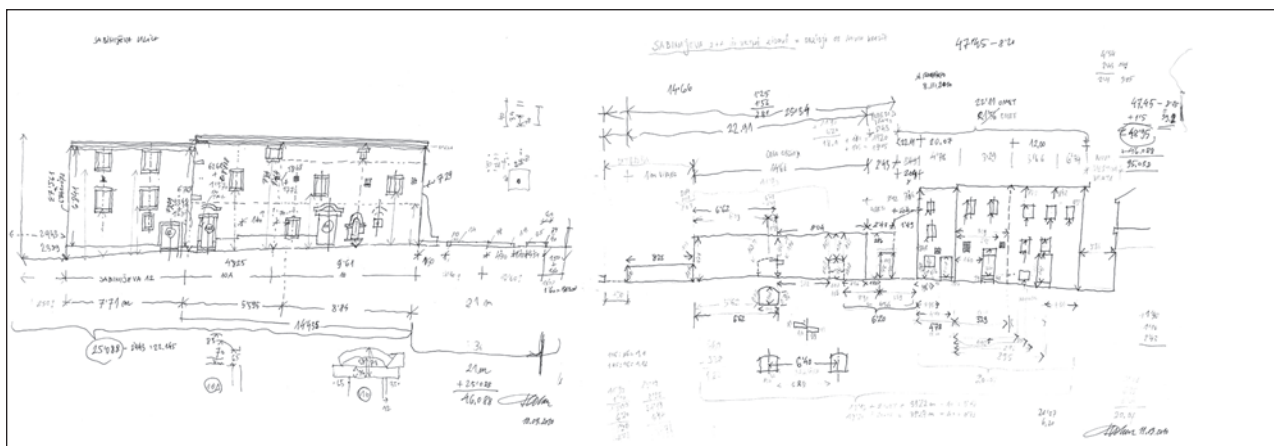
Po meritvah in izrisu ulice so po načrtu dela kot njegova izvedba natančno, z mersko metodo, analizirane strukture, konstrukcije ter arhitekturni prostorski in oblikovalski koncepti.

Podrobno proučevanje pojavov z dokazi, kar predstavlja jedro članka, je prikazano v poglavju rezultati in diskusija.

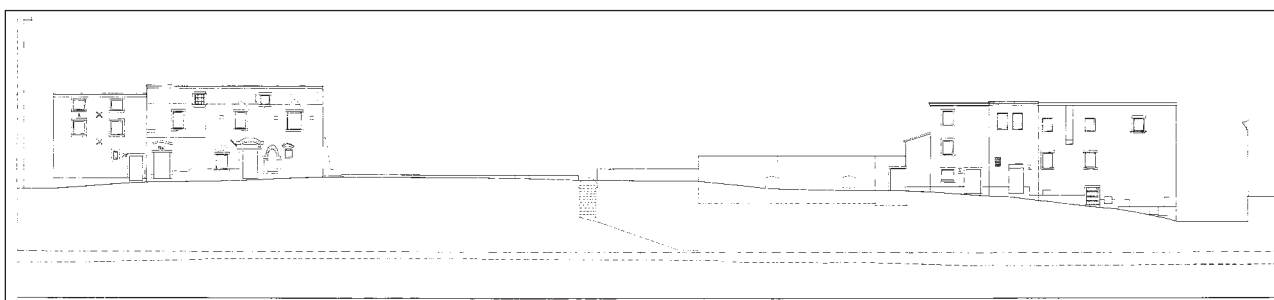
METODE IN TEHNIKE RAZISKAVE

Arhitekturno-konzervatorska metoda, uporabljena v raziskavi, temelji na kombinaciji deskriptivnih in historičnih metod ter metod snovanja in analiziranja prostorskih oblik s pomočjo modeliranja podob v pomajšanem merilu in mersko definiranim razmerju do povečanega originala.

Uporabljena tehnika raziskave v Sabinijevi ulici je bila prilagojena iskanju obzidij z mersko analizo in

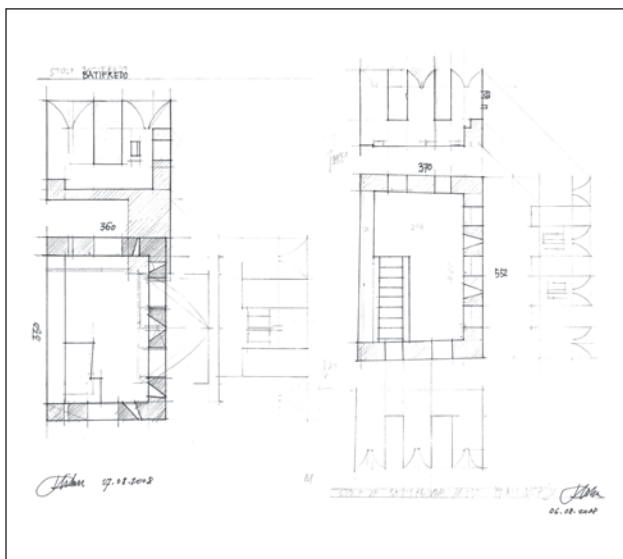

Ilustracija 1

Ilustracija 2

- 6 V romaniki so gradili hiše pred obzidjem na mestni prelomnici, tako, da so izkoristili samo obzidje za del zadnje stene novo zgrajene stavbe in nanj postavili streho ali ga po potrebi nadzidali za nadstropje, kar dokazuje, da je takrat že bila v opuščanju njegova glavna obrambna funkcija. Zadnikar hišo Sabinijeva 10 postavlja v pozno romansko obdobje in 13. stoletje.
- 7 O tem, da je bilo obzidje opuščeno že pred daljnimi časi, govori preprost podatek: Benetke so osvojile Koper leta 1278 in mesto obvladovale petsto let, vendar v celotnem obdobju prevlade Beneške republike ni nikakršne arhivske vesti o njem. Četudi se večina korespondenčnih arhivskih virov med beneškim senatom in koprskimi načelniki v obdobju prevlade Benetk v Kopru vsebinsko dotika fortifikacije in nenehnih potreb po popravilih zunanjega obzidja, vsi beneški viri o notranjem obzidju molčijo.

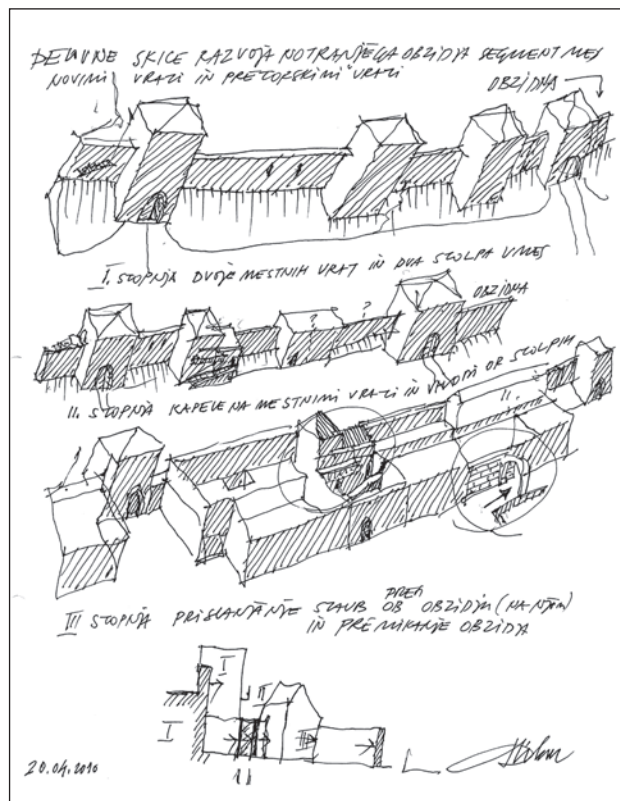

Ilustracija 3

prepoznavne arhitekturne fortifikacijske tipologije v obstoječih stavbarsko-prostorskih strukturah ulice ter sprotnemu dokumentiranju vseh relevantnih oblik iskanja materialnih ostankov.

Tehniko iskanja ostankov obzidja v Sabinijevi ulici sestavlja raziskovalni sistem risb z meritvami obstoječega stanja ulice. Postopek je izhodišče za izris načrtov, pridobitev dimenzijskega občutka za prostor in izostritev opazovanj. Primer prikazuje terenska skica (*Ilustracija 1*). Iz terenskih meritev izdelamo dovolj natančne ročne izrise načrtov v merilu, primernem za potrebe merske analize M 1:50, 100. Ročno izrisovanje načrtov je namenjeno izboljšani merski poročilski preglednosti, selekciji bistvenih sestavin iz množice informacij in spoznavanju temeljnih odnosov med deli in celoto (*Ilustracija 2*). Postopek meritev in izrisovanja načrtov omogoča natančnejše razmišljanje s pomočjo delovnih risb pri iskanju hipotetičnih rekonstrukcij (*Ilustracija 4*). Za iskanje ustreznih dimenzij (dimenzioniranje) in oblik obzidij je nujna osebna zbirka načrtov arhitekturne tipologije fortifikacije v primerljivih naseljih, npr. v Istri (*Ilustracija 3*). Računalniški načrti stanja in rekonstrukcij so namenjeni preverjanju odnosa detajlov in celot v natančnejšem merilu (tudi M 1:1) ter objavi (glej *Podoba 4*).

Arhitekturna raziskava prostora z meritvami, mersko analizo in izdelovanjem načrtov predstavlja raziskovalni poizkus, ki ga lahko v vsakem trenutku ponovimo in preverimo, dokler original – predmet raziskave – še obstaja. Po uničenju originala ostanejo načrti in meritve edini dokaz in postanejo primarni arhivski vir časa, v katerem je bil poizkus izveden. Raziskave obstoječe mestne strukture z arhitekturnimi načrti stanja in mersko analizo zahteva dvig na abstrakten geometrijsko-matematičen in arhitekturni nivo, s katerim iščemo primerjalno neznane odnose vzročne povezave med

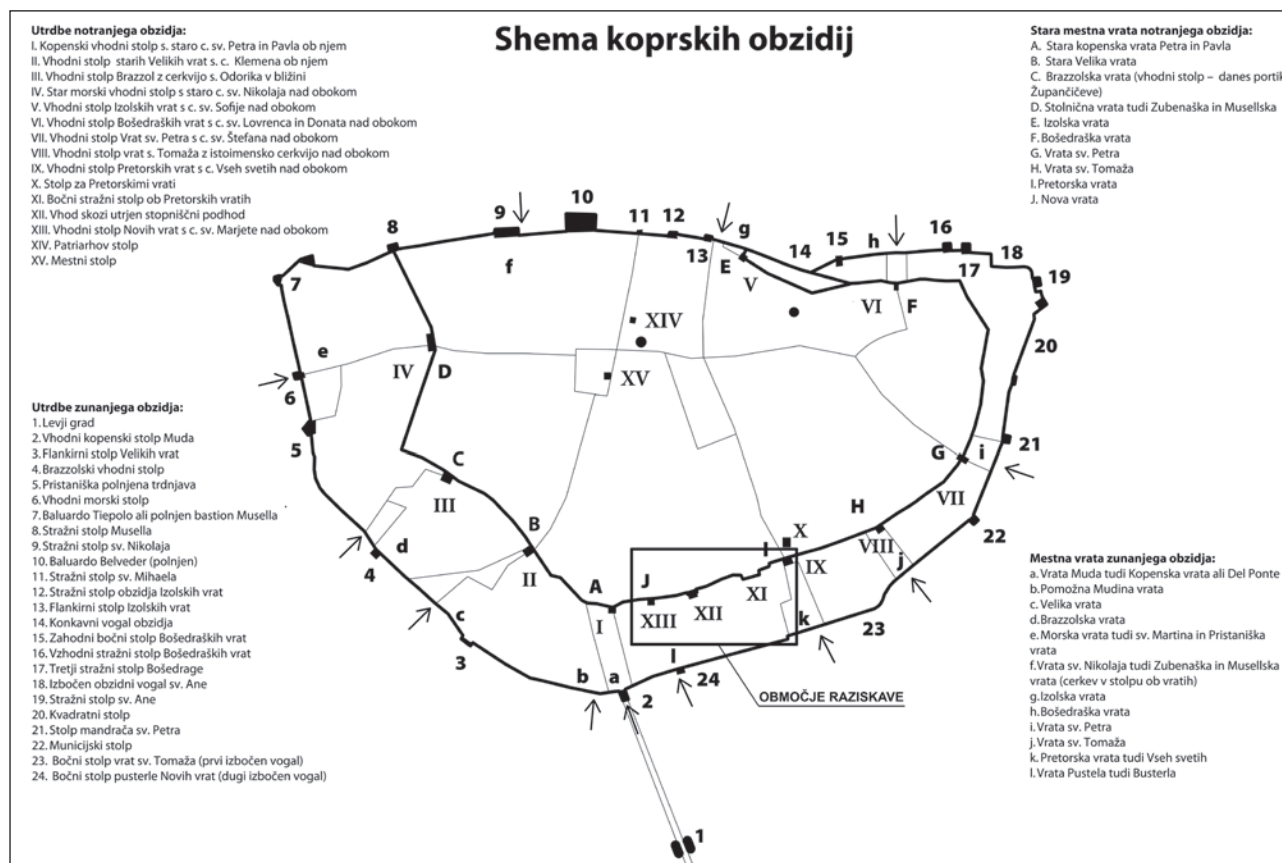
Ilustracija 4

pojavi. Postopek merske analize omogoča postavljanje hipotez, preverjanje obstoječih teorij in domnev ter predlaganje modifikacije domnev ali celo postavljanje novih teorij.

REZULTATI

Že sami rezultati meritev, izris profila obzidja in merske analize nakazujejo na najdbo pogrešanih ostankov notranjega koprškega obzidja, ki se nahaja v južni stranici Sabinijeve ulice in leži ob terasi mestne prelomnice. Celoviti rezultati raziskave nedvomno nakazujejo fizični obstoj ostankov in sledov fortifikacije ter njihove materialne dokaze, zaznavne v južni stranici Sabinijeve ulice na mestni prelomnici med obema mestnima vratom (Pretorska in Nova vrata). Istočasno pa lahko zaznamo sledove fortifikacije tudi širše v celotnem stavbnem bloku med Sabinijevo in Kolarsko ter Ulice talcev in Gregorčičeve ulice. Od te ulice do Pretorskih mestnih vrat in Obzidne ulice se obzidje nerazpoznavno izgubi v drugem stavbnem bloku. Naša neposredna raziskava z meritvami se je osredotočila na južno stranico Sabinijeve ulice in njej pripadajoči prostor, kjer so ostanki fortifikacije bolj zanesljivo pričakovani.

Na obstoj obzidja poleg tehničnih podatkov kaže tudi vrsta dokazov, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju.

Podoba 1

Shema koprskih obzidij z označeno situacijo raziskovanega odseka obzidja v Sabinijevi ulici, kjer so bili najdeni njegovi materialni ostanki. Odsek raziskovanega obzidja poteka od Novih vrat (ta razpoznamo kot prehodni stolp nad ulico s stopniščem) do Pretorskih vrat.

(Avtor: D. Likar, računalniška obdelava: Z. Kenda, M. Zupančič.)

Figure 1

Schematic presentation of city walls in Koper with marked situation of the studied section of the wall in the Sabinijeva Street where its material remains were discovered. The studied section of the wall runs from Nova vrata (The New Gate - recognizable as a passable tower above the street with the stairways) to Pretorska vrata (The Praetor Gate)

(Author: D. Likar, computer graphics: Z. Kenda, M. Zupančič.)

PREREZ OBZIDJA

Prvi dokaz o najdbi obzidja smo odkrili pri meritvi in izdelavi arhitekturnega posnetka ostankov nekdanjega objekta stopnišnega prehoda med Kolarsko ulico in Sabinijevo ulico. Z mersko analizo je bil ugotovljen značilen prerez obzidja⁸. Trup obzidja je na najnižjem

m (7 beneških čevljev), debelina prsobrana pa 55 cm (19 beneških palcev).

Razlike v merah med domnevnim koprskim in piranskim obzidjem so presenetljivo majhne in razumljive v luči sprememb višinskih kot tlakov skozi dolga časovna obdobja.

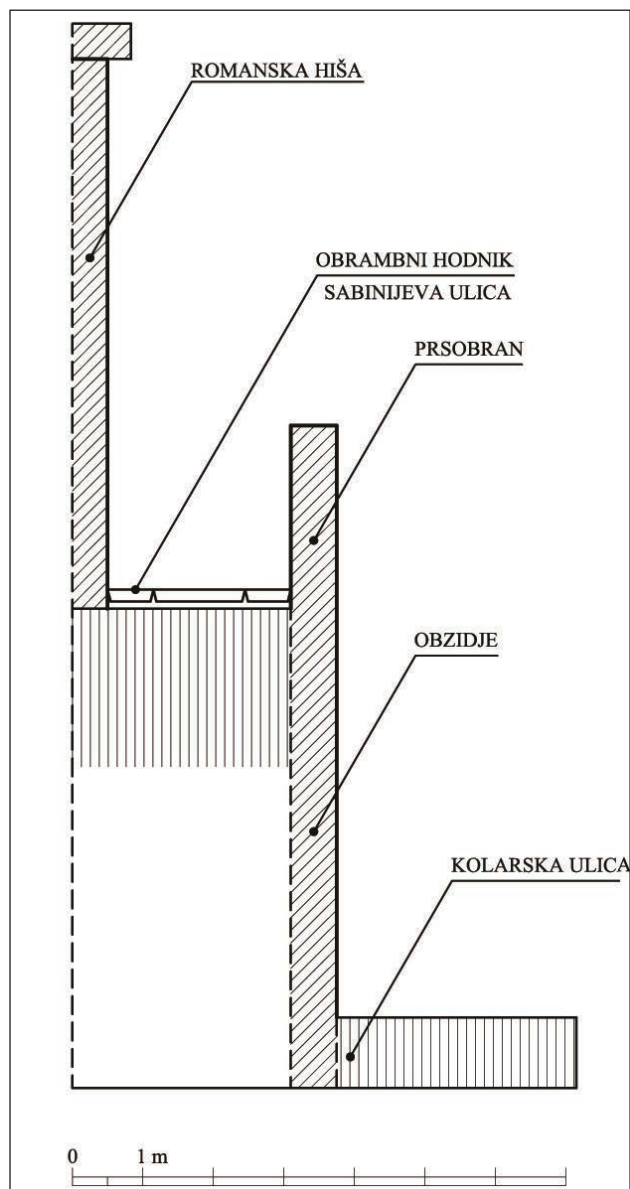
Minimalne merske razlike med ohranjenimi elementi fortifikacije v drugih Istrskih mestih¹¹ so nas prepričale,

⁸ Obzidje je bilo v obdobju hladnega orožja v principu sestavljeno iz treh delov: vznožja, ki se zaključuje v temelj, osrednjega dela – trupa, zgrajenega nad vznožjem, in krone z obrambnim hodnikom ter prsobranom s strelnicami.

⁹ 1 beneški čevlj (pede) – 0,3477 m

¹⁰ 1 beneški palec (oncia) – 2,8978 cm

¹¹ V Istrski fortifikaciji so v principu med seboj zaradi lokalnih specifičnosti primerljiva obalna mesta Koper, Izola, Piran in Milje zaradi sivega istrskega peščenjaka in podobne nosilnosti tal. Za primerjavo arhitekturnih fortifikacijskih tipov je nujen predpogoj meritev in izris načrtov v merilu. Ker je med obalnimi mesti najbolj ohranjena piranska fortifikacijska arhitektura, je ta merilo za ostale. Druga istrska mesta pretežno grajena v apnencu imajo specifično arhitekturno tipologijo in so primerljiva le okvirno v glavnih merah in fortifikacijskih konceptih ter principih.

Podoba 2

Shematičen presek obzidja ilustrira fortifikacijske elemente. Na prerezu je vidna krona obzidja z obrambnim hodnikom (»obzidna ulica«) ter prsoبرانom, v katerem so bile strelnice in trup obzidja z vznožjem.

(Avtor: D. Likar, računalniška obdelava: M. Zupančič.)

Figure 2

Schematic cross-section of the wall illustrates the fortification elements: top of the wall consisting of the wall-walk and parapet with embrasures; wall with its base. (Author: D. Likar, computer graphics: Z. Kenda, M. Zupančič.)

da smo našli materialne ostanke obzidja in nas vzbudile k novi raziskavi iskanja obzidja v južni stranici Sabinijeve ulice.

Z mersko analizo najdeno obzidje prikazuje nekdanjo obliko arhitekture. Današnja južna stranica Sabinijeve ulice je bila nekoč prsoبران obzidja, ki je bil zid nad obzidjem in je služil zaščitni branilcev, skritim za njim. V njem so bile na medosni razdalji okrog 6 m – 7 m (4 beneški koraki, 6,95 m) vgrajene strelne line. Za obrambni hodnik je služila kar »obzidna ulica«. Tudi današnja Sabinijeva ulica je nekoč služila kot obrambni hodnik. Ob stopniščnem prehodu, do Kolarske ulice, je široka 2,6 m. Sabinijeva ulica leži na vrhu police, ki jo ustvarja naravna mestna prelomnica. Če je prsoبران obzidja zgrajen nad tlakom ulice, predstavlja trup obzidja oporni zid, postavljen pod raven tlaka ulice, ob čelno stranico terase mestne prelomnice. Dno obzidja se izteka v Kolarsko ulico.

Danes se nahaja zunanje lice nekdanjega obzidja, ki je bilo v zgodnejših obdobjih odprto na javni prostor, v zasebnih vrtovih. Od obravnavanega dela obzidja je danes v zasebnih vrtovih viden vrhnji del trupa s krono obzidja (prsoبرانom), medtem ko vznožje obzidja leži globoko pod ravnijo vrtov. Iz Sabinijeve ulice je vidna le nekdanja krona obzidja. V njej sta bili najdeni dve zazidani strelnici (glej podobo 3 in 4).

OHRANJENOST OBZIDJA Z VIDNO ZIDANO STRUKTURO

Celotno pročelje Sabinijeve ulice je dolgo 92 m. Raziskovano stranico te iste ulice tvorita ob njenem začetku, ob Ulici talcev, dve hiši s prizidkom (Sabinijeva ulica 2 in 4 ter prizidek) v dolžini 21,56 m, nato sledijo vrtni zidovi, visoki od 2,84 m do 2,04 m, in dolgi 23,43 m. Za tem je 1 m visok vrtni zid, dolg 8,25 m, ki se zaključuje z vhodom na stopniščni prehod do Kolarske ulice (1,5 m). Sledijo vrtovi, ograjeni z nizkim betonskim zidcem, v dolžini 21 m. Sabinijevo ulico do Gregorčičeve ulice v dolžini 16,55 m zaključujejo tri hiše, Sabinijeva ulica 10, 10a in 12.

Ometana pročelja imajo hiše na Sabinijevi ulici 2, 4 (s prizidkom) in 12 (dolžina 29,27 m).

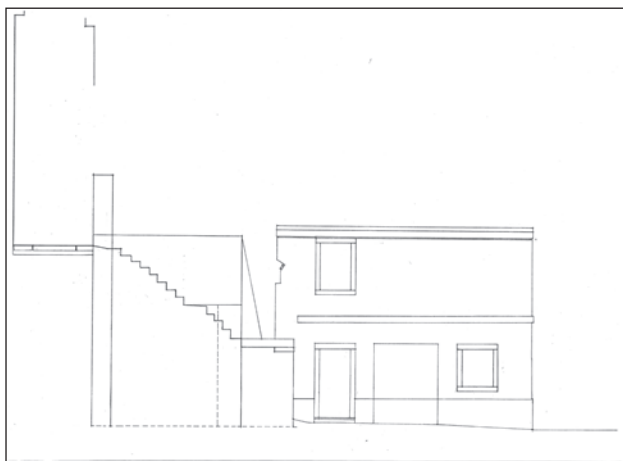
Vidna struktura zidave ulice je dolga 39,78 m. Od tega imata vidno strukturo zidave hiša št. 10 in 10a (dolžina 14,43 m) ter vrtni zidovi v dolžini 25,34 m.

Za preliminarno raziskavo so pomembna predvsem pročelja z vidno strukturo v dolžini 39,78 m.

OBZIDNI PRSOBRAN

V celotni višini je z vidno strukturo ohranjen prsoبران obzidja v dolžini 17,09 m. Del tega zida, dolg 2,43 m, je bil porušen in ponovno pozidan pri preboju vrat v vrtnem zidu. Ohranjen je tudi odsek obzidja, dolg 8,25 m, z ostankom prsoברana, visokim 1,00 m. Torej je dobro ohranjenega 14,66 m prsoברana starega obzidja, ki ima v osnovi enako strukturo (*opus incertum*), vendar je bil del zida pred kratkim popravljen s prelaganjem zaradi odprave trebuha, ki je ogrožal stabilnost zidu.

Podoba 2b

Ročno izrisan arhitekturni načrt - posnetek stanja je skupaj z meritvijo omogočil mersko analizo, na osnovi katere je bila grafično in računsko ugotovljena višina obzidja, značilna za Koper. Ugotovljena višina notranjega mestnega obzidja od vznožja zidu do tlaka ulice, sovpada z merami koprskega obzidja v virih (Caprin, 1905, 102, 103.) in s tipologijo Istrske fortifikacijske arhitekture (Likar, 2009 B).

(Avtor: D. Likar)

Figure 2a

Hand drawn architectural sketch – snapshot together with measurements enabled the dimensional analysis, using which the wall height, typical for Koper, was graphically and computationally determined. The determined inner city wall height from the base to the street pavement coincides with the dimensions of the Koper city wall in the literature (Caprin, 1905, 102, 103.) and with the Istrian fortification architecture typology.

(Author: D. Likar.)

žno 1,30 metra pod ulični tlak. Kot vrtni zid je prosto, torej brez objektov, ki bi se naslanjali nanj. Ob dnu tega zida so tlakovana tla vrtnega dvorišča.

Sosednji atriji, znotraj vrtov, so že na pogled precej globlji¹⁶.

NAJDENI STRELNICI

V obravnavanem delu obzidja sta bili najdeni dve zazidani domnevni strelnici¹⁷, obstoj katerih bi nedvomno potrdil obstoj notranjega obzidja.

Prva najdena strelnica je od Ulice talcev oddaljena 26,27 m, kjer so bila nekoč mestna vrata (Nova vrata), oziroma 4,54 m od prizidka Sabinijeve ulice 4.

Druga strelnica je v medosni razdalji od prve oddaljena za 6,40 m.

Fotografija-1: *Fotografija 1: Pogled na ohranjeni prso-bran obzidja, viden iz Sabinijeve ulice. (Foto: D. Likar)*

Photograph 1: A view of the preserved wall parapet as seen from the Sabinijeva Street. (Photo: D. Likar)

Fotografija 2: *Nekdanja zunanja – čelna stran obzidja se danes nahaja v zasebnih vrtovih ob Sabinijevi ulici. Ostanek obzidja je bil skozi stoletja mnogokrat popravljen. (Foto: D. Likar)*

Photograph 2: Today, the former outer – frontal side of the wall is inside private gardens alongside the Sabinijeva Street. The remains of the wall were often repaired throughout the centuries. (Photo: D. Likar)

¹⁶ Po izračunu sega dno obzidja še 4,28 m globoko pod zemljo.

¹⁷ Pri najdbi strelnic smo bili izredno previdni, ker bi lahko kakršne koli gradbene predelave v dolgotrajnem obstoju obzidja za vedno izbrisale bistvene materialne dokaze aktivne utrdbene funkcije najdenega obzidja.

Fotografija 3 levo: Pogled na zazidano strelnico, spretno prikrito v strukturi vrtnega zidu. Na drugi strani zidu, v zasebnem vrtu, strelnico zakriva stopnišče, prislonjeno ob vrtni zid.

(Foto: D. Likar)

Photograph 3 left: View of the walled-up embrasure, skillfully integrated into the garden wall structure. On the opposite side, in a privately owned garden, the embrasure is covered by a stairway leaning to the wall.

Fotografija 3 desno: Grafičen poudarek nekdanje odprtine komaj zaznavne zazidane strelnice. Prepoznavanje strelnice temelji na merski analizi in opazovanju sosednje, še slabše ohranjene strelnice.

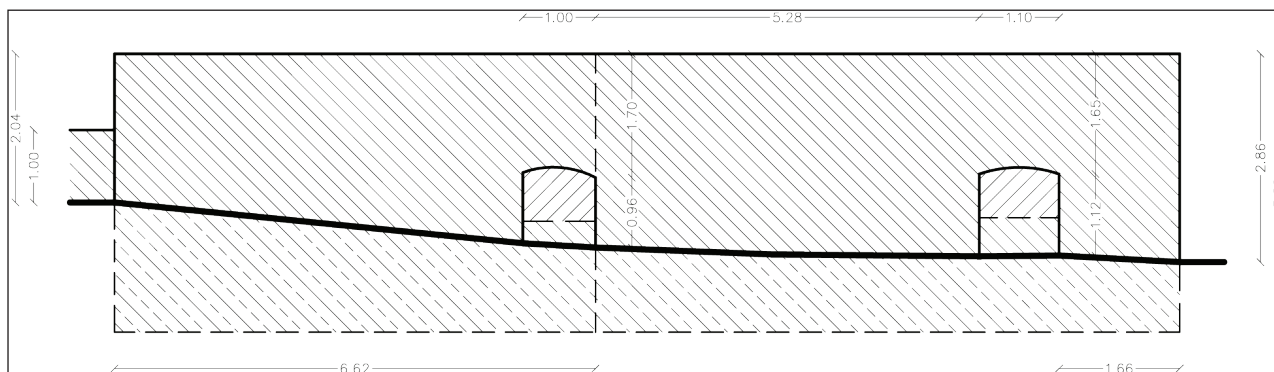
Photograph 3 right: Graphical emphasis of the former opening of the barely detectable walled-up embrasure. The recognition of the embrasure is based on the dimensional analysis and observation of the adjacent, even worse preserved embrasure.

Za Koper značilni strelnici se nahajata v visokem vrtnem zidu, sta spretno prezidani in komaj zaznavni. Razpoznavni sta zgolj po nizki legi, obliki in merski analizi. Vidni strani strelnic ležita na notranji strani obzidnega prsobrana in sta ločeni na vrhu. Prva se na obeh straneh do vznožja loka dviguje od tal za 1,12 m in 1,13 m ter 1,25 m do temena loka¹⁸. Širina loka strelnice meri 1,10 m, medtem ko je sama strelnica široka 1,05 m. Druga strelnica je na obeh straneh nižja od prve in dvignjena od tal do temena loka za 0,96 m ter 0,97 m, medtem ko meri do temena loka 1,06 m. Strelnici sta oddaljeni oziroma razporejeni med vertikalnimi linijami strelničnih odprtin na razmaku 5,28 m.

V zidu ulice sta vidni notranji, razširjeni odprtini strelnic, ki sta branilcu omogočali širok kot opazovanja skozi prsobran, ki je imel na zunanji strani 5 cm široko in 60 cm visoko režo (merska analogija po edinih štirih strelnicah za hladno orožje, najdenih v severnem koprskem obzidju na medosnih razdaljah 6,8 m, 6,8 m, 7 m in 7,4 m).

Z druge strani zidu strelnice niso vidne iz dveh razlogov. Čeprav je zid pred strelnicami že od prvega katastra iz leta 1818 (DAT, 1) brez naslonjenih objektov, je pred prvo strelnico zgrajeno starejše kamnito stopnišče. Druga je bila pred nedavnim do polovice popravljena zaradi odprave deformacij zidu (trebuha), tako da je na

¹⁸ Lok je še dovolj zaznaven.

Podoba 3

Načrt pročelja odseka obzidja z najdenimi strelnicami.

(Avtor: D. Likar, računalniška obdelava: M. Zupančič.)

Figure 3

Plan of frontal façade of the wall with the two discovered embrasures. (Author: D. Likar, computer graphics: M. Zupančič)

območju strelne line viden le ostanek nekaj cm iz zidu izstopajočega vertikalnega roba.

Zadnji znani beneški nadzornik fortifikacije, Polcenigo (Polcenigo, 1999, 269), ob ocenjevanju zunanje- ga koprškega obzidja pravi: »Ob tleh so na več mestih strelne line, skoraj povsod v primerni razdalji druga od druge.« Z odkritjem petih zaporednih strelnic v obzidju leta 2009 (štirih za hladno orožje in eno predelano v topovsko) smo ugotovili, katero razdaljo med strelnicami so leta 1700 imeli za skoraj primerno. Čeprav Polcenigo govori o strelnih linah na zunanem mestnem obzidju, naša raziskava kaže, da so bili arhitekturni elementi starega notranjega obzidja, načrtovani za hladno orožje, vzor za elemente zunanje obzidja, saj je bilo tudi zunanje zgrajeno v obdobju hladnega orožja, daleč pred beneško zasedbo mesta leta 1278.

Deloma sta za nizko višino strelnice kriva spremi- njanje tlaka in tudi usmeritev zornega polja iz visoke lege strelnice v obzidju v nižino. Vendar so bile koprške strelnice nizke tudi zaradi nižje rasti nekdanjih Kopr- čanov, o čemer pričajo tako mnogo let zazidane nizke okenske in vratne odprtine hiš, kakor tudi doslej najde- ne strelne line v Kopru in Piranu.

Strelnice so nam pri raziskavi dolgo časa delale pre- glavice, ker so bile dobro vgrajene v strukturo zidu in vidne le izjemno spretnemu poznavalcu. Poleg tega so bile dostopne le iz javne površine in v kasnejših obdo- bjih tudi že deloma predelane. Če bi bile kadar koli v svoji dolgi zgodovini predelane v kletne odprtine, ne bi bilo mogoče zanesljivo dokazati njihovega obstoja, četudi se nahajajo na mestni prelomnici med dvojimi

starimi mestnimi vrati (Pretorska vrata in Nova vrata). Prav tako smo si zastavili vprašanje, zakaj jih niso doslej prepoznali¹⁹?

Ena od strelnic ima na nasprotni strani zidu verti- kalni rob na osi predvidene odprtine, nobena pa nima drugih sledov obrisa okenske odprtine, kakršne bi mo- rali zaslediti, če je to nekoč bilo okno. Domnevo lahko zanesljivo potrdi ali ovreže le strokovno izjemno pazljivo sondiranje dveh obrisov odptin.

Sistematična raziskava najdenih strelnic s sondira- njem in tudi tistega dela zidnega niza Sabinijeve ulice, ki se skriva pod ometi ali v strukturi predelanih odpr- tin, bi lahko potrdila domnevo, da so strelnice ostale nespremenjene iz predromanskega časa. Naslonitev romanskih hiš ob obzidje v tej ulici priča, da je bilo notranje mestno obzidje takrat že opuščeno kot glavna utrd- bena linija²⁰. Vlogo nekdanje notranje obzidne li- nije so postopno prevzeli na novo zgrajeni vrtni zidovi pred obzidjem zgrajenih hiš in kasnejše stavbnih blokov.

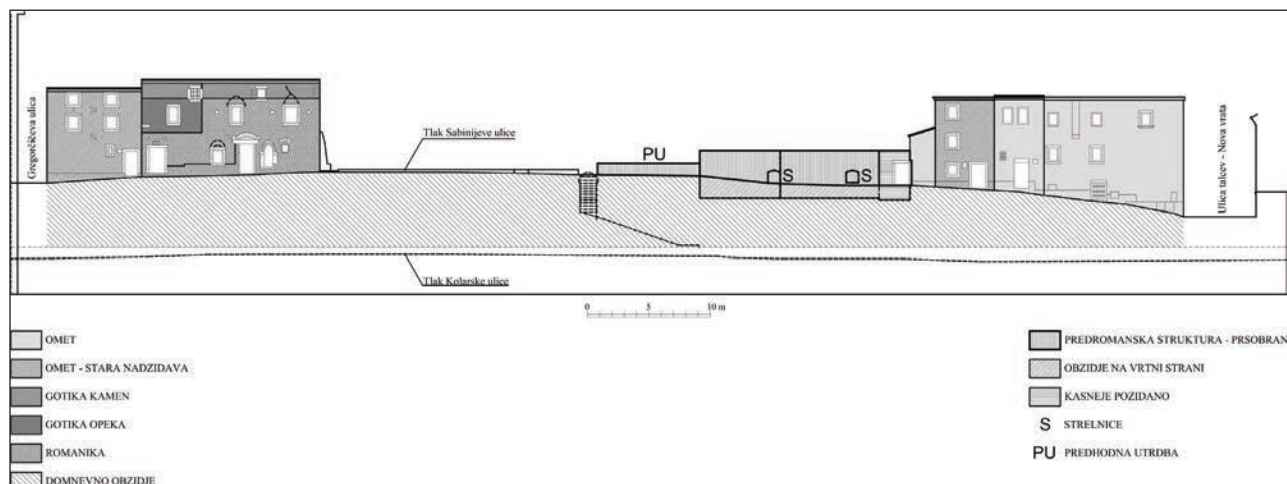
ANALIZA VIDNIH STRUKTUR ZIDOV JUŽNEGA PROČELJA SABINJEVE ULICE

Sistematično raziskovanje ulične strani, v kateri so bili z opazovanjem in meritvijo ulične fasade najdeni materialni ostanki starega obzidja, nam podajo dodatne koristne informacije za raziskavo starega obzidja.

Analizo vrste zidave opazovanih struktur pričenjamo pri ostankih Novih mestnih vrat v Ulici talcev in ji sledimo po zaporedju hiš ter vrtnih zidov od hiše Sabinijeve 2 do 12. Dolžina pročelja Sabinijeve ulice meri 92 m (pod. 4).

¹⁹ Domačini, ki so opazili loke, so bili prepričani, da so bili nekoč vrata – kljub izjemno nizki legi.

²⁰ Prav naslanjanje romanskih hiš na obzidje je dokaz opuščanja obrambne funkcije notranjega obzidja, čeprav del ohranjenih notranjih mestnih vrat iz začetka devetnajstega stoletja in pred kratkim najdena, v gotško obliko predelana prehodna utrdba, pričata, da je obzidje igralo skrito vlogo še pozno v srednji vek.

Podoba 4

Posnetek pročelja Sabinijeve ulice z analizo različnih zidnih struktur, z vrisanimi gabaritoma tal Sabinijeve ulice in Kolarske ulice ter predvidenim podzemnim ostankom obzidja.

(Avtor: D. Likar, računalniška obdelava: M. Zupančič.)

Figure 4

An architectural sketch of the Sabinijeva Street facade with the analysis of different wall structures, with drawn-in levels of pavements of Sabinijeva and Kolarska Street and presumed underground remains of the city wall.

(Author: D. Likar, computer graphics: M. Zupančič)

Tloris Novih vrat je viden na franciscejskem katastru iz leta 1818 (DAT, 1) in Stradijevem katastru iz leta 1819 (DAT, 2), medtem ko jih ni več na katastru iz leta 1912 (Kataster, 1912).

Danes so vidni le še najskromnejši ostanki teh vrat v spodnjem delu vrtnega zidu, ki je nosil obok vrat. Po ostankih in analogiji iz oblike drugih dveh koprskih vrat starega obzidja in Poljskih vrat v Piranu (ta ležijo prav tako v starem notranjem obzidju) je razvidna struktura s platenjem iz pravih klesancev, v obliki kamnitih kvadrov iz peščenjaka. Značilna struktura, vezana na zgoraj omenjene analogije, govori o najzgodnejšem izvoru struktur Sabinijeve ulice. Sledijo ometana pročelja objektov, do vrtnih zidov.

Prvi del vrtnega zidu v dolžini 2,43 m je bil porušen ob odprtju vrtnih vrat s starim kamnitim okvirjem, prinesenim od drugod, in ponovno pozidan z nepravilnimi drobnimi kamnitimi skladi ter opeko.

Sledi 8,04 m dolg zid brez znakov najnovejših posegov. Zidan je iz večjih nepravilnih kamnitih skladov, ima nedoločeno kamnito strukturo (kakršno so nekoč imenovali *opus incertum*) s tendenco vodoravnega razslojevanja. Zid s tehniko in sestavo kaže improvizacijo na hitro zgrajenega zidu. Kamni, gradbeni material, so iz različnih vrst peščenjaka, nabranega vsepovsod. V njem so tudi drobne *spolije* – prepoznavni ostanki nekdanjih zgradb iz apnenca in iz sivega istrskega ka-

mna. Seveda je bil ta zid kasneje dostikrat obnovljen in prezidan. V njem je bila najdena prva strelnica. Ker je zid zgrajen iz elementov brez posebne obdelave, ni bil iz kamnoloma in je bil narejen iz vsega, kar je bilo pri roki, ga raziskovalci koprške fortifikacije niso nikoli prepoznali kot obzidje.

Manjši del opisanega obzidja so pred kratkim fugirali z malto, zato je spremenil izgled, vendar struktura na drugi strani zidu brez malte še vedno kaže enoten videz. Drugo lice zidu, na nekdanji zunanji strani obzidja, ima videz obzidja, čeprav je kamne že močno načel čas in erozija²¹. Opisani del zidu se zaključuje v rahlem konkavnem lomu Sabinijeve ulice.

Od loma sledi 6,62 m dolg zid enake višine kot prejšnji, vendar z drugačnim izgledom zaradi prenove zidu pred nedavnim. Kjer se zid lomi, je bila najdena druga strelnica. Čeprav je struktura zidne površine še vedno enaka predhodnim, je zaradi prelaganja tistega dela, ki je visel ter bil deformiran v obliki trebuha, zunanji videz spremenjen. Zaradi popravila je obzidje tega predela deloma degradirano²².

Od zaključka visokega zidu je 8,25 m dolg ostanek ruševine hiše Sabinijeva 6 visok 1 m. Skozi nekdanjo hišo je bil speljan prečno postavljen pokrit stopnišni prehod. Danes so nekdanji prostori spremenjeni v gospodarski vrt, medtem ko stopnišni prehod še vedno služi svojemu namenu in povezuje Sabinijevu ulico s

21 Izjemno stari zidovi, ki so se do danes ohranili v mestni strukturi, so jasno mnogokrat popravljeni na vse mogoče načine. Zato omogoča ugotavljanje originalnih delov le posebna specializirana raziskava.

22 Dejansko stopnjo degradiranosti lahko ugotovimo le s specializirano raziskavo.

Podoba 5

Na franciscejskem katastru iz leta 1818 (DAT, 1 – Archivio di Stato Trieste) je še ohranjenih dvojje mestnih vrat notranjega mestnega obzidja; Nova vrata, v nadaljevanju št. parcele 698, in Pretorska vrata s št. parcel 914 in 915. Na odseku med mestnimi vrati sta na strmi geološki prelomnici vidni dve utrdbi, ki izstopata iz obzidne linije: prehodna utrdba (parcels št. 701) ter danes uničena bočna utrdba prehoda iz Gregorčičeve ulice na Mužčev trg (parcels št. 184). Raziskava podrobno obravnava segment obzidja od Novih vrat do prehoda v Gregorčičevi ulici, ker je potek obzidja na tem delu katastra razločen in dostopen na terenu. Medtem se nadaljnji del obzidja v smeri do Pretorskih vrat izgubi v zasebnem prostoru.

Načrt prikazuje Nova vrata v obliki prehodnega stolpa in stopnišča, ki je vodilo v cerkvico, zgrajena v »prvih stoletjih« (časovno gledano iz leta 1700) nad oboki mestnih vrat (Naldini, 2001, 117).

Figure 5

In the Franciscan cadastre of the year 1818 (DAT, 1 – Archivio di Stato Trieste) two gates of the inner city wall are still registered; New Gate (parcel no. 698) and Praetor gate (parcel no. 914 and 915). Along the section between the gates on a steep geological fault, two forts protruding out the defense line are visible: the passable fortification (parcel no. 701) and a no longer existing flanking fortification of the passage from the Gregorčičeva Street to the Mužčev Square (parcel no. 184). The study examines in detail the segment of the wall from the New Gate to the passageway in the Gregorčičeva Street as the course of the wall in this part is discernible in the cadastre and still accessible in the field. The portion of the wall towards the Praetor Gate is lost in the privately-owned spaces.

Kolarsko ulico, ležečo na nižjem nivoju. Struktura ostanka zidu, ki danes služi kot ograja, je enaka predhodnim. V prvem delu zidu je ob ulici ohranjena masivna klada (visoka 30 cm in dolga 1,837 m), ki je nekoč služila kot podboj vhoda v stolpasti del hiše.

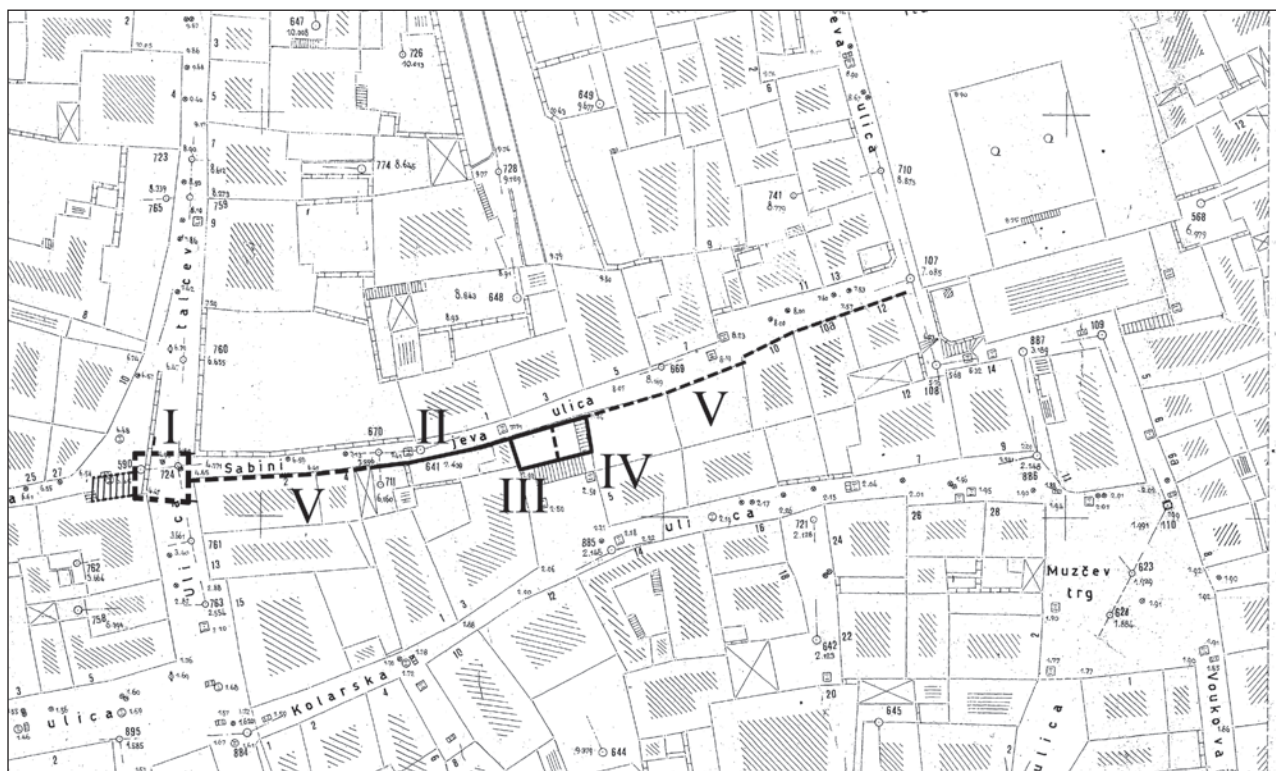
Od nekdanje stavbe Sabinijeva 6 sta ohranjeni dve podobi južnega pročelja. Prva je grafična upodobitev iz leta 1906, druga pa fotografija iste fasade iz leta 1964, leto pred porušitvijo objekta. Ker smo v upodobitvi gotoske hiše prepoznali tri fortifikacijske elemente: visok vhod, dostopno klančino in leseni gank, nameščen za obrambo vhoda, smo pričeli z natančnim raziskovanjem ostankov nekdanjega objekta z meritvijo ohranjenega, in pri tem našli obzidje z mersko analizo. To je povzročilo novo podrobno preliminarno raziskavo hipoteze o najdbi ostankov starega notranjega mestnega obzidja Kopra, ki jo tu predstavljamo.

Ograjni zid – ostanki nekdanje hiše Sabinijeva – 6 se zaključijo v vhodu na stopnišče. Prehod na stopnišče je širok 1,5 m.

V nadaljevanju sledi 21 m nizkega betonskega zidca, ki ograjuje vrtove. Kjer je danes vrt, je bila nekoč najprej hiša, nato zid dvorišča, na koncu pa druga hiša. Pod današnjim betonskim zidcem se predvidoma skriva cela višina obzidja, saj je bila nad zidcem le zidna krona obzidja ali prsobran. Današnji vrtovi so nasutje rodovitne zemlje na stare ruševine hiš.

Južno stranico Sabinijeve ulice zaključujejo v nadaljevanju tri hiše: Sabinijeva 10 (dolga 9,61 m), 10a (dolga 4,83 m) in 12 (dolga 7,71 m).

Prva hiša je dvonadstropna. Je že večinoma brez ometa in kaže na prvi pogled značilno romansko zidavo z ostanki romanskih členov, deloma prikritih pod ometom. Pozorna analiza razkrije, da je bil spodnji del

Podoba 5a

Situacijski načrt raziskanega območja

I. Predvidena lega porušenih mestnih vrat imenovanih »Nova vrata«, II. Ostanki obzidja, III. Ostanki stolpa, IV. Ostanki utrjenega prehoda, V. obzidje skrito v zidovih hiš, vrtnih in dvoriščnih škarp.

Figure 5a

Situational map of the studied area

I. Presumed location of the demolished city gate called "New Gate"; II. City wall remains, III. Wall tower remains, IV. Fortified passageway remains, V. City wall hidden within house walls and garden and courtyard scarps.

hiše некоč del obzidja, o čemer priča zid, izmaknjen iz pročelja nekaj centimetrov, in njegovo nadaljevanje v sosednjem objektu.

Vendar je ta struktura zidave povsem drugačna od predhodno obravnavanih struktur, če izvememo Nova mestna vrata. Stavba je zidana iz sivega istrskega peščenjaka, iz pravih kamnitih kvadrov ter v pravih skladih.

Hiša Sabinijska 10a je v pritličju zgrajena z enako strukturo zidu kot predhodna. Tudi v tem zidu so vidni sledovi romanskih stavbnih členov, kot so npr. deli obrob vratne odprtine. Romanska struktura zidu v pritličju je visoka 3,53 m. V nadstropju je hišna struktura gotska, zgrajena iz ozkih opek in drugih gotskih elementov. Pod venci je vidna tudi zanimiva poslikava.

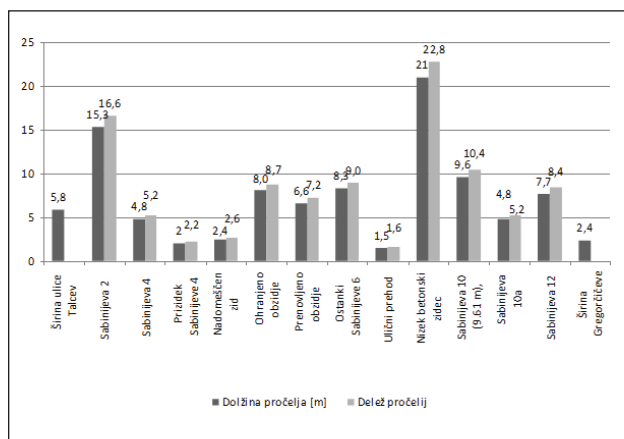
Sabinijska 12 je ometana in močno predelana, vendar so v njenem nadstropju vidni drobni, a izjemno kakovostni kamnoseški ostanki beneške gotike – *gotika fiorita*. V severni fasadi je viden sklepnik gotskega okna, na južni fasadi pa bogato okrašena okenska polica.

Povzetek analize vidnih struktur zidov južnega pročelja Sabinijske ulice

Na začetku raziskave različne strukture zidov v pročeljih Sabinijske ulice niso kazale povezave v predvidenem pasu obzidja. Opazovanje obzidij v Kopru, Piranu in drugje po Istri priča, da je lahko geometrijsko pravilna struktura zidu (iz pravih kamnitih kvadrov), zidana iz sivega istrskega peščenjaka v poravnanih skladih, zelo stara, ali tista, ki jo prepoznamo kot značilno romansko, in je glede na prvo zelo pozna.

Tudi zunanje koprsko obzidje je zidano iz pravih kvadrov. V Sabinijski ulici povzroča dodatno zmedo pri značilni zidavi struktur zidov še gotska struktura, ki si lahko prilasti pravilno romansko zidavo ali ima nepravilno zidavo iz neobdelanih lomljencev, zidanih v plasteh, oz. uporablja opečno zidavo v kombinaciji z ostalima dvema.

Pri raziskavi ostankov prehodne utrdbe nekdanje hiše Sabinijska 6 so bile odkrite tri osnovne strukture: zid, vezan na obzidje, iz obzidja izstopajoči bočni steni ter stena stopnišča. Vse so iz nepravilne strukture. Čelni zid je iz pravilne zidave romanskega izvora, obložen pred njim z nedvomno nepravilno gotsko strukturo, ki

Graf 1

Diagram prikazuje razmerja dolžin različnih zidnih struktur pročelij južne stranice Sabinijske ulice. Skupaj s pročeljem ulice in prerezom obzidja omogoča pregled količin še neraziskanih struktur površin pod ometi in potencialnih ostankov trupa obzidja pod nasutji pred njim.

(Avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda.)

Diagram 1

The diagram represents the ratios of the lengths of different wall structures of the façades of the southern side of the Sabinijska Street. Combined with the façade of the street and the cross-section of the wall it gives an overview of the so far still unresearched structures under plasters and potential remains of the body of the city wall under the land-fill in front of it. (Author: D. Likar, computer graphics: D. Kenda.)

bi jo pripisali kasnejšim obdobjem, če ne bi hiše porušili leta 1965, v nedvomno gotski obliki, vidni na zadnji fotografiji leta 1964, tik pred rušitvijo²³.

Sabinijska ulica ima tudi tri strukture: pravilno starejšo zidavo, nepravilno zidavo starega mestnega obzidja in ponovno pravilno novejšo pozidavo. Dilema različnih zidanih struktur ulice predvidenega obzidnega pasu bo lahko dokončno razčistila le nadaljnja multidisciplinarna raziskava.

DATIRANJE OBZIDNIH OSTANKOV

Nasploh je o notranjem koprskem mestnem obzidju malo znanega, saj je obstajalo le nekaj domnev o njem, in zato izjemno skromni viri. Še skromnejši so viri, ki domnevajo, kdaj naj bi nastalo. Prav tako ni znano, kdaj je bilo zgrajeno zunanje koprsko obzidje, čeprav o tem obstajajo bogati arhivski viri.

E. Smole postavi premik drugega notranjega mestnega obzidja v leto 555, izgradnjo zunanjega obzidja, ki je

bilo postavljeno na rob skalnatega otoka, pa v čas vladave oglejskih patriarhov v Kopru (Smole, 1957, 26).

G. Caprin je zapisal, da je Koper takrat, ko je prišel v patriarhovo sužnost, zaradi potrebe po večjem prostoru, uničil sveta vrata in obstoječe obzidje, ki ga je obdajalo iz časa bizantinske vladave (Caprin, 1905, 99; Bernik, 1968, 16).

M. Guček predstavi Smoletovo domnevo o poteku nekdanjega poznoantičnega ali zgodnjesevnoantičnega obzidja, locira ga na mestno prelomnico, ter pri tem poudari, da do danes, žal, še niso bili najdeni kaki materialni ostanki tega obzidja (Guček, 2000, 23–24).

V našem prispevku z novimi dejstvi in spoznanji predstavljamo prav najdbo obzidja, za katerega M. Guček pravi, da zanj, žal, še niso bili najdeni kaki materialni ostanki.

R. Cunja na osnovi arheološke najdbe ovalne okrasne plošče, okrašene s klinastim vrezom, domneva, da ta »verjetno izpričuje vojaško prisotnost na Otoku na prelomu 4. v 5. stoletje in kaže na začetek naraščanja strateško-obrambnega pomena Otoka za naselitev v nemirnih časih preseljevanja ljudstev« (Cunja, 1996, 130). Tudi ta domneva se posredno nanaša na staro notranje mestno obzidje Kopra.

Z rezultati raziskave tako ne moremo zavreči hipoteze o obstoju ostankov obzidja na mestni prelomnici.

Datiranje notranjega obzidja torej temelji na dveh stratigrafsko-tipoloških dejstvih (obzidje ima dele, ki so starejši od romanskih arhitekturnih elementov in na drugem mestu se nanj naslanjajo romanske stavbe) in *argumentum ex silentio* v pisnih virih (obzidje v svoji funkciji l. 1278 ne obstaja več). Kdaj natančneje pa je bilo to obzidje zgrajeno, kakšnega tipa je bilo v posameznih obdobjih in kako se je spreminjalo pa lahko ob sedanjem stanju raziskav zgolj domnevamo.

Merodajno sodbo o domnevi bo lahko podala le interdisciplinarna raziskava in arheološka raziskava podzemlja.

Analiza vidnih struktur materialnih najdb elementov utrjevanja kaže izraziti značilnosti dveh obdobj.

Prva značilnost so konstrukcije zidov obzidja, narejene v naglici (brez podpore organizirane gradnje /kamnolomi, prefabricirani elementi/). Taka struktura med pravilno starejšo in pravilno novejšo kaže na značilnost poznoantičnega obdobja, natančneje na dogajanje v času presenečenj, ko je bilo iz daljšega obdobja neuporabe utrdbenih sistemov potrebno nenadno preiti v ponovno uporabo obzidij. Tovrstne strukture opisuje Mate Suić v poglavju Inovacije pozne antike (Suić, 1976, 227–251).

Druga značilnost najdenih struktur kaže in pripoveduje o široko organizirani sistemsko urejeni gradnji utrdb. Ta je že značilen za obdobje urejenih in do neke

23 Stara obloga, vidna na terenu v ohranjenem delu zidu, kaže na to, da ruševine niso dodatno oblagali z izravnalnim zidom.

mere stabiliziranih družb. To je v Istri lahko antično ali obdobje zgodnjega srednjega veka pod bizantinsko oblastjo (538–778).

Zanesljivi so rezultati raziskave na nedvomnem odkrivanju elementov fortifikacije z meritvami in njihovem prepoznavanju s primerjavo utrdbene arhitekturne tipologije. Avtor raziskave postopno izdeluje osebno zbirko fortifikacijske arhitekture (primer te zbirke je npr. *Ilustracija 3*, in (Likar, 2009, sl. 4, sl. 5, sl. 6, sl. 8, sl. 9 in sl. 10). Vendar je potrebno upoštevati, da so se do danes deloma ohranile gradbene strukture v tako dolgih obdobjih le zaradi kontinuitete življenja. To pa pomeni tudi nenehno vzdrževanje z dodajanjem novih delov in spreminjanje ohranjenih utrdbenih elementov.

Za uvrščanje najdbe v poznoantično obdobje so poleg sledi samih značilnih stavbarskih struktur pomembni tudi dodatni argumenti domneve, ki jih bomo prikazali v nadaljevanju²⁴.

V najsodobnejšem pregledu Istrske zgodovine R. Matijašič za obdobje pozne antike (med III. in V. stol.) pravi, da je slabše poznano, ker v tem obdobju v Istri ni bilo pomembnejših dogajanj, ki bi v zgodovini za beležili stare vire (Matijašič, 2009, 105). Prav tako M. Budicin za zgodnji srednji vek (538–1060) in za obdobje pod bizantinsko oblastjo (538–778) poudari, da to obdobje v Istri, za razliko od rimskega obdobja in kasnejših časov, določa pomanjkanje pisanih virov in materialnih dokazov.

Splošno pomanjkanje virov in materialnih dokazov v Istri iz obdobja pozne antike do konca bizantinske prevlade se v Kopru še bolj zaostri.

Matijašič v razpravi o rimskih municipijih v Istri *Aegidi* in *Nezakciju*, ki ju Plinij imenuje in označi kot *oppidum civium Romanorum*, *Aegido* jasno poveže z *Lustinopolisom*, *Caprisom* in danes Koprom. Hkrati pravi, da do danes ni ugotovljeno, kje se je nahajala antična Aegida. Nastanek naselja na otoku postavi v pozno antiko, ki je v srednjem veku preraslo v današnjo zgodovinsko jedro Kopra. Tezo pojasni s pomanjkanjem antičnih najdb na otoku, kjer razen številnih antičnih napisov in arheoloških najdb predmetov po celem širšem področju Kopra ni sledov rimskega urbanizma ali drugih gradbenih elementov večjega obsega, tako da se o tem nič ne ve (Matijašič, 2009, 132 in 133)²⁵.

Drugi pregled Istrske zgodovine, umetnosti in kulture (Alberi, 2006), začne z zgodovino Kopra v IV. stoletju in nastanek naselja najprej opiše vsebinsko v istem smislu kot Matijašič in takoj zatem doda: »*Trenutno se*

domneva, da je v prazgodovinskem obdobju bil na otoku sedež kaštelirja, ker njegova otoška situacija podpira idejo o tej verjetni namestitvi« (Alberi, 2006, 427)²⁶.

Kljub razmeroma skromnim arheološkim dokazom se zdi, da že zaradi geografske lege otočka med glavnimi rimskimi naselji obalne Istre in na podlagi urbanističnega razmisleka na osnovi znanih zgodovinskih dejstev lahko razmišljamo o kontinuiteti poselitve iz prazgodovine.

Koper leži med tremi rimskimi kolonijami blizu kolonije *Tergeste* (Trst - kolonija od približno 54 p. n. š.). Jedru današnjega Kopra sledi kolonija *Parentium* (Poreč - naselje rimskih državljanov od sredine I. st. p. n. š., kolonija od pribl. 20 let I. st.) njemu pa *Pola* (Pulj - kolonija od pribl. 46. p. n. š.).

Pulju, ležečemu na dnu istrskega polotoka, sledi naselje v njeni bližini *Nesactium* (ta je dosegel le status naselja rimskih državljanov), *Nezakciju* sledi *Tersactica* (Reka), ki istrski polotok geografsko in prometno poveže v zanko s cestno povezavo do Trsta. *Nesactium* in *Aegida* nista dosegla statusa rimske kolonije, temveč le municipalno samoupravno stopnjo naselja rimskih državljanov v t.i. *oppidum civium Romanorum* (Matijašič, 2009, 98).

Če sedaj primerjamo, koliko je meril nekdanji otok Koper in koliko sta merili bližnji rimski koloniji *Parentium* in *Pola* ter nekaj ostalih rimskih zasnov zaradi boljše primerjave, ugotovimo, da mere velikosti otoka, na katerem je sedanji Koper, precej presegajo velikost zasnov rimskih naselij (kolonij).

Nekdanji otok Kopra je meril približno 1.100 m x 700 m. Velikost antičnega naselja Pulj je bila 500 m x 450 m. Antični otok Poreč je meril približno 450 m x 250 m (rekonstruirani tloris mesta glej: Suić, 1976, 130; Perossa 1998, 50; Matijašič, 2009, 95).

Tudi druge antične urbanistične zasnove v okolici merijo precej manj kot površina otoka Koper: *Iader* (Zadar) meri le 600 m x 300 m, *Emona* približno 450 m x 520 m in Dioklecianova palača v Splitu²⁷ približno 140 m x 180 m.

Na koprski otok bi tako spravili dobre tri antične Pole, skoraj sedem Parentium-ov, štiri Zadre, dobre tri Emone ali trideset Dioklecianovih palač, pa tudi 616 rimskih hiš dimenzije 25 m x 50 m.

Premislek z urbanističnega vidika o koprskem otoku v antiki nam jasno pokaže, da take skoraj idealne »urbanistične« površine (dovolj velik, idealne reliefne oblike za poselitve, varen – obdan z morjem in primerno

24 Ob nadaljnjih raziskavah na območju obzidja je potrebna velika previdnost, saj rob visoke terase v položaju mesta predstavlja posebno ugodno mesto za organiziranje obrambe prvotne in kasnejših poselitve. Današnji vrtovi pa so urejeni na visokih nasutih (visoke za celotne višina trupa obzidja) ruševin nekdanjih hiš zgrajenih pred obzidjem. V tem delu lahko predvidevamo prepletanje obzidij iz različnih obdobj mestne zgodovine.

25 Dejansko so posamična izkopavanja v Kopru v zadnjem desetletju našla dovolj gradiva, da lahko govorimo o poselitvi otoka že v antiki. Pričakujemo objave neobjavljenih poročil.

26 »*Ora si propende a credere che in epoca preistorica l'isola fosse stata sede di un castelliere in quanto la sua situazione isolana favorisce l'idea di questo probabile insediamento*«.

27 Dobro primerjavo razmerij antičnih zasnov nam podaja tudi znamenita cesarska palača, v kateri se je kasneje razvilo srednjeveško jedro.

oddaljen od kopna, geografsko strateško umeščen, ugoden kot varno pristanišče v zalivu, kjer lahko najdemo zavetje pred vsemi nevšečnostmi in predvsem prostor ob ustju reke, ki obvladuje ugoden prehod iz morja v notranjost dežele skozi skoraj neprehodno geološko steno) Rimljani ne bi spregledali in relativno blizu zgradili svoje kolonije *Tergeste*, če ta ne bi bila že zasedena.

Taka situacija jasno kaže na obstoj starejše naselbine na otoku s prevladujočim avtohtonim prebivalstvom z lastno kulturo in avtohtono tradicijo. V taka naselja so se rimski državljani naselili v manjšem obsegu. Tovrstna naselja so postala municipiji, imenovani *oppidum civium Romanorum*.

Rimljani so avtohtonemu prebivalstvu osvojenih področij pustili tradicionalno strukturo in kulturo v meri, ki ni bila motnja funkcioniranju rimske oblasti. Če so formalno in vsebinsko priznali rimsko oblast, so pokorjene skupnosti nadaljevale življenje na ustaljen tradicionalni način, s svojimi običaji, verovanjem, svojim gospodarstvom in notranjimi družbenimi odnosi (Matijašič, 2009, 93).

V takem odnosu med kolonizatorji in staroselci, so le-ti živeli po svojem ustaljenem načinu v municipijih bolj ali manj blizu nove rimske kolonije. Ti dve kulturi sta dolgo časa lahko živeli druga ob drugi.

Pomemben dodaten argument domneve za uvrstitev najdbe, bolj kot v zgodnji srednji vek med pozno antiko, je že sama naravna lega in oblika Istrskega otoka in kontinuiteta pomorskega načina življenja.

Otok nudi poselitvi ugodnejše pogoje v primerjavi z višinskimi utrjenimi naselji, eno od najvarnejših oblik ob ugodni dostopnosti.

Po trditvah zgodovinarjev antike so bila mesta na otokih ali polotokih ob morju posebno dobro zaščiteni, ker je nevarnost pretila predvsem od kopenskih narodov, ki dotlej niso imeli izkušenj vojskovanja na morju. Zato so obalna mesta ob Jadranskem morju lahko še dolgo vzdrževala medsebojne povezave v mediteranu. S tem je antična »pomorska« civilizacija propadla mnogo kasneje od onih na kopnem.

(Matijašič, 2009, 147).

Prav tako kot specialisti za antiko tudi zgodovinarji zgodnjega srednjega veka poudarjajo kontinuiteto rimske province *Venetia et Histria*, ki je služila v začetku kot jez pred prodori barbarov. Po propadu Rimskega cesarstva je provinca ohranila ukoreninjene tradicije, bogato in raznoliko kulturno dediščino in urbano, pravno in civilno rimsko dediščino v skoraj vseh priobalnih mestih Istre in otokov (med katerimi je večkrat naštet tudi Koper) in jih v prihodnjih stoletjih prenesla v srednji vek.

Pri tem zgodovinarji poudarjajo velik pomen priobalnih krajev v Istri pri nastanku naselij zaradi vse večje pritiska selitve ljudstev in nevarnosti pred barbari ter privlačnost dobro branjenih primorskih mest v katera so se zatekali prebivalci iz manj varnih krajev (tako bližnje okolice iz odprtih poselitve podeželja kot npr. iz *Villae rusticae*, kot tudi od daleč npr. pribežniki iz Panonije in

Norika, ki so sledili umikajoči rimski vojski pred barbari (Budicin, 2009, 155, 156).

DISKUSIJA

Izhodiščne hipoteze prispevka, da se v južni stranici Sabinijeve ulice in njenih opornih zidovih med njo in nižje ležečo Kolarsko ulico skrivajo znaki starega notranjega kopskega mestnega obzidja, tako ne moremo zavreči.

Rezultati arhitekturnih meritev ulične fasade Sabinijeve ulice, njenih vzdolžnih in prečnih prereзов, meritev stopnišnega uličnega prehoda med Kolarsko in Sabinijevo ulico ter mersko analizo arhitekturnih konstrukcij ulice, podpirajo ugotovitev značilnosti fortifikacijske arhitekture. V merah in geometrijskih oblikah tridimenzionalne govorice arhitekture zelo natančno prepoznamo trup in krono obzidja z obrambnim hodnikom, ki sovпада s prečnim prereзом Sabinijeve ulice.

Z mersko analizo lahko presenetljivo natančno sledimo obzidje od ulice Talcev, nad katero je bil nekoč prehodni stolp mestnih vrat, do drugega stolpa ob boku nekdanjega utrjenega prehoda med ulicama. Zatem se talna linija obzidja nadaljuje pod zemljo do hiše Sabinijeva 10. V tej hiši do zaključka ulice lahko sledimo obzidje ali njegove ostanke v pritličjih objektov do Gregorčičeve ulice. Od tu do Pretorskih mestnih vrat zaradi stoletnega prezidavanja hiš tega mestnega predela ni več mogoče slediti.

Leta 2000 se je s podrobnejšim iskanjem morebitnega poteka notranjega kopskega obzidja edina ukvarjala Gučkova (Guček, 2000). Rezultati najdb pozitivno podpirajo njene domneve.

Medtem ko merska analiza natančno potrjuje vidni del geometrijskega modela notranjega obzidja v glavnih oblikah in konstrukcijah fortifikacijske strukture, je raziskovalni rezultat omejen v analizi vidnih struktur, strelnic in datiranju. Potrditev analize vidnih struktur obzidja v Sabinijevi ulici zahtevajo potrditev rezultatov z arheološkimi raziskavami podzemnih delov in najdbami, ki bi lahko zanesljivo datirale strukture zidov in njihove razvojne faze; posebej še, ker starejših oblik struktur zidov obzidij značilnih za lokalno arhitekturo na obali ne poznamo. Dokaz za najdbo strelnic lahko zanesljivo potrdi le strokovno sondiranje z odstranitvijo zazidanega dela strelnic in vpogledom danes nevidnih delov. Čeprav so mere danes vidnih arhitekturnih oblik obzidja zanesljive in preverljive, je njihova omejitev v morebitnih podzemnih strukturah, saj deli najdenega obzidja dopuščajo različne tipe obzidij (npr. vertikalno v enem delu ali stopničasto obzidje,...).

Nepričakovane ugotovitve so strogo preverjena najdba strelnic velike verjetnosti v Sabinijevi ulici in natančno ujemanja mer obalnih ostankov fortifikacije med Piranom in Kopro. Navidežno nasprotujoče si rezultate meritev arhitekturne fortifikacijske tipologije bi lahko pričakovali zaradi različne starosti med notra-

njimi in zunanji obzidji mesta, tako v Piranu kot tudi Kopru, vendar z meritvami preverjene oblike kažejo kontinuiteto v ponavljanju zasnov in spremembe zgolj v prilagajanju obzidij spremembam tehnologije orožij in napadalnih tehnik.

Odkrivanja ostankov notranjega mestnega starega obzidja v Kopru z neivazivno preventivno raziskovalno metodo podaja mestu nove arhitekturno redke informacije za interdisciplinarno delo. Aplikativna uporabnost ugotovitev omogoča tudi izhodišče za gospodarno izvedbo preventivne arheologije.

Hkrati prikazuje v starem mestnem jedru Kopra preventivno področje v osi Sabinijeve ulice med ulico Talcev in Marušičevo ulico, v katerem se nahajajo ključne informacije in materialni ostanki dediščine, pomembne za zgodovinski in sodobni razvoj mesta in naše dežele.

Preliminarna raziskava stavbnega bloka na območju med Sabinijevo ulico, Kolarsko ulico, Ulico talcev (na kateri so bila Nova vrata) in Gregorčičevo ulico je pokazala, da je ta mestni predel pomembnejši, kot smo

predvidevali ob začetku raziskave. Pravzaprav raziskava kaže, da lahko na tem predelu dobro izvedena neivazivna, načrtna in sistematična raziskava razkrije ključne informacije razvoja, ki lahko podajo odgovore o najpomembnejših obdobjih razvoja Kopra, Pirana in Istre. Če izgubimo to srečno okoliščino, da so se na relativno ozkem in koncentriranem prostoru skozi bistvena zgodovinska obdobja ohranili izjemni ostanki, bo ključen del dokazov, ki jih iščejo generacije raziskovalcev, za vedno izginil.

ZAHVALA

Zahvaljujem se za prijazno interdisciplinarno sodelovanje Petru Fistru in Ljubu Lahu (arhitektura), Andreju Pleterskemu in Benjaminu Štularju (arheologija), Darji Mihelič (zgodovina).

Zahvaljujem se družini Novak, da mi je omogočila ogled obzidja iz zasebne strani in prebivalcem Sabinijeve ulice za potrpežljivost pri meritvi njihovih pročelij.

DISCOVERY OF THE REMAINS OF THE OLD INNER CITY WALL OF KOPER

Darko LIKAR

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, SI-1000, Ljubljana, Zoisova 12
e-mail: darko.likar@arh.uni-lj.si

SUMMARY

Upon researching the outer city wall of Koper we came across some evidence of the old inner city wall, of which very little was known before besides Kandler's hypothesis about the existence of three city walls of Koper from 1858 (Žitko, 2008, 119) and Smole's variant of this hypothesis from 1957 (Smole, 1957).

In the translation of bishop Naldini's Ecclesiastical chorography from year 1700 we found descriptions of churches above the arches of the old city gates. This historic source confirmed our indices and provided a robust baseline evidence that remnants of the three gates are actually old city gates.

This was followed by a study of seven churches above city gates in Koper, of which three are still recognizable from the remains, and one above the Field Gate in Piran, which is the only fully preserved one of all currently known churches above city gates in Istria.

In this study we were able to indicate a rough course of the inner city wall between the seven city gates and managed to roughly reconstruct their architectural appearance based on an analogy with the Field Gate in Piran and scarce remains in Koper.

This study has opened new possibilities for discovery of hidden material remnants of the fortification.

At the section between the Praetor Gate and the (old) New Gate is a passageway with ramp and staircase between two streets located on different height levels and the remains of a building, demolished in 1965, which the staircase went through.

There are two depictions of the passable building from years 1906 and 1964 that together show two development stages of building. There were three evident elements of a passable fortification identified on the depictions: high entrance to the building, ramp access and finally, defensive design of the wooden balcony. Because of these indications we continued to study the conserved remains with field measurements.

Dimensional analysis of the architectural image has shown two things: the remains of walls above the street pavement are actually the remains of a wall parapet and underground in the garden scarps there are remains of the

wall itself; the remnants of the former building, leaning on the remnants of a wall tower, was a passable fortification through the old city wall.

Recognizable Gothic and Romanesque structures in the fort are leaning on the older pre-Romanesque remnants of the wall and the tower.

Upon discovery of the wall in conjunction with an old pre-Romanesque structure using dimensional analysis, we focused on the detailed systematic study of visible masonry structures of the Sabinijeva Street with the intent to further locate the remains of the old inner city wall.

The results presented in this paper provide new information about the inner city wall that are important for further studies about the little-known early periods and layers of history of the city.

The study is extremely important as a starting point for further interdisciplinary research as it uncovers previously hidden material remains of the old Koper city wall. Study of the visible part of the remnant structure confirms the assumption about the age of the wall, therefore a rare record of the history of the transition from Late Antiquity to the Middle Ages - or the period of migration of peoples to the Apennine peninsula - was uncovered in the Sabinijeva Street.

Keywords: old city wall of Koper, city wall material remains, second city wall, Koper
VIRI IN LITERATURA

ASV, 1 – ASV, Fondo »Senato Mar«, b. 223, dis. 1. Fino, G.: Načrt Kopra (1619).

DAT, 1 – Državni arhiv v trstu (DAT). Franciscejski kataster (1818).

DAT, 2 – DAT, Strada, L. (1819). Mapa della citta di Capodistria, kataster mesta.

Alberi, D. (2006): *Istria, storia, arte, cultura*. Trieste, LINT Editoriale s.r.l., 427.

Bernik, S. (1968): *Koper Izola Piran*, Organizem slovenskih obmorskih mest. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Bernik, S. (2000): *Urbanizem v gotiki, Kopra, Izole in Pirana*. V: Diocesis Justinopolitana. Spomeniki gotske umetnosti na območju kopske škofije. Koper, Pokrajinski muzej, 38–51.

Budicin, M. (1998): *Aspeti storico-urbani nell'Istia Veneta*, N. 16. Rovigno, Centro di ricerche storiche.

Budicin, M. (2009): *Srednji vijek, I. Rani srednji vek*. V: Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku, Collana degli Atti – br.30. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja – Rovinj, 153–206.

Caprin, G. (1905): *L'Istria Nobilissima*, Parte I. Trieste, SCHIMPFF Editrice.

Cunja, R. (1996): *Poznorimski in Zgodnjesrednjeveški Koper*. Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986–1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Darovec, D. (1999): *Stari krajepisi Istre*. Koper, Knjižnica Annales Majora, 267–282.

Darovec, D. (2001): Paolo Naldini: *Cerkveni krajepisi ali opis mesta in škofije Justinopolis, Ljudsko Koper*. Koper, Založba Annales.

Guček, M. (2000): *Anonimna arhitektura v prenovi Kopra*. Koper, Knjižnica Annales Majora.

Ivetic, E. (2009a): *Srednji vijek, II. Komune i fevdi*. V: Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku, Collana degli Atti – br.30. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja – Rovinj, 207–300.

Ivetic, E. (2009b): *Između Republike i Carstva*. V: Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku, Collana degli Atti – br.30. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja – Rovinj, 301–426.

Kataster Kopra (1912): *Katastrski načrt mesta*. Foto-povečava načrta M 1:1000. Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.

Likar, D. (2009 A): *Arhitekturni postinformacijski sistem*. Ljubljana, UVL, Fakulteta za arhitekturo.

Likar, D. (2009 B): *Arhitektura in razvoj obeh kopskih obzidij*. Annales, 19, 2009, 2. Koper, Založba Annales, 313–340.

Likar, D. (2010): Arhitektura cerkva nad mestnimi vrati notranjega kopskega obzidja in oratorij sv. Jakoba nad Poljskimi vrati v Piranu. Annales, 20, 2010, 2. Koper, Založba Annales, 277–300.

Manzuoli, N. (1831): *Nuova descrizione dell'Istria*. AT, III, 168–208. V: Darovec, D. (1999): *Stari krajepisi Istre*. Koper, Knjižnica Annales Majora, 131.

Margetić, L. (1993): *Statut kopskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668*. Koper, Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj.

Matijašić, R. (2009): *Rimsko doba*. V: Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku, Collana degli Atti – br.30. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja – Rovinj, 71–152.

Perossa, M. (1998): *Kontinuiteta v stanovanjski arhitekturi Istre*, Knjižica Annales 17, Koper, Zgodovinsko društvo za južno primorsko – Znanstvenoraziskovalno središče Koper.

Polcenigo, G. B. (1999): *Poročilo z dne 22. oktobra 1701 o stanju in potrebah Kopra*. V:

Simič, S. S. (2002): *Koper na robovih stoletij* (Kopr-ske razglednice). Koper, Sirart.

Smole, E. (1957): *Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad*. Ljubljana, Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino V/1, 26–38.

Suić, M. (1976): *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, Inštitut za arheologiju sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber.

Štefanec, S. [et al.] (2000): *Dioecesis Justinopolitana*, Spomeniki gotske umetnosti na območju kopr-ske škofije. Koper, Pokrajinski muzej.

Venturini D. (1906): *Guida storica di Capodistria*. Capodistria, Editore Benedeto Lonzar.

Zadnikar, M. et al. (1967): *Koper*. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SRS, 70.

Žitko, S. (1989): *Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619*. Ljubljana, Kronika časopisa za slovensko krajevno zgodovino 37, 37–45.

Žitko, S. (2000): *Kopr-ska škofija in njeno ozemlje ob koncu srednjega veka*, V: *Diocesis Justinopolitana*. Spomeniki gotske umetnosti na območju kopr-ske škofije. Koper, Pokrajinski muzej, 13–26.

Žitko, S. (2008): *Pietro Kandler e le antichità di Capodistria*. V: *ACTA HISTORICA ADRIATICA II.*, L'Istria e Pietro Kandler: Storico, archeologo, erudito. Pirano. Società di storici e geografici Pirano, 115 – 122.

original scientific article
received: 2010-11-12

UDC 811.163.42'28'373(497.571)Vodice)

ISTROROMANIAN LOANWORDS IN THE DICTIONARY SECTION OF RIBARIĆ'S STUDY ON ISTRIAN DIALECTS

Goran FILIPI

University of Primorska, Science and Research Center, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: goran.filipi@zrs.upr.si

ABSTRACT

The article discusses particular words in the speech spoken in Vodice, which were presumed by Josip Ribarić to have a Romanian origin, while the introduction contains a list of all references to Istroromanian and(or) Istroromans in Ribarić's study.

Ribarić determined 14 forms as Romanian: bâta, birikâta, cûma (in Krnica), degečkâti, glindûra, mugàra, petrikâti (patrukâti in Korleviçi), Poropât, pûca, stîpîa, sùgati, şûrla (if associated with frûla), tîzjâk, žinžîre.

Keywords: Istroromanian, dialectology, etimology, lexicology, Istria

ISTROROMUNSKÉ SPOSOJENKE V SLOVARSKEM DELU RIBARIĆEVE ŠTUDIJE O ISTRSKIH DIJALEKTIH

IZVLEČEK

V članku je obdelan del leksike vodiškega govora (Vodice v Istri), za katero Josip Ribarić domneva, da so prevzete iz istroromunskih govorov. V članku najdemo vse navedbe o Istroromunih in/ali istroromunščini v Ribarićeve knjigi. Ribarić meni, da ima 14 čakavskih besed istroromunski koren: bâta, birikâta, cûma (v Krnici), degečkâti, glindûra, mugàra, petrikâti (patrukâti v Korleviçih), Poropât, pûca, stîpîa, sùgati, şûrla (če je v zvezi s frûla), tîzjâk, žinžîre.

Ključne besede: istroromunščina, dialektologija, etimologija, leksikologija, Istra

The words from Ribarić's dictionary are presented along with his explanations, it has to be noted, however, that we occasionally left out a part of the explanation that is not relevant to this discussion. All forms have been processed lexicologically, lexicographically and etimologically by comparing them to Istroromanian words that are similar in sound and meaning. The structure of Ir. *paralells* was drawn from our own findings based on questionnaires employed between 1991 and 2001 in Žejane, Šušnjevića, Nova Vas, Jasenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli and Kostrčan (published in 2002 in IrLA¹) and other Istroromanian repertoires. All Ribarić's forms were consistently compared to related words from Chakavian idioms of Istria and Dalmatia, which we either recorded on the field by ourselves or found in relevant literature at our disposal. We would like to emphasise that it is sometimes difficult to establish whether an individual word entered into Istrian speech from the Istroromanian or the Istrian Chakavian settlers borrowed it from the Vlachs in the Balkans before emigrating to Istria.

To record Istroromanian forms in the field we used a unique system of graphical characters, which was first used in the IrLA, but it can also be used to record Ir. or Chak. speeches – it is an adapted version of Croatian Latin alphabet with additional graphemes for phones which are not known to Standard Croatian, we have to note that *lj* and *nj* are not written as they are in Croatian. These are the special characters:

- ǎ – open-mid back rounded husky vowel a
 - ɛ – strongly open e
 - ə – semitone, which can be heard between v and r in the Croatian word *vrt*, corresponds to the Romanian ă
 - ə̇ – Romanian î/â (only in forms from Rudna Glava)
 - č̇ – strongly softened č
 - ṧ – softened š
 - š̈ – strongly softened š
 - ž̇ – softened ž
 - ž̈ – strongly softened ž
 - ż – the first sound in Ital. *zelo*
 - ǧ – a sound between the Croatian *dž* and *d*
 - đ̇ – strongly softened đ
 - ɣ – strongly aspirated fricative, like in the Spanish word *lago*
 - Í – Croatian *lj*
 - ń – Croatian *nj*
- Diphthongs are written in two ways:

ʷo – if the first vowel is significantly shorter than the second or

uo – if both vowels in the diphthong are of similar length.

The accent in multi-syllable words is written by underlining the accented vowel (ǎ is not underlined as it is always accented), while in Chakavian it is written in a standard Slavistic dialectological manner². The family of vowels is marked by a horizontal line over the graphemes.

1. Istroromanian and(or) Istroromanians are mentioned in several passages in the monograph.

1.1. In page 27, at the beginning of the list with descriptions of Romanian and Southern Slavic dialects in the paragraph 3. Ribarić writes of Istroromanian: “the Istroromanian dialect of true Čičarija villages: Žejane of the Podgrad Municipality, Sušnjevića of the Boljun Municipality, Nova Vas or Noselo, Jasenovik and Brda of the Plomin Municipality. There is a wealth of literature on this subject, however, the diverse Slavic elements of this dialect have not been studied to a sufficient degree and the particular question of principle remains to be answered: whether the rhinism (ɛ̇, ɔ̇) in this dialect, which was first noted by the distinguished scholar Miklošič (...), is of ancient Bulgarian descent or was it transferred into the language of the new settlers a long time ago from the Croatian-Serbian language – clearly in their old homeland – and remained preserved unchanged until the present day. The exertion that the ancient interrelations between the Istrian Romanians and Bulgarians would be confirmed – apart from the rhinism – by other Bulgarian lexical element cannot be accepted either as, according to my opinion, Istroromanian elements of this sort do not exist: in fact, Miklošič wrongly determined some Croatian-Serbian words to be Bulgarian. In any case, the Istroromanian lexis reveals that the Istrian Romanians must have lived among the Croatian speakers of Stokavian-Icavian in Middle Dalmatia for a long period of time and they did not immigrate to Istria before the second half of the 15th century. But let us leave the details of this question.”

1.2. In p. 83 the author discusses motifs from folk songs and notes, among other things, “in those songs we encounter the names: *Vlăhi*, *vlaški*, *vlaško mômče*, *vlašinka divôjka*.”

1.3. In p. 85 he ventures into anthropology: “I am not an anthropologist, but I presume (...) In the *Diction-*

1 The Atlas also contains forms from Rudna Glava (note 7) and two Chakavian localities, Čepić (for this data we thank prof. Fabijo Stembergi) and Brđud (for this data we thank Damjan Bistričić, a student of the Faculty of Letters and Philosophy in Pula).

2 As far as Chakavian forms are concerned – in opposition to Croatian dialectological tradition we regularly record the phoneme (sic!) /ə/ as well. The confirmation that this is indeed a special phoneme in Croatian written language as well comes from a whole range of minimal pairs: *mərva* ~ *marva* ~ *murva*, *mərko* (adj.) ~ *Marko*, *mərka* (adj.) ~ *marka*, *bərko* (= man with moustache) ~ *barko* (vok. from *barka*), *Hərvat* ~ *Horvat* (surname), *kərma* ~ *karma*, *kərtica* ~ *kartica*. /ə/ occurs before /r/, but also before /l/, for instance in foreign words *Vəltava*, *bicikəl*, *monokəl*, and we also find it before /m/, for instance *həm həm* ~ *ham ham*. We could certainly find more examples. The limited occurrence is not diminished by the phonemicity of the phoneme [ə] in a similar way as the phonemicity of the phoneme [t] is not diminished though it never occurs before [č, ž, š, t, f...].

ary I mention another type, although less frequent, as *Poropăt*. A shorter type with very dark hair and dark eyes – particularly women – is more strongly represented in Istroromanian villages under Učka.”

1.4. The *Čić* ethnic identity is mentioned three times:

1.4.1. “The presence of the *Čić* people in western Istria – perhaps also those speaking Istroromanian – is confirmed by De Franceschi (...), who writes that (according to Kandler) the penal records of Trieste from the year 1500 contain an inscription of an accused who, when asked of his home country, replied “Ciccio da Segna”, while another man declared himself as “Ciccio da S. Michele di Leme” (a town in the Lim Channel in Istria)” (p. 80).”

1.4.2. “The *Čić* people from Istria and Karst (...) were forbidden to buy wheat in Novo Mesto, Notranjska and Metlika” (p. 79).

1.4.3. “The inhabitants of these villages (sc. Golac, Vodice, Jelovice, Dane, Trstenik, Rašpor, Brdo, Gojaki, Zagrad, Črnjehi) are referred to by the Southern Slavic old settlers with the mocking name *Čićs* while they refer to themselves as *Slovines* or *Slavines*, and to their language as *Slovine* or *Slavine*” (p. 75).

This is a reference to the *Čić* ethnic identity denoting the Croatian people.

2. In a short commentary, preceding the dictionary part, Ribarić mentions that “there are Romanian words as well, but they are few: *bâta* (reverse loanword from the Slav. *blato* or a word of the Illyrian origin? - comp. *bâta!*), *birikâta*, *čûma* (in Krnica), *degečkâti* (and *gadîčkati* in other Slovene villages with *kadîčkati*; perhaps this word is not Romanian), *glindûra*, *mugăra*, *petrikâti* (*patrukâti* in Korlevići), *Poropăt*, *pûca*, *stîpîa*³, *sûgati*, *şûrla* (if in relation to *frûla*), *ţrîjâk*, *ţinţîre*. These words are not necessarily loanwords of Romanian *Čićs* who used to reside in northern Istria, but could also be linguistic remnants brought from their old homeland. The words *bâta*, *birikâta*, *glindûra*, *pûca*, *stîpîa*, *şûrla*, *ţrîjâk*, *ţinţîre* are used in all Slavic villages, several of them are also used in Dalmatia (*glindûra*, *birikâta*, *ţîze*), *pûca* and *şûrla* are used in Croatian colonies in Southern Italy, while *ţîze* is used in a large part of the Croatian-

Serbian linguistic territory outside Dalmatia (in Bosnia, Serbia etc.).”

2.1. *bâta* f. 1. ‘quagmire, puddle’ (close to a house, with murky standing water); 2. ‘slurry pit’ (in Golec, Dane, Jelovice; and in the language of Slovines); in Rašpor: *bâta*; in Žejane: *batę* (...) ⁴.

We did not record the form in Žejane, in other IR. villages: *bâte*, -a. *bâte*, -ele (Šušnjevića, Nova Vas), *bâta*, -a, *bâte*, -ele (Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Kostrčani) - meaning “puddle” (IrLA 56b.). In Kovačec we recorded *bâte*, -a, -e, -ele f. “lokva” (Jesenovik) and *bâtine*, -a, -e, -ele f. “velika lokva” (Jesenovik) - IRHR 36; Puşcariu (according to Bartoli) *bâta* (Šušnjevića) - SI 102, s. v. *baltă*; Maiorescu *bată*, plurale *băţi* “stagno” - VIR 109; Popovici *bâte* “lokva” (also mentions the form *baltă* for Ar. and Mr. and compares all forms to the Slav. *blato*) - JP 92., Miklošić *bată* (RU 19). The word is also known in Rudna Glava⁵: *baltă* “lokva”.

In the Chakavian repertoires at our disposal similar words do not occur, yet Parčić mentions *bâta* “guazzo, pozzanghera” (RHT 14), ARJ I/206 as well: *bâta* “lacuna, bara, glib”.

The etymology of the form itself is not entirely clear. DEX 83 allows for the Slavic origin of the Romanian word *baltă*: “Probabil din sl. *blato*.”, while Cioranescu interprets the same word to have an “origen dudoso” (DER 652) – in the same place he notes the form *baltă* for Ar., Mr., but Ir. for *bote*. Skok dismisses the possibility of the Slavic origin of Rom. *baltă*: “this cannot be an example of a loanword from Southern Slav. as it has is no liquid metathesis” (SKOK I/168, s. v. *blăto*). Ribarić is not certain: “reverse loanword from the Slav. *blato* or a word of Illyrian origin?” (v. 2.). Đ. Daničić considered *bâta* to be a word of Turkish origin: “originating from the Turkish word *batak* - mire” (ARJ, loc. cit.). Meyer-Lübke interprets the Rom. *baltă* as a derivative of **palta* “Schlamm; Sumpf”, REW 6177 – presumably the Triest. and It. derivatives *paltan* or *paltano* – the latter form “vc. d’orig. preindeur” - share the same etymon (DELI-CD).

Regardless of its etymology, one thing is certain: the word was transferred into the Croatian language from Romanian.

3 In the dictionary and below as *stîpîa*.

4 In the same dictionary article he reports: “in Milohnić in the Dubašnica municipality I found *bâta*. There the word is generally known, according to Milčetić, but only so in the Municipality of Dubašnica, where – as is well known – in the middle of the 15th century refugees would settle and their traces are still preserved in the type that differs in a significant way from the other Chakavian dialects on the island Krk. (...) I believe that it would be completely wrong to declare all immigrants to Krk island as former *Čićs* speaking Romanian.” In any case, in this part of the island Krk several words of Romanian origin can be traced – we ourselves recorded *puľić* “bird”, for instance, a hybrid diminutive ending in -ić from the KrR. **puľ* “id.” < **pūllius* “junges Tier”, REW 6826.

5 Rudna Glava is included as a locality into the IrLA. This is the largest village of the Majdanpek municipality in the Danube region in northeast Serbia. 104 km² of hilly and mountainous country in the upper part of the Porečka river mouth more than 2,500 inhabitants live, most of them of the Vlah origin. In relation to other speeches of this area, the language of old Vlachs is somewhat more clearly pronounced in Rudna Glava. Unfortunately, Vlah speeches spoken in the Porečka river area never attracted serious interest of researchers (today these speeches are intensively studied by prof. Paun Es. Durlić, though from a predominantly ethnological approach). In short, we are dealing with speeches that belong to the Dacoromanian dialect (this dialect is the basis of standard Romanian), while the speakers themselves call their language (written in our graphic system) *limba rumăniască*, that is Romanian language. (according to Paunu Es. Durlić, who collected the data for IrLA in Rudna Glava - per litteras). The forms from Rudna Glava in this work are written in our graphic system, as they are in IrLA.

2.2. birikāta f. 'throat'; the word is known by the Slovenes residing in Istria, I have encountered it in Vodice, Dane, Jelovice, Golač, Trstenik, Rašpor, Črnjevi and many villages in Karst where new settlers would immigrate, also in Baderna, Sv. Ivan od Šterne, in Kaštelir, Vabriga, Filipan, Marčana, Krnica, Rakalj, Medulin and Pomer. The word is not known among the inhabitants of Brkini and in Liburnia, while the Istroromanians use it of course. Regarding the etymology of the word cf. PEW⁶ states: "*birikata*. A word known also in Dalmatia."

In Nova Vas we recorded *berikāte*, -a, *berikāte*, -ele f. "pharynx" (IrLA 235, not. 93), in Šušnjevičica A Kovačec recorded *bericāte*, -a "pharynx" (IRHR 37); Popovici refers to *berikāta* which he compares to the form *beregatā* "laringe" from Banat (JP 92); Cantemir mentions *bericāte*, -e "*beregatā*" (TC 159).

In Pićan *berikāta* means "Adam's apple" (PI 12), in Vrgada *berikāta* means "throat" (RGV 23), in Trogir *berikāta* means "throat, larynx" (RTCG 31), in Sali *berikāta* means "throat" (RGS 34), in Kukljica *berikāta* means "throat, larynx, Adam's apple" (RGK 22). In ARJ we find *berikat* "Adam's apple" (I/237); the same form with the same origin and accent is present in PCX 1/474: *berikat* "Adam's apple, larynx" – in the same note we find other versions *berikata*, *beriket*, *beriketa* which exist also as separate entries – the second one is used in Mostar. The form is also listed in Parčić, *berikat* "tiroide, pomo d'Adamo" (RHT 17).

He associates the transition of the form *berikata* meaning "throat; larynx; neck" with Romanian: "A perfect parallel, phonetical and semantical if the Rom. *beregatā* (Muntenija)" and concludes: "According to this, the word is a lexical remnant from the speech of Croatian Vlahs in Velebit and in Cetina where the Slovenes in Istria originate from." (SKOK I/139).

Apart from *beregatā*, Cioranescu s. v. also mentions the Ir. form *biricuatā*; with an etymon being the reconstructed Lat. Form **verucata* "de *veruca*"⁷ (DER 796). In DEX 95 the same form (with a note *pop.* (sc. popular) notes, instead of etymology: "Cf. scr. *berikat*" – Cioranescu (DER. loc. cit.) for the Serb. *berikat* there is a note "debe proceder del rum."

Without any doubt, the above Cro. and Serb. forms are of Rom. origin, while the Istrian and even Ir. forms were most probably brought to Istria by the speakers of Chakavian and by the Istroromanian. Certainly other combinations within the Istrian realm are possible as well.

2.3. čūma f. (in Krnica) 'tubercle' (a wen behind the horns of cattle and rams); Rom. *cūmă* 'wen'; Ar. *tšumā* 'ulcer, pimplet'; *čuma* 'plague' (= Lat. *cyma* from the Greek *χῦμα*).(...)

In Ir. we recorded no similar forms and none were found in Ir. repertoires at our disposal. The term is recorded in Maramureș in a single point (Săpînța): *čumă* "inflammation, swelling of lymph glands" (ALRM I/163). Ar. *cūmă*, also meaning "lump on the head" (DDA 368). Cioranescu as well has no mention of Ir. forms as well, only the Ar. *jumă*, and Mr. *ciumă* – etymology: "Probabl. lat. *cyma*, del gr. *χῦμα*" (DER 2084, s. v. *ciumă*). DEX 182 notes a literary Rom. word *ciumă*, but only in its figurative meaning of "plague" – in the end of the article etymology is given as well: "lat. *cyma* "umflătură" – *cyma* (griech.)", REW 2438.

The authors of Chakavian repertoires do not list the form we are looking for either. Nevertheless, the word is widespread in parts of Croatian and Serbian linguistic realm with a single meaning of "plague"⁸: *čūma* "see plague" (CP² II/1124), "pestis, plague" (ARJ II/99), "plague" (AdoK I/419) – all noting that this is a word of Turkish origin. I B. Klaić notes the same at *čūma* "plague" (RSR 249), while Anić denotes the same form as *orij*. (sc. orientalism) (AnRHJ 131). The word is also listed in Stulli, *csumma* "peste, pestis" (STULLI 96) and Parčić, *čuma* "peste" (ParčRHT 82).

Whether this word enter Croatian and Serbian speeches from the Turkish or Romanian (Balkanian Vlahs) is difficult to say, but in any case it is of the Balkanian origin. "The noun is a Balkanian word: Rom. *ciumă*, Bug. *čuma*, Tur. *çuma* 'Pest'. It derives from the Gr. *χῦμα* with *υ > ju*." (SKOK I/341, s. v. *čūma*).

Is this related to the Vlahs from the Dalmatian Zagora or the MCr. *čum* "hump" (DCM 26, RMGM 24) or is it a form that simply derives from the same etymon?

2.4. degečkāti and **degečāti** v. ipf. tr. 'tickle'; - se refl.; in Krnica, Medulin: *kadičkati*; in Krnica: *kadičlīv*, in Medulin: *kadičkav* adj. 'ticklish'; cf. PEW *deget* and Byhan 1899: *gadičkēj*. In Golač: *godīčkati se*.

In Ir. Villages we only recorded forms starting with g.: *γudičkā*, *γudičku* (Žejane), *gudickā*, *gudicku* (Šušnjevičica), *gudičkā*, *gudičku* (other locations). Popovici notes *gudičcā* and *po~* (sc. "tickle") – the same entry notes the Žejane form *γadičkēj* and compares both with the Bug. *гaдичкамъ* and the German *kitzeln*. (JP 113), while Byhan's form, which is mentioned by Ribarić, is in p. 222 (IrG 222).

6 PEW does not contain this word. The Serbian edition reads – between "On the etymology of the word" and "Word known in Dalmatia": "cf. Pušcariu: EWörterbuch der rumänischen Sprache, Heidelberg 1905. sub v. *birikata*: *vīna* sf. (ar. mgl. *vinā*, ir. *virē*) 'Ader, Sehne' < *vēna*, - am: it. po. cat. sp. *vena*, sic *vina*, eng. *vaina*, frz. *veine*, pg. *vêa*. - catinā, 'Rückgrat' < *catēna*, - am 'Kette': lt. *catena*." which bears no connection to the conception behind the word (probably a mistake in editing), so the adapter editor was right to leave this part out in the adapted edition, but she should have also left out the reference to PEW.

7 *berikata* (Sv. Juraj near Senj, Podgora), *berikāta* (Senj, Rakalj, Istra), *birikāta* (Perušić, all Slovenes in Istria: Vodice, Dane, Jelovica, Golač, Trstenik, Rašpor, Črnjevi in Kras: Baderna, Sv. Ivan od Šterne, Kaštelir, Vabriga, Filipan, Marčana, Krnica, Rakalj, Medulin, Pomer), *berikāta* (Vrgada).

8 *věrrūca* "bulge" REW 9241.

9 It is not difficult to transfer from "lump, swell" to "plague".

In Chakavian speech we find: *gud'čkat* (Svetvinčenat), *kad'čkat* (Čabruni, Ližnjan), *kod'čkat* (Čabruni) - ILA 273.

Skok worked with Serbian, Montenegrin, Romanian, Bulgarian (therefore Balkanian) and Croatian forms, which he considered to be onomatopoeic – like *golicati*¹⁰, *giliti* and *Sl.*, and he associated them with Ribarić's forms: “Bug. *Čadičkam* corresponds to *god'čkat se* (Golac, Istra) = *γadičkei* in Croatized Romanians in Žejane. The consonant *k* instead of *g* in *kad'čkat* (Krnica and Medulin) and *kadičl'iv* (Krnica and Medulin), while in Vodice there is a metathesis of consonants *g-d > d-g*: *degečkati* (*se*) along with *degečati* ‘tickle’.” (SKOK I/561, s. v. *giliknuti*)

The etymology was also attempted by Kovačec: “In terms of their etymology, elements like *γadičcā* ‘tickle’ are constantly causing confusion. On one hand this verb is characteristic of a large and compact east part of the Southern Slavic linguistic realm (Bug. *γдиукам*) from where it entered into Greek, Albanian and Dacoromanian speeches. On the other hand, in Istrian speech we find closely related forms like *godickati se* (Golac) or *degečkati* (*se*) and *degečati* with a metathesis of consonants (Vodice).¹¹ Considering its isolation in the area of Istria it is possible that this word arrived via the so called migrations of Vlachs, this explanation could also be supported by its stable phonetical features.” (AKIRE 87, 88).

Ribarić directs to the form *deget* “finger” from PEW, probably thinking of contamination of figures with *de-* from.

2.5. *glindūra* f. ‘neck gland’; in this form the word is known in all villages of the Sht. – Chak. Oasis in the highlands and in all Slovene villages in western Istria. Cf. *glindura*, *glindurast* in Parčić (1901.). In the area of Brkini and in Liburnija the word is not known, nor is it mentioned in Bezjak. Cf. PEW: *ghindură*; Byhan 1899: *gl'inde* in Žejane; Kušar 1894: 51: *glendura* or *gl'iva* - gland. According to Belulović, the form *gl'inde* is an exception in Istroromanian as the accented *a* before the nasal becomes *ă* (semivowel in Croatian), while in Daco-Romanian it becomes *î*. Cf. also in Tiktin 1907: *ghindură* ‘gland’.

Kovačec notes *γl'indūre*, -a f. (Žejane) “a tubercle in the armpit” (IRHR 84), Pușcariu *gl'indura la gut* “gland” and *gl'indura* “acorn” (SI 114, s. v. *ghindură*). In the same entry Cantemir notes “*gl'inde* și *gl'indure*” – both words only meaning “acorn” (TC 166).¹² Aromanian *gl'indură* - and “acorn” and “gland” (DDA 496).

Forms of the type discussed here are also known in other Chakavian speeches: *gljandūra*¹³ “mucosa, jellyfish; gland” (RGS 94), *glendūra* “neck gland” (RGV

60). They are also encountered in older Croatian dictionaries: *glindurra* “nocciolletto, che viene intorno alla gola” (STULLI 377), *glindura* “gangola, nocciolletto, strangoncello” (JV 65), *glindura* “tonsil, neck gland, little frog” – and in contemporary times in the Croatian coast (ARJ III/198), *glindura* “glandula jugulare” (RHT 167), *glindura* “tonsilla; glandola” (DCI 100), but they are also confirmed in Serbian, *glindura* “gland; tonsil” (PCX 3/348).

Skok discusses the forms from Ribarić, Jurišić, Parčić and ARJ in the entry *glânde* (Perast, Dubrovnik) “mushroom, scrofula”, he concludes in brackets: “(Parčić, all villages of the Shtokavian – Chakavian oasis in the high plateau and all Slovene villages in Western Istria; in Brkini, among the Bezjaks and in Liburnija the word is not known; this means it was introduced during the migrations of the Vlachs=ČiCs from Velebit to Istria)”, and suggests the “Latin diminutive” as the etymon (sc. From the Lat. *glans*, -dis – as seen in the text preceding the cited sentence) with the unpronounced suffix -ula¹⁴” (SKOK I/566).

2.6. *mugăra* f. ‘lactating sheep without lamb’. Cf. PEW *mulg* < *Mulgeo*

We found no parallels in repertoires from Ir. or Chak. speech. Ar present not known in Ir. villages. The word is contained in ARJ, PCX (from ARJ) and SKOK. In a short ARJ article we learn that *mugara* is “sheep that lost a lamb”; and find a note that the word is used in Istria as well as the form with an accent, *mugăra* with a latin explanation “*ovis agno orbata*” to conclude the article with a claim “*mot obscur*” – the same form is transferred to Nemanić (ARJ VII/131). The editors of PCX explain *mugara* as a provincial form signifying “sheep that lost a lamb” followed by the Ribarić's reference to *mugăra* signifying “lactating sheep without lamb” (PCX 13/233).

Skok as well includes Ribarić's *mugăra* (Vodice, Istra) “lactating sheep without lamb or sheep that lost a lamb”. He explains the term in the following way: “vowel *u* originates from sonant *l*” and parallels it to the Rom. form from Banat *muldzîr* “a lactating sheep” and old Italian *mongana*, *mungana*, *mongara* “vacca da latte”, “from *móngere* = *mólgere*” while in the rest of the short article he discusses “Dalmato-Romanian” lexical reflexes. (SKOK II/476).

It is difficult to draw more pertinent conclusions based only on the data given above without any parallels in associated idioms. Let us only refer to a single Rom. adjective which perfectly corresponds to Ribarić's example both semantically and phonologically: *mulgară* “of a lactating sheep or cow” (DEX 659, DAR 201 – both

10 Comp. also *goličkat* “tickle” (DCM 44; RMGM 44).

11 Form from Golac after Ribarić, the other forms according to Skok.

12 Kovačec *gl'inde*, -a ž. (S, N) “oak apple; rare: acorn (oak) (IRHR 84), Popovici *gl'inde*, Ar., Mr. *glindă*, Dr. *ghindă* “acorn” (JP 112), Pușcariu *glinda de cer* “acorn” (SI 114, s. v. *ghindă*).

13 Contamination *glandula* X *glindura*? - comp. for instance *glândula* “gland” (RTCG 75).

14 Lat. *glandūla*, REW 3777.

with a note *pop.* - sc. "popular"), a derivative ending in -ar(ă) from *mulge* "to milk", DEX 659 < Lat. *mūlgēre*, REW 472. Dumitru Loșonți believes that *mulgară* is not a derivative ending in -ară of *mulge*: "cuvântul nu este un derivat cu suf. -ară (...) provine din contaminarea lui mânăzare (mânzară) cu verbul a mulge." (SSE 85, mul-gare).

2.7. petrikăti se, petrikân se 'play a game with pebbles' – play with the pebbles that are placed in one hand and then thrown rapidly to be caught with the back of the same hand, while some are simultaneously caught with the other hand (children's game). In Korlević - *patruk àti*. Related to *petra*, *pietra?*, Rom. *pétră* 'stone'

The game is known in all Ir. villages, but is referred to, at present¹⁵, with verbs like *plóčkej* or *peščičej* (v. IrLA 437.). Ribarić's verb is not recorded in any of the Rom. repertoires we have consulted. Skok also does not note any Rom. intervention: "Nominative of -icare *petrikăti se* (Vodice) = *petrukăti se* (Korlevići, Istra) 'play with stones...' (...) Dalmato-Romanian remnant in Istria, due to the preserved *tr.*" (SKOK II/671, s. v. *pjetrica*).

Otherwise "stone" in Ir. is only referred to with forms like *arpa* (v. IrLA 57a.), while in Rom. a "stone" is called *piatră* (DULR IV/178, DEX 787) < lat. *pētra*, REW 6445.

2.8. Poropăt m. – a surname that deserves special attention as it is very common in villages of the Stokavian-Chakavian oasis on the plateau and because it has some historical significance (...)

Ribarić dedicates over three pages to this surname. As far as etymology is concerned, two notes in this article are relevant: "The origin of the name *Poropăt* is obscure" (p. 203) and "The etymology of the word *Poropat* remains obscure in spite of Koštiálov's attempt to shed some light upon it." (p. 204). The etymology is actually more or less evident. Petar Skok explained Ribarić's surname s. v. *pàtos* "ground, floor": "This (sc. Greek suffix -oç) usually turns out similar to the Lat. -us. Cfr. *kaluđer* etc. and also becomes *pat* in Rom. It is also found in the Čić surname *Poropăt*, an Istrian surname in villages of Stokavian-Chakavian oases in the Čićarija plateau, existence confirmed since the 16th century. Since then also with the suffix -ić *Poropatić*. A version *Parapat*. (...) In Omiš also a surname *Parapat* exists (...) *Poropat* = *Parapat* is a Rom. syntagm *fără pat* 'without bed'. (...) A Greek word (sc. *pàtos*) becomes Balkanian: Rum., Bug. *pat*, arb. *patë*." (SKOK II/622). The form (surname) was

brought by the Vlachs (Vlachs are not necessarily Romanians!) immigrating from the Dalmatian Zagorje before the 15th century when the Slavs did not use the phoneme /f/ so it was transformed into /p/ or /v/. If the name truly came from Ir., there would be no exchange of *f* > *p*.¹⁶

2.9. pūca f. 'penis' (also for penis of little boys); is not obscene. Dem. *pūcica* f. (...) Cf. Rešetar 1911: 369: *pūca* f.; PEW¹⁷: *puță*. In Cro. *pūca* "little girl" (in family speech). In Liburnia and in general in Old Slavs in Istria the word *puca* is not known, while among the Slovenes it is quite ordinary.

We recorded: *pūce*, -a, *pūce*, -ele f. (Šušnjevića, Nova Vas), *pūca*, -a, *pūce*, -ele f. (other villages) – all denominating "penis - obscene" (IrLA 243).

Kovačec lists *pūte*, -a (Šušnjevića) and *pūta* (Žejane) (IRHR 162), Popovici *puțe* "penis" (with the Ar., Mr. and Dr. *puță* "id.") (JP 142), Pușcariu *puțe* "penis" (SI 129), Maiorescu *puță* "parte genitală dell'uomo e della donna" (VIR 143), Byhan *putșe* (IrG 324), Miklošič *puță* (RU 42).

For the Chakavian we find: *pūca* (Brgud, Čepić) "penis" (IrLA 243), *pūtsa* (Svetvinčenat, Čabrunići, Ližnjan) "penis" (ILA 243). In other Chakavian repertoires of Istrian and Dalmatian speeches we have consulted the word was not present. We find it, however, in Molise-Croatian: *puca* ['puts^a] volg. (sc. vulgar) "sexual organ (in general¹⁸)" (DCM 163)¹⁹

Skok discussed Ribarić's term s. v. *putana* "harlot": "Here noted a derivative with the suffix -ium **pūtium* > *pūca* (Slovenes in Istria, Vodice) 'penis (of very young boys)', probably a loanword from Istrian Vlachs (Čićs) *puță*, comp. Arom. *puță* 'penis, membre virile'." (SKOK III/88).

Rom. *puță*, with a note popular, is listed in DULR IV/318 and DAR 352 – in both dictionaries meaning "penis of a child" – the latter also includes a diminutive *puțică* "little penis of a child" on the same page- Papa-hagi lists *pūță* "penis" (DDA 901).

Cioranescu s. v. *puță* "pene, voz infantil" lists Mr. and Ar. *puță*, and Ir. *puțe*: "Creación expresiva, pertenece a la familia *piț-*, que indica un objedo pequeño (cf. *pipiric*, *pițigoi*, *pitic*, *puțin*). Lo más probable es que esta creación remonta al lat. cf. *praepūtium* 'prepucio', *sălăpūtium* 'renacuajo', que indican la existencia de un **pūtium*²⁰ 'pequeño²¹.' (DER 6990).

2.10. stîrplă < *sterpula* f. 'young sheep from the second spring onwards'. Cf. PEW: *sterp*, *steárpă* adj. 'in-

15 We attempted to verify Ribarić's verb telephoning several reliable informers, but without success.

16 Even if the Slavic Istrian population accepted the form of the type *poropat/parapat* in the time of the first Ir. appearances in Istria, the transformation of *f* > *p* would not be necessary, as we believe that the phoneme /f/ in the west of the Slavic realm was accepted well before the 15th century, as indicated by the words in Slavic dialects of Istria of the type *Flum* "river Dragonja", *flonda* "sling" etc., which could not have been accepted after the 15th century! Comp. also the surname *Faraguna*, from the Romanian syntagm *fară gună* "without a shepherd's goat-skin cloak" (SKOK I/634, s. v. *gūnj*) < *gūnna* "sheepskin coat", REW 3919.

17 1416.

18 Comp. with VIR 143 cited above.

19 Not mentioned in RMGM, though according to Antono Sammartino (co-author of the dictionary) the word exists also in Mundimitar. If the forms of the type *puca* meaning "genitals" is really not known in Dalmatia, the existence of the word in MCr. could support the theories that Molise Croats came to Molise via land, spending a certain period in Istria (for instance Petar Strčić – personal communication).

fertile'. Actually, *stǐp/a* is only sterile from the second spring to early fall, when it is with lamb, yet it retains the same name until it gives birth. After giving birth, she is called *prehodivka*. The word is used generally among the Slovines.

In Ir. repertoires we find no similar forms, however, we recorded the term designating a sterile sheep in four places: *stǎp/a*, -a, *stǎp/a*, -ele f. (Žejane, Letaj), *stǎp/a*, -a, *stǎp/a*, -ele f. (Nova Vas), *stǎp/a*, -a, *stǎp/a*, -ele f. (Šušnjeveca) - IrLA 1401.

The term is also known in Chakavian: *stǐp/a* "sterile sheep" (Svetvinčenat, Valtura) - in Valtura also "one-year-old lamb" (ILA 1401., respectively 1405.), *stǐp/a* "two-year-old sheep" (ČL III/547). We found no similar forms in other Chak. repertoires we consulted. Skok discussed Ribarić's term under the entry *stǐp/a*²² "=*stǐp/a* f (Vodice, Slovinci, Istra) = *stǐp/a* (Slov., Senožeče) 'one-year-old sterile sheep, young sheep from the second spring onwards', is an adjective transformed to noun of the f. gender Slov. *stǐp/a*, f -*p/a* (with sheep). That is also the origin of *stǐp/a* (...) 'ram in Istria', *stǐp/a* f (Nemanić - sc. Istra) 'lamb born in the winter'. (...) In Slov. there is also a noun version m. *stǐp/a*, gen. *stǐp/a* (Loška dolina) 'one-year-old goat'. (...) From Vlat. **exstirpus* (prefix *ex* > Ital. *s-* and *stirps*, gen. -is), postverbal adjective from the Lat. *exstirpare* or Gr. *στέρω* > Mlet. *sterpo*" (SKOK III/348).

The Slovene forms, referred to by Skok, are discussed by Meta Furlan in two entries: the etymology of *stǐp/a* "sterile" is as follows: "The original adj. **stǐp/a*, f. **stǐp/a* is probably transferred from the Late Lat. adj. **stirpulus*, f. **stirpula* to the Lat. **exstirps* 'without children, young, family' to *stirps*, -*pis* 'family, tribe; bush, tree; root, fundament, basis'." (ESSJ III/333), and for *stǐp/a* "one-year-old goat": "Transferred from the Friul. adj. *stǐp/a* 'sterile (cow, woman)' (...), ben. It. *sterpo* 'same' (...), which reflects the Lat. **exstirps* 'without family, children, young' from *stirps*, -*pis* 'family, tribe (...)', It. *stirpe* 'family, source' in a similar way as the Rom. *sterp* 'infertile' and Alb. *sherpë* 'sterile', *sherpa* 'sterile sheep' " (ESSJ III/317).

The word is widespread in Italian dialects: *stǐp/a*, agg. e sf. (trentino, friulano; ladino centrale; veneto settentrionale; marchigiano; campano, anche *strippa*, *stirpa*; abruzzese, anche *stréppa*; lucano; pugliese; salentino, anche *strippa*, *stirpa*; calabrese: *strippa*, *stirpa*; siciliano: *strippa*), "sterile, infecondo (di capra, di pecora, di donna); capra, pecora o vacca che non ha ancora figliato" (DIt 416). We adopt the etymology from the same source: "The word also has counterparts in the Balkan-Danubian area (such as the Romanian *sterp* 'ste-

rile') and Albanian (*sherpë* 'id.') and it has been traced etymologically on the one hand to the Latin **exstirpus* 'without descent' and on the other to the Greek *stériphos* 'unproductive'; neither assumption being entirely satisfactory for phonetic and semantic reasons (in the Balkan-Danubian area, unlike in the Italo-Romance area, the word connotes the generic value of 'unproductive', with reference to animals, people, land, etc.); so it is difficult to prefer one to the other. To overcome the difficulties caused by the different variants in the reconstruction of the history of this family of words it seems therefore more appropriate, following Piccillo 1995, to converge the two proposals assuming an ancient loan from Greek to Latin, in the form **ster(i)pus* prior to the second century AD, as suggested by the resulting -ph- > -p-, and from Latin in the Balkan area; once entered into the Latin, the 'Greek loan would end up taking the values that were typical of sterilis, values that the word would later maintain when distributed throughout the Danube area' (Piccillo 1995)."

Comp. also with the Rom. *stǐp/a* "3. (pop; despre femelele animalelor, mai rar despre femei) a deveni sterp, steril; așa pierde sarcina, a avorta"; *stǐp/a* "1. (pop.) animal sterp; 3. (înv.) sterilitate"; *stǐp/a* "2. (pop.) femeie stearpă; animal sterp" (DEX 1018); *stǐp/a*, -oasă "1. sterp", *stǐp/a* "(înv.) sterilitate"; *stǐp/a*, -ă 1. (înv și reg.; despre femele sau despre femei) care a avortat; 2. (reg.; despre făt) avortat"; *stǐp/a* (reg.; la vite) avort" (DAR 434).

Along with the Rom. *sterp* (-earpă) "estéril, infecund" Cioranescu includes the etymon **extirpus* (DER 8164).

It is hard to answer whether the terms like *stǐp/a* entered Croatian Istrian speeches from Ir. or some Istro-Venetian speech – the latter would mean that the Ir. forms referred to above are in fact Chakavian loanwords.

2.11. sǔgati, sǔgan along with **sǔglen** impf. 'to suckle'. Cf. PEW: *sug*, Istroromanian *sugu*, *supt* 'to suckle'. Not known in Liburnia; among Slovines? Along with this *sǔgovica* f. 'daffodil' (the plant bears this name as it contains sweet nectar that children suckle).

For "to suckle" in Ir. we recorded: *sǔže*, *sǔyu* (Žejane), *sǔže*, *sug* (Šušnjeveca), *sǔže*, *sug* (other villages) (IrLA 410b.). Kovačec recorded *sǔže* (Žejane, Jesenovik), *sǔže* (Šušnjeveca) (IRHR 186); Maiorescu *sug*, a *suge*²⁴, *suje*, *supt* (VIR 151); Popovici *suje* (JP 153); Cantemir *suge* (TC 181), Pușcariu *sǔže* (SI 135, s. v. *suge*) < lat. *sǔgĕre*, REW 8438, DER 8334.

Skok placed both Ribarić's forms into the dictionary and concluded: "Not sufficiently confirmed. Latinism or Dalmato-Roman lexical remnant or Romanism in Čić

20 **pūtium*, REW 6881.

21 Comp. Cro. and Sln. euphemism *mali* "penis".

22 According to Nemanić, therefore Istria.

23 The same form also in Mr. and Ar.

24 Infinitive in Ir. always without a!

language from the Lat. *sūgĕre* > It. *suggere* (litterary for *succhiare*), Rom. prez. *sug*, inf. *suge*. Originating from the same verb with a suffix *-ovica* is *sūgovica* f (Vodice) 'daffodil...' (SKOK III/357). As far as confirmation is concerned, at present, we find ourselves in the same position as Skok – we found no related verbs in Chak. repertoires.

2.12. šŭrla f. 'shepherd's pipe with a single tube and six holes'; related to *frula*? (...) In Peroj: *sŭrla*. Generally known among Slovincs.

We recorded words signifying "wind instruments" in Žejane *šŭrla*, -a, *šŭrle*, -ele f. and in Škabići *šŭrle*, -a, *šŭrle*, -ele f. (IrLA 1391). Popovici included *sŭrle*, -a, *za sopi* (JP 153); Cantemir *sŭrle* (TC 181), Byhan *sŭrle* meaning "skin bellows" (IrG 357), while Sârbu and Fraîlă give *šŭrla* meaning "pipe through which spirits flow" (DI 286).

In Boljun *šŭrla* "1. pipe, dem. *sŭrlica* 2. elephant's trunk" (RBG), in Čabrunići *šŭrle* pl. (ILA 1391.), in Istria *sŭrla* "Turkish wind instrument" (ČL I/548), in Brusje on Hvar island *sŭrla* "woodwind" (ČL III/1166), "instrument played by breath (wind instruments, pipes)" (RBrg 671), in Visu *sŭrla* "instrument played by breath" (LVJ 524). Among the Molise Croats *šŭrla* [ʃu:r'l̩a] (DCM 216) was recorded, as well as *šŭrlica* [šŭrl̩ica] "whistle, pipe, wind instrument; one of the bones in the leg" (RMGM 150).

According to Skok, Ribarić's forms are Turkisms. He interprets them s. v. *zŭrna* "wind instruments (in Turkish music)" which are determined as "Balkanian Turkisms from the Tur. Musical terminology". In the continuation he refers to Ribarić's and related forms and concludes: "This variant is a Turkism of Persian origin as well (Tur. *zurna* < Pers. *ssurnā* < *sŭrnāj*, compound word from *sŭr* 'festivity, music' and *nāj* 'Flöte'): Rom. *surlă* '1° Clarinette, 2° Rüssel, 3° Art konische Hütte'." (SKOK III/665).

The word is also known in other Rom. dialects: Dr., Mr. *surlă* (JP, loc. cit.), Ar. *sŭrlă* "instrument de musique (sifflet, clarinette)" (DDA 995), Ar., Mr. *surlă* (DER 8390). In the dictionary of archaisms and regionalisms we also find the form *surlă* which is usually only assigned the meaning in compartment 1. with a note obsolete: "instrument muzical popular de suflat, în formă de fluier, cu mai multe orificii și cu ancie dublă, folosit în trecut mai ales în armată" (DAR 456).

Cioranescu explains the Rom. *surlă* "-1. Trompa, tumba. -2. Jeta, hocico. -3. Montón de maderos dispuestos en pirámide. -4. Cabaña de forma cónica. -Var. 2 *zurnă*" and presumes the Turkish/Persian origin but allows for Slavic interference (directing to the Serbian and Croatian *surla* 'flauta'), while for the forms with *-l-* he states: "Las formas con *l* (ngr. bg. sb.) podrían proceder del rum." (DER, loc. cit.). The authors of DEX give a two-fold etymology for the Rom. *surlă*: "din Scr. (sc. Serbocroatian) *surla*, Bg. (sc. Bulgarian) *zurla*" (DEX 1047); while the one given by the authors of DULR is three-

fold: "din Bulg. (sc. Bularian) *zurla*, sb. (sc. Serbian) *surla*, Turk. (sc. Tur.) *zurna*" (DULR 263).

If the word is indeed a Turkism, then the Ir. language cannot be the origin.

2.13. trzjāk m. 'male lamb born late'; *trzjāka* f. 'the same for female lamb'; *trzjāče*, *trzjāčeta* n. 'the same for both sexes'; along with this *trzjačič* m. dem.; *trzjačica* f. dem.; *trzjačetajce* n. dem.; Cf. PEW; *tŕziŭ* (*tărziŭ*), -ie adj. 'late'. The word *trzjāk* (among Slovincs sometimes also with epentethic *l* *trzljāk*) is known among all Istrian immigrants; it seems that the Croats who were previously settled in the peninsula accepted the word from them as well. The confirmation for the wide dissemination of the word is provided by the Sht. *tŕze* (I recorded examples of *tŕze* in the vicinity of Banjaluka, from Duvno and from the entire North Dalmatia), but the traces of this word are not firmly confined. In the Istroromanian village Žejane I recorded: *trzjē* 'lamb born late'

In the Ir. repertoires the term is not listed and our inquiries yielded no results of this sort.²⁵

The Vodice term is also listed by Hraste and Šimunović, *trzjāk*, *trzjāka* (ČL I/550); in Imotski *tăzle* "lamb born late" (RIG 222). No record in any of the other repertoires we have consulted.

In ARJ XVIII we find several forms corresponding to Ribarić's: *trza* "term for domestic animals", *trzak* "term for ram born late" (str. 832), *trze* "lamb born very late", *trzešce* "diminutive of *trza*", *trzilo* "term for ram", *trzin* "term for ram", *trzinče* "term for lamb born late", *trzinčić* "diminutive of *trzin*, term for lamb", *trzinka* "term for sheep", *trzivac* "goat or lamb born late", *trzivak* "term for goat born late", *trzivče* "term for goat born late", *trzivka* "term for female goat born late", *trzjačić* "see previous term", *trzjak* "lamb born late", *trzlan* "see previous term", *trzle* "lamb born late" (p. 834), *trziak* "same as *trze*", *trzinče*, *trzoŋa* "term for ox, particularly one born late", *trzoŋica* "diminutive of *trzoŋa*", *trzovčica* "diminutive of *trzovka*", *trzovka* "term for sheep", *trzuļa* "term for cow", *trzuļica* "diminutive of *trzuļa*" (p. 835) – individual terms used in Lika, Serbia and Chakavian speeches. Parčić lists *trze* and *trzivak* "agnello nato degli ultimi" (RHT 1037).

Many of the terms above have been discussed by Petar Skok in his dictionary s. v. *tŕze*, we are highlighting the following: "This shepherd's term is known to all immigrants to Istria. It is used by also by the people of inland Istria around Pazin. They accepted the term from the Čićs. (...) Among the Istrian Romanians (that is non-Croatised Čićs) in Žejane Ribarić recorded *trzjē* 'lamb born late'. This word is not mentioned by Pușcariu. The Romanian adjective was remade to fit *dvîze*²⁶. In Serbia with a suffix *-le* *tŕzle* > *-an* *tizlan* 'lamb born late', comp. *kozle*. Lexical remnant from the language of Medieval Vlachs." (SKOK III/517).

The use of the above form is very widespread and therefore it is hard to say whether the word entered Is-

25 Not even after recent additional telephonic verifications in Žejane and the southern villages.

trian Chak. speeches from Ir. or whether it was brought by one ethnic group or another from Dalmatia, while it could have entered into the speeches of old settlers either from Ir. or new Chak. idioms.

In either case the term is basically a Rom. adjective corresponding to the literary *târziu* "late" (DEX 1078) < Lat. **tardīvus*, REW 8576.

2.14. Ušōra f. – name of a certain water spring under underneath a large rock (in the forest). Formant *-ora* foreign? < *-oara*? *Uš-oara*, Rom. 'little door'?²⁷

It could actually originate from *uščioarā* "little door" (DEX 1142) = *ušā* "door" (DEX 1142) < *ūstium*, REW 6117.2 + *-oarā*, however, we find it more acceptable to draw the origin from *ușor* meaning "weak, feeble" (DEX 1142) < *lēvis*, REW 5004. In any case, we have too little information to draw more pertinent conclusions.

2.15. žinžire f. plt. 'gums, dental flesh'; cf. PEW²⁸: *gingie* 'gums'. The word is generally known among Slovines but is not known to previously settled Croats.

We also recorded: *žinžire*, *-a*, *žinžir*; *-rle ž*. (Žejane), *zinžire*, *-a*, *zinžire*, *-ele f*. (Šušnjevic), *žinžira*, *-a*, *žinžire*, *-ele f*. (Jesenovik, Letaj, Miheli). In Brdo, Škabići, Trkovci and Zankovci *žinžila*, *-a*, *žinžile*, *-ele f*. – contaminated with *žila*? In Kostrčan *gingira*, *-a*, *gingire*, *-ele f*. – corresponding to Italian forms of the *gingiva* type.

Kovačec lists *žinžire*, *-a*, *žinžir*, *-le* from Žejane and *žinžile*, *-ele* from Brdo (IRHR 229), Sârbu and Frațilă *jinjira* (DI 221), Popovici *jinjire* (JP 117), Cantemir *jinjire* (TC 168), Pușcariu *žinžire*, *žinžirina*, *zinžirele*, *žinžure*, *žinžirele*, *žinžire* (SI 114), Byhan *žinžir* (IrG 392).

In Chak. repertoires we have used we found no similar forms except in Pićan, *žinžive* "gums (flesh surrounding the teeth)" (PI 136), however, this is a loanword from some Istro-Venetian form.

Skok discussed Ribarić's term under the entry *džendživa* "gums" (Dubrovnik): "The form *žinžire* f. pl.

(Slovines in Istria, Vodice, not known among Istrian old settlers Croats Bezjaks, Pazin) 'the same' corresponds perfectly to Istrum. *žinžire*, *zinšure*, *žinzirina* < **gingina* (onomatopoeic reduplication instead of *gingiva*) (...) In the case of Slovines this word originates from Čić speech." (SKOK I/472).²⁹

Ir. form corresponds to the Rom. *gingie*, Ar. *dzindzie* < Lat. *gingīva*³⁰ (DER 368 – contains also the Ir. *žinžire*).

ABBREVIATIONS

- Ar. – Aromanian
- Arb. – albanian
- bg. – Romanian type neutrum gender
- not. – note
- Bug. – Bulgarian
- Ch. – Chakavian
- Cro.-Croatian
- Dr. – Daco-Romanian
- f. – female gender
- impf. – imperfekt
- Ir. – Istroromanian
- lit. – literary/literature
- Lat. – Latin
- m. – male gender
- MCr. – Molise-Croatian
- Mr. – Megleno-Romanian
- n – neutrum gender of the Croatian type
- Pers. – Persian
- Rom. – Romanian
- Serb. – Serbian
- Sht. – Shtokavian
- Slav. – Slavic
- Sln. – Slovenian
- Tur. – Turkish

26 "The form *dvi-* expanded by *-z* appears in an adjective *dviz* (16th century) 'two-year'; today used only in shepherds terminology in names ending in *-bc*, *-āk*, *-ica*, *-ka*, *-e* (gen. *-eta*), *-če*, (gen. *-četa*): *dvizac*, gen. *dvīsca* = *dvizāk* m 'two-year-old ram' to f *dvizica* = *dvīska* 'two-year-old sheep or goat' = *dzvīska* (Kosmet) 'bullock', *dvīze* n. 'two-year-old sheep' = *dvīze* (Kosmet) 'one year old lamb or goat that did not become a ram, a sheep or a goat', *dvīšče* n., col. Ending in *-ad* f.: *dvizād* = *dvīščād*. In the Poljica statute *dviz* is an adjective alongside *brav*: *dvizi bravi* 'two-year-old sheep'. From there also with compound prefix *-arka*, *-orka* *dvizarka* f. (1777, Kosmet) 'female sheep' = *dvizōrka*." (SKOK I/464, s. v. *dvā*).

27 This toponym is not listed among the words of Romanian origin in the introduction to Ribarić's dictionary.

28 721.

29 Followed by: "Ribarić also discusses *gingina* with preserved velar pronunciation *g* (as in *galatina* etc.) as a peculiar parallel form for Istrum. *ženžire*. Unfortunately he does not say where exactly this form is spoken. It would represent a most interesting lexical remnant of Dalmatoromanian, but it requires some additional information." The adapter editor of the new edition left this part out. In the Serbian edition from 1940 s. v. *žinžire* is mentioned: "A foreign parallel form of *gingina* sf. = Ir. *žinžir*."

30 Lat. *gingīva*, REW 3765.

PRESTITI ISTRORUMENI NELLA PARTE DI VOCABOLARIETTO NEL SAGGIO SUI DIALETTI ISTRIANI DI JOSIP RIBARIĆ

Goran FILIPI

Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, via Garibaldi 1, 6000 Capodistria, Slovenia
e-mail: goran.filipi@zrs.upr.si

RIASSUNTO

Nel presente saggio sono elaborati i lemmi definiti da Josip Ribarić d'origine rumena: bâta, birikàta, cùma (a Carnitia), degečkàti, glindùra, mugàra, petrikàti (a Korleviçi patrukàti), Poropàt, pùca, stǵpǵa, sùgati, šùrla (se legato a frùla), tǵzǵàk, žinžǵre. Le forme della parlata di Vodice riportate da Ribarić vengono regolarmente paragonate alle parole istrorumene e ciacave simili, raccolte dall'autore o trovate nei vari repertori dei rispettivi idiomi. Per ogni parola elaborata si riporta la soluzione etimologica.

Parole chiave: istrorumeno, dialettologia, etimologia, lessicologia, Istria

BIBLIOGRAFIJA

- AdoK** – Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, I-II (A–K), 1967. Zagreb – Novi Sad, Matica Hrvatska, Matica srpska.
- AKIRE** – Kovačec, A. (1993): Neki problemi istrorumske etimologije. V: Vinja, V: Etimologija: referati sa Znanstvenog skupa o etimologiji održanog 4. i 5. lipnja 1987. u Zagrebu. Zagreb, JAZU (today HAZU).
- ALRM** – Atlasul Lingvistic Român pe regiuni Maramureș, Vol. I., 1969. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- AnRHJ** – Anić, V. (1998): Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb, Novi Liber.
- ARJ** – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-XXIII, 1880–1976. Zagreb, JAZU (today HAZU).
- CP²** – Stefanović Karadžić, V. (1964): Srpski rječnik. Beograd, Prosveta (prema izdanju iz 1852).
- ČL** – Hraste, M., Šimunović, P. (1979–1983): Čakavisch-deutsches Lexicon, knj. I-III. Köln – Beč, Böhlau Verlag.
- DAR** – Bulgăr, Gh., Constantinescu, D. (2000): Dicționar de arhaisme și regionalisme. Bukureșt, Editura Saeculum.
- DCI** – Andrović, G. (1995): Dizionario delle Lingue Italiana e Croata - Parte II: Croato-Italiana. Milano: Hoepli (reprint from 1943).
- DCM** – Breu, W., Piccoli, G. (2000): Dizionario croato molisano di Acquaviva Collecroce. Campobasso, (Ripalimosani : Arti grafiche La regione).
- DDA** – Papahagi, T. (1963): Dicționarul dialectului aromân. Bukureșt, Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- DELI-CD** – Cortelazzo, M., Zolli, P. (1999): Dizionario Etimologico della Lingua Italiana. Bologna, Zanichelli (CD-edition).
- DELR** – Candrea, I. A., Densusianu, O. (1914): Dicționarul etimologic al limbii române (elementele latine). Bukureșt, Paralel.
- DER** – Cioranescu, A. (1966): Diccionario etimologico rumano. Tenerife – Madrid, Universidad de la Laguna.
- DEX** – Dicționarul explicativ al limbii române (1998). Bukureșt, Univers Enciclopedic.
- DI** – Sârbu, R., Frațilă, V. (1998): Dialectul istroromân. Temišvar, Editura Amarcord.
- DIt** – Cortelazzo, M., Marcato, C. (1998): I Dialetti Italiani, Dizionario Etimologico. Torino, UTET.
- DULR** – Șineanu, L. (1995–1996): Dicționar universal al limbii române, I-V. Iași, Mydo Center.
- ESSJ** – Bezlaj, F. (1977–1995): Etimološki slovar slovenskega jezika, I-III (A–S). Ljubljana, SAZU.
- ILA** – Filipi, G., Buršić Giudici, B. (1998): Istriotski lingvistički atlas. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- IrE I.** – Filipi, G. (2002): Istrorumske etimologije I.: "slezena". V: Folia Onomastica Croatica, 11. Zagreb, HAZU.
- IrG** – Byhan, A. (1899): Istrorumanisches Glossar. V: Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, VI. Leipzig, Johann Ambrosius Barth, str. 174–396.
- IRHR** – Kovačec, A. (1998): Istrorumsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- IrLA** – Filipi, G. (2002): Istrorumski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân / Atlante Linguistico Istroromeno. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- JP** – Popovici, J. (1909): Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2^a (texte și glosar). Halle, Editura autorului.
- JV** – Voltiggi Istriani, J. (1803): Ricsoslovník (vocabolario - Woerterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimackoga jezika s' jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom. Beč, U Pritesctenici Kurtzbecka.
- LVJ** – Roki-Fortunato, A. (1997): Libar viškiga jazika. Toronto, Libar Publishing.
- ParČRHT** – Parčić, D. (1995): Rječnik hrvatsko-talijanski. Zagreb, ArTresor (reprint from 1901).
- PCX** – Rječnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, 1–15 (A-nokavac), 1959–1996. Beograd, Institut za srpskohrvatski jezik (knj. 15 Institut za srpski jezik).
- PEW** – Pușcariu, S. (1905): Etymologisches Wörterbuch der Rumänischen Sprache, I, Lateinische Elemente. Heidelberg, Winter.
- PI** – Ružić Sudčev, Š. (1999): Pićan i pićonski idiomi. Pula, C. A. S. H., Pula.
- RBG** – Francetić, I.: Rječnik boljunskih govora (rukopis s konca pedesetih početka šezdesetih godina 20. st., manuscript from 1956, located in the Faculty of Letters in Pula).
- RBrG** – Dulčić, J., Dulčić, P. (1985): Rječnik bruškoga govora. V: Hrvatski dijalektološki zbornik, Knjiga 7, Svezak 2. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- REW** – Meyer-Lübke, W. (1972): Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winter - Universitätsverlag.
- RGK** – Maričić Kukljičanin, T. (2000): Rječnik govora mjesta Kukljice. Zadar, Matica hrvatska.
- RGV** – Jurišić, B. (1973): Rječnik govora otoka Vrgade, II. Zagreb, JAZU (today HAZU).
- RGS** – Piasevoli, A. (1993): Rječnik govora mjesta Sali. Zadar, Matica hrvatska - Ogranak Zadar.
- RHT** – Parčić, D. (1995): Rječnik hrvatsko-talijanski. Zagreb, Artresor Studio (reprint from 1901).
- RIBARIĆ** – Ribarić, J. (2002): O istarskim dijalektima: razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora. Pazin, Josip Turčinović d. o. o.
- RIG** – Šamija, I. B., Ujević, P. (2001): Rječnik imotskoga govora. Zagreb, Zavičajni klub Imočana.
- RMGM** – Piccoli, A., Sammartino, A. (2000): Rječnik moliškohrvatskoga govora Mundimitra. Montemitro – Zagreb, Fondazione "Agostina Piccoli" – Matica hrvatska.

RSR – Klaić, B. (1989): Rječnik stranih riječi. Zagreb, Nakladni zavod MH.

RTCG – Geić, D., Šilović, M. S. (1994): Rječnik trogorskog čakavskog govora. Trogir, Muzej grada Trogira.

RU – Miklosich, F. (1881): Rumunische Untersuchungen, I, Istro- und Macedo-Rumunische Sprachdenkmäher. Beč, K. Gerold's Sohn.

SI – Pușcariu, S. (1929): Studii istroromâne, III. Bukurešt, Cvltvra Națională.

SKOK – Skok, P. (1971–1974): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU (today Hazu).

SSE – Loșonți, D. (2001): Soluții și sugestii etimologice. Bukurešt, Univers enciclopedic.

STULLI – Stulli, J. (1806): Rjecsoslòžje. Dubrovnik.

TC – Cantemir, T. (1959): Texte istroromâne. Bukurešt, Editura Academiei Republicii Populare Române.

VIR – Maiorescu, I. (1996): Itinerario in Istria e vocabolario istriano-romeno. Trst, Edizioni Parnaso.

WEEO – Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, Band 10, Lexicon der Sprachen des europäischen Ostens (2002). Klagenfurt/Celovec - Beč - Ljubljana, Wieser Verlag.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2010-11-22

UDK 003.349.1:81'373.6(497.5 Istra)

STRATIFIKACIJA ROMANIZAMA U KNJIZI „GLAGOLJSKI NATPISI“ BRANKA FUČIĆA

Ivana POLDRUGO

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za humanističke znanosti, Preradovićeve 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: ivana.poldrugo@ffpu.hr

IZVLEČEK

Knjiga ali katalog Branka Fučića ima veliko število neslovanskih besed; med njimi romanizmi omogočajo detaljnjšo stratifikacijo. V knjigi je 179 besed romanskega izvora, ki so zajete v stratificiranem korpusu. Gre za abecedni seznam romanizmov, stratificiranih glede na dva kriterija. Prvi je časovni pregled vseh popisanih oblik: naštetih so najstarejši in najmlajši zapisi, kakor tudi najbolj uporabljeni romanizmi v glagolitskih tekstih od 12. do 18. stoletja. Drugi kriterij je glasoslovni in oblikoslovni opis sprememb. Za potrjevanje romanskega izvora posameznih besed so uporabljeni (istro) beneški in hrvaški (čakavski) slovarji.

Ključne besede: stratifikacija, cerkvena terminologija, morfološka analiza, leksikologija

LA STRATIFICAZIONE DEGLI ELEMENTI ROMANZI NEL LIBRO DI BRANKO FUČIĆ GLAGOLSKI NAPISI (SCRITTE GLAGOLITICHE)

SINTESI

L'opera ovvero il catalogo di Branko Fučić riporta un elevato numero di parole non slave; tra di esse, in particolare gli elementi romanzi consentono una più precisa stratificazione. Le 179 parole di origine romanza presenti nell'opera, formano un corpus stratificato. Si tratta di un elenco alfabetico di parole di origine romanza, stratificate in base a due criteri. Il primo è quello della successione cronologica di tutte le forme catalogate: l'elenco comprende le scritte più antiche e più recenti, come anche le parole di origine romanza più ricorrenti nei testi glagolitici dal XII al XVIII secolo. Il secondo criterio è invece quello della descrizione fonologica e morfologica dei mutamenti. L'origine romanza delle singole parole viene confermata per mezzo di dizionari (istro)veneti e croati (ciacavi).

Parole chiave: stratificazione, terminologia ecclesiastica, analisi morfologica, lessicologia

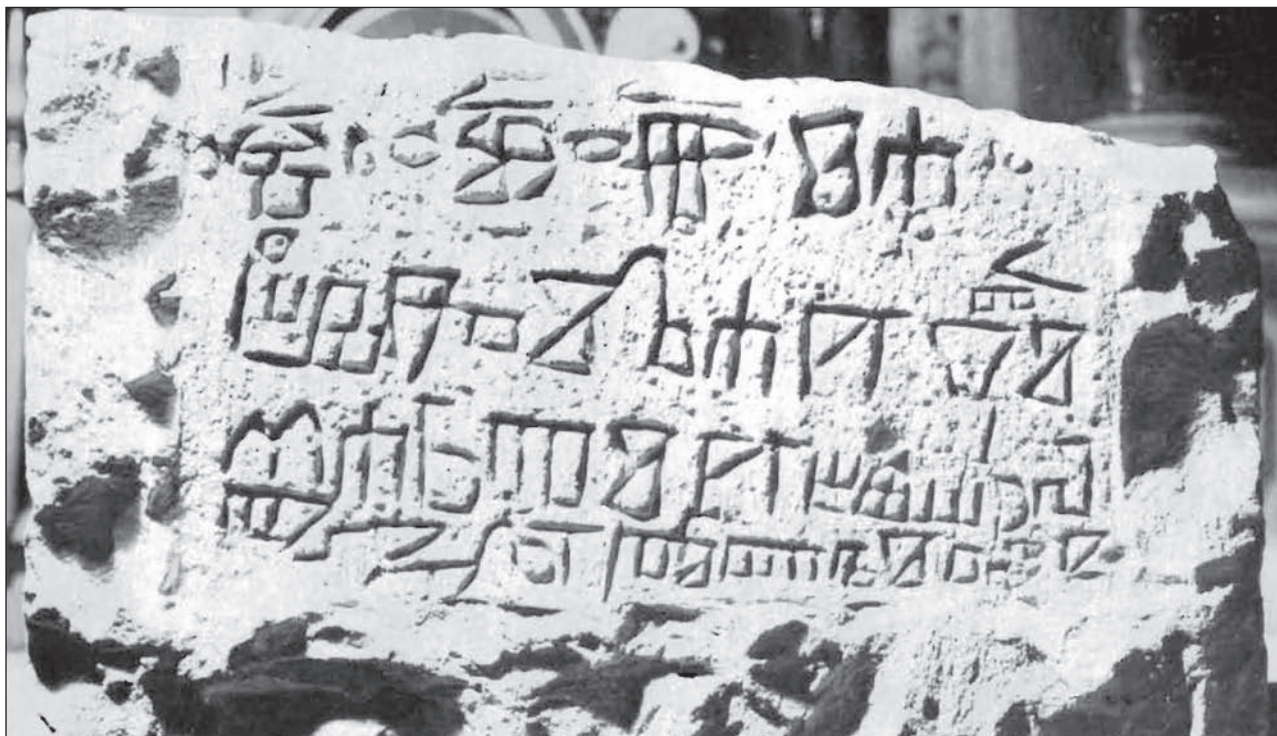
Tema je ovog rada stratificirati romanizme pronađene u znamenitom katalogu Branka Fučića iz 1982. godine koji obiluje riječima neslavenskoga postanja, a obuhvaća glagoljske epigrafske spomenike na prostoru Istre, Hrvatskoga primorja, kvarnerskog otočja te zadarskoga i ličkoga područja, ali i sve ostale glagoljske natpise s drugih hrvatskih (Ozalj), slovenskih (Primorska, Dolenjska), bosanskih (Kijevci kod Bosanske Gradiške, Humac u Hercegovini) pa čak i makedonskih područja (Sv. Naum na Ohridskome jezeru). Riječ je o izuzetno vrijednom popisu najstarijih glagoljskih natpisa od XI. do XIII. stoljeća te onih koji pružaju podatke o imenima i djelima domaćih istarskih, kvarnerskih i dalmatinskih graditelja, kipara i slikara od XV. do XVIII. stoljeća. Fučićeva se knjiga ne bavi detaljnim proučavanjem glagoljičnog pisma i njezinim povijesnim razvojem jer nije namijenjena isključivo paleografima i lingvistima, već daje pregledan popis i objašnjenje tekstova kako bi se čitatelju olakšalo čitanje i pojednostavilo korištenje podataka iz glagoljskih tekstova, odnosno grafita.¹

Listajući knjigu (s naglaskom na njezin opći glosarij iz indeksa) iznenađuje povećana zastupljenost latinizama i grecizama. Kao što je poznato, u hrvatski su mnogi romanizmi prodrli iz balkanskog vulgarnog latinizma², a neki su, vjerojatno, ušli preko germanskoga. Osobito

mnogo ima romanskih relikata u jadranskoj toponimiji. Romanizmi iz francuskoga, španjolskoga proširili su se uglavnom knjigom. Osim najstarijih, koji su često općeslavenski ili općeužnoslavenski, pučki su romanizmi (za razliku od novijih knjiških) najčešće provincijalizmi. Misionarenje je u naše krajeve, kako se pretpostavlja, dolazilo s više strana: iz dalmatinskih gradova koji su bili pod bizantskim suverenitetom i gdje se ukrštavao latinski i grčki jezik, pa i istočna i zapadna liturgija, zatim iz fra-nakčkih centara, pa iz Akvileje.

Abecedno posložen korpus Fučićeva kataloga poslužio je stratifikaciji riječi romanskoga podrijetla, točnije stratifikaciji 179 romanizama.³ Valja napomenuti da tu ne spadaju romanizirana osobna imena niti takvi toponimi a nekolicina ih je ostala neobrađena poradi nejasna podrijetla ili značenja. Tekstovi grafita uglavnom su sintagme tipa: *se pisa; ...bi postavljena ova načinba* i sl. Tako oskudni riječima i slovima nemaju ni bogatiji sadržaj, pa većinom bilježe datume i mjesta nastanka grafita, imena majstora i svećenika.

Prije leksikološkog i morfološkog opisa romanizmi su i kronološki obrađeni. Tako, kao najstarije, nalazimo romanizme zapisane do XIII. stoljeća (kako ih je uzeo i Fučić). Znamo da je od svih, što natpisa što grafita, naj-

Župna crkva sv. Martina./ Parish church St. Martin's. 1431. god./ A year 1431

Natpis na kamenoj ploči/ An inscription on flagstone: 1431. bē zidan Sveti Martin, bēše pop Pilad, prošt Didak.

1 Tekstovi su prenijeti u latiničkoj transliteraciji i u latiničkoj transkripciji suvremenim hrvatskim izgovorom i pravopisom.

2 Kao primjere navodim košulja < casulla (SKOK II, 58); palača < palatium (SKOK II, 589).

3 Fučić je u svojoj knjizi popisao 517 glagoljskih natpisa.

popularnija Bašćanska ploča s koje čitamo i nekoliko romanskih riječi, dvaput *opat*, *apostol* i *evanjest*.

Opat ‘opat’ m.

se zida Maj opat (Krk, XI. st.)

az opat Držiha pisah se o ledině juže da Zvanimir (Baška, 1100.)

Stipan opat (Omišalj, 1477.)

Vidimo da je riječ o jako starim romanizmima kako nalazimo u prva dva fragmenta. Ovaj prvi je najstariji pronađeni romanizam i to na grafitu iz Krka na istoimenom otoku dok je treći iz XV. st. kada posljednji regularni opat u Omišlju stavlja glagoljski natpis na opatsku nadgrobnu ploču godine 1477. Oba su termini iz crkvene terminologije (kao uostalom i opat).

Apostol ‘apostol’ m.

da iže to poreče, klnij Bog i 12 apostola i 4 evanjesti (Baška, 1100.)

na čast svetuju apostolu Petra i Pavla (Vrbanj, 1347.)

blaženomu svetomu Jadriju apostolu (Belaj, 1492.)

Evanjest ‘evanjest’ m.

da iže to poreče, klnij Bog i 12 apostola i 4 evanjesti (Baška, 1100.)

Tako *evanjest* dolazi iz grčkoga a u narodni govor ulazi dosta rano – još od samih početaka kršćanstva – kao učena riječ, doživjevši razne glasovne promjene zbog čega je postala poluučena.

Romanizam *oltar* nađen je kao najstarije zapisani u Grdoselu u XII. st:

Oltar ‘oltar’ m.

(kontekst nerazumljiv!) (Grdoselo, XII. st.)

prokoratur ovoga oltara (Novi, XVI. st.)

da guvernuju tu crekav i oltar svete Marije (Borut, 1560.)

to su maše oltara svetoga Baština (Hrastovlje, 1561.)

to su maše oltara (Hrastovlje, 1561.)

Kontekst kod prvog fragmenta nije naveden budući je potpuno nerazumljiv i nema jasne sintakse, kao da se glagoljična slova redaju nasumce. U značenju oltar imamo i romanizam *antar* istog postanja (zabilježen samo u Humu) a koji je doživio brojne morfološke promjene, nije sigurno dolazi li od lat. *altare*.

Sljedeći po starini je romanizam *arhandel*:

Arhandel ‘arhandeo’ m.

a se crki arhandela Mihaila (Humac, Ljubuški, XII. – XIII. st.)

Riječ je o kršćanskom terminu grčkoga postanja a znači ‘glava’. P. Skok ima kao natuknicu samo prefiks *arhi-* koji se danas kod katolika prevodi prefiksom *nad-* (SKOK, I, 60; ESSJ, 367).

Posljednja dva romanizma iz ove grupe su *sobota* i *maša*:

Sobota ‘subota’ ž.

v sobotu gospodnu (Hum, XIII. st.)

prva sobota po Vazmu (Hum, 1490.)

v sobotu (Beram, XVI. st.)

Riječ je zapravo hebrejskog podrijetla ali se latinizirala, a u prijevodu znači ‘dan odmora poslije šest dana u tjednu’. »U nas je preko lat. n. pl. *sabbāta* (od ital. *sabbato*) došla iz ‘madž. toponima *Szabadka* < **sobotka* a radi se o slav.deminutivu na –ka od *sobota* (‘mjesto gdje se subotom održava sajam’)» (SKOK, III, 299).

Maša ‘misa’ ž.

gragorine maše peti dan (Hum, XIII. st.)

rekoh mašu Žvanu (Gračišće, XV.–XVI. st.)

da pe pop Grgur mladu mašu (Lovran, 1543.)

peh moju mladu mašu (Pazin, 1557.)

to su maše oltara svetega Baština (Hrastovlje, 1561.)

biše maša u... (Sorbar, 1568.)

Dolazi od lat. *missa* ali i od staroslavenskog *mъša*. »Riječ ‘maša’ dolazi kao objekt glagolima činiti, govoriti, pjevati, tvoriti, a najčešće glagolu služiti» (ARJ, VI, 507). Termin *maša* naročito se rabi u Istri, dok se u južnoj Hrvatskoj kaže *misa*. Zanimljivo je da oblik *misa* imaju i Istroromunji što ukazuje na činjenicu da su oni u Istru došli preko Dalmacije (Filipi, 2002, 91–96).

U najmlađe zapisane romanizme uvrštavamo samo one iz XVIII. st.⁴ Njih je, čak 28 iz cjelokupnog korpusa. Tako je najmlađe zabilježeni romanizam iz godine 1773. gdje u Žmanu nalazimo *maráč*, a zatim slijede: *hrizma*, *žakan*, *april*, *don*, *ered*, *fabrikati* (se), *fata*, *februar*, *figura*, *jenar*, *jereditad*, *julej*, *kapitan*, *luj*, *meštar*, *novembar*, *oktebar*, *olej*, *otubar*, *paroh* i *parohijan* i *parok* i *pievano*, *prokaratur*, *prvar*, *puneštra*, *red*. Većina ih je sa zadarskog područja (otoci i zaleđe) gdje glagoljaši još klešu natpise unatoč povlačenju glagoljice.

Najčešće se pojavljuje, 94 puta, *žakan*, zatim jedna kratka *pre* (za tal. prete) s 50 zapisa, *plovan* (41 put), *meštar* (33 puta), *maj* (24 puta), *april* (19 puta) i kao što se može vidjeti, većina latinskih naziva za mjesec. Kako su svi nazivi za mjesece u godini u ono vrijeme bili latinskoga postanja normalno je da će najviše romanskih riječi biti iz serije rimskih numeralnih naziva za mjesec a znamo da je velika većina svih glagoljskih natpisa uredno datirana, što po godini (i stoljeću) a što po mjesecu zapisa. Tako na primjer naziv za peti mjesec u godini dolazi od tal. *maggio*: lat. *māiu(m)* ‘mese dedicato al ‘dio grande’ (māgiu(m), dalla rad. *mag- ‘grande’)» (DELI, 908), dok za *maráč* koji dolazi od latinskoga *martius* (*mēnsis*), što je značilo ‘Marsov, Martov (mjesec)’ čitamo više termina *marac*, *marat* i *ožuak*. Vrlo je zanimljiv oblik *dedebar* za mjesec prosinac kojemu jednostavno ne nalazimo slič-

4 U katalog nisu ušli grafiti iz XIX. i XX. st. koji bi onda bili najmlađi.

nih oblika u rječnicima, dok ćemo u Skoka lako naći i *decenbar* pored *dicenbar*, *decembar*, *dečebars* pa čak i izvedenicu *dektebar* (analogijski prema *septebar* i *oktebar*) (SKOK, III, 388).

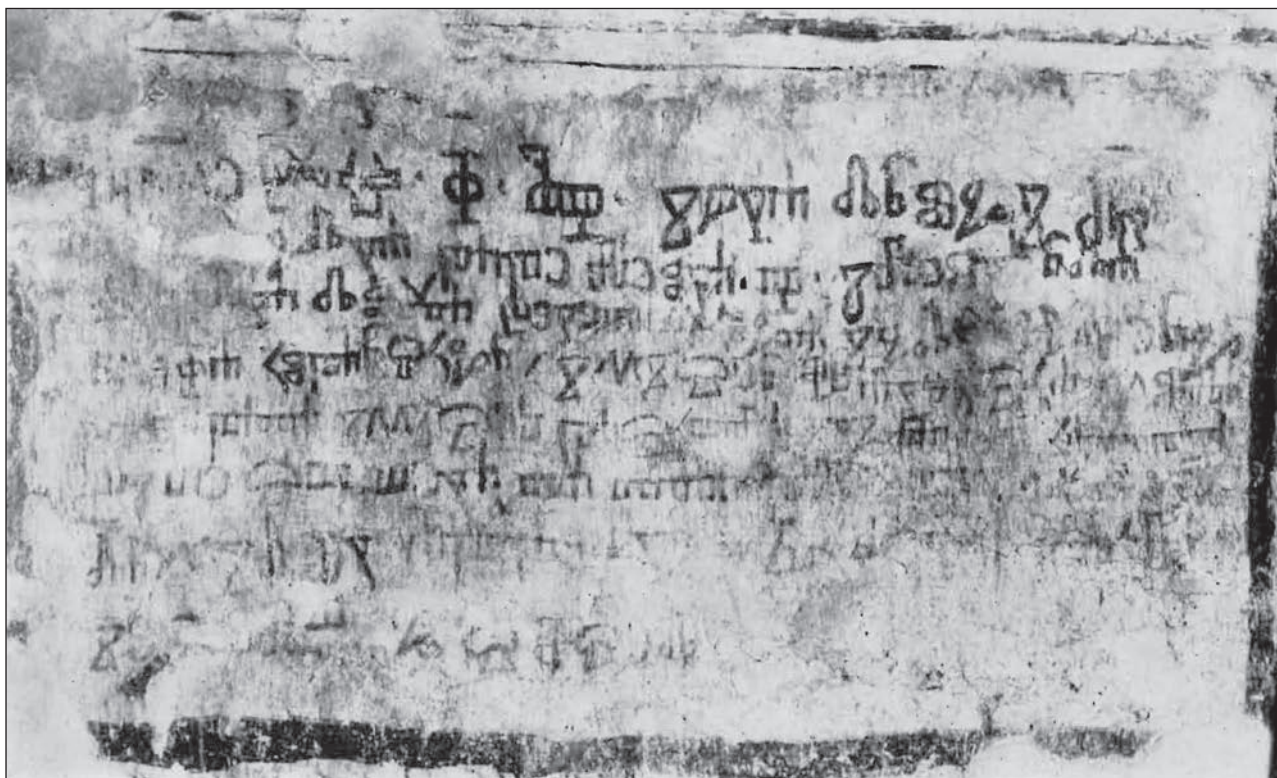
Najviše oblika za *žakan* nalazimo u Bermu, prvi s jednog grafita iz Draguča (XIV. st.) a posljednji iz Dubašnice (XVIII. st.). To je još jedan u nizu crkvenih termina grčkoga postanja „od gr. *diakonos* ‘1. sluga, 2. (kao crkveni termin) minister > lat. *diāconus*, sudeći prema toj fonetskoj pojavi, posuđen vrlo rano, možda već u 7. v.“ (SKOK, I, 670). Uglavnom je zapisan u kontekstima tipa: *se pisa, sije pisa, to pisa žakan od Rovinja, pisah žakan Milan*....

Romanizam *plovan*⁵ dolazi „od furl. *plevan* < lat. *plebānus*, poimeničeni lat. pridjev od *plebs* (Brecelj, 2005, 555; REW, 5229). Samoglasnik *o* mjesto *e* u *plovan* je zbog labiodentala *v* kao u *ponistra* < *fenestra*, upor. tal. *piovano* pored *pievano*. Može biti i dalmato-romanska riječ. Crkveni latinizam je hrv.-kajk. *plebanoš* = *plebanuš* = *plibanuš* = (zamjenom početnog sloga *ple-* domaćim prefiksom *pre-*) *prebanoš* = *prebānuš* = (ispuštanjem dočetka *-us* kao u drugim latinizmima) *pleban* ‘parok, župnik’... (SKOK, II, 689). Za termin *meštar* očito je da ima

značenje „majstor“, a prvotno je upućivao općenito na učitelja⁶.

Veoma su brojni romanizmi tipa *dom*, *domin*, *don* kao i *pre*, *fra* kao skraćnice za svećeničke titule, pa je tako termin *dom* zapisan na 11 glagoljskih natpisa, *domin* (za župnika) nalazimo na četiri natpisa, naravno oba termina od lat. *dominus* (REW, 2741).

Od glagola nalazimo tek nekoliko romanskog postanja, u Dobrinju s natpisa čitamo „čini uzidati od fundamenta i dotati pop Jurešić...“, dakle *dotati* u značenju ‘dati’. Skok navodi romanizam *dot*, *dota* = slov. *dota* ‘miraz’ (v. i ESSJ ? : 9). Denominal na *-ati*: *dotati*, od tal. *dote* f. < lat. *dos*, gen. *dotis* (od istog korijena od kojeg i *dare*, u praslodstvu sa *dati*) (SKOK, I, 427). Valja ga usporediti i s talijanskim *dotare* (Devoto, Oli, 2002–2003, 685), odnosno mletačkim *dotare* (Boerio, 1856, 246) kao moguće polazište za ovaj hibridni romanizam. Još je jedan siguran romanizam *kuntreštati* (talijanizam), a pojavljuje se u Bermu (u crkvi Sv. Marije na Škriljinah) u 16. st., gdje čitamo: „lažni očete vi z bogom kuntreštati“. Za termin *kuntreštati* Fučić navodi da je ‘istarski i primorski lokalizam, prema talijanskom, *contrastare*, *prepirati se*’ (Fučić, 1982, 88).

Crkva sv. Trojstva./ St. Trinity Church. 2. VI 1518./ June 2, 1518

V ime Božje. 1518. Ijuna drugi dan. Va vrime gospodina pape Leona X I Leonarda Loredana, duža benetačkoga i gospodina z Bergama, škofa koparskoga i miser Frančiska Mula, poteštata i miser Paskvala Ingalda, kapitana biše svršena ta tla po meštri Antoni Damidun a po prošnji redovnika, žakan i ostalih sused.

5 U značenju „duhovnik, župnik, plebanus“.

6 Budući da dolazi od latinske riječi *magister* (REW, 5229).

Natpis iz Boruta bilježi glagol *ordinavati* „naređivati“. Riječ je o glagolu hibridnoga tipa: strana osnova i domaći dočetak, od lat. *ordo*, *-inis*, *ordinare* (REW, 6094) > tal. *ordine* (Devoto, Oli, 2002–2003, 1408). Još je jedan glagol nejasna postanja iz Barbana: *retinati* (uhapsiti) u kojem se kriju oblici srodni tipu *aretirati* s aferezom početnoga *a*- i promjenom *r* > *n*.

Od ostalih neobičnih termina izdvajamo još neke: u Gologoricima imamo za riječ *proždrljivost* romanizam *gula* za koji Skok misli da je riječ o talijanskom ili dalmatoromanskom leksičkom ostatku, „od tal. *gola* odnosno lat. *gula* izvodimo *goluž*, *gulož* kako se govori u Šibeniku, Rabu ili *guloz* (Dubrovnik, Cavtat), odatle *gulozan* ‘sladokusac, bonkulović (talijanizam *bonculo*)“ (SKOK, I, 631). Riječ bi mogla biti i iz mletačkoga s promjenom *o* > *u*. Na dva natpisa nalazimo termin *kareštija* za nestašicu, bit će da je riječ o posuđenici iz nekog mletačkoga govora: *caestia* (Boerio, 1856, 138).

Termin *koneštavl* i sličnih oblika ne nalazimo kod Skoka pa nam značenje nije jasno a samo je zabilježen na jednom grafitu.

Od romanskog termina za vladu *guveran*: „po guverni gospodina plovana“⁷ imamo nekoliko izvedenica za riječ upravitelj: *guvernador*, *guvernadur*, *guvernatur* i glagol *guvernati* i to na više natpisa, ali u istom značenju nalazimo i *kaštad*, *kaštald*, *kaštal* i *kaštald*.

Kada se govori o stratificiranju romanizama, mora se napomenuti da je teško dati točno objašnjenje, podrijetlo i tomu slično jer nikad ne znamo kad je koji od romanizama ušao u jezik. Pomoglo bi, ipak, poznavanje povijesti crkve, liturgije, evanđelja, odnosno, svega što je vezano uz religijsku terminologiju budući da ona čini većinu popisanih romanskih riječi. Imajući na umu da se radi o tisućljetnoj tradiciji koja se i danas nastavlja, logično je zaključiti da se većina crkvenih termina mijenjala kroz povijest. Tu govorimo o korjenitim promjenama u fonologiji, morfologiji, tvorbi riječi i dr. Većina je crkvene terminologije došla iz grčkog ili izravno iz latinskog jezika. Međutim, nema izravnih grecizama, već su oni došli ili preko latinskoga (u Dalmaciji dalmatskoga) ili preko nekog europskog jezika. Kasniji rezultat tih riječi nazivamo ili prilagođenice ili posuđenice ili složenice. Što se etimologije tiče dosta je riječi grčkoga postanja koje su ušle u hrvatski jezik posredstvom ili latinskog ili talijanskog jezika. A kad je riječ o starijim grecizmima izvan crkvene sfere, oni su mogli ući i preko dalmatskoga jezika. Naravno, nisu svi ušli iz starogrčkog ili latinskog jezika, ima tu i riječi iz hebrejskog, mletačkoga, starovisokonjemačkoga, egejskog, starocrkvenoslavenskoga, franačkoga i da ne nabrajamo, drugog podrijetla. Puno njih se potpuno prilago-

godilo domaćem leksiku ili su nastali hibridni ili poluhibridni oblici. Ono što nas najviše zanima je latinizacija i polatinjenje, ili drugim riječima, širenje latinskoga jezika i latinske kulture i sve ostalo što je u vezi s romanizacijom koja obuhvaća sve romanske jezike.⁸ Često je, naime, jedna latinska riječ dala nekoliko refleksa u romanskim jezicima. Obično jedan pučki, iskonski, a jedan naknadni učeni, knjiški. Na ovaj su način podijeljeni i svi navedeni i drugi romanizmi koji slijede, dakle, imamo pučke, učene i poluučene romanizme. Mnogi su učeni tijekom vremena postali pučki ili poluučeni.⁹ Pa tako među učene spadaju: *fratar*, *hrizma*, *kler*, *papa* i *prezbiter*. Od *fratar* nalazimo i skraćeno *fra* u više natpisa, naravno kada je u vezi s osobnim imenom redovnika, *fratōr* je nastalo zacijelo od lat. sintagme *domus fratōrum* (SKOK, I, 529). *Hrizma* je romanizam nađen zabilježen samo u Kožinu, na natpisu iz XVIII. st., a riječ je o učenom grecizmu koji je u hrvatske govore ušao preko crkvene terminologije. Romanizam *kler* nalazi Fučić u Dubašnici iz 1600. godine kao još jedan od crkvenih termina gr. podrijetla > lat. *clerus* (Fučić, 1982, 144). „Istoga su postanja i talijanski odnosno mletački oblici *chièrego*“ (Boerio, 1856, 466). Ako nije učena riječ odnosno latinizam iz crkvene terminologije, mogla bi biti jako stara posuđenica zbog čuvanja skupine *-kl-*. Za termin *papa* jasno je da je to učena riječ koja je jako rano ušla u pučke govore, dok je *prezbiter* učeni grecizam u nas došao preko latinskoga. Što se poluučenih tiče izdvajamo samo neke: *kalež*, *preošt*, *tempal*. Romanizam *kalež* nalazimo zabilježenog samo jednom: ‘kada biše ukraden *kalež*’ u Bačvi iz 1628. „Očito je riječ romanska iz sjeverne Italije: od lat. *calice(m)* po pravilima romanskih jezika postalo je *kalege*, pa *kaleže* te je od ove riječi došlo u naš jezik već prije XIV vijeka *kalež*.“ (ARJ, 1880–1976, 770). Pučki su romanizmi potpuno prilagođeni pučkome govoru a mogli su ući u jezik ili preko crkvenog okruženja (npr. *maša*) ili pak, kao obične posuđenice iz romanskih jezika, *žakan*, recimo, možemo držati poluučenim ali i pučkim romanizmom – u istu kategoriju spadaju i svi oni poluučeni koji su se promijenili tako da nalikuju pučkima npr. *limozina*. Ponekad od iste latinske riječi imamo i tri ili čak četiri oblika. Tome je dobar primjer latinska riječ *augustus* (SKOK, I, 75) koja živi u talijanskom kao pridjev *augusto* i kao vlastito ime *Augusto*, i to je latinizam, dok ista riječ u pučkom obliku glasi *agosto* i znači „mjesec kolovoz“. Zatim, posve je „učena“ podrijetla *tempal*, gdje nam morfološka prilagodba dočeka govori da je riječ o poluučenom romanizmu. Još je bolji primjer *ištrumenat* jer se radi o učejoj riječi¹⁰ ali koja zbog glasovnih i oblikovnih promjena postaje poluučena. Slično se dogodilo i s terminom *prament* zbog morfološke prilagodbe.

7 Riječ je o morfološkoj prilagođenici nekog talijanskog oblika.

8 Podrobnije o tomu u Tekavčić, 1979.

9 Učeni su romanizmi oni koji su ušli (u ovom slučaju iz crkvenog okruženja) u jezik i nisu se s vremenom mijenjali. Poluučeni su ušli u jezik na isti način ali su se tijekom vremena djelomično mijenjali, dok su pučki potpuno prilagođeni pučkome govoru a mogli su ući u jezik ili preko crkvenog okruženja ili pak, kao obične posuđenice iz romanskih jezika.

10 Usp. *strument*, *strumento* (Rosamani, 1990, 1112).

STRATIFICATION OF ROMANCE LOAN WORDS IN THE BOOK “GLAGOLJSKI NATPISI”
BY BRANKO FUČIĆ

Ivana POLDRUGO

University of Pula, Department of Humanities, Preradovićeve 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: ivana.poldrugo@ffpu.hr

ABSTRACT

The book or catalogue of Glagolitic inscriptions by Branko Fučić contains a considerable number of non-Slavonic words, among which Romance loan words enable detailed stratification. The research study has identified a total of 179 words of Romance origin which have been included in a stratified corpus or an alphabetical list of Romance loan words. The corpus was then stratified based on two criteria. Firstly, a chronological overview of all listed words was made. These include the oldest and most recently written as well as most frequently used Romance loan words in Glagolitic inscriptions from the 12th through the 18th centuries. The second criterion was based on the phonetic and morphological description of changes. The Romance origin of several words could not be confirmed with certainty and therefore numerous Italian or Venetian and Croatian origins as well as Chakavian repertoires were consulted.

The recording and morphological analysis of stratified Romance loan words has laid the foundations for further comprehensive research of similar Romance-Slavonic language contacts, just as Fučić's book has been used as a source for the description of Romance loan words extracted from a variety of Glagolitic inscriptions. This book only is one among many sources of Glagolitic words and texts which could be used in syntactic and stylistic analyses of Romance loan words which the present corpus – given the incompleteness of the text and sentences – did not allow.

Key words: Glagolitic texts, Romance loan words, etymology

IZVORI I LITERATURA

- ARJ** – Daničić, Dj. et al. (ur.) (1880–1976): Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–XXIII. Zagreb, JAZU.
- Boerio, G. (1971):** Dizionario del dialetto veneziano. Milano, Martello Editore.
- DELI** – Cortelazzo M., Zolli, P. (1999): Dizionario Etimologico della Lingua Italiana. Bologna, Zanichelli.
- Devoto, G., Oli, G. C. (2002-2003):** Il Dizionario della Lingua Italiana. Firenze, Le Monier.
- ESSJ** – Snoj, M. (1997): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Filipi, G. (2002):** Istrorumänisch. V: Okuka, M. Krenn, G. (ur.): Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Bd. 10, Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens. Klagenfurt = Celovec, 91–96.
- Fučić, B. (1982):** Glagoljski natpisi. Zagreb, JAZU.
- REW** – Meyer-Lübke, W. (1972): Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winter – Universitätsverlag.
- Rosamani, E. (1999):** Vocabolario giuliano. Trst, LINT.
- SKOK** – Skok, P. (1971–1974): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.
- Tekavčić, P. (1970):** Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova). Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2012-05-10

UDK 811.163.6'282.2(497.472)

ROMANSKE PRVINE V ISTRSKOSLOVENSKEM BESEDIŠČU IZ SEMANTIČNEGA POLJA »GARDEROBA IN DODATKI« V VASEH KRKAVČE, NOVA VAS IN BORŠT

Suzana TODOROVIC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail:suzana.todorovic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je z etimološko analizo prikazati romanske prvine v istrskoslovenskem besedišču. Avtorica podaja etimološko razčlenbo nekaterih izposojenk romanskega izvora, ki jih je zbrala na dialektološkem terenskem delu v vaseh Krkavče, Nova vas in Boršt. Vsako izpričano narečno obliko romanskega izvora vselej primerja z izpričanim izrazom v sosednjem, rižanskem govoru ter bližnjih, čakavskih govorih. V nadaljevanju poveže izraz z nekaterimi (istro)beneškimi, benečanskimi, furlanskimi, beneškodalmatinskimi in muglizanskimi različicami, ter prikaže zadnji vir besede.

Ključne besede: istrskoslovenska leksika, prevzete besede, (istro)beneščina, romanizmi, etimologija

ELEMENTI ROMANZI NEL LESSICO ISTROSLOVENO NEL CAMPO SEMANTICO »VESTIARIO ED ACCESSORI« NELLE PARLATE DI KRKAVČE, VILLANOVA DI PIRANO E BORŠT

SINTESI

Nel contributo vengono analizzati dal punto di vista lessicologico ed etimologico 33 lessemi istrosloveni di provenienza romanza, messi in rilievo durante una ricerca diletologica, svolta nell' Istria slovena. Ogni espressione dialettale istroslovena- savrina viene messa a confronto con le espressioni dei dialetti limitrofi (istrosloveno- risano, ciacavo) e collegata con il prestito (istrosloveno, triestino, veneto, veneziano, italiano,...), rilevando così l'etimologia prossima e, in ultima analisi, l'etimologia remota (latino, latino volgare) delle espressini dialettali.

Parole chiave: lessico istrosloveno, istroveneto, romanismi, analisi lessicologica ed etimologica, prestiti.

UVOD

V pričujočem članku so etimološko razčlenjeni romanizmi iz semantičnega polja garderoba in dodatki (moška oblačila, ženska oblačila in obutev). Za skupno 37 obravnavanih pojmov je bilo evidentiranih 33 romanskih izposojenk, ki so bile etimološko razložene. Leksemi so bili med letoma 2007 in 2009 zbrani v okviru dialektološkega terenskega raziskovanja v istrskoslovenskih (šavrinskih) vaseh Krkavče, Nova vas in Boršt. Rojeni govorci šavrinskega idioma so podali narečno ustreznicu vprašanja oz. pojma, ki je bil v vprašalnici naveden v slovenskem in italijanskem jeziku. Pred pričetkom raziskave je bilo delo usmerjeno k izbiri ustreznega informanta. V raziskavo so bili tako vključeni samo rojeni govorci konkretnega šavrinskega govora, ki od rojstva živijo samo v rodni vasi. Zaradi tako postavljenih pogojev je raziskava zajela vaščane, ki so starejši od 60. Poleg navedenih kriterijev je bil upoštevan tudi pogoj, da informanti dobro slišijo in nimajo govornih napak. Zaradi primerljivosti in ustreznosti zbranih narečnih oblik so bili odgovori preverjeni pri treh informantih za vsako raziskovalno točko.

V članku so vsa vprašanja navedena v slovenskem in italijanskem jeziku, sledijo izpričane narečne različice vsake raziskovalne točke, ki so razvrščene po zaporedju: 1 = Krkavče, 2 = Nova vas, 3 = Boršt.

OPREDELITEV ISTRSKOSLOVENSKIH
IN ROMANSKI H GOVOROV

Etimološka analiza zbranega izrazja bo izhajala iz nekaterih bistvenih iztočnic, ki se nanašajo na razmejitve in opredelitev romanskih in istrskoslovenskih govorov na istrskem polotoku.

Pri obravnavi istrskega narečja bo upoštevana Logarjeva razmejitev, čigar raziskave so še vedno poglavitna referenca za vsa dialektološka dela na tem predelu Slovenije. Logar istrsko narečje označuje kot narečje, ki se govori v Istri približno od črte Miljski zalivKozinaPodgorjeRakitovec na severozahodu do območja ob slovensko-hrvaški meji na jugu (1996, 403). Ima dva govora: **rižanskega** in **šavrinskega**. Prvega govorijo do črte KoperMarezigeZazid, drugega južno od tod (Logar, 1996, 86–92; 403–404).

Pri obravnavi romanskih govorov bo upoštevana Filipjeva (Filipi, 1993, 275–284) razdelitev romanskih govorov, po kateri med **romanske idiome** spadajo:

a) Istrobeneški idiomi

To so najbolj razširjeni romanski govori v Istri in so sestavni del beneškega narečja italijanščine. Včasih je istrobeneščina imela vlogo *koiné* za vse prebivalce Istre, zato je njen vpliv na istrske govore najmočnejši. Ni avtohton jezik, torej ni nadaljevanje lokalne latinščine oziroma romanščine, ampak je v Istro prodril s Serenissimo (Istra je bila popolnoma v benečanski oblasti od leta 1420). Uvoženi dialekt je v nekaj stoletjih popolnoma zakril lokalne avtohtone predbeneške romanske govore v Istri.

b) Istriotski idiomi

To so edini ohranjeni avtohtoni istrski govori. Danes so se močno venetizirani in kroatizirani ohranili samo v šestih krajih v južni Istri (Bale, Rovinj, Vodnjan, Šišan, Fažana in Galižana), iz pisnih virov lahko sklepamo, da so se še do začetka prejšnjega stoletja govorili tudi v Piranu, Pulju in Vrsarju.

c) Istroromunski idiomi

To so romunski dialekti, ki jih govorijo v nekaterih vaseh severno in južno od Učke. Istroromunščina spada v dakoromunsko narečno skupino. Istrske Romune imajo za potomce balkanskih Vlahov, ki so zaradi pašnikov z živino potovali po Balkanu. V večjem številu so se v Istro priselili na prehodu med 15. in 16. stoletjem. Danes so prisotni samo v nekaterih vaseh severovzhodne Istre, kjer se je njihov govor ohranil.

d) Izumrli govori

Muglisanščina, tergestinščina in veljotščina. Prva dva spadata v ladinsko narečno skupino. V Trstu so ladinsko govorili do začetka prejšnjega stoletja, v Miljah pa do konca. Veljotščina se je govorila na otoku Krku in je ugasnila leta 1898 s smrtjo zadnjega govorca Antonia Udaine Barburja. Idiom sodi v izumrli romanski jezik vzhodnojadranskih obal, ki so mu znanstveniki nadelili tudi ime dalmatščina.

PREVZEMANJE LEKSEMOV

Jezikovno sovplivanje in prepletanje romanskega in slovanskega življa se je v Istri začelo od 8. stoletja dalje. Od 10. stoletja dalje začne zaradi živahnih trgovskih poti med istrskimi obalnimi mesteci in prestižno Serenissimo na istrske govore vplivati beneški govor.

O sožitju beneščine in lokalnih istrskih govorov govori tudi Skubic (1997, 10, 11), ki pravi, da je Beneška republika od 10. stoletja vedno bolj širila svojo oblast na vzhodno obalo Jadrana in na vzhodni del Sredozemlja, tako politično, ekonomsko in celo jezikovno. Beneščina je bila, kot pravi Skubic, *lingua franca* pristanišč vzhodnega Sredozemlja. Istra je bila popolnoma v benečanski oblasti od leta 1420.

Istrski beneški govor, v katerem se sporazumevajo prebivalci istrskih mestec, je rezultat dolgotrajnega procesa, med katerim so beneški govori postopoma iz rabe izrinili avtohtone istriotske govore.

Romansko govoreče prebivalstvo je s svojo kulturo, navadami in jezikom pomembno vplivalo na slovansko govoreče prebivalstvo, ki je živelo v zaledju obmorskih mest, saj je med narodom potekala intenzivna komunikacija na vseh področjih življenja.

Romanski in slovanski svet se politično, zgodovinsko, kulturno in jezikovno prepletata in stapljata že več stoletij, kar se odraža v številnih jezikovnih interferencah.

V članku bodo izpostavljene romanske izposojenke v istrskoslovenskem besedišču, ki so rezultat večstoletnega sobivanja dveh etnij.

ETIMOLOŠKA RAZČLEMB

Etimološki članki so načeloma strukturirani enotno. Zabeležena romanska izposojenka je povezana s sorodno narečno obliko, ki je izpričana v enem od sosednjih govorov (šavrinski, rižanski, čakavski). Sledi navedba možnega prvega vira izposoje, ki je navadno eden izmed istrobeneških govorov, ki ima zelo pogosto vzporednico v tržaškoitalijanskem govoru. Zaradi tega je natančen vir izposoje težko določljiv. Leksem je nato povezan in primerjan z ostalimi romanskimi različicami (beneščina, benečanščina, knjižna italijanščina, furlanščina, muglisanščina, bizjaški govor ...). Na koncu etimološkega članka je naveden zadnji vir izposoje leksema. Pri hibridnih izposojenkah je nakazana njihova tvorba.

MOŠKA OBLAČILA / INDUMENTI MASCHILI

Moška dvodelna obleka / vestito da uomo

1. vėš'tito
2. vėš'tito
3. vėš'tito

Istr. slov. obliko *vėš'tito* lahko prim. z istopomen. šavr. (Korte) *vėš'tit* (gradivo NASIK), čak. (Funtana) *vestit* »moška obleka« (Selman 84), čak. (Korčula) *vėštīt* »obleka« (RGK-cd), čak. (Brgud) *veštīt* (IrLA 300, vpr. 642) in čak. (Čepić) *veštīt* (IrLA, ibid.). Izraz je sprejet iz istopomen. istr.ben. *vestito* in *vistito* (VG 1218, 1230; GDDT 783,789); ben. *vestito* (Basso-Durante 465). Leksem je izveden iz lat. *vēstītus* 'obleka' (REW 9285), kar je part. perf. od gl. *vēstīre* 'obleči' (REW 9282). Po Cortelazzu in Zolliju je lat. gl. *vēstīre* denominativ etimona *vēstīs* 'obleka' (DELI-cd).

Vsakdanja obleka / vestito da strapazzo

1. 'rubā usake'dāña
2. 'ruba za usak'dan
3. usak'daŋe 'γuant

Izraz '*rubā* oz. '*ruba* 'obleka', ki ga beleži tudi Bezljaj kot *rōba* 'blago, oprava', kakor sbh. *rōba*, redkeje *rūba* 'roba, obleka' (ESSJ III 188), lahko prim. z istopomen. šavr. (Korte) '*ryba* (gradivo NASIK), riž. (Sv. Anton) '*ruba* (Jakomin 108) in čak. (Funtana) *rōba* (Selman 66). Izraz je izposojen iz istr.ben. *rōba* »roba, cosa«, 'obleka; stvar' (Manzini-Rocchi 183; VG 890). Besedo lahko prim. z istopomen. trž.it. »roba, cosa, roba in genere« (GDDT 531), beneč. *roba* (Boerio 579); knj.it. *rōba* »stoffa, indumento«, tj. 'blago, oblačilo'. Izraz najverjetneje izvira iz frank. *rauba* »armatura; veste«, tj. 'oklep, obleka' (DELI-cd). Bezljaj izvaja besedo iz it. *rōba*, furl. *rōbe* 'stvar, roba', kar je bilo po njegovem prevzeto iz stvn. *rauba* 'oblačilo', kar je domnevno sorodno z *roub* 'rop, plen'.

Praznična obleka / vestito da festa

1. vėš'tito za 'fešto
2. 'feštna 'ruba
3. 'ruba za 'fešte

a) vėš'tito

Za eti. gl. št. 3.1.

b) za 'fešto, 'feštna 'ruba, 'ruba za 'fešte

Izraz '*feštā* (Krkavče), '*fešta* (Nova vas, Boršt) beležijo tudi čakavski govori, npr. (Boljun in Rovera) *fešta* (Francetić 75; Kalčić 33). Beseda je prevzeta iz istr.ben. (Koper, Pulj) *fèsta* (Manzini-Rocchi 76), ki mu ustreza tudi pulj.istr.ben. *fèsta* (DP 45). Prim. tudi druge različice: npr. istr.ben., trž.it. in beneč. *festa* (VG 369; GDDT 229; Boerio 266). Izraz lahko vzpor. z istopomen. mugl. *fièsta* (DDM 43), bizj. *festa* (Domini 174) in furl. *fièste* (NP 312). Beseda izhaja iz lat. *fēsta* 'svečanost, slavnost' še nepojasnjene izvora (REW 3267; DELI-cd).

c) 'ruba

Za eti. gl. št. 3.2.

Brezrokavnik / blusotto

1. kāmī'žot
2. kamižō'lin
3. kamižō'lin

Istrskoslovenski govorniki za brezrokavnik uporabljajo izraza *kāmī'žot* in *kamižō'lin*.

a) kāmī'žot

Izraz lahko prim. s sl. *kamižôla* 'kratek suknjič', *kamižôla*, tudi *kamizola* in notr. *kamažuala* ter rez. *čamažot* (ESSJ II 13). Šavr. izraz *kāmī'žot* ustreza istr.ben. *camifot* in *camifoto*, vendar v nekoliko drugačnem pomenu, tj. »sorta di camicia di tela, di solito colorata che gli operai mettono sopra il vestito, per non insudiciarsi troppo lavorando«, 'vrsta platnene srajce' (VG 153; Manzini-Rocchi 36); prim. istopomen. trž.it. *camisoto* »camiciotto, blusa«; beneč. *camisòto* »camiciotto« (Boerio 123). *Camifot(o)* je povečevalnica od beneč. *camisa* (Boerio 122), knj.it. *camicia* 'srajca' iz poznolat. *camisia* (REW 1551). Še vedno ni pojasnjeno, ali ima beseda keltski, galski ali mediteranski izvor (DELI-cd), čeprav Bezljaj (ESSJ ibid.) sledi Meyer-Lübkeju in navaja, da je izraz domnevno keltskega porekla.

b) kamižō'lin

Izraz ustreza beneč. *camisolin* in *camisiolin* 'telovnik' (Boerio 123); prim. istr.ben. *camifolin* »giachettino nero di lana usato dalle dame«, ki pomensko popolnoma ne ustreza izpričanemu romanizmu, sicer pa ustreza vodnj. in rovinj. *camifuléin* 'telovnik' (VG 153). Prim. istopomen. bizj. *camisulin* 'jopič; telovnik' ter furl. *camisolin* in *camisulin* 'telovnik' (NP 94).

Za eti. gl. št. 3. 4 a.

Moška srajca / camicia da uomo

1. s'rājčā
2. ka'miža, kami'žola, s'rajca

3. s'rājca

a) ka'miža

Izpričan šavr. leksem *ka'miža* je izposojen iz istopomen. istr.ben. *camifa* (VG 152; Manzini-Rocchi 36), trž. it. *camisa* (GDDT 118) ter ben. in beneč. *camisa* (Basso-Durante 54; Boerio 122). Prim. tudi istopomen. bizj. *camifa* (Domini 77) in ben.dalm. *camisa* (Miotto 42).

Za eti. gl. št. 3.4 a.

b) kami'žola

Za eti. gl. št. 3.4 a.

Hlače / pantaloni

1. bar'yeše

2. bār'yeše

3. bār'yeše

Romanizem, ki ga lahko vzpor. z istopomen. čak. (Rovera) *brgeše* (Kalčić 12), čak. (Boljun) *bragēši* (Francetić 23), ustreza istr.ben. in beneč. *braghese* »calzoni, calze« (Manzini-Rocchi 27; VG 112; Boerio 97; GDDT 89). Prevzeto iz lat. *braca* 'hlače' galskega izvora (REW 1252).

Žep / tasca

1. škər'sēlā/ škərš'lin

2. škər'sēla

3. škər'sēla

Izraz, ki ga lahko primerjamo z riž. (Sv. Anton) *kar'sjela* (Jakomin 121), je prevzet iz istr.ben. *scarsela* 'žep' (VG 96); prim. istopomen. kopr. istr.ben. različico *scarsēla* (Manzini-Rocchi 201) in istr.ben. *scarselīn* (Manzini-Rocchi ibid.), kar je enako istr. slov. pomanjš. *škərš'lin* (Krkavče). Besedo lahko vzpor. tudi z istopomen. trž.it. in beneč. *scarsela* (GDDT 581; Boerio 621); knj.it. *scarsella* »anticamente, borsa di cuoio per il denaro, tenuta appesa al collo o alla cintura«, 'usnjena torba za denar' nepojasnjenega izvora (DELI-cd). Prati (EV 156) izvaja besedo iz prid. *scarso* 'skop', v smislu shranjevanja in varčevanja z denarjem.

Hlačnica / tromba dei pantaloni

1. bār'yešñak

2. bār'yešñak

3. bār'yešnik

Romanski osnovi v pomenu 'hlače' so šavriški govorci dodali pripono *-njak* oz. *-nik* in z njo tvorili nov pomen 'hlačnica'.

Za eti. gl. št. 3.6.

Moška jakna / giacca da uomo

1. ja'kētā

2. ji'kēta

3. ja'kēta

Za eti. gl. št. 3.10 a.

Suknjič / giacca

1. ja'kētā, jake'ton (daljša moška jakna)

2. ji'kēta, ji'kētāca/ jika'ton

3. ja'kēta

a) ja'kētā, ji'kēta, ji'kētāca, ja'kēta

Izraz je enak s šavr. istopomen. (Korte) *jā'kēta* (gradivo NASIK), riž. (Sv. Anton) *je'kjeta* (Jakomin 46), čak. (Funtana) *jakēta* (Selman 35) in čak. (Brgud, Čepić) *jakēta* (IrLA 308, vpr. 651). Prirojeno po istr.ben. *iacheta* 'kratki suknjič' (Manzini-Rocchi 100; VG 468; GDDT 288, 267); beneč. *giacheta* (Boerio 304). It. *giacchetta* 'kratki suknjič' izhaja iz starofrancoskega izraza *jacquette* (1375) iz *jacque* (1364), to pa iz osebnega imena *Jacque*, tj. oseba, ki je to jakno nosila (DELI-cd). Šavr. *ji'kēta* je romanska hibridna izposojenka z romansko osnovo in pomanjševalno pripono *-ica* > šavr. *-āca*. Z izrazom istrskoslovenski govorci označujejo krajšo jakno.

b) jake'ton, jika'ton

Leksem ustreza istopomen. trž.it. *giacheton* »giubbone« (GDDT 267), ki je povečevalnica od trž.it. izraza *giacheta* (GDDT ibid.).

Za eti. gl. št. 3.10 a.

Plašč / cappotto

1. ka'pōt

2. ka'pōt

3. ka'pōt

Šavriška beseda, ki jo lahko primerjamo z istopomensko šavr. (Korte, Marezige) *ka'pōt* (gradivo NASIK; ibid) in čak. (Brgud, Čepić, Boljun, Funtana) *kapōt* (IrLA 307, vpr. 648; Francetić 127; Selman 38), je prevzeta iz istopomenske istr. ben. *capoto* (Manzini-Rocchi 39; VG 169). Leksem lahko povežemo s trž. it., ben. in beneč. *capoto* (GDDT 128; Boerio 135) in knj. it. *cappotto* (ZING-cd). Izraz izhaja iz pozno latinskega izraza *cappa* 'vrsta kapuce', kasneje se je pomen razširil na *plašč* (EV 35; REW 1642). Lat. *cappa* se je razvilo v it. *càppa* »mantello corto con cappuccio usato un tempo da gentiluomini e cavalieri«, 'prehodni plašč s kapuco'.

Kapuca plašča / cappuccio del mantello

1. kâ'puć(o)

2. ka'puć(o)

3. ka'puć

Navedeni romanizem je izpričan tudi v drugih šavr. in čak. govorih, npr. šavr. (Marezige) *kapućo* (gradivo NASIK), šavr. (Korte) *ka'pyč* (ibid.) in čak. (Boljun) *kapüč* (Francetić 127). Beseda je prevzeta od enega izmed istr. ben. govorov, prim. istr. ben. *capuc'*, *capucio*, *capuso/capuzo* (VG 169; GDDT 128). Trž. it. pozna istopomenski izraz *capucio* (GDDT 128), beneč. pa *capuzzo* (Boerio 136). Zadnji vir je pozno lat. *cappa* 'plašč' (REW 1642).

Ovratnik pri srajci / collare

1. ko'lār
2. kə'lār
3. ko'lēt
- a) ko'lār, kə'lār

Izpričano narečno obliko, ki pomensko ustreza šavr. (Korte) *kpla'rin* (gradivo NASIK) in čak. (Boljun) *kolār* (Francetić 138), ustreza knj.sl. *kolār* 'bel, trd ovratnik katoliških duhovnikov' (SSKJ-cd). Bezljaj beleži izraza *kolér* in *kolir* 'ovratnik' (ESSJ II 56) ter gorenjsko *kōler* (ibid.). Istrskoslovenski govorci so besedo prevzeli iz istr. ben. *colar* 'ovratnik' (Manzini-Rocchi 51; VG 229); prim. istopomen. trž.it. *colar* in *colaro* »collare« (GDDT 164) ter beneč. *colàro* (Boerio 178). Bezljaj (ibid.) nava-ja, da beseda ustreza srvn. *koller*, *kollier*, *goller*, *gollier* 'ovratnica, komat', kar izhaja iz fr. *collier* < lat. *collāre*. Zadnji vir besede je torej lat. *collāre* 'ovratnica' (REW 2042) oz. 'ovratnica za pse in sužnje' iz lat. *cōllum* 'vrat' (DELI-cd; REW 2053).

b) ko'lēt

Istopomenski romanizem lahko zasledimo tudi v drugih govorih, prim. v Marezigah *ku'let* 'ovratnik' (gradivo NASIK), čak. (Korčula) *kòlet* 'ovratnik' (RGK-cd) in čak. (Funtana) *kolèt* (Selman 40). Izposojeno iz istr. ben. *coletto* 'ovratnik' (VG230), ki popolnoma ustreza tudi beneč. in trž. it. *coletto* »colletto« (GDDT 165; Boerio 179). Boerio za benečanski izraz *coletto* (ibid.) navaja: »Pezzuolo di pannolino finissimo, che si portava al collo dalle persone civili, e che ora non è più di moda.«, tj. 'ovratna ruta'. (Istr.)ben. *coletto* je pomanjševalnica od (istr.)ben. oz. beneč. *colo* (VG ibid.; Boerio ibid.) iz lat. *cōllum* 'vrat' (DELI-cd; REW 2053).

Ovratnik na plašču / bavero

1. ko'lār
2. kə'lār
3. ko'lēt
- a) ko'lār, kə'lār
- Za eti. gl. št. 3.13 a.
- b) ko'lēt
- Za eti. gl. št. 3.13 b.

Prehodni plašč / mantello

1. mǎn'tel
2. man'telo
3. man'tel

Navedene narečne besede so enake s čak. (Korčula) izrazom *mǎntel* 'prehodni plašč' (RGK-cd). Beseda ustreza knj. it. *mantello* »indumento indossato sopra tutti gli altri, di forma rotonda, ampio, senza maniche, affibbiato al collo«, tj. 'pokrivalo okroglo oblike brez rokavov, ki si ga nadenemo čez obleko' (DELI-cd). Zadnji vir besede je lat. *mantēllum* 'ovoj; odeja; prt' (REW 5326) oz. 'tančica, pajčolan' (DELI-cd).

Ženska OBLAČILA / INDUMENTI FEMMINILI**Dvodelna ženska obleka / vestito da donna**

1. tā'jer
2. ta'jer
3. ta'jer

Romanizem lahko primerjamo z istopomenskim čak. (Korčula) *tajēr* »ženski dvodelni kostim« (GRK-cd), ki pomensko popolnoma ustreza istr. ben. (Buje) in trž. it. *taier* »completo di giacca e gonna per donna« (VG 1133; GDDT 716). Prevzeto iz fr. *tailleur* 'prikrojevalec, krojač' s posredovanjem knj. it. *tailleur* 'ženski kostim' (GDDT ibid.; DELI-cd).

Enodelna ženska obleka / vestito

1. veš'tālā
2. veš'tāla
3. veš'tāla

Narečno obliko lahko primerjamo s čak. (Funtana) *ve-stālja* in *veštālja* »duga kučna haljina« (Selman 84), čak. (Korčula) *veštālja* 'dolga obleka' (RGK-cd) in čak. (Boljun) *veštālja* 'ženska hišna obleka' (Kalčić 741). Izraz ustreza istr. ben. in trž. it. *vestaia* »vestaglia« (VG 1217; GDDT 783), beneč. *vestàgia* »veste lunga ed agiata che si porta di sopra« (Boerio 791) in knj. it. *vestaglia* »ampia veste lunga o corta da camera«, 'ženska hišna halja' (DELI-cd). Istr. ben. in nekateri čak. govorci z izrazoma *vestaglia* ali *vestagia* označujejo (dolgo) žensko obleko, medtem ko istr. slov. govorci z romanizmom *veš'tālā* označujejo dolgo žensko obleko in poročno obleko. Istr. slov. govorci besedi pripisujejo nekoliko drugačen pomen verjetno, ker so dolgo obleko povezali s poročno obleko zaradi podobne dolžine. Italijanski etimologi nimajo enoglasne-ga mnenja o izvoru leksema *vestaglia* (DELI-cd).

Ženska jakna / giacca da donna

1. ja'ketā
2. ji'ketāca
3. žu'bin
- a) ja'ketā, ji'ketāca

Beseda *ji'ketāca* je hibridna beseda, sestavljena iz romanske osnove in istr.slov. pomanjš. pripone *-aca* < *-ica*. Za eti. gl. št. 3.10 a.

b) žu'bin

Izoliran leksem *žu'bin*, ki nima ustreznice v nobenem od sosednjih govorov, ustreza le knj.it. *giubbino*, ki je pomanjš. od it. *giùbba* 'moška jakna' iz arab. *gubba* »bombažna spodnja obleka ali kombineža«.

Telovnik / panciotto

1. kamižo'lin
2. kamižo'lin
3. kamižo'lin
- Za eti. gl. št. 3.4 a.

Ženska srajca / camicia da donna

1. b'lyzã
2. s'rajca/ b'luza
3. b'luza

Izraz ustreza istr. ben. *blufa* (VG 97) in knj. it. *blùsa* »camicetta da donna non aderente«. Morda je morda prevzet iz slovenščine. Beseda izvira iz fr. *blouse*, njen zadnji vir ni pojasnjen (DELI-cd).

Krilo / gonna

1. 'kottlã
2. 'kottola/ 'kottula
3. 'kottla

Izraz, ki ga lahko primerjamo s šavr. (Korte) *'kottola* in šavr. (Marezige) *'kuottla* (gradivo NASIK), ustreza tudi čak. (Funtana) *kòtula* 'obleka, krilo' (Selman 41) in istopomenskemu čak. (Brgud, Čepić, Boljun) *kòtula* (IrLA 671, vpr. 671; Francetić 150). Bezljaj (ESSJ II 74) beleži izraz *kótula* 'žensko krilo' in hrv. (Istra) *kòtla* ter v Črni gori in Dubrovniku *kòtula*. Šavrinski izraz izhaja iz istr. ben. *còtola* »gonna, gonnella«, 'krilo; krilce' (Manzini-Rocchi 56; VG 259), ki mu popolnoma ustreza tudi trž. it. *còtola* »gonna, gonnella, sottana« (GDDT 178). Boerio (205) za beneč. *còtola* pravi, da je manjš. od *cotta* »così chiamata una sorta di veste antica ed agiata da donna, che ricuopriva tutta la persona ed affibbiavasi al davanti ed alle braccia con uchielli«. Izraz izhaja iz beneč. *cotta* (Boerio 205), knj. it. *cotta* »antica tunica« iz st. fr. *cotte* (1138), to pa iz frank. **kotta* 'tunika, obleka' (REW 4747; DELI-cd).

Predpasnik / grembiule

1. trã'vešã/ trãvë'shon
2. tra'vesa/ travë'shon
3. tra'vesa/ trave'shon

Izraz, ki ga lahko primerjamo tudi s šavr. (Korte) *travë'shin* (gradivo NASIK), šavr. (Marezige) *tra'vešã* (gradivo NASIK), čak. (Brgud) *tervërš* (IrLA 315, vpr. 672) in čak. (Čepić) *travërsa* (IrLA 316, vpr. 672), je istr. ben. izposojenka, ki je izpričana tudi v drugih govorih, prim. istr. ben., trž. it. in beneč. *traversa* »grembiule« (Manzini-Rocchi 254; VG 1173; GDDT 754; Boerio 765). Zadnji vir je lat. *tra(n)svërsa* 'prečka; vodoravna črta' (REW 8858) iz lat. gl. *transvertere* 'obrniti v drugo smer' (DELI-cd). Istr. slov. govorniki so romanizem prikrojili tako, da so v prekožložnem zaporedju dveh *r* izpustili drugega.

Ženska halja z gumbi / vestaglia

1. trãvë'shon
2. travë'shon
3. trave'shon

Govorniki šavr. narečja uporabljajo za žensko haljo z gumbi, namenjeno hišni rabi, izraz *trave'shon*. Prevzeto iz istopomenskega istr. ben. *traverson* »grembiulone«

(VG 1173). Romanizem je izpeljanka s povečevalno pripono *-on* iz istr. ben., trž. it. in beneč. izraza *trave-sa* »grembiule«, 'predpasnik' (Manzini-Rocchi 254; VG 1173; GDDT 754; Boerio 765).

Za eti. gl. št. 3.22.

Delovna halja / vestito da lavoro

1. 'xãjlã
2. f'lajda/ travë'shon
3. f'lãjda/ trave'shon

a) f'lajda, f'lãjda

Romansko izposojenko *f'lajda* poznajo tudi sosednji govori, prim. istopomensko riž. (Sv. Anton) *'flajda* 'halja' (Jakomin 36), v nekoliko drugačnem pomenu čak. *flajda* 'delovna halja' (Selman 29) in čak. (Korčula) *flãjda* 'delovna halja' (RGK-cd). V izpričanem pomenu leksem ustreza trž. it. **flaida* »vestaglia, grembiule« (GDDT 238). Pinguentini za trž. it. dialekt beleži prav tako *flaida*, vendar v drugačnem, očitno prvotnem oz. starejšem pomenu besede, tj. »giacca lunga, a coda di rondine«, 'dolga jakna' (Pinguentini 136). Manzini-Rocchi 79 za istr. ben. izraz *flàida* navaja dva pomena: »giaccone da cerimonia«, 'svečana jakna' in »grembiulone«. Rosamani (VG 1173) za istr. ben. *flàida* beleži »falda«, tj. »parte del soprabito che pende dalla cintura in giù, lembo di una veste« (DELI-cd) in »giubba«. V benečanščini se z izrazom *falda* označuje predpasnik (Boerio 259).

Izraz *flàida* je prvotno označeval plašč, o čemer priča poleg navedenega tudi mugl. *flàida* »mantello elegante in falde« (DDM 45). Meyer-Lübke izvaja besedo iz lat. germanizma *falda* 'rob obleke'. Po Doriji (GDDT ibid.) je *flaida* starejša manjšalnica od *falda*, torej: **faldula* > **faldla* > **fladla* > *flaida* (z disimilacijo *l-l* in *l-i*). Izraz pozna goriška furl. in furl. v Cordenonsu (GDDT ibid.) v pomenu 'dolgi plašč'. Pirona izraza ne beleži, zato kljub tipični furlanski soglasniški skupini *fl-* ne moremo trditi, da je bil leksem prevzet iz furlanščine. Leksem najverjetneje spada predbeneški jezikovni plasti.

b) travë'shon, trave'shon

Za eti. gl. št. 3.23.

OBUTEV / CALZATURE**Nogavice / calze**

1. x'lãče
2. x'lače
3. kal'cete

Za eti. izraza *kal'cete* gl. št. 2.26.

Kratke nogavice / calzini

1. kal'cete
2. kal'cete
3. kal'cete

Leksem, ki je izpričan tudi v riž. (Sv. Anton) *kal'cjata* 'kratka nogavica' (Jakomin 49) ustreza trž. it. in beneč.

calzèta »calzetta, calzino« (VG 149; DGGT 116; Boerio 120). Beseda je manjš. od *calza* 'nogavica', ki izhaja iz pozno lat. *calcea* istega pomena (REW 1495).

Dokolenke / calzettoni

1. kalcà'tone
2. kalcà'tone
3. kalcà'tone

Leksem je enak z riž. (Sv. Anton) *kalce'tone* (Jakomin 49) in je izposojen iz benečanščine ali tržaške italijanščine; knj.it. *calzettone* »calze spese per lo più di lana, lunghe fin sotto il ginocchio«. Izraz je avgmentativ od *calza* 'nogavica', ki izhaja iz pozno lat. *cālcea* k lat. *cālceus* 'čevlji; nizki škorenj' iz *calx* 'peta' (REW 1495).

Platneni čevlji / scarpe di tela

1. cã'vâte
2. ca'vate
3. ca'vate

Izraz, ki ga lahko vzporejamo s čak. (Funtana) *cavàta* (Selman 21), čak. (Funtana) *savàta* (IrLA 313, vpr. 664), ustreza trž. it. *zavata* »ciabatta« (VG 1247; GDDT 800); beneč. *zàvata* (Boerio 808). Izraz je razširjen v vseh (istr.)ben. govorih; v knj. it. je prešel s posredovanjem benečanščine (GDDT ibid.). Zadnji vir besede je perz. *čābāt*, tur. *çabata* (DELI-cd).

Vežalke / laccio, stringa per le calzature

1. špi'yetâ/ kør'don (ed.) / kør'done (mn.)
2. špi'jeta/ kur'don (ed.) / kur'done
3. kar'don (ed.) / kar'done (mn.)

a) špi'yetâ, špi'jeta

Besedo lahko primerjamo čak. *špigeta* (Selman 74) in čak. *špigèta* (Francetić 421). Prevzeta je iz istr. ben. (Koper) *spighèta* »stringa, laccio da scarpe« (Manzini-Rocchi 231). Leksem ustreza istr. ben. *spigheta* »laccetto da scarpe« (VG 1071), trž.it. *spigheta* »stringa per le calzature, laccio, cinghia, cordoncino per indumenti« in knj. it. *spighetta*, ki je pomanjš. od *spiga*. Zadnje izhodišče je lat. *spīca* 'klas'.

b) kør'don, kur'don, kar'don

Romanizem *kur'don* v pogosti rabi v istr. slov. in čak. govorih in je polisemantičen izraz. Prim. istr. ben. *cordón/ cordòn*,¹ tudi *curdon* 'debela vrv' (Manzini-Rocchi 54; VG 250 in 282) in trž. it. *cordón* (GDDT 175) v nekoliko drugačnih pomenih. Oblika izhaja iz lat. *chōrda* 'struna' iz gr. *chordē*, ki je ide. izvora (Domač latinski izraz je bil *fūnis*.) (REW 1881).

Peta / tacco

1. 'tāk
2. 'tāko
3. 'tāk

Navedene šavrinske besede ustrezajo tudi šavr. (Korte) *'tak* (gradivo NASIK), čak. (Boljun) *tāk* (Francetić 433), čak. (Rovera) *tak* (Kalčić 107) in čak. (Funtana) *tāk* (Selman 38). Snoj (ESSJ IV 148) beleži notr. izraz *tāk* 'peta pri škornju' in primor. *tako* 'peta pri čevlju'. Leksemu, ki je prevzet iz istr. ben. *taco* »tacco, tallone« (VG 1131), ustrezata tudi trž. it. in beneč. *taco* (GDDT 714; Boerio 730). Cortelazzo in Zolli (DELI-cd) izvajata besedo iz starejše it. besede *taccone* »pezzo di suola adoperato per rabberciare una scarpa rotta«. Snoj prav tako povezuje izposojenko z ben. it. *tacco*, tosk. *tacco* 'peta pri čevlju', kar je retrogradno tvorjeno iz izraza *taccone* 'krpa, zaplata, podplat' (ESSJ ibid.), to pa iz *tacca* 'zareza, postava, koža, lisa, madež'. Leksem še nima pojasnjenega izvora (DELI-cd).

Podplat / suola

1. šo'leta
2. š'jola
3. š'jola

Prevzeto iz istr. ben. (Koper) *siòla* »suola« (Manzini-Rocchi 220); prim. istr. ben. (Pulj) *siòla* (DP 119), istr. ben. (Buje) *sióla* »suola« (VG 1033), trž.it. **siola* »suola« (GDDT 632); beneč. *siola* in *sola* »quella parte della scarpa che spetta alla parte del piede« (Boerio 662, 671); knj. it. *suola*, arh.it. *suola* < lat. *solea* 'podplat z jermenij' k *solum* 'podplat' (DELI-cd). Izraz *šo'leta*, izpričan v Krkavčah, je prilagoditev knj. it. pomanjševalnice *soletta*, iz ital. *suola* 'podplat'.

Ženske cokle / pianella da donna

1. 'cokule
 2. 'cokòle
 3. 'cokòle
- Za eti. gl. št. 3.33.

Cokla; zoccolo

1. 'cokul
2. 'cokòla
3. 'cokòla

Narečne oblike lahko povežemo s knj.sl. *cókla* 'obuvalo z lesenim podplatom' (SSKJ-cd) oz. *còkla* 'lesen čevlj', tudi *còkol* 'sandala' (ESSJ I 67). Narečna oblika, ki jo lahko primerjamo s čak. (Brgud, Čepić) *còkula* (IrLA 313, vpr. 666) in čak. (Funtana) *còkula* (Selman 22), je izposojena iz istr. ben. (Koper) *sòcolo* (VG 1047), kar lahko primerjamo z istopomenskim pulj. istr. ben. *sòcolo* in *zòcolo* (DP 121), creš. *zòcolo* »zoccolo« (VG 1264), trž. it. *zòcolo* »zoccolo« (GDDT 818), ben. *sòcolo* in *zòcolo* (Basso-Durante 268); beneč. *zòcolo* (Boerio 814). Prim. tudi istopomensko bizj. *zòcul* (Domini 557), grad. *sòcóló* »zoccolo« (Bottin 458) in furl. *zòcul* »zoccolo« (NP 1316). Bezlaj (ibid.) izvaja besedo iz it. *zoccolo* iz srlat. *zocholae* »crepidae lineae«. Iz it. je izraz

prešel v srvn. *zochel* 'leseno obuvalo'. Meyer-Lübke, Cortelazzo in Zolli izvajajo besedo iz lat. *sōcculus*, kar je manjš. od *sōccus* 'lahki čevelj, lahka sandala' (REW 8052; DELI-cd).

ZAKLJUČKI

Etimološka razčlemba je zajela **37 pojmov** oz. vprašanj, ki so bila razvrščena v semantično pole *oblačila in dodatki*, natančneje: ženska oblačila, moška oblačila, obutev.

Izluščenih je bilo **33 romanizmov**, kar predstavlja **98,1 odstotka vseh pojmov**.

Analiza je prav tako izpostavila, da **27 leksemov** ustreza eni izmed istrobeneških različic, ki ima pogosto vzporednico v tržaškoitalijanski besedi, **to je 81,8 odstotka vseh romanizmov**:

bər'yeše	kord'ela
bər'yešnak	kote'nina
bər'yešnâk	kote'ninâ
bər'yešnik	'kotla
b'luza	'kotlâ
b'lyzâ	'kõtola
'cokola	'kõtula
'cokola	kur'don
'cokole	'ruba
'cokole	'rubâ
'cokul	'ruba za 'fešte
'cokule	š'jola
'feštna 'ruba	škər'sela
ja'keta	škər'sela
ja'ketâ	škər'selâ
jake'ton	škər's'lin
jika'ton	šo'leta

ji'keta	tâ'bâr
ji'ketaca	ta'jer
kalcâ'tone	tâ'jer
kalcâ'tone,	'tâk
kal'cete	'tâko
kal'cete	tra'vesa
ka'miža	trâ'vesâ
kami'žola	trave'son
kamižo'lin	trave'son
kamižo'lin	trâve'son
kâmi'žot	veš'tâla
kar'don	veš'tâla
ko'lâr	veš'tâlâ
kø'lâr	veš'tito
ko'lêt	veš'tito
kord'ela	za 'fešto
kø'don	

Analiza je v nadaljevanju pokazala, da:

- **2 leksema lahko povežemo le s knjižnoitalijanskim izrazom (6 %):**

mân'tel, man'telo, man'tel
žu'bin.

- **3 leksemi ustrezajo tržaškoitalijanski in benečanski besedi (9 %):**

kal'cete, kal'cete
kalcâ'tone, kalcâ'tone
câ'vâte, ca'vate

- **1 leksem pripada predbeneški jezikovni plasti (3 %):**

f'lajda, f'lâjda.

Analiza je prav tako osvetlila

- **1 hibridno izposojenko:**

ji'ketaca.

PRIKAZ REZULTATOV V TABELARNI OBLIKI

SEMANTIČNO POLJE	VSI POJMI	ROMANIZMI	ISTR. BEN.	TRŽ. IT.	KNJ.IT.	PREDBEN.	HIBRID.
GARDEROBA IN DODATKI; Ženska in moška oblačila ter obutev	37	33	27	3	2	1	1

Krkavče (foto/Photo: M. Sakara, 2013)

ROMANCE ELEMENTS IN ISTRIAN SLOVENIAN VOCABULARY IN THE SEMANTIC FIELD OF CLOTHING AND ACCESSORIES IN VILLAGES KRKAVČE, NOVA VAS AND BORŠT

Suzana TODOROVIĆ

University of Primorska, Science and Research Center, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail:suzana.todorovic@zrs.upr.si

SUMMARY

This article presets an etymological analysis of 33 words of Romance origin. The expressions analyzed belong to the semantic field of clothing and accessories; more precisely, these are expressions that apply to men's and women's clothing. Each lexeme that is etymologically analyzed is recorded in Slovenian and Italian. The dialect forms are transcribed in Slovenian phonetic notation using numbers (1 = Krkavče, 2 = Nova Vas, 3 = Boršt) that correspond to the attested individual forms at individual research sites. The introduction provides certain basic premises that are necessary for carrying out dialectology fieldwork and a brief description of the subdialects that are etymologically analyzed.

The etymological entries are uniformly structured. Each attested dialect form of Romance origin is connected with an expression that is known in the neighboring Rižana subdialect and in nearby Čakavian subdialects. The borrowing of the attested dialect form of Romance origin is always confirmed by a precise citation of the form and the appertaining subdialect from which the form was borrowed. If a Romance element is not confirmed in (Istrian) Venetian dictionaries, Trieste Italian dictionaries, or other dictionaries from the area studied, it may have been borrowed from some other nearby Romance subdialect. If a dictionary does not include a particular expression, this still does not mean that speakers did not know or use the expression, which the analysis always points out. The source of the borrowed lexeme is provided at the end of the etymological entry.

The article concludes with information about the total number of lexemes analyzed, with a precise statement of the share of Romance lexemes, and their distribution by the individual Romance subdialects from which Istrian Slovenian speakers borrowed the lexemes.

Keywords: Istrian Slovenian vocabulary, loanwords, (Istrian) Venetian Slovenian, Romance-language features, etymology

OKRAJŠAVE

ant.: antično
 arab.: arabsko
 arh.: arhaično
 ben.: beneško (Veneto)
 ben.dalm.: beneškodalmatinsko
 ben.it. beneškoitalijansko
 beneč.: benečansko (Benetke)
 bizj.: bizjaško (Monfalcone)
 creš.: creško (Cres)
 dial. dialektalno
 ed.: ednina
 eti.: etimologija
 fr.: francosko
 frank.: frankovsko
 furl.: furlansko
 gl.: glagol
 gl.: glej
 gor. gorenjsko
 gr.: grško
 grad.: gradeško (Gradež)
 ide. indoevropsko
 istopomen.: istopomensko
 istr. ben.: istrobeneško
 istr. slov.: istrskoslovensko
 istr.: istrsko
 it.: italijansko
 knj. it.: knjižnoitalijansko
 knj. slov.: knjižnoslovensko
 kopr.: koprsko (Koper)
 lang.: langobardsko
 lat.: latinsko
 m. sp.: moškega spola
 mn.: množina
 mugl.: mugljansko
 nem.: nemško
 notr.: notranjsko
 os. ed.: oseba ednine
 os. mn.: oseba množine
 part. perf.: particip perfekta
 pomanjš.: pomanjševalnica
 poznolat.: poznolatinsko
 predben. predbeneško
 pret. part.: pretekli particip
 prid.: pridevnik
 prim.: primerjaj
 prov. provansalsko
 pulj.: puljsko (Pulj)
 rez.: rezijansko
 riž.: rižansko
 roman.: romansko
 rovinj.: rovinjsko (Rovinj)
 sam.: samostalnik
 sest.: sestavljeno
 sl._ slovensko
 sorod.: sorodno
 srvn.: srednjevisokonemško

st.fr.: starofrancosko
 šavr.: šavrinsko
 šp.: špansko
 terg.: tergestinsko
 tosk.: toskansko (Toscana)
 trž. it.: tržaškoitalijansko
 v. lat.: visokolatinsko
 vodnj. vodnjansko (Vodnjan)
 vulg. lat.: vulgarnolatinsko
 vzpor.: vzporejaj

VIRI IN LITERATURA

- a) Slovarji
Basso-Durante = Durante, D., Basso, V. (2000): Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico-italiano-veneto con modi di dire e proverbi. Padova, Battaglia terme.
Boerio = Boerio, G. (1856): Dizionario del dialetto veneziano, II ediz. Venezia, Giunti editore.
Cernecca = Cernecca, D. (1986): Dizionario del dialetto di Valle d'Istria. Trieste, Lint.
DDM = Zudini, D., Dorsi, P. (1981): Dizionario del dialetto muglisano. Udine, Casamassima Editore.
DELI- cd = Cortelazzo, M., Zolli, P. (1999): Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.
Delise = Delise, A. (1986): Vocabolario del dialetto isolano. Izola, Isola nostra.
DL = Cardona, G. R. (1989): Dizionario di linguistica. Roma, Armando editore.
Domini = Domini, S., Fulizio, A., Miniussi, A., Vittori, G. (1985): Vocabolario fraseologico del dialetto 'bisiac'. Bologna, Cappelli Editore.
ESSJ = Bezljaj, F. (1982): Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik, Založba Mladinska knjiga.
Francetić = Francetić, I. Rječnik boljunskih govora (rokopis s konca petdesetih, začetka šestdesetih let 20. st, hrani ga Filozofska fakulteta v Pulju).
GDDT = Doria, M., Noliani, C. (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il Meridiano.
Glavanić = Glavanić, V. (2000): Il dizionario del dialetto di Pola. Pula, Filozofski fakultet u Puli.
Gradivo NASIK (gradivo, namenjeno objavi v lingvističnem atlasu NASIK, ki ga hrani Jezikoslovni inštitut Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem).
ILA = Filipi, G. Buršić-Giudici, B. (1998): Istriotski lingvistični atlas, Atlante linguistico istrioto. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
IrLA = Filipi, G. (2004): Istroromunjski lingvistički atlas, Atlante linguistico Istroromeno. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
Jakomin = Jakomin, D. (1995): Narečni slovar Svetege Antona pri Kopru. Trst, Škedenjski etnografski muzej.
Manzini-Rocchi = Manzini, G., Rocchi, L. (1995): Dizionario storico fraseologico etimologico del dialet-

to di Capodistria. Rovino, Centro di ricerche storiche di Rovino.

Miotto = Miotto, L. (1991): Vocabolario del dialetto veneto-dalmata, II edizione riveduta e ampliata. Trieste, Lint.

NP = Pirona, G. A., Carletti, E.; Corgnali, G. B. (2004): Il nuovo Pirona, Vocabolario friulano. Udine, Società filologica friulana.

REW = Meyer-Lübke, W. (1992): Romanisches etymologisches Wörterbuch, III. izd. Heildelberg, Carl Winter-Universitätsverlag.

Selman = Selman, A. (2006): Mali funtanjski rječnik. Funtana.

SSKJ-cd.

Vascotto = Vascotto, A. (1987): Voci della parlata isolana nella prima metà di questo secolo. Imola, Galeati.

VG = Rosamani, E. (1999): Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese. Trieste, Lint.

ZING-cd = Lo Zingarelli cd (1997): Vocabolario della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.

b) Ostala literatura

Bartoli, M., Vidossi, G. (1945): Alle porte orientali d'Italia: dialetti e lingue della Venezia Giulia (Friuli e Istria) e stratificazioni linguistiche in Istria. Torino, Gheroni.

Cortellazzo, M. (1979): Guida ai dialetti veneti. Padova, CLEUP.

Filipi, G. (1988–89): Situazione linguitica istro-quarnerina. Quaderni- Volume IX, Unione degli italiani dell'Istria di Fiume. Rovigno, 153–163.

Filipi, G. (1993): Istriotski jezikovni otoki v Istri. Annales, Series Historia et Sociologia, 11. Koper, 275–284.

Filipi, G. (1994): Slovanske in predneolatinske jezikovne prvine v listini Rižanskega placita: (oziroma ne-

uspel poskus določanja le-teh). Acta Histriae, II. Koper, 25–30.

Filipi, G. (2006): Istroromunjske etimologije (Knjiga 1: rodbinsko nazivlje). Pula, Znanstvena udruga Mediteran in Koper, Založba Annales.

Filipi, G. (2007): Istroromunjske etimologije (Knjiga 2). Pula, Znanstvena udruga Mediteran in Koper, Založba Annales.

Filipi, G. (2008): Istroromunjske etimologije (Knjiga 3). Pula, Znanstvena udruga Mediteran in Koper, Založba Annales.

Logar, T. (1996): Slovenski govori v Istri in njihova geneza. Dialektološke in jezikoslovne razprave. Ljubljana, 86–92.

Maček, M. (2002): Slavenski govori u Istri. Rijeka, HFD.

Ožbot, M. (1995–96): Romanske jezikovne prvine v besedilu Rapsodija v treh stavkih Mirana Košute. Jezik in slovstvo, 41, 7–8. Ljubljana, 379–385.

Prati, A. (1968): Etimologie venete. Venezia-Roma, Istituto per la collaborazione culturale.

Ramovš, F. (1931): Dialektološka karta slovenskega jezika. Ljubljana, Rektorat Univerze kralja Aleksandra 1.

Skubic, M. (1997): Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Skubic, M. (2004): Prevzete besede in kalki na zahodnem slovenskem jezikovnem območju. Annales, Series historia et sociologia, 14, 2. Koper, 315–322.

Skubic, M. (2006): Slovenske jezikovne prvine v obsoški furlanščini. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Zamboni, A. (1976): L'etimologia. Bologna, Zanichelli.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2012-03-12

UDK 316.774:316.612-053.4(497.4)

MEDIJI V ŽIVLJENJU SLOVENSКИH OTROK

Karmen ERJAVEC

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Oddelek za komunikologijo, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: karmen.erjavec@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Obstaja pomanjkanje raziskav o vlogi medijev v življenju otrok, starih manj kot 9 let. Namen te študije je bil zato s kombinacijo kvantitativne (reprezentativna anketa staršev slovenskih otrok) in kvalitativne raziskave (poglobljeni intervjuji s 35 primorskimi otroki) ugotoviti, kakšen je dostop otrok do medijev, koliko časa uporabljajo različne medije, kakšno afiniteto imajo do določenih medijev in kakšno je medijsko izpodrivanje drugih dejavnosti otrok. Raziskava je pokazala, da slovenski otroci namenjajo največ časa televiziji, tj. 2,3 ure na dan, igracam 1,2 uri na dan, radiu 40 minut na dan, knjigam 20 minut na dan, revijam 20 minut na teden in internetu 10 minut na teden. Le nekaj znakov kaže, da gledanje televizije izpodriva branje in risanje, igranje igrice pa organizirane športne dejavnosti.

Ključne besede: otroci, mediji, Slovenija, medijska potrošnja, čas, dostop

I MEDIA NELLA VITA DEI BAMBINI SLOVENI

SINTESI

Le ricerche sul ruolo dei media nella vita dei bambini di età inferiore ai 9 anni sono scarse. Lo scopo della presente indagine è stato perciò combinare l'approccio quantitativo (un sondaggio rappresentativo svolto tra i genitori dei bambini sloveni) con quello qualitativo (interviste approfondite con 35 bambini del Litorale) per esaminare l'accesso dei bambini ai media, scoprire quanto tempo dedichino al loro uso, quali siano le loro affinità con i diversi media, e in quale misura i media soppiantano altre attività dei bambini. L'indagine ha rilevato che i bambini sloveni passano la maggior parte del loro tempo davanti alla televisione, cioè 2,3 ore al giorno, 1,2 ore al giorno le dedicano ai videogiochi e giochi per PC, 40 minuti al giorno alla radio, 20 minuti al giorno ai libri, 20 minuti alla settimana alle riviste, e 10 minuti alla settimana li trascorrono navigando su internet. Solo pochi indizi indicano che la televisione stia soppiantando la lettura e il disegno, e che i videogiochi e giochi per i computer stiano sostituendo il tempo altrimenti impiegato nelle attività sportive organizzate.

Parole chiave: bambini, media, Slovenia, consumo dei media, tempo, accesso

UVOD

Znanost, stroka in širša javnost vedno glasneje zahtevajo vpogled v medijsko potrošnjo otrok, saj vedno mlajši otroci uporabljajo vedno kompleksnejše medije (Wartella et al., 2000; Roberts et al., 2005), obenem pa številni znanstveniki (npr. Staksrud et al., 2007; Livingstone, 2009; Endestad et al., 2011) opozarjajo, da obstaja pomanjkanje raziskav medijske potrošnje otrok, starih manj kot 9 let.

Med raziskovalci medijske potrošnje otrok prevladuje tista skupina, ki trdi, da imajo določeni mediji oz. tehnologija, še posebej televizija in računalnik (z dostopom do interneta), večji vpliv na otroke kot drugi mediji, npr. radio in tisk, pri čemer poudarjajo, da čas, ki ga otroci namenijo uporabi določene medijske tehnologije, zmanjšuje čas, ki ga otroci namenijo drugim prostostnim dejavnostim (npr. Wright et al., 2001; Heim et al., 2007). Ker imajo otroci omejeno količino časa za raznolike družbene dejavnosti, ki soustvarjajo socialni kapital, lahko namenjanje pozornosti le eni dejavnosti, kot je medijska potrošnja, zmanjšuje socialni kapital in omejuje kognitivni, fizični ter čustveni razvoj otrok (npr. Neuman, 1991; Roberts et al., 2005; Anderson, Hanson, 2009).

Ker so spremembe v socialnem in kognitivnem razvoju otrok povezane tudi s spremembami medijskih navad otrok (Wright et al., 2001; Roberts et al., 2005; Heim et al., 2007), je treba razumeti medijsko potrošnjo otrok. Zato je namen tega članka ugotoviti, kako 6 do 8 let stari otroci uporabljajo medije. S kombinacijo kvantitativne (reprezentativna anketa staršev slovenskih otrok) in kvalitativne raziskave (poglobljeni intervjuji s 35 primorskimi otroki) bomo skušali ugotoviti, kakšen je dostop otrok do medijev, koliko časa uporabljajo medije, kakšno afiniteto imajo do medijev in kakšno je medijsko izpodrivanje drugih prostostnih dejavnosti otrok.

V naslednjem poglavju bomo predstavili teoretsko ogrodje in dosedanje raziskave o medijski potrošnji otrok, starih 6 do 8 let, ki mu sledi poglavje o metodologiji. V poglavju o rezultatih bodo kombinirano po vsebinskih sklopih predstavljeni rezultati kvalitativne in kvantitativne raziskave, v zadnjem poglavju pa bomo skušali povzeti rezultate in jih razložiti.

TEORETSKO OGRODJE

Otroci in medijsko preživljanje prostega časa

Številni znanstveniki (npr. Singer, Singer, 2001; Buckingham, 2005; Livingston, 2009) opredeljujejo sodobno otroštvo kot »medijsko posredovano« otroštvo. Zaradi priljubljenosti sodobnih medijev in tehnologije se je v zadnjem času med znanstveniki in v javnosti povečala skrb o »vplivu medijev na otroke« (Anderson, Hanson, 2009; Griffiths, 2011). Pri raziskovanju vpliva znanstveniki v glavnem odgovarjajo na dve ločeni, a prekrivajoči se vprašanji, in sicer a) koliko časa otroci

uporabljajo medije in b) kakšnim medijskim sporočilom so izpostavljeni in na kakšen način. V tem članku bomo skušali odgovoriti na prvo vprašanje, ki temelji na »hipotezi izpodrivanja«.

Hipoteza izpodrivanja v svoji najpreprostejši obliki postavlja različne prostostne dejavnosti v enakovreden odnos in trdi, da otroci z večanjem časa, ki ga namenijo medijem, zmanjšujejo čas, ki ga namenijo drugim prostostnim dejavnostim. Ta priljubljena in v mnogih pogledih samoumevna hipoteza v osnovi pomeni, da čas, namenjen eni dejavnosti, ne more biti namenjen drugi. Mutz, Roberts in Vuuren (1993) pa opozarjajo, da lahko otroci istočasno spremljajo različne medije, npr. berejo in gledajo televizijo ali poslušajo glasbo in igrajo računalniško igrico, in izvajajo različne medijske in druge prostostne dejavnosti, npr. poslušajo glasbo in pišejo domačo nalogo. Avtorji (Mutz, Roberts, Vuuren, 1993) tudi opozarjajo, da imajo otroci kljub večopravilnostni sposobnosti na razpolago omejen prosti čas in nimajo neomejene pozornosti za vzporedno predelavo informacij.

Različne dejavnosti, kot so sodelovanje v družbenih dogodkih, delanje domače naloge, branje knjig in športno udeleževanje, so pomembne za celovit razvoj otroka in oblikovanje socialnega kapitala (Mutz et al., 1993). Poznamo nekaj mehanizmov, ki bi lahko preoblikovali hipotezo o medijskem izpodrivanju drugih prostostnih dejavnosti. Pomemben dejavnik je afiniteta ali, drugače povedano, kako otrok dojema pomembnost določene dejavnosti. »Hipoteza marginalnih dejavnosti« trdi, da otroci več časa namenijo tistim dejavnostim, ki jih dojemajo kot pomembnejše (Brown, 1974). Torej, čas, ki bi bil namenjen za manj pomembne dejavnosti, žrtvujejo za čas, namenjen za pomembnejše dejavnosti. Njena različica, »hipoteza funkcionalne podobnosti«, pa trdi, da otroci zanemarjajo tiste alternativne dejavnosti, ki manj učinkovito izpolnjujejo enake potrebe (Hornik, 1981).

Hipotezi izpodrivanja nasprotuje hipoteza »več je več«, ki trdi, da bolj aktivni otroci sodelujejo v različnih dejavnostih (Meyersohn, 1968). Na primer, tisti otroci, ki več časa namenijo športnim dejavnostim, namenijo tudi več časa spremljanju medijev in obratno.

Številne študije so razkrile negativne učinke prekomerne medijske potrošnje otrok. Subrahmanyam, Kraut, Greenfield in Gross (2000) v metaanalizi povzemajo njihove ugotovitve in obenem poudarjajo, da se s povečano medijsko potrošnjo lahko veča tudi tveganje za debelost. Roberts in kolegi (2005) so ugotovili, da ima večina tistih otrok, ki največ prostega časa namenijo medijem, slabši učni uspeh od večine tistih otrok, ki največ časa namenijo nemedijskim dejavnostim.

Večina obstoječih raziskav o medijski potrošnji otrok v glavnem vključuje otroke in mladostnike, stare nad 9 let, iz enostavnega vzroka, ker je zaradi večje kognitivne in socialne zrelosti na populaciji starejših otrok lažje izvajati raziskavo (Livingstone, 2009). V Sloveniji smo leta 1999 s pomočjo osnovnošolskih učiteljev izvedli

raziskavo o medijski potrošnji učencev, ki je ugotovila, da otroci, stari 7 do 8 let, največ prostega časa namenijo gledanju televizije, in sicer v povprečju tri ure na dan (Erjavec, Volčič, 1999). Najnovejša Ofcomova raziskava (Children and parents, 2011), ki je raziskovala medijsko potrošnjo otrok, starih od 5 do 15 let, je ugotovila, da otroci vseh starosti največ časa namenijo gledanju televizije, otroci, stari med 5 in 7 let, okrog 17 ur in pol na teden oz. 2,5 uri na dan, pri čemer pa še vsaj eno uro na dan igrajo računalniške igrice in/ali igrice na konzolah. Med britanskimi otroki ostaja televizija tisti medij, ki bi ga otroci najbolj pogrešali (48 %), sledi igranje igrice na igralnih konzolah (39 %). Ta raziskava je tudi ugotovila, da z leti narašča uporaba interneta, predvsem igranje internetnih igrice. Ameriška raziskava (Zero to Eight, 2011), ki je s pomočjo anketiranja staršev proučevala medijsko potrošnjo ameriških (ZDA) otrok, starih do 8 let, je ugotovila, da televizija prevladuje v medijski potrošnji ameriških otrok, ki jo otroci, stari 6 do 8 let, gledajo okrog 4 ure na dan. Večina otrok, starih med 5 in 8 let, se dnevno malo več kot eno uro igra z igricami na konzolah in z računalniškimi igricami. Četrtnina otrok te starosti tudi dnevno uporablja računalnik. Za razliko od britanske je ta raziskava ugotovila povečanje dnevnega časa, namenjenega branju. Ameriški starši poročajo, da so bili njihovi otroci v letu 2011 deležni 30 minut branja na dan. Obe raziskavi ugotavljata, da je med otroki najbolj priljubljena televizija in da so otroci večopravilnostni, saj večina otrok, starih med 6 in 8 let, gleda televizijo, medtem ko se igra ali dela domačo nalogo.

Starost otrok in razumevanje medijske vsebine

Znanstveniki so soglasni, da mlajši otroci (do 4 do 5 let) ne ločijo med medijsko posredovano stvarnostjo in fikcijo. Raziskave (npr. Buckingham, 2005; Simpson, 2004; Wright et al., 1994) tudi kažejo, da so ti otroci predvsem vizualno usmerjeni in so zato lahko prestrašeni, če vidijo določene podobe, kot so groteskna fantazijska bitja ali živali, ki se obnašajo na strašljiv način, spreminjajo svojo podobo ter podobe živali in otrok, ki so predmet fizičnega ustrahovanja ali zlorabe.

Pomembna razvojna stopnja je med 4. in 5. letom starosti, ko otroci začnejo spoznavati, da animirani filmi/risanke niso resnični (Buckingham, 2005; Simpson, 2004; Wright et al., 1994). Pri 8 letih začnejo otroci oblikovati občutke, vezane na določene filmske like: če enkrat otroku lik deluje grozljivo, se začne odzivati podobno, ne glede na to, ali nov kontekst predvaja vsebine strah zmanjšuje. Otroci vidijo v medijskih vsebinah drugačne probleme kot odrasli (npr. Simpson, 2004; Buckingham, 2005). Na primer, večina otrok, ki so stari 6, 7, 8 let, je pri gledanju otroškega filma npr. *Mary Poppins* prestrašena, ker se boji, da bo glavni lik padel s strehe. Tako na primer za otroke smrt odraslih ni tako problematična, ker si ne morejo predstavljati smrti z vsemi posledicami, težje pa prenesejo smrt živali

ali otrok. Prav tako težko prenesejo družinski stres, npr. v filmih in nadaljevanjih o ločitvah, saj se bojijo, da bodo sami pristali v podobni situaciji.

Po drugi strani pa imajo toliko stari otroci radi like, ki so v nevarnosti in v nadaljevanju sami sebe prerastejo tako, da premagajo strah in nevarnost (npr. Simpson, 2004; Buckingham, 2005). Otroci vidijo okolje okrog sebe kot nevarnost, kot vedno nov izziv. Zato se radi identificirajo z liki, ki so, podobno kot oni, majhni in ki s pomočjo nadnaravne moči postanejo močnejši kot drugi, ker si to želijo tudi v svoji fantaziji. Otrokom te starosti je pomembno, da takoj prepoznajo strukturo medijske vsebine in vedo, da se bo zgodba srečno končala. Zato je enostaven vzorec medijske vsebine, ki ga odrasli ocenjujemo kot primitiven, zelo pomemben za otroke, saj ne morejo takoj prepoznati zapletene in večplastne strukture vsebine. Pomembno merilo razumevanja vsebine in naklonjenosti do nje je tudi dolžina programa, saj mora biti rešitev zapleta podana zelo hitro. Na primer, pri gledanju dolgih filmov (90 minut) otrokom pade pozornost.

METODE

Raziskava temelji na kvantitativni (anketa) in kvalitativni metodi (poglobljeni intervjuji). Najprej smo izvedli anketo, da bi »razmeroma hitro pridobili splošne podatke« (Schuman, Presser, 2001, 46) o medijski potrošnji otrok. Po vzoru raziskav o medijskih potrošnji otrok, mlajših od 9 let (Children and parents, 2011; Zero to Eight, 2011), smo oblikovali strukturirani vprašalnik za starše. Anketirali smo reprezentativen vzorec slovenskih staršev (N=1475) otrok, starih 6, 7 in 8 let. Vzorec ankete je bil reprezentativen glede na starost, izobrazbo, regijo in tip naselja. Anketo smo prvič poslali po pošti novembra 2011, a ker je bila odzivnost slaba (32 %), smo jo morali decembra 2011 večini anketirancev še enkrat poslati. Dobili smo vzorec staršev (N=472), ki se je razlikoval glede na spol in starost otrok (6, 7, 8 let), regijo in kraj bivanja (mestni, primestni in podeželski kraj). Vprašalnik je zajemal naslednje teme: a) dostop do medijev in tehnologije (radio, tisk (otroške revije in knjige), televizija, računalnik z internetom in računalniške igrice na konzolah), b) čas, namenjen medijem in tehnologiji na tipičen dan v delovnem tednu in za konec tedna, c) afiniteta do medijev (pogrešanje medija ob njegovi odsotnosti), d) medijsko izpodrivanje (izpodrivanje pritožnih dejavnosti z medijsko potrošnjo). Vzorec je vključeval starše 51 % deklet in 49 % fantov ter približno enako število otrok treh starostnih skupin (6, 7 in 8 let). Za statistično vrednotenje rezultatov smo uporabili SPSS-program. Zanesljivost vprašalnika smo izračunali s pomočjo Cronbachovega koeficienta α , ki je znašal 0,819, kar pomeni, da je merski instrument zadovoljivo zanesljiv. Uporabili smo hi-kvadrat test (χ^2 test) in korelacijsko analizo.

Da bi preverili ugotovitve kvantitativne raziskave, jih razložili, dobili poglobljeni vpogled v medijsko potro-

šnje, predvsem pa pridobili mnenje otrok o svoji medijski potrošnji, smo izvedli tudi 35 vodenih polstrukturiranih individualnih intervjujev z otroki, starimi 6, 7 in 8 let. Poglobljeni intervjuji so bili za naš namen ustrezni, ker »omogočajo pogled v globino, odkrivanje novih smeric, odpirajo nove razsežnosti problemov ter omogočajo dostop do jasnih in točnih mnenj, ki izhajajo iz osebnih izkušenj« (Walker, 1988, 4). Intervjuji so bili izvedeni januarja in februarja 2012. 82 primorskim staršem, ki so predhodno sodelovali v anketi, smo poslali vabilo za sodelovanje tudi v kvalitativni raziskavi, ki bi vključila njihove otroke. V pismu smo priložili tudi posebno vabilo za otroke. Odzvalo se je 35 staršev oz. otrok. Vsak otrok je imel možnost, da kadarkoli brez pojasnitve prekine intervju in ne odgovarja na vprašanja. To se je zgodilo le enkrat. Teme intervjujev so bile a) dostop do medijev, b) čas uporabe medijev, c) afiniteta do medijev, d) medijsko izpodrivanje. Intervjuji so potekali v prostorih, ki so jih starši skupaj z otroki izbrali, tj. večina doma, nekateri pa tudi v slaščičarni. Intervjuji so potekali brez neposredne prisotnosti staršev in so trajali od pol ure do ene ure. Intervjuje smo posneli, prepisali in analizirali, kot je to običajno v kvalitativnih študijah (Lindlof, Taylor, 2002).

REZULTATI

Rezultate raziskave bomo predstavljali po vsebinskih sklopih. Rezultatov, pri katerih ni bilo ugotovljenih statističnih razlik med spremenljivkami, zaradi prostorske omejitve ne bomo posebej predstavljali. Prav tako ne bomo posebej predstavljali potrditve rezultatov kvantitativne analize z rezultati kvalitativne analize.

Dostop

Starše otrok smo najprej vprašali, do katerih medijev imajo njihovi otroci dostop. 81 % staršev je v anketi obkrožilo, da imajo njihovi otroci dostop do interneta. 74 % staršev je zapisalo, da otroci dostopajo do interneta le pod njihovim nadzorom oz. skupaj z njimi. Ko smo podobno vprašanje postavili otrokom, smo v nasprotju s trditvami staršev ugotovili, da večina intervjuvanih otrok (26), ki ima dostop do računalnika z internetom, v glavnem sama uporablja internet. Starši jim sicer pomagajo pri začetnih operacijah, npr. z vpisom gesla in nekaterim tudi z nastavitvijo programa, nato pa otroci sami uporabljajo internet brez nadzora. Spodnja tipična izjava osemletne Tamare iz Solkana tudi kaže, da otroci uporabljajo internet kot ponudnika različnih vsebin in programov, predvsem risank in igrice.

Intervjuvarka: *Kako pa delaš z računalnikom? Ga znaš sama prižgati in uporabljati?*

Tamara: *Znam, a mi tata prižge računalnik.*

Intervjuvarka: *Pa naprej?*

Tamara: *Ja potem poišče risanko, ali kakšno igrico ali pa da samo rišem.*

Intervjuvarka: *Pa naprej? Si potem sama, ali je kdo s teboj?*

Tamara: *Potem sama.*

Intervjuvarka: *Kako dolgo pa delaš?*

Tamara: *Dokler se ne naveličam, ali pa moram jest.*

Malo otrok ima računalnik z dostopom do interneta v svoji sobi: nič šestletnikov, 4 % sedemletnikov in 14 % osemletnikov. Tudi intervjuvani otroci so potrdili, da nimajo računalnika v svoji sobi, ampak uporabljajo starševskega, le en osemletnik je dejal, da je pred kratkim dobil računalnik za rojstni dan in ga uporablja v svoji sobi.

Posedovanje mobilnega telefona se statistično značilno razlikuje po letih. 18 % staršev otrok, starih 6 let, 25 % staršev otrok, starih 7 let, in 52 % staršev otrok, starih 8 let, trdi, da imajo njihovi otroci svoj mobilni telefon. Tudi intervjuji otrok so pokazali, da je 8 let mejno leto v posedovanju mobilnega telefona. To si lahko razlagamo predvsem z izjavami intervjuvancev, ki trdijo, da se jim je pri 8 letih povečala prostočasna dejavnost izven doma, ki zahteva več organiziranja, predvsem pa dogovarjanja s starši. Večina intervjuvanih imetnikov mobilnih telefonov je izrazila osebno željo po telefonu, starši pa so jim kupili mobilni telefon kot darilo za rojstni dan ali božič, da so lažje organizirali prostočasne dejavnosti otrok in imeli nadzor nad njimi izven doma. Tipična je izjava osemletne Lucije iz Kopra:

Intervjuvarka: *Kdaj si dobila mobilni telefon?*

Lucija: *Letos za rojstni dan.*

Intervjuvarka: *Si sama želela imeti telefon?*

Lucija: *Ja zelo, imele so ga že Maja, pa Nika in Tea.*

Intervjuvarka: *Pa si morala kaj izsiljevati, da si ga dobila?*

Lucija: *Ne, rekla sem mamici, da bi ga rada imela. Zdaj sem dovolj velika.*

Intervjuvarka: *Kako to misliš?*

Lucija: *Ja, zdaj znam sama poklicati mamico po telefonu, da me ne čaka.*

Intervjuvarka: *Pred šolo?*

Lucija: *Ne, pred likovno delavnico.*

Intervjuvarka: *In ti jo pokličeš?*

Lucija: *Mamico pokličem, ko začnem čistiti čopiče, pa pride po mene.*

Čeprav se posedovanje mobilnega telefona na splošno ne razlikuje po spolu, se razlikuje po spolu pri določeni starosti, tj. pri 8 letih, ko večina deklic (76 %) že ima mobilni telefon, večina fantov pa še ne (35 %). Pri deklicah se izrazito kaže tudi skupinski pritisk. Da se ne bi počutile izločene iz skupine sošolk in/ali prijateljic, si želijo imeti svoj mobilni telefon. Deklice ne razumejo mobilnega telefona le kot tehnologijo, ampak tudi kot predmet, katerega uporaba kaže na njihovo odraslost in drugačnost od fantov. Tipična je izjava osemletne Lene iz Sežane:

Intervjuvarka: *Ti imaš svoj mobilni telefon?*

Lena: *Ja, končno sem ga letos dobila za rojstni dan.*

Intervjuvarka: *Zakaj si rekla končno?*

Lena: *Ker so ga moje prijateljice že imele, jaz pa ga še nisem imela ... pa sem zgledala kot otrok.*

Intervjuvarka: *Kot otrok?*

Lena: *Ja, otroci in fantje nimajo telefonov.*

Tudi prisotnost televizije v otroški sobi z leti narašča. Medtem kot večina šestletnikov in sedemletnikov nima televizije v svoji sobi, delež osemletnikov, ki imajo televizijo v svoji sobi, že znaša 39 %.

Večina (94 %) fantov uporablja različne naprave za igranje igrice. Največ jih uporablja igralne konzole kot ročne/prenosne naprave ali s povezavo na televizijski ekran. Ugotovili smo tudi, da fantki pri 8 letih začenejo igrati igrice na internetu (8 %). Skoraj vsi otroci (98 %) imajo dostop do radijskega aparata.

Dostop do revij in knjig se razlikuje po spolu. Večina staršev deklet (81 %) trdi, da so njihove hčerke naročene na eno otroško revijo. Manj kot polovico staršev fantov (48 %) trdi podobno. Vsi otroci so včlanjeni v šolsko knjižnico, pri čemer je več deklet (54 %) kot fantov (34 %) včlanjenih tudi v splošno knjižnico. Pri poglobljenih intervjujih se je jasno pokazal vpliv motivacije in starševskega zgleda. Tisti otroci, ki jih k obiskovanju splošne knjižnice spodbujajo starši in/ali stari starši, so dejali, da redno hodijo v splošno knjižnico. Tipična je izjava sedemletne Pike iz Pirana:

Intervjuvar: *Hodiš v knjižnico?*

Pika: *Ja, hodim z mamo, včasih z babi Mimi.*

Intervjuvar: *Kako pa to poteka?*

Pika: *Običajno z mami prebereva knjigo in greva v petek ali soboto v knjižnico. Ne vsak petek, ko pač preberemo knjige.*

Intervjuvar: *Kdaj greš pa z babico?*

Pika: *Ko mami nima časa, pa moramo vrniti knjige.*

Čas, namenjen rednim medijskim dejavnostim

Starše otrok smo vprašali za oceno časa, ki ga njihovi otroci preživijo z mediji. Čas, namenjen televiziji, znaša v povprečju 2,3 ure na dan, igrice 1,2 uri na dan, radiu 40 minut na dan, internetu 10 minut na teden, knjigam 20 minut na dan in revijam 20 minut na teden.

Tabela 1 kaže, da otroci vseh starosti preživijo največ časa pred televizorjem. Tako čas, namenjen televiziji, igrice, internetu, revijam, narašča s starostjo, radiu in knjigam pa pada. Po mnenju staršev 6 let stari otroci gledajo 15 ur televizije na teden, 7 let stari otroci 16,3 ur in 8 let stari 17,4 ur. Šestletniki igrajo igrice na konzolah 6,4 ur na teden, sedemletniki 9,4 ur na teden in osemletniki 10,4 ur na teden. Šestletniki uporabljajo internet v povprečju 5 minut, sedemletniki 10 minut in osemletniki 20 minut na teden. Šestletniki poslušajo radio 1,4 ure, sedemletniki 1,2 ure in osemletniki 50 minut na teden. Starši šestletnikov trdijo, da njihovi otroci berejo knjige 2,2 ure na teden in revije 20 minut, starši sedemletnikov trdijo, da njihovi otroci berejo knjige 2,1 ure in revije 30 minut na teden, ter starši osemletnikov, da njihovi otroci berejo knjige 1,2 ure na teden in revije 20 minut na teden.

Kvalitativna raziskava je pokazala, da prihaja do večjih razlik med podatki staršev in otrok o medijski potrošnji med tednom in koncem tedna. V dnevih, ko otroci niso v šoli, se po izjavah otrok medijska potrošnja znatno poveča, predvsem pa se poveča gledanje televizije in igranje igrice. Raziskava tudi kaže, da je ta razlika večja jeseni in pozimi kot spomladi in poleti, ker otroci zaradi slabega vremena več časa preživijo doma. Tipična je izjava sedemletnega Tita iz Ankarana:

Intervjuvar: *Koliko časa pa gledaš televizijo tisti dan, ko nimaš šole, v soboto in nedeljo?*

Tit: *Če ne gremo nikamor, lahko cel dan gledam televizijo in igram igrice.*

Intervjuvar: *Kdaj je to? Kdaj ne greste ven?*

Tit: *Ko tata dela ali pa je slabo vreme. Zdaj pozimi.*

Intervjuvar: *Pa res cel dan preživiš pred televizijo in z igricami?*

Tit: *Ja ... cel dan ... no, vmes grem jest, pa na stranišče ... pa takšne stvari.*

Intervjuvar: *Koliko časa je to vse skupaj?*

Tit: *Ja ... ne vem natančno. Vse skupaj? Televizija in igrice?*

Intervjuvar: *Ja, skupaj.*

Tit: *Ja, od zjutraj pa ko grem spat.*

Intervjuvar: *Kdaj pa se zjutraj zbudiš v soboto ali nedeljo?*

Tit: *Tam ob ... osmih zjutraj, včasih prej, včasih kasneje.*

Intervjuvar: *Kdaj pa greš spat?*

Tit: *Spat moram ob osmih.*

Tabela 1: Ocena medijske potrošnje otrok v urah na teden po starosti:

Table 1: Estimated Weekly Hours of Media Consumption by Age:

Mediji/leta	Televizija	Igrice	Internet	Radio	Knjige	Revije
6 let	15,0	6,4	0,05	1,4	2,2	0,2
7 let	16,3	9,4	0,1	1,2	2,1	0,3
8 let	17,4	10,3	0,2	0,5	1,2	0,2

N=472, sig. p<0.001

Intervjuvar: *Koliko časa gledaš televizijo in koliko časa igraš igrice?*

Tit: *To pa je težko povedati...*

Intervjuvar: *Zakaj je težko povedati?*

Tit: *Zato, ker imam vedno prižgano televizijo in včasih, ko mi igranje ne gre, gledam televizijo dolgo, včasih pa ne.*

Zgornji primer tudi jasno kaže, da otroci večopravilnostno uporabljajo medije, tj. spremljajo več medijev naenkrat. Poglobljeni intervjuji so pokazali, da so običajni vzorci večopravilnostne medijske potrošnje naslednji: gledanje televizije in igranje igrice, gledanje televizije in branje revij, gledanje televizije in uporaba interneta. Otroci pa pogosto delajo tudi domače naloge in ustvarjalne dejavnosti pri prižgani televiziji ali radiu, kot kaže spodnja tipična izjava sedemletnega Maria iz Komna:

Mario: *Pri nas je televizija vedno prižgana, ko smo doma.*

Intervjuvar: *Tudi takrat, ko se učiš, delaš domačo nalogo ali kaj drugega?*

Mario: *Ja.*

Intervjuvar: *Pa se lahko zbereš?*

Mario: *Ja. Ne morem se, ko je vse tiho.*

Tabela 2 kaže statistične razlike medijske potrošnje po spolu, merjene v urah na teden. Po mnenju staršev deklice več časa na teden gledajo televizijo (17,3 ure), poslušajo radio (1,5 ure) in neprimerno več časa berejo knjige (2,4 ure) in revije (50 minut) kot fantki, ki štirikrat več časa namenijo igranju igrice na konzolah (8,5 ur) in uporabi interneta (20 minut).

Primerjava rezultatov je pokazala, da so največja odstopanja med rezultati kvantitativne in kvalitativne raziskave v času, namenjenem branju knjig po spolu. Kvalitativni in kvantitativni rezultati o času, ki ga namenijo branju knjig fantki, stari 6 in 7 let, so bili razmeroma podobni. Ključna razlika je nastala pri 8 letih. Nobeden od intervjuvanih osemletnih fantkov ni potrdil, da vsak teden bere knjige 1,2 ur na teden oz. okrog 20 minut na dan, kot so trdili njihovi starši. Verjetno so starši navajali kot tipičen tisti teden, ko njihovi otroci berejo knjigo.

Afiniteta do medijev

Televizija je tisti medij, o katerem največ staršev (55 %) meni, da bi ga njihovi otroci najbolj pogrešali. Najbolj bi jo pogrešali šestletniki (57 %), malo manj sedemletniki (54 %), najmanj pa osemletniki (48 %). Kvalitativna raziskava je pokazala, da bi otroci najbolj pogrešali gledanje risank na slovenskih, italijanskih in ameriških (ZDA) programih, televizijskih otroških oddaj na slovenskih in italijanskih programih ter, presenetljivo, deset šestletnikov tudi oglase. Spodnji primer šestletnega Aleša iz Kanala kaže, da spremlja oglase zaradi tega, ker so »zanimivi«.

Intervjuvar: *Kaj najraje gledaš na televiziji?*

Aleš: *Gledam risanke na Ringa-Raja, pa Pingvine, pa Mali pišček, Vinksice v italijanščini, pa ... ja, pa oglase.*

Intervjuvar: *Zakaj pa oglase?*

Aleš: *Zato, ker so zanimivi.*

Intervjuvar: *Kaj to pomeni? Lahko drugače poveš?*

Aleš: *To pomeni ... to pomeni, da niso dolgočasni.*

Druge dejavnost po naklonjenosti je igranje igrice (44 %). Čim starejši so otroci, tem raje igrajo igrice: šestletniki (39 %), sedemletniki (43 %) in osemletniki (59 %). Da afiniteta do igranja igrice na igralnih konzolah narašča z leti, si lahko razlagamo z večjim »zanimanjem« otrok, ki je povezano z večjo kognitivno, čustveno in tudi fizično zrelostjo (Durkin, 1995), ki otrokom omogoča, da razumejo vsebino igrice in se znajo hitro odzivati na zahtevane operacije. Verjetno je pomemben tudi vpliv okolja, ki so mu otroci izpostavljeni prek samih medijev, npr. oglasi za konzole in igrice, ki jih starejši bolje razumejo in pravilneje interpretirajo kot mlajši, kot tudi prek interakcij z vrstniki in njihovimi družinami, npr. pogovori z vrstniki o igricah, novostih na področju, ki s starostjo postajajo pomembnejši. Spodnja izjava sedemletnega Luke iz Ankarana kaže, da je zelo naklonjen igranju igrice na igralnih konzolah in da mu igranje igrice predstavlja največje zadovoljstvo v dnevu.

Intervjuvar: *Kaj bi najbolj pogrešal?*

Luka: *Najbolj bi igranje igrice.*

Intervjuvar: *Zakaj?*

Luka: *Zato, ker to najraje delam.*

Intervjuvar: *V celem dnevu najraje igraš igrice?*

Tabela 2: Ocena medijske potrošnje otrok doma v urah na teden po spolu:

Table 2: Estimated Weekly Hours of Media Consumption by gender:

Mediji/leta	Televizija	Igrice	Internet	Radio	Knjige	Revije
Dekleta	17,3	2,1	0,05	1,5	2,4	0,5
Fantje	16,5	8,5	0,2	0,5	1,1	0,1

N=472, sig. p<0.001

Luka: *Ja, to je najbolj zanimivo, najlepše, to bi lahko skoz delal.*

Na tretjem mestu je branje knjig in revij, ki pa bi ga po mnenju staršev v povprečju pogrešalo 25 % otrok. Rezultati poglobljenih intervjujev kažejo, da starši ne poznajo oz. premalo poznajo medijsko potrošnjo svojih otrok. Od vseh (35) intervjuvancev je namreč samo ena intervjuvanka dejala, da bi pogrešala branje knjig. Šestletni in sedemletni fantki so poudarjali, da si redno izposojajo in berejo knjige predvsem zaradi vizualnih elementov, kot so slike. Osemletniki pa so dejali, da berejo knjigo samo takrat, ko morajo, največkrat za bralno značko. Analiza intervjujev takšnih starostnih razlik pri deklicah ni pokazala. Tipična je izjava osemletnega Andreja iz Dobravelj:

Intervjuvar: *Kaj pa branje knjig? Koliko bereš knjige?*
Andrej: *Včasih.*

Intervjuvar: *Kaj to pomeni? Kdaj je to včasih? Enkrat na teden? Enkrat na mesec?*

Andrej: *To je odvisno od bralne značke.*

Intervjuvar: *Kako to misliš?*

Andrej: *Ja ... ko moram povedati obnovo za bralno značko, moram brati, drugače pa ne.*

Intervjuvar: *Ne maraš brati?*

Andrej: *Ne. Je nezanimivo.*

Poslušanje radia in pogovor po mobilnem telefonu ne spadata med tiste medijske dejavnosti, ki bi jih otroci po mnenju staršev pogrešali. Pri slednjem je nastala razlika z rezultati poglobljenih intervjujev, saj so tisti otroci, ki redno uporabljajo mobilni telefon - večina osemletnih deklic - dejale, da bi ga zelo pogrešale. Torej, otroci, ki redno uporabljajo mobilni telefon, bi ga zelo pogrešali, če ga ne bi uporabljali.

Rezultati ankete kažejo, da otroci ne bi pogrešali uporabe interneta. Slednje si lahko razlagamo s premajhno uporabo in poznavanjem interneta, saj so v po-

globljenem intervjuju predvsem tisti otroci, ki ga uporabljajo večkrat na teden, dejali, da bi ga zelo pogrešali. Tipična je izjava osemletnega Bojana iz Bovca, ki kaže na premik:

Intervjuvar: *Bi pogrešal internet, če ga ne bi imel?*

Bojan: *Ne vem ... Ja, zdaj bi ga. Pogrešal bi igrice na internetu.*

Intervjuvar: *Zdaj? Kaj to pomeni?*

Bojan: *To pomeni, da prej sploh nisem vedel, kaj to je.*

Intervjuvar: *Od kdaj pa to veš?*

Bojan: *Od rojstnega dneva. Dedi mi je dal njegov računalnik. Lani pa je kupil Luki, moj bratranec.*

Če primerjamo medijsko afiniteto po spolu, bi fantki (75 %) neprimerno bolj pogrešali igranje igrice kot deklice (12 %). To si lahko razložimo z dejstvom, da so računalniške igrice in igrice na konzolah narejene spolno specifično, tj. igrice za fante se osredotočajo na akcijo, za dekleta pa na like in odnose, na trgu pa prevladujejo igrice za fante (Gilmour, 1999). Deklice (67 %) bi tudi bolj kot fantki (43 %) pogrešale gledanje televizije. Vsi intervjuvani osemletni fanti bi zelo pogrešali igrice na igralnih konzolah. Tako je osemletni Mario iz Kozine dejal: »Jaz bi zelo pogrešal igranje na Nintendo ... ja, igrice Lego, ali to, kar zdaj igram o zmaju, ali avtomobilske igre.«

Medijsko izpodrivanje

Četrta tema je v ospredje postavila vprašanje, ali medijska potrošnja izpodriva druge dejavnosti prostega časa. V spodnji tabeli predstavljamo samo podatke za gledanje televizije in igranje igrice na konzolah, ker je bilo pri ostalih spremenljivkah medijske potrošnje (uporaba mobilnega telefona, interneta, poslušanje radia, branje knjig in revij) premalo frekvenc, da bi jih lahko vključili v nadaljnjo analizo. Da bi preverili, ali se otroci

Tabela 3: Parcialna korelacija med ocenjenim skupnim časom, ki ga otroci preživijo z gledanjem televizije in igranjem igrice ter prostočasnimi dejavnostmi:

Table 3: Partial Correlation Between Estimated Total Time Spent Gaming and Watching TV and Leisure Time Activities:

Medijska potrošnja/Prostočasne dejavnosti	Igranje igrice	Gledanje TV
Neposredno druženje s prijatelji na prostem	0.02	0.07*
Neposredno druženje s prijatelji doma	0.13***	-0.08
Druženje s člani družine	0.04	0.01
Organizirane športne dejavnosti	-0.14**	-0.03
Organizirane glasbene dejavnosti	-0.04	-0.05
Srečanje skavtov, tabornikov ipd.	0.00	0.06
Igranje z žogo na prostem	0.07*	0.12**
Sam se igra doma	0.20	0.08*
Branje knjig in/ali revij	0.01	-0.06
Risanje, slikanje, ustvarjanje	0.03	-0.13**

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Televizija je še vedno najbolj spremljan medij pri otrocih. Foto: <http://depositphotos.com/>
Television is still the most consumed medium by children. Photo: <http://depositphotos.com/>

igrajo igrice in gledajo televizijo na račun branja knjig in revij, smo uvrstili branje kot prostočasno dejavnost. Kot kaže tabela 3, obstaja malo znakov izpodrivanja medijskih dejavnosti na račun drugih dejavnosti. Korelacije so majhne in malo jih je negativnih.

Med branjem in ustvarjalnimi dejavnostmi (risanje, slikanje in ustvarjanje) ter gledanjem televizije so majhne negativne korelacije. To pomeni, da otroci gledajo televizijo v minimalnem obsegu na račun branja in ustvarjalnih dejavnosti. Nekaj prvin izpodrivanja so pokazali tudi poglobljeni intervjuji: otroci raje gledajo televizijo kot berejo in ustvarjajo, saj se jim zdi gledanje televizije »bolj zanimivo«, »manj dolgočasno«, »nekaj se dogaja« in »zahteva manj truda«.

Pri spremenljivkah »udeležba otrok v organiziranih športnih aktivnostih« in »igranje igrice« smo našli nekaj znakov izpodrivanja. Raziskava kaže, da otroci igrajo igrice na konzolah v času, ki bi ga sicer namenili organiziranim športnim dejavnostim. Tudi kvalitativna raziskava je potrdila to ugotovitev. Tipična je izjava sedemletnega Nina iz Šempetra:

Nino: Zdaj, ko imam novi igrico, najraje igram igrice.

Intervjuvar: Zdaj? Kaj si prej delal?

Nino: Prej sem hodil na nogomet.

Intervjuvar: Kam pa?

Nino: Na trening v klub. /.../ Zdaj pa je to že preveč težko.

Obstaja pa tudi pozitivna korelacija med časom, ki ga otroci preživijo z igranjem igrice doma in druženjem s prijatelji, kot so druženje s prijatelji doma in igranje žoge na prostem. Poglobljeni intervjuji so pokazali, da večina intervjuvanih fantov ne glede na starost s prijatelji doma igra igrice na konzolah, ko pa se utruji ali naveliča, za odmor igra nogomet. Tipična je izjava šestletnega Domna iz Bovca:

Domen: Pride Matej k meni ali pa grem jaz k njemu, pa igrava igrice.

Intervjuvar: Kako dolgo pa igrata?

Domen: Dokler nama ni brezveze in greva igrat nogomet. Ali pa mama pride po mene, da moram domov.

Intervjuvar: Kje igrata nogomet?

Domen: Pred šolo, to ni daleč, prek ceste.

To dokazuje, da so otroci tudi športno dejavni, a ne organizirano.

DISKUSIJA IN ZAKLJUČEK

Raziskava je pokazala, da slovenski otroci uporabljajo različne medije. Ključna ugotovitev raziskave je, da medijska potrošnja v glavnem s starostjo narašča. Čas, ki ga otroci namenijo televiziji, igracam, internetu in revijam, s starostjo narašča, radiu in knjigam pa pada. To lahko pojasnimo z večjo kognitivno sposobnostjo razumevanja medijskih vsebin, pri igranju igrice pa tudi z večjo spretnostjo. Pomemben pa je tudi vpliv okolja, ki so mu otroci izpostavljeni prek samih medijev in prek interakcij z vrstniki in njihovimi družinami.

Če smo pred leti o medijski potrošnji govorili kot o vzorcu »gledanja televizije« (Erjavec in Volčič, 1999), danes »medijske dejavnosti« vključujejo tudi igranje igrice na konzolah in internetu. Pomembnost medijev se kaže tudi v tem, da si jih otroci želijo in jih v glavnem dobijo kot darilo.

Televizija je še vedno medij, pred katerim otroci preživijo največ medijskega časa. Otroci radi gledajo risanke, otroške oddaje, šestletniki pa tudi oglase. Zakaj oglase? Raziskave (npr. Simpson, 2004; Buckingham, 2005) kažejo, da so oglasi otrokom »zanimivi«, ker ne trajajo dolgo, kar ustreza spominskemu razponu majhnega otroka, in se večkrat ponovijo, kar ustreza zgodnjemu učenju, ki temelji na rutini in ponavljanju.

Raziskava je razkrila razlike v medijski potrošnji po spolu, saj dekleta gledajo več časa televizijo, poslušajo radijske vsebine in berejo knjige ter revije kot fantje, ki štirikrat več časa namenijo igranju igrice na konzolah in uporabi interneta.

Raziskava je tudi pokazala, da so otroci večopravilnostni in radi govorijo o tem, da zmorejo »narediti več kot eno stvar«, kot je dejala osemletna Anja. Gledanje televizije ter delanje domačih nalog in drugih ustvarjalnih dejavnosti je običajna vsakdanja praksa otrok.

Poglobljeni intervjuji so pokazali, da je medijska potrošnja že pri otrocih, ne le pri mladostnikih, kot je ugotovil Buckingham (2005), pomembna prvina ustvarjanja identitete. Tako so intervjuvane osemletnice razumele svojo uporabo mobilnega telefona tudi kot dokaz svoje odraslosti in drugačnosti od fantov.

Naša raziskava je tudi pokazala pomembno vlogo staršev pri medijski potrošnji. Pomembna je njihova motivacijska vloga pri branju knjig, nadzorna vloga pri uporabi mobilnega telefona in podpora vloga pri uporabi interneta. Pri tem starši uporabljajo internet kot ponudnika vsebin, kot so risanke, daljši animirani filmi in igrice. Torej, starši uporabljajo internet, ker jim omogoča lažji dostop do vsebin, ki bi jih lahko dobili tudi prek drugih medijev, in v glavnem ne izkoriščajo drugih internetnih potencialov.

Fanti namenijo štirikrat več časa igranju igrice na konzolah in uporabi interneta kot dekleta. Foto: <http://depositphotos.com/>

Boys devote quadruple the amount of time to playing games on consoles and using the Internet as girls. Photo: <http://depositphotos.com/>

Raziskava pa ni odkrila statistično pomembnih razlik v medijski potrošnji v kraju bivanja, kar pomeni, da se medijska potrošnja otrok po slovenskih regijah in krajih ne razlikuje. Poglobljeni intervjuji so pokazali navezanost primorskih intervjuvancev na italijansko medijsko produkcijo, ki jo verjetno v intervjujih z otroki v drugih delih Slovenije ne bi zaznali v tolikšnem obsegu.

Otroci imajo največjo afiniteto do televizije, potem do igranja igrice na igralnih konzolah, pri čemer bi igrice bolj pogrešali fantje kot dekleta, ki bi bolj pogrešale telefoniranje po mobilnih telefonih. Rezultati kvalitativne in kvantitativne raziskave so se pri afiniteti do branja knjig najbolj razlikovali. Intervjuvani otroci so zanikali trditve svojih staršev, da bi pogrešali branje knjig, izjema je bila samo ena deklica. To si lahko razlagamo na dva načina: ali starši ne poznajo medijskih navad svojih otrok ali pa so zapisali želene odgovore. Branje klasične pravljice, katere pomembnost se kaže predvsem v njenem izvornem podajanju, in pripovedovanje, tj. v socializacijskem momentu, ki je drugačen od risank, saj temelji na družabnosti, ritualnosti in stiku med generacijami (Bettelheim, 2002), torej pri intervjuvanih otrocih ni tako pozitivno sprejeto, da bi jo pogrešali. Kako si lahko to razložimo? Morda so današnji otroci tako prežeti z vizualno potrošnjo, ki hitreje in močnejše zagrabijo pozornost, da sta jim odveč branje in poslušanje, ki zahtevata večji miselni angažma. To dokazujejo tudi trditve šestletnih in sedemletnih fantkov, da berejo knjige predvsem zaradi vizualnih elementov, in ne toliko zaradi samega besedila oz. zgodbe. Verjetno so se otroci z gledanjem televizije in igrice navadili na hitro spreminjajoče se dogajanje, ki ga pogrešajo pri branju knjig. Ti rezultati nakazujejo, da velika večina intervjuvanih otrok v bistvu ni naredila preskoka od slikanic, ki jih bolj gledajo kot berejo, do otroških knjig, ki zaradi prevladujočega besedila zahteva večji miselni angažma. Ali to lahko vpliva na otrokov razvoj? Številni avtorji trdijo (npr. Beentjes, Jacobus, 1990; Shiel et al., 2000; Marjanovič Umek et al., 2001), da je za ustrezen otrokov razvoj potrebno tudi branje. Medijski strokovnjaki so si soglasni, da je pri medijski potrošnji ključna kombinacija: branje knjig kot socialni ritual in verbalni opis dogajanja, ki z miselnim naporom otroka spodbuja njegov kognitivni razvoj, ter gledanje risank kot navajanje na hitro komunikacijo.

Rezultati kažejo, da je medijska potrošnja intervjuvanih otrok tako družinsko kot vrstniško usmerjena. Na primer, intervjuvane deklice uporabljajo mobilni telefon tudi zaradi pritiska skupine, ker ga sošolke in/ali prijateljice že imajo in ker se brez njega počutijo izločene. Obenem pa mobilni telefon bolj kot za telefoniranje s prijateljicami in/ali sošolkami uporabljajo za telefoniranje s člani družine. Mobilni telefoni omogočajo stalen stik otrok s člani družine in starševski nadzor otrok izven doma.

Rezultati raziskave so pokazali le nekaj znakov, da medijska potrošnja izpodriva druge pritožne dejavnosti. Za samo dve dejavnosti smo našli majhne negativne korelacije, povezane z igranjem igrice in gledanjem televizije. Na podlagi tega ne moremo sklepati, da otroci zaradi igranja igrice manj sodelujejo v športnih dejavnostih ali pa da gledajo televizijo, namesto da bi brali in ustvarjali. Torej, nismo našli jasnih znakov potrditve hipoteze socialnega izpodrivanja. Naše ugotovitve so bolj skladne s hipotezo »več je več«, kar pomeni, da bolj aktivni otroci izvajajo številne dejavnosti. To pomeni, da otroci, ki uporabljajo medije in tehnologije, niso manj socialno dejavni.

Primerjava naših rezultatov s tujimi kaže, da je medijska potrošnja slovenskih otrok primerljiva z medijsko potrošnjo britanskih otrok, odstopa pa od medijske potrošnje ameriških (ZDA) otrok, saj ti v glavnem (izjema je branje knjig) uporabljajo medije v večjem obsegu. Na primer, če slovenski in britanski otroci gledajo televizijo v povprečju okrog 2,5 ure na dan, njihovi ameriški vrstniki to počno okrog 4 ure na dan.

Hiter napredek digitalne tehnologije in medijska večopravilnost raziskovalcem nalagata nove izzive v merjenju medijske potrošnje. Zaradi kognitivne nezrelosti je še posebej problematično merjenje medijske potrošnje pri otrocih. Zato je kombinacija kvantitativne raziskave z anketo staršev in kvalitativne raziskave s poglobljenimi intervjuji dobra rešitev, ki bi se jo dalo še izboljšati z uporabo metode opazovanja, saj bi omogočila še natančnejše razkritje medijskih navad otrok. Ta metoda pa zahteva dolgotrajno prisotnost na domu otrok, ki si je zaradi omejenih resursov nismo mogli privoščiti. Še boljše rezultate bi dobili z longitudinalno raziskavo, saj bi nam razkrila dolgoročne spremembe vzorcev medijske potrošnje.

MEDIA IN THE LIVES OF SLOVENIAN CHILDREN

Karmen ERJAVEC

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Department of Communication, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: karmen.erjavec@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

There is a lack of research concerning the role of the media in the lives of children under the age of 9 years. Hence, the aim of this study was to examine children's access to the media including time periods of media consumption, affinity to certain media and displacement of other activities by media. The study approach involved a combination of quantitative (representative survey of Slovenian children's parents) and qualitative research (in-depth interviews with 35 children from Primorska). This is the first study from the existing literature available that which includes parents as well as their children in the study.

The survey shows that television is still the most consumed medium (2.3 hours per day), followed by games (1.2 hours per day), radio (40 minutes per day), Internet (10 minutes per week), books (20 minutes per day) and magazines (20 minutes per week).

A key finding of the survey is that the media consumption increases with age. This can be explained by greater cognitive ability to understand the media content as well as greater skill in playing games. The survey revealed statistically significant differences in media consumption by gender, since girls tend to watch more television, listen more to the radio content and read more books and magazines more frequently than boys who, on their part, devote quadruple the amount of time to playing games on consoles and using the Internet.

The majority of Slovenian children habitually multitask. Watching TV while simultaneously doing homework and performing other creative activities is a common everyday practice of children.

Children have the highest affinity for television. This is followed by playing games on gaming consoles. This is truer of boys than for girls, who on their part prefer talking on mobile phones. Girls prefer to read than boys, but even they are not reading enough. The results of the qualitative and quantitative research were most diverse in the activity area of reading. More parents than children interviewed (only one girl) claim that they (the children) would miss reading.

Only a few signs of displacement were found between TV and reading, drawing, game-playing and participation in organised sports activities. Our findings are more consistent with the "more is more" hypothesis, indicating that active media users will be socially active children.

Key words: children, media, Slovenia, media consumption time, access

LITERATURA

- Anderson, D. R., Hanson, K. G. (2009):** Children, Media and Methodology. *American Behavioural Scientist*, 52, 8, 1204–1219.
- Beentjes, J., Jacobus, W. (1990):** Studies on children's television viewing and reading. Leiden, Center for Child and Media Studies.
- Bettelheim, B. (2002):** Rabe čudežnega: o pomenu pravljič. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Buckingham, D. (2005):** Moving images: understanding children's emotional response to television. Manchester, Manchester University Press.
- Children and parents (2011):** London, Ofcom, Independent regulator and competitions authority for UK communication industries. http://stakeholders.ofcom.org.uk/binaries/research/media-literacy/oct2011/Children_and_parents.pdf
- Durkin, K. (1995):** Developmental Social Psychology. Blackwell, Oxford.
- Endestad, T., Heim, J., Kaare, B., Torgersen, L. Bae Brandtzæg, P. (2011):** Media User Types among Young Children and Social Displacement. *Nordicom Review*, 32, 1, 17–30.
- Erjavec, K., Volčič, Z. (1999):** Odraščanje z mediji. Ljubljana, ZPMS.
- Gilmour, H. (1999):** What Girls Want: The Intersections of Leisure and Power in Female Computer Game Play. V: *Kinder, M.: Kid's Media Culture*. Durham - London, Duke University Press, 263–292.
- Heim, J., Brandtzæg, P. B., Kaare, B. H., Endestad, T., Torgersen, L. (2007):** Children's Usage of Media Technologies and Psychosocial Factors, *New Media & Society*, 9, 4, 425–454.
- Griffiths, M. (2011):** Favoured Free-time. *Children & Society*, 25, 2, 190–201.
- Lindlof, R. Thomas, Taylor, B. (2002):** Qualitative Communication Research Methods. Thousand Oaks (CA), Sage.
- Livingstone, S. (2009):** Children and the Internet. Cambridge, Polity Press.
- Marjanovič Umek, L., Lešnik Musek, P., Kranjc, S., Fe-konja Peklaj, U. (2001):** The impact of reading children's literature on language development. V: *Early childhood narratives*, 11. European Conference on Quality in Early Childhood Education Research Association, Amsterdam, 29. 8.–1. 9. 2001, 41.
- Mutz, D. C., Roberts, D. F., van Vuuren, D. P. (1993):** Reconsidering the Displacement Hypothesis: Television's Influence on Children's Time Use. *Communication Research*, 20, 1, 51–75.
- Neuman, S. B. (1991):** Literacy in the Television Age: The Myth of the TV Effect. Norwood, NJ, Ablex.
- Roberts, D. F., Foehr, U. G., Rideout, V. (2005):** Generation M: Media in the Lives of 8-18 Year-Olds. Menlo Park (CA), Kaiser Family Foundation.
- Shiel, G., Ní Dhálaigh, U., Kennedy, E. (2000):** Language and literacy for the new millennium. Dublin, Reading Association of Ireland.
- Schuman, H., Presser, S. (2001):** Questions & Answers. London, Sage Publication.
- Simpson, B. (2004):** Children and television. London, Continuum.
- Singer D. G., Singer, J. L. (2001):** Handbook of Children and the Media. London, Sage.
- Staksrud, E., Livingstone, S., Haddon, L. (2007):** What do We Know about Children's Use of Online Technologies? A report on data availability and research gaps in Europe. London, EU Kids Online.
- Subrahmanyam, K., Kraut, R. E., Greenfield, P. M., Gross, E. F. (2000):** The Impact of Home Computer Use on Children's Activities and Development. *Children and Computer Technology*, 10, 2, 123–144.
- Wartella, E., O'Keefe, B., Scantlin, R. (2000):** Children and Interactive Media. A Compendium of Current Research and Directions for the Future, A report to the Markle Foundation. Markle Foundation. http://www.markle.org/news/digital_kids.pdf.
- Walker, R. (1988):** Applied Qualitative Research. Vermont, Gower.
- Wright, J. C., Huston, A. C., Reitz, A. L., Piemyat, S. (1994):** Young children's perception of television reality. *Developmental Psychology*, 30, 2, 229–239.
- Wright, J. C., Huston, A. C., Vandewater, E. A., Bickham, D. S., Scantlin, R. M., Kotler, J. (2001):** American Children's Use of Electronic Media in 1997: A National Survey. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22, 1, 31–47.
- Zero to Eight (2011):** A Common Sense Media Research Study. <http://www.common sense media.org/research/zero-eight-childrens-media-use-america>.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2012-04-12

UDK 179.3:316.7

DIALOG ANTROPOLOGIJE Z ETIKO ŽIVALI (VLOGA ŽIVALI ZNOTRAJ ANTROPOLOGIJE)

Sara ŠTUVA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: sara.stuva@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na obravnavo živali znotraj antropološke vede. Antropologom so skladno s svojim osnovnim predmetom zanimanja, tj. človekom, živali epistemološko daleč, kljub temu, da so od nekaj prisotne v samih etnografskih spisih. Običajno so služile le kot sredstvo za razkrivanje značilnosti in nravi družb. Zadnja leta je zaznati narativne spremembe v tekstih, ki jih je moč umestiti v splošno klimo in skrb za pravice živali. Sicer neskladje med družbenim in biološkim pristopom antropologije nenehno odpira vprašanja opredelitve človeka, družbe in kulture. Temu je implicitno določanje meje kod se konča človeško in kod se prične živalsko. Dialog antropologije z etiko živali se torej vrši in realizira prav v iskanju tiste določujoče lastnosti med človekom in živaljo (antropologija) in ali je tista lastnost moralno pomembna, da utegne naslovniku lastnosti podeliti moralne pravice (etika živali). Antropologija kot pristop opazovanja z udeležbo lahko obenem omogoči plodne vzorce premišljanja o živalih.

Ključne besede: človeškost/živalskost, antropocentrizem, domestikacija, moralni status

IL DIALOGO DELL'ANTROPOLOGIA CON L'ETICA DEGLI ANIMALI (IL RUOLO DEGLI ANIMALI NELL'ANTROPOLOGIA)

Sara ŠTUVA

Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche,
Via Garibaldi 1, 6000 Capodistria, Slovenia
e-mail: sara.stuva@zrs.upr.si

SINTESI

L'articolo si focalizza sullo studio degli animali nell'ambito della scienza antropologica. Anche se da sempre gli animali sono presenti negli scritti etnografici, sono epistemologicamente lontani dall'interesse principale degli antropologi i quali pongono al centro dei loro studi l'uomo. Gli animali solitamente servivano solo come strumento per rilevare le caratteristiche e la indole delle società. Negli ultimi anni si colgono tuttavia dei cambiamenti d'indirizzo negli studi che si possono inserire nel clima generale e nell'ambito della difesa dei diritti degli animali. Inoltre, la dissonanza tra l'approccio antropologico sociale e quello biologico apre sempre nuove questioni sulla definizione dell'uomo, della società e della cultura, nelle quali è implicita la demarcazione tra la sfera umana e quella animale. Dunque, la relazione tra antropologia ed etica animale si svolge e concretizza nella ricerca di quella determinante differenziazione tra uomo e animale (antropologia), chiedendosi inoltre se tale differenziazione abbia un qualche valore etico nei comportamenti di chi la detiene, tanto da conferirgli uno status morale (etica animale). L'esercizio di una ricerca antropologica partecipata può contribuire allo sviluppo di feconde riflessioni sugli animali.)

Parole chiave: umanità/animalità, antropocentrismo, addomesticamento, status morale

UVOD

»*Animals are good to think with.*«
(Claude Lévi-Strauss, *Totemism*, 1963).

Lévi-Straussov citat je ilustrativen prikaz še nedavne antropološke predstave o živalih, kjer so slednje služile preučevanju kompleksnosti, dinamiki in nravi družb. Že etimologija sama sicer priča o tem, da gre pri antropologiji za vednost o ljudeh (*anthropos* kot »človeški« in *logos* kot »razumevanje« (Eriksen, 2009, 12)). Vseeno pa se pričujoč prispevek podaja na raziskovanje načina obravnave živali v nekaterih antropoloških besedilih, predvsem tistih, ki kažejo na spreminjajoče trende narativnega sloga obravnave živali znotraj antropološke vede in se za etiko živali lahko izkažejo za produktivne. Namen je torej najti uporabno vrednost antropologije za etiko živali oziroma vpeljati dialog med vedama. Tako me v prispevku zanimata dve stvari: način etnografske naracije o živalih in antropološko definiranje človeka. Cilj prispevka bo zato odgovoriti na sledeča vprašanja: Si lahko z antropologijo pomagamo k odmiku *statusa quo* odnosa do živali, kjer so opredeljene nič drugače kot predmeti namenjeni človekovi uporabi? Kaj nam pravzaprav antropologija prinaša uporabnega za vedo etike živali? Kdaj sploh postanejo živali pomembne v antropologiji? Zakaj je/če je, prišlo do sprememb? Je antropologija, kot samo ime implicira, antropocentrična?

NAČIN NARACIJE O ŽIVALIH ZNOTRAJ KLASIČNE ANTROPOLOGIJE

Če se pomaknemo k naši prvi točki zanimanja in sicer k načinu naracije o živalih znotraj antropologije, povzemajoč antropologinjo Molly Mullin, izvemo, da četudi »živali niso tipično povezane z antropologijo« (Mullin, 2002, 398) in so še danes mnogim antropologom epistemološko daleč, so bile študije o živalih od nekdaj prisotne v antropološki disciplini. »Tako za raziskovanje evolucije človeške vrste, kot za razumevanje človekovega odnosa z ostalimi ljudmi in njihovim okoljem, so se antropologi mnogokrat posvečali živalim.« (Mullin, 2002, 388). Čeprav znotraj discipline vlada tematska kontinuiteta, se kljub temu, po mnenju avtorice, upoštevanje nečloveških živali zadnja leta spreminja: »Živali so redkeje videne kot le sredstvo, s katerimi raziskovati določeno družbeno formacijo ali proces, kot je bilo to značilno za klasično etnografijo Geertza (1973), Levi-Straussa (1963), Evansa Pritcharda (1950) ali Ewersa (1955).« (Mullin, 2002, 388).

Barbara Noske podobno ugotavlja, da so bile živali v antropologiji običajno prikazane kot pasivni objekti in znanstveno nezanimiv predmet obravnave: »večina antropologov sploh ne posveča pozornosti na načine kako žival na določeno stvar gleda, jo vonja, občuti, okusi ali posluša« (Noske, 2008 [1993], 22).

Za ponazoritev klasične antropološke koncepcije živali vzemimo delo eminentne socialne antropologinje Mary Douglas iz leta 1966, *Čistost in nevarnost* (*Purity and Danger*), v katerem se osredotoča na ritualna ločevanja med čistim in umazanim ter s tem povezanimi prepovedmi v različnih družbah. Posebno je za pričujoč prispevek pomembno tretje poglavje, naslovljeno *Gnus v Levitiku* (*The Abominations of Leviticus*) in deseto poglavje (*The System Shattered and Renewed*), kjer avtorica obravnava afriško pleme Lele in njihov kult o pangolinu.

Pangolin ali drevesni luskavec je v samem delu sredstvo širšega prikaza sistema kulturnih klasifikacij in s tem kulta fertilitnosti ljudstva Lele iz province Kasai (v današnjem Zairu). Douglas opiše, kako omenjeno ljudstvo taksonomično razporeja živali v skupine, ki se ločujejo v živali neba, živali vode in kopenske živali. Obstajajo pa tudi živali, ki funkcionalno in estetsko ne spadajo v nobeno od naštetih kategorij. Takšen je pangolin. Pangolin je za Lele žival, ki »je luskasta kot riba, vendar pleza po drevesih. Je bolj podobna jajca-ležečemu kuščarju kot sesalcu, vendar doji mladiče. Najbolj presunljivo pa je tole, da se, za razliko od ostalih malih sesalcev, njeni mladiči rojevajo posamično.« (Douglas, 2002, 208). Anomalijo, pangolinove samice, ki rojeva le po enega mladiča (kot tipično lastnost človeške vrste), ljudstvo povezuje z anomalijo človeka, ko naj bi ženska rojevala dvojčke ali trojčke (rojstvo večjega števila potomcev hkrati, je značilnost večine živali, zato to predstavlja anomalijo pri človeku). Takšna posebnost obojih vodi v čaščenje tako pangolina, kakor staršev dvojčkov, oboji postanejo središče kulta fertilitnosti (Eriksen 2009, 277-278). »Starši dvojčkov so izbrani od duhov za to posebno nalogo, so posredniki med ljudmi, živalmi in duhovi. Pangolin predstavlja enako vlogo za živalsko sfero«, zapiše Douglas v svojem predhodnem članku, iz leta 1957, *Živali v religijskem simbolizmu ljudstva Lele* (1957, 51) na isto temo.

Luskavec je pri Douglas torej orodje za preučevanje kozmologije ljudstva. Je posrednik. Služi razumevanju kulta in ne obratno, razumevanju živali kot subjekta določene prakse ljudstva Lele. Pretekle študije so se po antropologinji Barbari Noske tipično ukvarjale, ne samo s pomeni eksistenčnih in ekonomskih faktorjev živali za korist človeka, temveč z živalmi kot objekti prestiža, objekti žrtvovanja ali totemi določene družbe. V tem smislu so bile živali odete v tančico religioznosti, simboličnosti in metaforične moči, pomembna je bila njihova vloga v obrednem in religijskem življenju (Noske, 2008 [1993]), kot je to vidno pri Douglas.

Sled omenjenega je prepoznati v njenem poglavju o Levitiku iste knjige, ki služi za prikaz kulturne sistematizacije čistega in nečistega hebrejske družbe. Levitik ali Tretja Mojzsova knjiga Stare zaveze v prvih desetih poglavjih obsega predpise o čaščenju in daritvah, kakršne so žgalne daritve, jedilne daritve, mirovne daritve, daritve za greh, pravne daritve itd. V vsako od daritev

sodijo tudi živali.¹ Z izčrpno analizo predpisov o hrani Douglas ugotavlja katere živali so čiste/nečiste, svete/nesvete, katere žrtvovane/nežrtvovane in katere se jé/ne jé. Ob tem citira različne avtorje in raziskuje razloge za selektivno dojetje nekaterih živali v judovski skupnosti kot nagnusnih. Meni, da nelogičnost razlikovalne drže ne izhaja iz higienskih, moralnih, estetskih razlogov ali zaradi vplivov drugih ljudstev (Kanaancev in Magijev), ampak je potrebno razloge za interpretiranje iskati v pojmu »svetosti«.²

Dobrih trideset let pozneje, leta 1999 pa se je Douglas v knjigi z naslovom *Levitik kot literatura* (*Leviticus as Literature*) do potankosti ponovno posvetila Levitikovi razčlembi. V sedmem poglavju, ki ga naslovi *Kopenske živali, čiste in nečiste* (*Land animals, Pure and Impure*), se dotakne iste problematike kakor poprej; preučuje čistost/nečistost živali, s to razliko, da je v avtoričinem narativnem slogu sedaj moč opaziti, da je osrednja vloga podeljena živali, razlogi čistosti stare hebrejske družbe pa stopijo v ozadje. Deantropocentriran pogled je moč razbrati tudi iz naslova in uvodnega dela poglavja, ko se avtorica vpraša ali je Bog res sočuten do vseh živih bitij, kot piše v Psalmu 145,8-9 (»*Het*: "Milostljiv in usmiljen je Gospod, počasen v jezi in velik v dobroti." *Tet*: "Gospod je dober do vsakega, njegovo usmiljenje je nad vsemi njegovimi deli."«)? Tako Douglas: »Če jih ne sovraži, zakaj нареkuje ljudem, katere živali morajo biti predmet gnusa? Gre za resno in pomembno doktrinarno težavo.« (Douglas, 1999, 135). Živali in usmiljenje do njih so torej osrednji predmet Douglasovega poglavja.

Zdi se, da bi lahko takšno avtoričino skrb umestili v splošno akademsko klimo skrbi za pravice živali, ki se je pričela v sedemdesetih letih v Angliji (avtorica je rojena v Angliji) in se je njen domot do današnjih dni le povečeval in prostorsko razširil. Filozofska klima takratne Anglije je zanimanje za metaetična vprašanja in analizo jezika, prestavila na vprašanja praktične etike. Izpodbijanje neenakosti, kolonializma, rasizma in seksizma je odprlo vrata premišljanju o in oporekanju človekovi dominaciji nad živaljo. Na ta vzpon zavesti vplivajo znanstvene evidence o podobnosti med človekom in živaljo (inteligenca, iste biokemične reakcije povezane z

transmisijo bolečine ipd.), etične debate o splavu, ki so postavile »pojem osebe« v središče, propad dualističnega razločevanja uma od telesa, razvoj behaviorističnih znanosti, predvsem etologije in sociobiologije, ki zanjajo edinstvenost *Homo Sapiens* (je le ena vrsta izmed mnogih) in vzpon gibanj za varovanje okolja (Cf. Battaglia, 1997).

Takšno poglobljeno in redefinirano stališče za živali se je širilo torej v vse znanstvene discipline, moč pa ga je umestiti tudi v širši kontekst vzpona in uveljavljanja bioetike v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ki se je pred razvojem novih tehnik in novih znanosti (napredek v »znanostih življenja« kot so medicina, biologija, genetika, kemija) spraševala o etičnih posledicah njihovih aplikacij na cikle življenja (od rojstva do smrti). Tretja znanstvena ali industrijska revolucija kot jo imenujemo, je prinesla tehnološke novosti, ki so v posameznih disciplinah odprle serijo etičnih novosti in dilem glede enakosti, pravičnosti in avtonomije na področju splava, evtanazije, genetsko spremenjenih organizmov, okolja, bodočih generacij itn., saj preživetje in evolucija nista bili več stvar usode, ampak sta postali predmet izbire in odločitve.³

PONOVNI RAZMISLEK O POJMU UDOMAČITVE ŽIVALI

Prav omenjene spremembe v znanostih so prinesle spremembe tudi na antropološkem področju. Kot pravi Mullin, so bile raziskave antropologov dolgo povezane z agrarnimi konteksti in ljudmi bivajočimi v puščavah ali tropskih deževnih gozdovih, sedaj pa pričenjajo tudi antropologi odkrivati kako nove oblike upravljanj z živalmi, kot posledica biotehnološkega razvoja (genetsko modificirane živali, patentirane živali, ogrožene vrste, kseno-presaditve organov, kloniranje itn.) spreminjajo človeško-živalski odnos in kličejo po njegovi redefiniciji.

Donna Haraway, filozofinja in zoologinja je v letih biotehnološke konjunktore pomembno prispevala h kritični diskusiji v feminističnih študijah, zoologiji, biologiji, filozofiji ter antropologiji. V svojih delih se Haraway osredotoča na razsežnosti kibernetike kulture

1 Kot primer navedimo 3 Mz 11,1–12: "Gospod je govoril Mojzesu in Aronu in jima rekel: »Govorita Izraelovim sinovom in recita: Izmed vseh živali na zemlji smete jesti naslednje: vse živali, ki imajo parklje, preklane parklje, in prežvekujejo, te smete jesti. Izmed prežvekovalcev in izmed tistih s parklji pa ne smete jesti kamele, ker sicer prežvekuje, pa nima parkljev: za vas je nečista; skalnega jazbeca, ker sicer prežvekuje, pa nima parkljev: za vas je nečist; zajca, ker sicer prežvekuje, pa nima parkljev: za vas je nečist; in svinje, ker sicer ima parklje, preklane parklje, pa ne prežvekuje: za vas je nečista. Njihovega mesa ne uživajte in njihove mrhovine se ne dotikajte: za vas so nečiste. Izmed vsega, kar živi v vodi, smete jesti naslednje: vse v vodi, v morjih in rekah, kar ima plavuti in luskin, to smete jesti. Kar koli pa v morjih in rekah izmed vsega, kar se giblje v vodi in izmed vseh živih bitij, ki so v vodi, nima plavuti in luskin, je za vas gnusoba. Gnusoba naj vam bodo; od njihovega mesa ne smete jesti in njihova mrhovina naj se vam gnusi. Kar koli v vodi nima plavuti in luskin, je za vas gnusoba.«" (»Sveto pismo stare in nove zaveze. Slovenski standardni prevod« (2000), Svetopisemska družba Slovenije: Ljubljana.)

2 Cf., Douglas, 2002, 62–71. Na tem mestu se ne bom spuščala v iskanje razlogov čistosti in nečistosti, ki jih je leta 2002 v predgovoru nove izdaje omenjene knjige pri Routledgu, tudi sama označila kot napačne in se za to tudi opravičila.

3 O tretji znanstveni revoluciji glej Rufo, F. (2003): *Terza rivoluzione scientifica*. Roma, Ediesse. Klasika bioetike sta *Beauchamp*, T. L., *Chil-dress*, J. F. (1979): *Principles of Biomedical Ethics. first edition*. Oxford, Oxford University Press in Engelhardt, H. T., Jr. (1988): Foreword. V: V. R. Potter. *Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy*, Michigan State University Press. V slovenščini npr. Klampfer, F. (2010): *Cena življenja: razprave iz bioetike*. Ljubljana, Krtina in Mlinar, A. (2005): *Evtanazija: zgodovinski pregled, današnji položaj in etična refleksija*. Ljubljana, Študentska založba.

in biotehnologije pri oblikovanju kategorij spola in človeško-živalskih odnosov. V delu iz leta 1997 *Skromna_Priča@Drugo_Tisočletje.ŽenskaMoški_Sreča_Onkomiš: Feminizem in tehnološka znanost*, je simbol za njeno izpraševanje o življenju, *onkomiš* (ang. oncomouse), prva patentirana transgena miš, ki ji je bil vstavljen človeški gen, da bi postala predisponirana za razvoj raka. Onkomiš je sinekdoha za tehnološko znanost, k njej se avtorica obrača kot k sestri (pravi ji »my sibling«, (Haraway, 1997).

Po Mullin se danes antropološko delo osredotoča predvsem na revizijo teme o udomačitvi⁴, saj ravno genetska manipulacija, ki razmika novo ero genetske kontrole, odpira tudi novo poglavje v domestikaciji. Kako take spremembe vplivajo na bitja na zemlji se dobro zavedajo avtorji zbornika *Kje so divje stvari sedaj. Ponovno premišljena udomačitev* (*Where the Wild Things Are Now. Domestication reconsidered*) iz leta 2007. Skozi analize in premisleke o industriji prehrane domačih živali, kritike reje lososa v Tazmaniji in zaščite ogroženih vrst v Vientamu itn., avtorji kličejo po revidiranju koncepta domestikacije, ki je bila po Mullin mnogokrat stereotipno povezana le z daljno človekovo zgodovino.

Ena od urednic knjige, Rebecca Cassidy pravi, da je v preteklosti udomačitev pomenila »človekovo kontrolo živali in njihovo prevedbo v lastnino« (Cassidy v: Cassidy, R., Mullin, M., 2007, 2), torej »kulturni in biološki proces, ki je potekal, ko so divje živali postale del družbene strukture človeka in postale njegova last [...]». Udomačene živali so bile definirane kot živali rejene v ujetništvu iz ekonomske koristi za človeško skupnost, slednja pa je ohranjala popolno oblast nad njihovo organizacijo teritorija in hrane.« (Ibid., 5).

Definicija je bila včasih torej primarno ekonomsko-biološka, osnovana na vključitvi živali v izkoriščevalsko razmerje s človekom. Kakor poleg Noske, priznava tudi Mullin (2002), so bile v preteklosti raziskave prepogosto antropocentrične, neupravičeno so predpostavljale človekovo intencionalnost in živalino pasivnost ali pa so se sklicevale na dejstvo (in se s tem upravičevale človekovo dominacijo), da so že lovci-nabiralci na nek način upravljali z ostalimi vrstami.

Nedavno pa so akademiki različnih ved (tudi arheologi) »z rekonstrukcijo razvoja odnosov med ljudmi in ostalimi živalmi in rastlinami poudarili pomen **vzajemnosti** [podčrtala S. Š.] v sami udomačitvi. Lastništvo, lasti in nadzoru so odvzeli veljavo v korist fleksibilnejših razmerij, kot so sodelovanje in izmenjava.« (Ibid., 2). Tako smo priča reviziji tudi znotraj socialne antropologije, saj če povzamem Mullin, ostaja udomačitev pomemben faktor razumevanja ključnih sprememb v človekovem odnosu z ostalimi (tako ljudmi kot živalmi); ljudje s posedovanjem živali namreč ustvarjajo nove medsebojne neenakosti in diferenciacije. Obenem Cassidy poudarja pomembnost »sodelovanja antropologov z biologi pri razumevanju do-

mestikacije« in zavedanja, da pojem domestikacije »ne označuje več zavednega in neenakega razmerja moči med različnimi akterji«. (Ibid., 4).

NOVOSTI V ANTROPOLOGIJI

Po Mullin postaja etnografsko raziskovanje vse bolj multilateralno; usmerja se v različne raziskovalne tokove, ki vključujejo živali znotraj raznolikih kontekstov – tako ruralnih, kot urbanih, pa vse do kibernetičnih prostorov – in s tem povezanih tem, kot so biotehnologija, mesta, industrializirane prehrabene verige, ekoturizem, nova družbena gibanja, globalni kapitalizem, zgodovina znanosti in oblikovanje nacionalnih identitet. Obenem, sodobna antropološka dela zavračajo materialno/konceptualno delitev in poudarjajo pomembnost raziskovanja povezav med semiotičnimi in ekonomskimi aspekti človeško-živalskih odnosov.

Kljub temu, da po Mullin antropologija k živalim še vedno pristopa iz vidika boljšega razumevanja človeka, se je pomenljivo odmaknila od preteklih antropocentričnih pristopov – ki so prikazovali žival kot nedejavno, v primerjavi s človekom. Sodobna antropološka raziskava se, četudi oprezno, po mnenju Mullin, ukvarja tudi z moralnimi in političnimi vprašanji o živalih. Antropološko delo je v splošnem takšno, da poudarja zgodovinske in kontekstualne specifičnosti določenega človeško-živalskega odnosa in pokaže kako kategorije, vključno takšne kot so »človek« in »žival«, niso univerzalne, temveč se oblikujejo v skladu s konteksti, kakor tudi zaradi samih akterjev, ki jih izoblikujejo (so torej družbeno konstruirane).

Enako sled disciplinarnih sprememb je moč opaziti tudi v zborniku *Živali v osebi. Kulturne perspektive človeško-živalskih odnosov* (*Animals in Person. Cultural perspectives on human-animal intimacies*), ki ga je uredil John Knight. V predgovoru Knight izpostavi dejstvo, da je vseeno antropologija človeško-živalskim študijam doprinesla nekaj dobrega, čeprav še ne v zadovoljlivi meri: »Eden največjih prispevkov antropologije k človeško-živalskim študijam je bil tisti, ki je pokazal, da kljub dejstvu, da so živali v človeških družbah izrabljene kot sredstvo za raznorazne izdelke in potrebe, odnos med človekom in živaljo ni zgolj utilitarističen, ampak mora biti razumljen tudi v širšem simbolnem smislu. Večina del o živalskem simbolizmu se je tako osredotočala na živali kot na simbole človeške družbe, ki so antropologu predstavljale "okna" ali "ogledala" za vpogled v človeško družbo in kulturo.« (Knight, v: Knight, 2005, 1). Kakor priznava avtor, te študije so še vedno obravnavale živali kot pasivne objekte v rokah aktivnega človeškega subjekta, namesto da bi jih videle kot aktivne subjekte ali samostojne akterje. Čeprav je antropologija ugovarjala utilitarističnemu redukcionizmu (redukcija na člo-

4 Udomačitev živali ali domestikacija je po mnenju Mullin »ena od najglobljih transformacij, ki se je dogodila v človeško-živalskem odnosu«. (Mullin, 2002, 389)

vekovno uporabo), še vedno zapada v simbolni redukcionizem (reduciranje živali na pomene, ki jih določa človek).

Nasprotno skuša Knightov zbornik (iz leta 2005) na živali gledati kot »na *subjekt* in ne kot *objekt*, kot na *dele* družbe in ne kot na *simbole* družbe, in na človekove interakcije in odnose z živalmi, ne pa le na človekove reprezentacije živali« (Ibid., 1).

Avtorji prispevkov se zavedajo človekovih globokih vezi z živalmi; razumljeni so kot dvosmerni in vzajemni, čeprav neenakovredni in asimetrični. Tako je v zborniku najti prispevke iz Avstralije, Nove Gvineje, Nepala, Indije, Grčije, Nizozemske in Britanije o intimnih interakcijah ljudi in živali tako znotraj konteksta dela, kakor konteksta prostega časa. To pomeni, da zadevajo vse kategorije živali: rejne živali, domače živali, kot tudi divje živali.

Zanimiv je prispevek Dimitrios Theodossopoulosa (v: Knight, 2005, 15-35), ki skuša prikazati na ne izključno koristoljubni odnos, temveč na vzajemno in prijateljsko vez med kmetom in živaljo. Žival je vključena v moralno sfero gospodinjstva. Sicer se med prebiranjem le porajajo dvomi, da gre v prispevku za poskus evfemistične olupšave, saj so kljub prijateljskemu odnosu živali še vedno izkoriščane ali še vedno zreducirane na stroj za konvertiranje krme v meso in mleko.

Kar je pomembno pa je po Knightu to, da se v takih intimnih odnosih porodijo vprašanja o osebi in o mentalnih stanjih živali. Ob takih priložnostih žival ni predmet reifikacije, ampak postane *nekdo*, ne *nekaj*. »Etnografske študije človekovih interakcij z živalmi prinašajo priložnost, da naše razumevanje živali predručajemo v dojetje, ki žival vidi kot *osebo*« (Ibid., 3) zapiše avtor. Gre za izredno pomembno točko za etiko živali, o kateri bo v nadaljevanju še govora, kakor tudi o naslednji zelo pomembni premisi, ki je značilna za opredelitve v Knightovem zborniku: preseganje dualizma človek-žival in »usmeritev k človeško-živalskemu poenotenju in kontinuiteti.« (Ibid., 3).

Zadnjih dvajset let je tudi antropologija pričela svoj odmik od humanistične zapaščine, ki ves obstoj deli na dihotomne kategorije. Pri kulturni antropologiji, kjer je kultura pripoznana kot osrednji predmet študije, se je po Mullin pričela revizija uporabnosti in plavzibilnosti samega koncepta kulture. Razlogi za to so kompleksni, vključujejo pa dejstvo, da je bil pojem kulture del problematičnih hierarhičnih dualizmov: kultura/narava, človek/žival, duša/telo, moški/ženska. Istočasno, ko so kulturni antropologi iskali alternative pojmu kulture, so nekateri biološki antropologi, posebno primatologi, na novo revidirali predpostavke o tem, da je kultura izključno človekova domena.

Kulturna antropologija in biološka antropologija pa sta si velikokrat v sporu, tudi zaradi pojma kulture. To se bo pokazalo skozi sledečo analizo, kjer se posvečam drugi točki - definiranju človeka v antropologiji. Jasno je, da je osrednji predmet antropološke discipline sam

človek, vendar njegova opredelitev in vse kar ga obelčuje ponujata izvrsten vpogled v človekov način doživetja živali. Nekaj/nekdo se namreč vedno definira skozi razliko do drugega/drugačnega od sebe.

(RE)DEFINIRANJE ČLOVEŠKOSTI/ŽIVALSKOSTI

Antropološko definiranje človeškosti/živalskosti zahteva natančnejši vpogled v *Enciklopedijo antropologije, Companion Encyclopedia of Anthropology* iz leta 1994. Izbrala sem jo, ker naj bi na reprezentativen način predstavljala osnovne antropološke teme. Deli se v tri tematske sklope: človeštvo, kultura in socialno življenje. Prvi del prikazuje izvor in evolucijo človeka, razvoj jezika in vsebuje prispevke o prvih prilagajanjih človeka na okolje: uporaba orodja, lovstvo in nabiralništvo, prehrana, demografske ekspanzije, bolezni in opustošenja med domorodci. Drugi del, del o kulturi zadeva izvor, strukturo in prenašanje kulture, zatorej ponuja prispevke o simbolizmu, artefaktih in pomenu stvari, tehnologiji, prostorski organizaciji, zaznavanjih časa, magiji, religiji, mitih, ritualih, umetnosti, plesu, glasbi in nacionalizmu. Tretji del, družbeno življenje, pa se osredotoča na različne vidike družbene organizacije: obveze in prepovedi, razumevanje spola, razvoj osebnosti skozi socializacijo in inkulturacijo, delo in delitev dela, politika, pravo, neenakost, nacionalna država in kolonialna ekspanzija. V skladu s svojim raziskovalnim interesom največ pozornosti namenjam prvemu delu, manj pa drugemu in tretjemu.

V prvemu delu enciklopedije naslovljen *Človeštvo*, kjer je govora o živalih tudi največ, teme prispevkov povezuje skupna definicija človeškosti, ki se v duhu klasične zahodne dualistične misli klišejsko zoperstavlja živalskosti in vsemu, kar naj bi bilo zanjo značilno. Človek je v prispevkih definiran kot žival, ki se je razvil iz opičnjakov, vendar se je od njih s samo kulturo odmaknil. Sicer je slednja problematika zastavljena kompleksneje in ne docela antropocentrično. Prispevki v obravnavanju definicije človeškosti, posegajo tako po naravoslovnem, kakor tudi po humanističnem vidiku, kar je sicer skladno z epistemološkostjo same antropologije, ki se deli na fizično, oziroma biološko in socialno, oziroma kulturno in lingvistično.

Preučevati fenomene kot je kultura, evolucija, jezik, uporaba orodja itn., pomeni preučevati tudi sam izvor le-teh ali drugače, pomeni iskati časovne točke njihove pojavitve pri človeku. Temu pa je implicitno spraševanje o meji med človekom in živaljo, torej o tistem ključnem mejniku (psevdo)ločitve človeka od primatov. Na tem mestu se zastavi konceptualna dilema: ali se o takih vprašanjih sprašujemo iz vidika človeka kot vrste ali iz vidika človeka kot *stanja*. (Ingold, 2000, 3-13). V zvezi s tem se namreč pokaže problematičnost naravoslovne in humanistične perspektive v antropologiji: vidik človeka kot vrste se sprašuje o izvoru nečesa v smislu biologije in antropološke biologije (biološki in genetski dejavni-

ki kot mejniki nastanka nečesa, kar preučujemo), vidik človeka kot *stanja* pa iz vidika kulturno-sociološkega pristopa (družbeni dejavniki za nastanek nečesa, npr. kdaj se pojavi stanje človeka, ki poseduje kulturo enako, kakršno jo posedujemo danes).

Iz navedenega sledi, da biološki vidik o izvoru uporabe orodja ne beleži nikakršne evolucijske spremembe pri človeku (ni torej zaznati genetskih ali bioloških sprememb, ki bi bile odgovorne za to, da je človek pričel uporabljati orodje v točno določenem trenutku), medtem ko humanistični vidik pripiše spremembo o pričetku uporabe orodja modernemu človeku, sposobnemu kulture. Po Ingoldu, »prva tradicija [tradicija naravne zgodovine] vlada v etoloških študijah nečloveških živali, druga [sociokulturna tradicija] pa v antropoloških študijah človekovih bitij.« (Ibid., 7). Pojavi se težava nesovpadanja med vidikoma, saj kakor avtor ilustrativno prikaže, paleolitski človek bi namreč bil sposoben enake kulture kot današnji: »brati in pisati, voziti kolo, pilotirati letalo, vendar tega ni počel, ker so predpogoji zanje, oblika znanja in oprema potrebovali čas, da so se razvili.« (Ibid., 7). Problematično je torej najti mejnik ali referenčno točko, kje iskati ločnico med modernim človekom in hominidi (dojete kot živali), saj se naturalistični in humanistični vidik antropologije ne ujemata.

Thomas Wynn, avtor šestega poglavja (v: Ingold, 2000, 133–161) o uporabi orodja, nazorno opiše problematiko med humanističnimi in naravoslovnimi znanostmi: »Zgodovina idej vpliva na to, kako si zastavimo problem. [...] Ker sta naravno-zgodovinska in sociokulturna-tradicija tako različni, in ker je prva perspektiva običajno uporabljena za nečloveške živali, slednja pa izključno za človeka, je vprašanje kontinuitete pri uporabi orodja med človekom in nečlovekom redkokdaj sploh zastavljena.« (Ibid., 144). Na taka vprašanja naravoslovje običajno gleda z vidika anatomije in obnašanja, antropologija pa jih vključuje v celovit kulturni sistem in se osredotoči na vlogo orodja, ne sprašuje pa se o načinu izdelave in uporabe na nižji stopnji, meni avtor. Kar želi povedati, je to, da je vprašanje o kontinuiteti zanemarjeno.

S podobno problematiko se v petem poglavju sooča Philip Lieberman (v: Ingold, 2000, 108), ko prevprašuje izvor jezika. Avtor ugotavlja, da je za tvorjenje in razumevanje sintakse, odgovorno področje *Broca* v možganih, ki pa ni izključna značilnost modernega človeka, temveč je to področje odgovorno tudi za kontrolo dominantne roke pri ročnem delu, kar pomeni, da se biološki (evolucijski) in antropološki pogled vnovič ne skladata.

V sami neskladnosti vidikov se izrazi problem razmejitve t.i. modernega človeka in t.i. živali. Sam Ingold priznava, da sta v zahodni tradiciji pojma »človek« in »žival« polna asociacij, dvoumnosti, ter polna intelek-

tualnih in emocionalnih konotacij. »Vsaka generacija je kreirala lastno videnje o živalskosti kot o primanjkljaju vsega, kar domnevno le človek ima, nanašajoč se na jezik, razum, intelekt in moralno zavedanje. Istočasno je vsaka generacija opozarjala, kot bi bilo to nekakšno novo odkritje, da so tudi človeška bitja živali, in da lahko s primerjavo z ostalimi živalmi najboljše dosežemo razumevanje samih sebe.« (Ingold, 2000, 14).

Ingold meni, da se je tako kot v kulturni antropologiji, tudi v filozofiji pojem človeštva obesil na *stanje* človeka, torej na *biti človek* (za razliko od človeškega bitja kot *vrste*), kar pomeni na človeka, kot popolnoma nasprotujočega nečloveški živali. Ta dihotomija pa je paralelna dihotomijam narava/kultura, um/telo, razum/čustva, kar pomeni, da smo v skladu s tem, ljudje razdvojeni v dve plati: živalsko (naše fizično stanje) in človeško plat (naše moralno stanje).

Problem ugotavljanja ali »človeška narava« prebiva v živalski ali človeški plati, torej težava med naravoslovci in humanisti, po Ingoldu še vedno obstaja. Sociobiologi in etologi pri iskanju paralel s primati in ostalimi živalmi najdejo človeško naravo v živalski plati, antropologi in ostali humanisti pa iščejo človeško esenco v »sposobnosti za kulturo« (Ingold, v: Ingold, 2000, 22), s čimer se vrnejo v delitev na človeško in živalsko iz 18. stoletja.

Pojmu *človek* v Zahodnem svetu po Ingoldovem mnenju, pripisujemo dve lastnosti: prvič, taksonomično pripadnost biološki vrsti *Homo Sapiens* in drugič, moralno stanje – tj. *osebo*. Iz tega sledi sklep, »da je lahko le tisti posameznik, ki pripada človeški vrsti oseba ali, da je oseba pogoj za članstvo vrste [...] kar nosi s seboj posledico, da nečloveške živali osebe niso« (ibid., 23). Vendar pa, kakor nadaljuje Ingold, pripadnost vrsti *Homo Sapiens* samodejno ne podeljuje nikakršne lastnosti, ki bi bila značilna za *osebo*, ampak se s tem »odpira preiskovalno polje potencialno neizčrpnemu dometu osebnosti nečloveških živali« (ibid., 24).

Meja med človekostjo in živalskostjo ne teče med njima, ampak se polji medsebojno prekrivata. Tega se zaveda tudi Ingold, ko zapiše, »napak je domnevati, da so humanistični pristopi primerni le za razumevanje človeških bitij in da so življenja ter svetovi nečloveških živali lahko razumljena le znotraj naravoslovnih paradigem« (ibid., 24). Kant je naredil veliko napako, ko je zatrdil, da je le človek zmožen razumskega mišljenja, nadaljuje Ingold: »s svojim dogmatskim zanikanjem (brez slehernih dokazov) nečloveških oblik razuma je povzročil ogromno škode« (ibid., 25). Kant je tako s humanističnim pristopom preučevanja mentalnih sposobnosti živali (ki po njem naj ne bi imele razuma) dognal, da do živali nimamo neposrednih moralnih obvez.⁵ To

5 Dober dokaz, da je dojemanje živalskosti in človeškosti le način razumevanja posameznih kultur in družbene konstrukcije so Indijanci Ojibwa, lovci subarktične Kanade. Ti domorodci namreč menijo, da je človeška oblika le ena izmed pojavnosti v katero se oseba (oseba je skupek čutenja, volje, spomina, govora) lahko materializira. Materializira se lahko tudi v žival, zato se za Indijance Ojibwa pojem osebe ne navezuje izključno na človeka oziroma pojem človeškega (ibid., 24).

nam pravi, da se morata oba pristopa medsebojno bogatiti. Strinjamo se z Ingoldom; humanisti smo dolžni preučevati tudi živali in naravoslovci tudi človeka, kar se sicer tudi izvaja, a s premalo dialoga med obema. K temu se vrnem pozneje.

MORALNI STATUS V ETIKI ŽIVALI ALI ŠE O DOLOČITVI MEJE MED ČLOVEKOM IN ŽIVALJO

Ingold doprinese pozitiven pogled za živalsko etiko, posebno s stavkom: »Znanstveno raziskovanje prave narave podobnosti in razlik med nami in ostalimi živalmi je še v povojih, ne sme pa biti vnaprej zamejeno s predpostavkami o človekovi superiornosti. Takšne raziskave, ki so jih imeli antropologi večinoma za marginalne, so ključnega pomena, saj treščijo ob dominantno pojmovanje človekove edinstvenosti« (ibid., 25). Ingold ponudi zadovoljivo razlago za temeljna vprašanja živalske etike, saj dopušča prostor, ki med človeško in nečloveško živaljo naznanja kontinuiteto in daje možnost, da ne mislimo izključujoče. To je pomembno, ker je v etiki živali za umestitev nečloveških živali v moralno sfero potrebno pričeti pri določitvi moralnega statusa. Na podlagi nekih arbitrarnih kriterijev, z moralnim statusom nosilcu statusa podeljujemo moralne pravice. Z drugimi besedami moralni status, po italijanski filozofinji Barbari De Mori, pomeni »posedovanje določenih karakteristik, ki se štejejo za nujne, da je nekdo upravičen do takega statusa.« (De Mori, 2007, 42)

Tisti tok akademikov, ki je želel v svoji etični teoriji, živali izključiti iz moralnega območja, se je običajno navezoval na takšne lastnosti, ki naj bi pripadale le človeku. Tako je, kot že nakazano, Kant v svojih *Predavanjih o etiki* opozarjal na to, da nečloveške živali nimajo svobodne volje in razuma ter so kot take le sredstvo za zadovoljevanje potreb človeka. Z deontološko filozofsko metodo je potemtakem dokazoval, da niso predmet direktnih dolžnosti, temveč le posrednih, iz golega razloga, da s tem izvršujemo moralne dolžnosti do človeštva. (Kant, 2001) Sodobnik, neokartezijanec Carruthers, ki je podedoval Descartesovo⁶ zapuščino, v svoji različici teorije duha še vedno zagovarja, da živali niso zmožne čutiti bolečine na zaveden način (Carruthers, 2004). Kot kontrapunkt temu pa etični sistem utilitarizma⁷ Petra Singerja za sam kriterij moralnega upoštevanja živali šteje ravno zmožnost občutenja bolečine. Na podlagi analogije s človekom so po Singerjevem mnenju vsi sesalci in ptice sposobne občutenja bolečine. To jim zagotavlja umeščenost v moralno sfero, toda avtor gre še dlje in nekatere živali označi za predstavnike oseb. Oseba za Singerja pomeni samozavedajoče bitje, torej razumno bitje, ki ima zavest o samem

sebi, kar pomeni da je, ne le zavedno, temveč tudi sama sebe zaznava kot razločevalno entiteto v preteklosti in prihodnosti. Tega so domnevno zmožne tudi nekatere živali, kar pomeni, da so nekatere živali tudi osebe. Iz tega sledi, da je uboj osebe, ki je imela preferenco po nadaljevanju življenja, nemoralno (Cf. Singer, 2003, 88–89). Tu je moč opaziti sovpadanje z Ingoldovim razmišljanjem, saj pojem osebe ni neposredno navezan na človeka. Moralni status, ki ima za kriterij skupek značilnosti, ki jih pripisujemo osebi, omenjenim nečloveškim živalim zagotavlja etično obravnavo.

Singerjev somišljenik, Tom Regan, s svojo teorijo pravic, prav tako v svoje izhodišče postavi t.i. *subjektive-ki-imajo-življenje* (Regan, 2003), kar pomeni, da podobno Singerju, morajo bitja za pridobitev moralnega statusa, posedovati artikulirani skupek lastnosti kot so verovanja, želje, preference, intencionalno delovanje, spominjanje, občutek za prihodnost ipd. Takšen skupek lastnosti posedujejo sesalci in ptice, kar jih naredi za naslovnike neodtujljivih moralnih pravic spoštljive obravnavane (tj. živali niso namenjene izpolnjevanju človekovih potreb in jih ni dovoljeno zreducirati na instrumentalno vrednost).

Podobno kot Regan in Singer, ki sta pisala v koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, tudi Ingold (enciklopedija je nastajala na prelomu iz osemdesetih v devetdeseta) meni, da edinstvenost človeka ne izhaja iz ene določujoče lastnosti, ki bi bila skupna vsem predstavnikom človeške vrste, pripadnikom drugih vrst pa ne. Gre namreč za prehajanja lastnosti, torej kontinuiteto med organizmi na zemlji. V etiki živali se je od Singerja (vzporednice in poveje podobnih misli sicer najdemo tudi iz časov Voltaira, J.J. Rousseauja, A. Schopenhauerja) dalje vršil enak diskurz. Ponazarja ga misel filozofinje Paole Cavalieri: »vse ugotovljive mentalne pojave, na katere naletimo pri človeških bitjih, zasledimo tudi pri drugih živalih in da so glavne sposobnosti, ki so bile tradicionalno zasnovane po načelu "vse ali nič" – samozavedanje, sposobnost avtonomije, razumnost, zmožnost biti moralni akte⁸ itd. – pravzaprav večrazsežne in stopnjevite.« (Cavalieri, 2006, 102). Razločevalno ontološko brezno med človekom in ostalimi živalmi ne ustreza ideji evolucijske kontinuitete, na katero »filozofi tako pogosto pozabijo, ko zagovarjajo moralno večvrednost pripadnikov naše vrste« (ibid., 102), in popolnoma se ji zdi »sprejemljivo, da v sodobni znanosti ni mogoče zagovarjati obstoja kategorične razlike med ljudmi in neljudmi.« (Ibid., 102).

Tudi če bi se oprli, kakor pravi Ingold, na kompozicijo celotnega sklada genskih lastnosti določene vrste, bi ugotovili, da si genski skladi različnih vrst lahko med

6 Descartes je z opredelitvijo živali kot bitja brez *res cogitans*a (v nasprotju s človekom) zreduciral na nečuteče avtomate. (Descartes, 1957).

7 Več o Singerjevi različici utilitarizma preferenc glej Singer, 2003 in Singer 1991.

8 Že Charles Darwin je omenjal občutek za moralnost tudi pri živalih. (Darwin, 1951).

seboj do določene mere prekrivajo, posebno kadar so si organizmi filogenetsko blizu (na primer človek in šimpanz imata 98 % enakih genov). O tej podobnosti piše biološki antropolog Jonathan Marks v svojem delu *Kaj pomeni biti 98% šimpanz*, 2002 (*What it means to be 98% Chimpanzee*). Na vprašanje iz naslova odgovori, da biti 98% šimpanz ne pomeni dosti, saj je človekov »DNK več kot 25% enak regratovemu, kar pa še ne pomeni, da smo v eni četrtini regrat« (Marks, 2002, 5). Tisto kar človeka dela edinstvenega in s tem drugačnega od ostalih vrst, je po Marksu kultura.⁹ S tem se ponovno vračamo k težavi, ki se problematično vrši v mojem celotnem prispevku. Kod torej začrtati mejo med človekom in živaljo? Sama menim, kakor tudi Ingold, da je to nemogoče in hkrati krivično (saj iz moralnega kroga vedno določena bitja odrežemo).

David Premack in Anne James Premack, v drugem delu enciklopedije naslovljen *Kultura*, v prispevku z naslovom *Zakaj živali nimajo kulture in zgodovine* (V: Ingold, 2000, 350–365) skušata, podobno kot Marks, dokazati ravno to, da nečloveške živali niso ljudje, saj nimajo kulture. Razlog leži v dejstvu, da živali naj ne bi imele t.i. pedagogike. Veščine in informacije se po avtorjih, primarno prenašajo iz staršev na otroke, iz starejših na mlajše in iz mojstra na vajenca. Gre za tri stopnje, ki se razlikujejo po namenu. Za ponazoritev najnižje stopnje podata primer podgane, ki bo kot odrasla izbirala tisto trdo hrano, katere vonj je srečevala v materinem mleku. V tem primeru informacija ni bila namerno prenesena. Na vmesni stopnji se bo otrok določene funkcije učil z opazovanjem/posnemanjem starša. Deloval bo intencionalno, za razliko od starša. Na najvišji stopnji pa bosta tako vajenec, kakor mojster delovala intencionalno. Drug drugega bosta opazovala, mojster bo vajenca tudi popravljal. Slednje je tisto, kar avtorja poimenujeta pedagogika in je po njunem mnenju prisotno le pri človeku. Tudi, takrat ko se mladi šimpanzi od svojih staršev učijo z vejico loviti termite ali z listjem zajemati pitno vodo, gre po njunem mnenju le za imitiranje.

Kaj je moč do tu dognati? Zdi se, da je sama zastavitev etike na moralnem statusu neustrezna, saj je demarkacijsko črto nemogoče potegniti ali predstavljati više ali nižje po filogenetski lestvici. Tudi Singer in Regan, ki sta etiki živali doprinesla največ, se soočata s takšno težavo in ob tem ostajata diskriminatorna, ko iz moralne sfere arbitrarno izključita velik del ostalih živali, ki naj ne bi bile osebe.

Podobna tema se vrši v tretjem delu enciklopedije, z naslovom *Družbeno življenje* ima za pričujoč članek relevantno le poglavje R. I. M. Dunbarja, *Družabnost*

med ljudmi in nečloveškimi živalmi (*Sociality among humans and non-human animals*, v: Ingold, 2000, 756–782). Dunbar se v njem osredotoča na način formiranja družb pri živalih in pri človeku, na opredelitev skupine, oziroma družbe in vzroke za bivanje v skupinah. Lahko trdimo, da je živali v tem članku podeljeno mesto subjekta. Ponovno pa ne gre mimo klasičnih distinkcij humanistično/družboslovnih in naravoslovnih pristopov v antropologiji. Prvi namreč definicijo družbe bazira na odnosu značilnem za pogodbo med strankama (družbo sestavljajo samo ljudje, saj so le oni zmožni odnosov, ki delujejo po principu sklepanja pogodb), zadnji (biološka antropologija) pa izhaja iz pojmovanja, kjer se definicija družbe začne pri nižjih družbenih formacijah, skratka neformalnih druženjih nižje ravni (definicija družbe zajema tudi živali).

S tem se Jane Goodall, eminentna britanska primatologinja, etologinja in antropologinja, ki je med prvimi tovrstne načine obnašanja, opazovala pri opicah, nedvomno ne bi strinjala. Goodall zavzema namreč enako pozicijo kot gradualisti¹⁰, ki opozarjajo na podcenjevanje živalske inteligence, jezika, ročnih sposobnosti itn. pri živalih. Našteto za gradualiste niso izključne lastnosti/sposobnosti človeka, ampak se v različnih stopnjah pojavljajo tudi pri živalih.¹¹ Tako mišljenje je v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja pri že omenjenima Paoli Cavalieri in Petru Singerju sprožilo ustanovitev projekta imenovanega »The Great Ape Project«, s katerim se zavzemata za razširitev pravnih in moralnih pravic na velike opice (šimpanze, gorile, orangutane). Pripis pravic leži na znanstvenem spoznanju in priznanju, da so te vrste opic sposobne mentalnih stanj in emocionalnega življenja enako kot človek, da so torej tudi one osebe, kar zahteva njihovo vključitev v skupnost moralno enakopravnih.

Dialog antropologije z etiko živali se vrši in realizira prav v iskanju tiste določujoče lastnosti med človekom in živaljo (antropologija) in ali je tista lastnost moralno pomembna, da utegne naslovniku lastnosti podeliti moralne pravice (etika živali), a se po pričujoči obravnavi izkaže, da kontinuiteta lastnosti vseh bitij na planetu pravzaprav onemogoča začrtanje določujoče meje od kod do kod sega živalsko/človeško. Kljub temu, da je po mnenju Wynna vprašanje kontinuitete v antropologiji še zanemarjeno, se je izkazalo, da je pravzaprav vseskozi prisotno. Nujno pa se mi zdi k temu dodati, da se mora nadaljnji diskurz o vprašanju živali nehati posluževati koncepta »žival«, ki celoten spekter raznolikosti bitij na zemlji združuje v homogeno celoto, kjer se predpostavlja, da imajo vsa bitja eno in edino identiteto.

9 Cf. Wilson, Edward, O. (1975): *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press. S tem tudi spodbija sociobiološke redukcije na živalsko in na naravno. Sociobiologi, glavni predstavnik E. O. Wilson, zatrjujejo da je družbeno obnašanje moč razložiti v bioloških okvirih (npr. vzrok kriminalnih dejanj so geni in ne problematične okoliščine posameznika).

10 Za več glej, shemo Etnocentrizem in antropocentrizem Ingold, 2000, 29.

11 Osrednja predpostavka gradualistov je, da razlika ni zasnovana v načinu, temveč v stopnji, s čimer nasprotujejo kulturnim relativistom, ki kulturo razumejo kot nekaj izključno in esencialno človeškega.

V okviru dotedanje razprave se je izkazalo tudi, da je za etiko živali v antropologiji moč najti produktivne smernice, ki se že delno dogajajo v antropologiji. Predvsem se je pokazalo, da sodobni antropologi priznavajo živalim mesto *subjekta* in jih vedno bolj videvajo kot sestavne *dele* družbe. Premnogokrat se pozablja koliko so nečloveške živali vpete v naše vsakdanje življenje in kako še tako navidezno banalna odločitev vpliva na njihova življenja (kupovanje izdelkov testiranih na živalih, prehranjevanje in oblačenje v živalske ostanke itn.). Predvsem je pri tem pomembno osredotočenje na človekove *interakcije in odnose* z njimi. Skratka živali so lahko tudi osrednji predmet raziskovanja antropologije. Obstaja namreč tudi živalsko-človeški odnos, ne zgolj človeško-živalski, kot ga je pretekla antropologija prikazovala. Tudi živali se v okolju srečujejo s človekom, se ozirajo k človeku in s svojimi dejanji vplivajo nanj. Antropološka metoda opazovanja z udeležbo nasploh pri tem lahko omogoča neredukcionističen in intersubjektivni način doseganja vedenja o živalih. Antropolog namreč »obravnavava drugega s spoštovanjem in je pri tem oprezen, da ne bi zapadel v zanke etnocentrizma. Čeprav Drugi ne more biti nikdar v celoti razumljen, se antropologi učijo, kako hoditi po ti neznani zemlji spoštljivo in ne prezirljivo« (Noske, 2008 [1993], 27). Antropolog s spoštovanjem pristopi k Drugemu in se mu odpre. V njegovem habitatu ga opazuje dolga obdobja, kar antropologa približa subjektu preučevanja. Pri tem je antropologova dolžnost zavzeti nepristransko gledišče (ne le ne-etnocentričnega vidika, temveč tudi ne-antropocentričnega vidika, kjer je žival doživeta kot samostojen subjekt, kot oseba in kot vredna opazovanja). Antropološke študije nam tako omogočijo razumevati nečloveške živali morebiti na povsem drugačen način, kot jih videvamo v etiki živali. Z opazovanjem lahko antropolog odkrije kako žival z vsemi svojimi zaznavnimi sposobnostmi doživlja svet okrog sebe, torej kako ga vonja, občuti, okusi, itn. Etika živali prepogosto iz naslanjača razpravlja o etičnosti odnosa z ostalimi živalmi, kar pa sicer ne pomeni, da ne ostaja kritična in razsodna (ohranjati mora namreč svojo antispecistično filozofijo). Antropološke deskripcije živali jo lahko obogatijo in doprinesejo lažji uvid za nadaljnje etične razprave, ki segajo na področje iskanja rešitev za izboljšanje položaja živali. Ravno v antropološki metodi opazovanja z udeležbo, ki se lahko dotakne bistva

živalskega sveta in živalsko-človeških odnosov, je moč najti produktivno paradigmo za etiko živali. Opazovanje, spoznavanje Drugega, ki z nami sobiva v svetu, je ploden teren za etiko živali. Le opazovanje, poslušanje živali in sobivanje z njimi, nam omogoči preseči specistično¹² mišljenje in s tem doseči moralno upoštevanje vseh bitij na zemlji.

Zelo slična temu je filozofija Luce Irigaray (2007), ki prinaša zavedanje, da Drugega ne morem nikdar v celoti preučiti, spoznati, vedno je prostor distance in razlikovanja med nama, ki mi preprečuje Drugega zaobjeti v spoznanju.¹³ Ostaja mi nedosegljiv. Vendar ravno ta prostor, ki naju dela drugačne/druge, je teren, kjer se pojavi ta etika in morala. Odpre se polje etičnega upoštevanja Drugega. Antropologija pri tem dobro ve, kako opazovati drugega, ki mi nato omogoči zavedanje, da je Drug vreden moralnega upoštevanja. V tem se skriva produktivnost antropologije, ki jo sama vidim za etiko živali.

ZAKLJUČEK

Ugotovitve je tako moč skleniti v dejstvo, da se v antropologiji dogajajo premiki. Če želimo izluščiti tiste, za živalsko etiko pozitivne vidike antropologije, potem sta sporočili antropologije dve: kontinuiteta in subjekt. Skozi predstavitev različnih primerov antropoloških študij, je bilo ugotovljeno, da je ontološko črto kategorične razdelitve človeka in živali v dve medsebojno ločeni skupini nemogoče zarisati. Obenem je pregled primarnih in sekundarnih virov pokazal, da so v zadnjih letih nečloveške živali dobile mesto subjekta znotraj antropoloških raziskav. Nečloveške živali niso več (toliko) sredstvo, za »Lévi-Straussovsko« spoznavanje določene družbene formacije, ampak človeku enakovredno relevanten subjekt preučevanja.

Ali te spremembe spadajo v splošno klimo zavedanja o problematiki živalskih pravic? Skozi prispevek je moč razbrati, da novejša kot so študije, večje je zavedanje (Douglas, Knight, Cassidy) o pomembnosti živalskega vprašanja. Antropologija pričinja z revizijo pojmov kot so domestikacija, kultura in človek. Pomenljivo se odmika od preteklih antropocentričnih pristopov, ki so prikazovali žival kot pasivno, človeka pa kot dejavnega. Tudi domestikacija za nekatere avtorje ne pomeni več pojma za označevanje neenakega razmerja moči med različnimi agenti (Cassidy).

12 Specizem (angl. = speciesism) – skovanka Richarda Rydera, 1973, pomeni diskriminacijo, ki enako kakor ostale diskriminacije (seksizem, rasizem) spregleduje in podcenjuje podobnosti med diskriminirancem in diskriminiranim. Vrsta živali je za človeka manj vredna, kar se odraža v spektru družbenih praks, kjer so živali sredstva za doseganje ciljev človeka (živali za medicinske poskuse, živali za prehrano, živali za cirkuse, živali za krzno, itn.)

13 V zvezi z nezmožnostjo popolnega spoznanja sveta živali Irigaray pravi: »Živali živijo drug svet, svet, ki ga ne poznam. Lahko ga opazujem, vendar ga ne morem bivati od znotraj – ostaja mi tuj. Objektivni znaki, ki se kažejo, mi ne prinesejo pomena [...] Ni jih več primerno imeti zgolj za preproste objekte študije, prav tako ne, za partnerje univerzuma, ki si ga ne delijo z nami. Kaj lahko rečemo o njih? Razen tega, da navajamo znake, ki nam jih dajejo? Kar sem zaznala, dobila od njih. Ali kar so avtorji, modreci ali tradicije že povedali o njih. Najprej lahko [o njih] pričamo skozi odnose.« (Irigaray, 2004, 1995). O živalih lahko torej govorimo le skozi odnose, ki jih imamo.

Na tem mestu je moč skleniti, da si lahko tudi z antropologijo pomagamo k odmiku *status quo* odnosa do živali, saj nam nudi dobre konceptualne nastavke za razumevanje nečloveških živali. Antropologija tudi ni

več, kakor bi samo njeno ime impliciralo, zaverovana antropocentričnem nazoru, saj ni več zamejena s predpostavkami o človekovi superiornosti.

Foto: D. Darovec (2010).

DIALOGUE OF ANTHROPOLOGY WITH ANIMAL ETHICS (THE ROLE OF ANIMALS WITHIN ANTHROPOLOGY)

Sara ŠTUVA

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: sara.stuva@zrs.upr.si

SUMMARY

This paper focuses on the consideration of animals within anthropology. It reaches in the area of the definition of man (and also animality) and searches for novelties within the epistemological aspect of animals. Pursuant to the basic subject of interest, i.e. man, anthropologists find themselves distanced from animals despite the fact that they have been present in ethnographical studies for years. They usually served as a medium for discovering the characteristics and nature of societies. They are presented in classical anthropological texts as passive objects, as the symbols of beliefs and cults, decorated with metaphorical meanings or described within the scope of economic terms. However, changes have occurred in the anthropological consideration of animals, and these changes can be integrated in the general atmosphere and the concern for animal rights. Animals are becoming more present, independent and considered as a subject and part of the society. Changes in sciences such as medicine, genetics and biotechnology have in accordance with bioethical guidelines encouraged the redefinition of some anthropological concepts, for instance the domestication. The redefinition of phenomena was also stimulated by the imbalance between the social and biological approach of anthropology. This constantly raises questions about the determination of human, society, culture. The implicit notion of the latter is the questioning of the border, where the human dimension ends and where the animal dimension starts. It is possible to derive from the issues concerning the social and natural scientific aspect that the milestone is quite difficult to set. Wherever we will search for the reason to delimit a human from an animal (culture, language, use of tools), we will find ourselves in front of the arbitrariness and cultural construction of mentioned milestones, which have proven unjustified. Therefore, some anthropologists set the advantage, in unison with animal ethics, for the continuity between organisms. Dialogue of anthropology with animal ethics is implemented and realised in the search for the characteristic determining the difference between a human and an animal (anthropology) and whether that specific characteristic is morally significant so that it may provide moral rights to the carrier of the characteristic (animal ethics). Anthropology as the observation and participation approach can at the same time enable productive patterns of thinking about animals and approaching animal studies. The anthropological method is an inter-subjective, non-reductionist method of observation; it considers others with respect and is very cautious, so that it does not get itself caught in the traps of ethnocentrism, as well as anthropocentrism, as I added. This is the point of possible epistemological merger of animal ethics and anthropology. Observation itself, learning about the Other who cohabitates with us in the world, and the respect for the Other despite their inaccessibility, is a fruitful ground for animal ethics.

Key words: humanity/animality, anthropocentrism, domestication, moral status

VIRI IN LITERATURA

- Battaglia, L. (1997):** Etica e diritti degli animali. Roma/Bari, Editori Laterza.
- Braidotti, R. (2006):** Transpositions: On Nomadic Ethics. Cambridge, Polity Press.
- Carruthers, P. (2004):** Suffering without Subjectivity. *Philosophical Studies: An international journal for philosophy in the analytic tradition*, 121, 99-125.
- Cassidy, R., ur., Mullin, M., ur (2007):** Where the wild things are now: domestication reconsidered. Oxford/New York, Berg.
- Cavalieri, P. (2006):** Živalsko vprašanje. Za razširjeno teorijo človekovih pravic. Ljubljana, Krtina.
- Darwin, C. (1951):** Izvor človeka. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- De Mori, B. (2007):** Che cos'è la bioetica animale. Roma, Carocci editore.
- Descartes, R. (1957):** Razprava o metodi. Kako pravilno voditi razum ter v znanosti iskati resnico. Ljubljana, Slovenska matica.
- Douglas, M. (1957):** Animals in Lele Religious Symbolism. *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol. 27, No. 1, 46-58.
- Douglas, M. (1999):** Leviticus as Literature. New York, Oxford University Press.
- Douglas, M. (2002):** Purity and danger. London/New York, Routledge.
- Eriksen, H. E. (2009):** Majhni kraji, velike teme. Maribor, Aristej.
- Haraway, D. (1997):** Modest_Witness@Second_Millennium.FemaleMan_Meets_OncoMouse: Feminism and Technoscience. New York/London, Routledge.
- Ingold, T., ur. (2000):** Companion Encyclopedia of Anthropology. Humanity, culture and social life. London/New York, Routledge.
- Irigaray, L. (2004):** Animal compassion. V: Callarco, M., Atterton P. (ur.): *Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought*. London/New York, Continuum, 195-201.
- Kant, I. (2001):** Lectures on Ethics. Cambridge, Cambridge University Press.
- Knight, J., ur. (2005):** Animals in Person. Cultural perspectives on human-animal intimacies. Oxford/New York, Berg.
- Marchesini, R. (2008):** Alterità non umane. *Liberazioni - Rivista di critica Antispecista*, 2008, 6, 63-82.
- Marks, J. (2002):** What it means to be 98% Chimpanzee. *Apes, People and their Genes*. London/Los Angeles, University of California Press.
- Mullin, M. (2002):** Animals and Anthropology. *Society and Animals*, 10, 4, 387-393.
- Noske, B. (2008):** The animal question in anthropology. V: Flynn, P. C. (ur.): *Social creatures. A human and Animal Studies Reader*. New York, Lantern books, 22-27.
- Regan, T. (2003):** Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction To Moral Philosophy. Lanham, Rowman and Littlefield Publishers.
- Singer, P. (1991):** Animal Liberation: new revised edition. New York, Avon Books.
- Singer, P. (2003):** Praktična etika. Zagreb, Kruzak.
- Svetopisemska družba Slovenije (2002):** Sveto pismo stare in nove zaveze. Slovenski standardni prevod. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2011-04-01

UDK 316.334.4:342.726(497.4)

UPRAVLJAVSKE TEHNIKE OB IZBRISU

Maja BREZNIK

Mirovni inštitut, Metelkova 6, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: maja.breznik@guest.arnes.si

Marko KRŽAN

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za socialno psihologijo, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marko.krzan@fdv.uni-lj.si

Rastko MOČNIK

Oddelek za sociologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: josip.mocnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Članek zagovarja tezo, da izbris ni bil posledica morebitne pravne praznine ali administrativne pomote, temveč so ga izvršili upravni organi z izvajanjem navodil, ki so jih izdajali ministrstvo za notranje zadeve in njegove uprave. Upravna dejavnost ministrstva je bila intenzivna in je interpretirala zakone na načine, ki so bili sicer včasih drug z drugim v nasprotju, a so bili vsi usmerjeni k istemu cilju, namreč k izbrisu. Izbris se potemtakem umešča v razsežnost, ki ji Foucault pravi *gouvernementalité*, v razsežnost državnega strokovnega administriranja. Oblastne in administrativne tehnike, ki so jih uporabili ob izbrisu, so del transformacije političnega razreda in javne administracije po osamosvojitvi v aparat, ki upravlja državljansko telo kot »človeške vire«, zato da bi povečal konkurenčnost države v globalni ekonomiji.

Ključne besede: izbris, državna uprava, izvrševanje zakonodaje, Foucault, načelo zakonitosti

LE TECNICHE AMMINISTRATIVE AL TEMPO DELLA 'CANCELLAZIONE'

SINTESI

L'articolo sostiene la tesi che la cancellazione non era dovuta a eventuali lacune legali o errori amministrativi, ma che è stata invece effettuata dalle autorità amministrative attraverso l'applicazione delle istruzioni emesse dal Ministero degli Interni e la sua amministrazione. Il Ministero ha condotto un'attività amministrativa intensa che interpretava la legge in modi a volte in contraddizione tra di loro, ma tutti diretti verso lo stesso obiettivo: la cancellazione. Questo colloca la cancellazione nella dimensione definita da Foucault come *gouvernementalité*, la dimensione dell'amministrazione tecnica dello stato. Le tecniche governative e amministrative utilizzate nella cancellazione fanno parte della trasformazione della classe politica e della pubblica amministrazione, dopo la dichiarazione dell'indipendenza slovena, in un apparato che governa il corpo dei cittadini come "risorse umane" per aumentare la competitività dello stato nell'economia globale.

Parole chiave: cancellazione, pubblica amministrazione, esecuzione della legislazione, Foucault, il principio di legalità

Članek posvečamo 20. obletnici izbrisa, ob kateri je predsednik državnega zbora javnosti sporočil, da ni »šlo za generalno kršitev človekovih pravic petindvajset tisoč ljudem«.¹

Leta 1992 je državna uprava odvzela pravico do stalnega prebivališča petindvajset tisoč prebivalkam in prebivalcem Slovenije, državljanom in državljanom drugih republik SFRJ. Za prizadete osebe se je uveljavil popularni izraz »izbrisani«, saj so jih izbrisali iz registra stalnih prebivalcev. Z »izbrisom«, o katerem prizadetih niso obvestili, o katerem niso izdali odločbe in proti kateremu se prizadeti niso mogli pritožiti, so te osebe za državne organe postale nelegalni prebivalci: njihovi še veljavni dokumenti, izdani v Sloveniji, so postali neveljavni in so jih državni uradniki uničili, če so jih dobili v roke. Če jih je zasačila policija, so jih pogosto privedli k sodniku, odpeljali v dom za odstranitev tujcev, jih izgnali iz Slovenije (Dedić et al., 2003; Lipovec Čebren in Zorn, 2007).

Velika večina obdelav je doslej obravnavala izbris v obzorju človekovih pravic, ustavnosti in zakonitosti: s tega gledišča je bilo mogoče ugotoviti, da je bil izbris protiustaven in nezakonit (Dedić et al., 2003; Teršek, 2008; Krivic, 2009; Kogovšek in Kovač, 2009; Vuksanović, 2009), ali pa, nasprotno, dokazovati, da je bil izbris v skladu z zakoni (Tršinar, 2003; Kerševan, 2009). Ta prijem je bil nujen v političnih bojih za vrnitev pravnega statusa izbrisanih in ustreza hegemoniji pravne ideologije in sodobnih političnih praksah.

Vprašanje materialnih dejanj državne uprave se je pojavljalo ob strani velikih pravnih vprašanj. Bežno se je pojavilo stališče, ki ga velja zabeležiti zaradi njegove radikalnosti: po tem mnenju je bil izbris dejanje zunaj zakona, a ni bil v nasprotju z zakonom. Po mnenju Mira Cerarja je »[šlo] za prenos iz registra stalnega prebivalstva na neko posebno postavko, ki je ni mogoče opredeliti v luči zakonodaje« (Smolnikar, 2004, 14). Po mnenju nekaterih izbris sam na sebi ni bil problematičen (Tršinar, 2003; Jerovšek, 2004). Drugi menijo, da je bil izbris resda problematičen, a da je bil pravi vzrok na ravni zakonodaje. Brisanje iz evidenc, neustrezna dejanja izvršne oblasti in državne uprave naj bi bila zgolj posledica neustreznega ravnanja zakonodajalca (Kerševan, 2009).

Poskusili bomo pokazati, da izbris ni bil posledica napake ali pravne praznine. Bil je učinek interpretacije zakonov v podzakonskih predpisih in discipliniranega izvrševanja navodil, ki so iz te interpretacije izhajala. Do izbrisa je pripeljalo zavzeto in dosledno prizadevanje vladnega in upravnega aparata: aparat ministrstva za notranje zadeve je izdeloval podzakonske akte, upravni organi pa so jih natančno izvrševali. Do izbrisa je tako

pripeljalo praktično udejanjenje sicer res pomanjkljivih zakonov; a iz teh zakonov ni izhajalo, da bi moral biti rezultat njihove izvedbe izbris.

Predmet naše raziskave so torej »upravljske tehnike« države. Pri izbrisu sestavljajo upravljskost (ali *gouvernementalité* pri Foucaultu)² dejanja in diskurzi, ki omogočajo izvedbo zakonov – se pravi podzakonski predpisi, navodila, direktive, depeše in podobni akti, pa tudi dejanja uslužbencev in uslužbenk na upravnih enotah, vse to pa deluje na ravni, ki je nižja od zakonodajne in naj bi bila podrejena zakonom. Pokazali bomo, kako je do izbrisa prišlo na prehodu od zakonskih norm v nižje podzakonske predpise. Izvršna oblast si je z upravljskimi tehnikami, za katere sicer velja, da hkrati delujejo in ustvarjajo pomene (»made thinkable and administrable«; Collier, 2009), vzela široko svobodo pri zakonski interpretaciji in iz nje, ne pa iz zakona samega, izvajala upravne naloge oziroma izpeljala administrativno selekcijo med prebivalstvom na svojem teritoriju. Konkreten primer nam bo pomagal, da na koncu opišemo vlogo »neoliberalnih« državnih aparatov, v kar se je spremenila slovenska uprava po osamosvojitvi in vključitvi v svetovno prosto tržno ekonomijo.³

EVIDENCE STALNEGA PREBIVALSTVA

Leta 1992 se je Ministrstvo za notranje zadeve (MNZ) lotilo velikega »urejanja evidenc« z namenom, da izločijo državljane drugih republik SFRJ, ki naj bi po interpretaciji ministrstva izgubili upravičenje do stalnega prebivanja po 26. februarju 1992. Ko je potekalo urejanje, ki je pripeljalo do izbrisa, so bili prebivalci in prebivalke evidentirani v dveh registrih: v registru stalnega prebivalstva (RSP) in v centralnem registru prebivalstva (CRP). Register stalnega prebivalstva so vodili upravni organi na lokalni ravni in ministrstvo za notranje zadeve na državni ravni. Centralni register prebivalstva, vsebinsko podobno evidenco, pa je vodil Zavod RS za statistiko; uporabljal ga je hkrati za statistične in za administrativne namene. V statistične namene je zagotavljal podatke o stanju in gibanju prebivalstva; za administrativne potrebe pa je za državne institucije podatke iz svoje evidence prebivalstva po potrebi združeval s podatki iz evidenc drugih državnih organov, kot so evidence o vozilih, voznških dovoljenjih ipd.

Evidentiranje je urejal Zakon o evidenci nastanitve občanov in o registru prebivalstva (ZENO) iz leta 1983, s spremembami v letu 1990 in 1991. Vodenje evidenc prebivalstva od petdesetih let dalje izhaja iz splošne obveznosti prebivalcev, da prijavijo spremembo stalnega in začasnega prebivališča za namene spremljanja stanja, gibanja in nastanitve prebivalstva.

¹ Stališče predsednika državnega zbora je prenesla Alenka Teran Košir (2012).

² »Za našo modernost, se pravi, za našo sedanjost ni toliko pomembna etatizacija družbe, temveč tisto, čemur bi rekel 'upravljskost' [la *'gouvernementalisation'*] države.« (Foucault, 2004, 112)

³ Besedilo predstavlja nekatera dognanja raziskave Profane citizenship in Europe 7. programskega okvirja, številka pogodbe 225511.

V literaturi o izbranih se pogosto omenja sprememba zakona ZENO iz avgusta 1991, ki je vnesla 5. člen. Ta je predvidel, da se v registru poleg podatkov o stalnih prebivalcih »hrani«, po 50 letih pa arhivira še pet drugih kategorij prebivalcev, ki so:

- umrli,
- se odselili z območja Republike Slovenije,
- bili odpušteni iz državljanstva Republike Slovenije,
- bili brisani z dokončno odločbo iz registra stalnega prebivalstva,
- se odselili z območja občine, pa se niso odjavili.

Državljeni drugih republik SFRJ in stalni prebivalci Slovenije so morali biti izločeni iz registra po eni izmed naštetih kategorij, a ministrstvo vse doslej ni posredovalo nedvomnega pojasnila o tej zadevi. Prihodnji izbrisani pravzaprav niso ustrezali nobeni izmed kategorij, ki jih je navajal ZENO. Na podlagi dostopnih gradiv bomo pokazali, v katero evidenco so jih premestili po 26. februarju 1992 in kako so se te posebne ločene evidence vodile. Še prej pa bomo poskusili dokazati, da zakonski predpisi *niso zagotavljali pravne podlage za zakonito izpeljavo izbrisa iz registra kot »materialnega dejanja« državne uprave*. Tega ne trdimo samo iz razloga, na katerega so se opirale sodbe ustavnega sodišča in mnenja varuha človekovih pravic, tj. da naj bi bilo mogoče osebo izbrisati iz registra le na podlagi dokaznega postopka in odločbe.⁴ Naša trditev izhaja iz hipoteze, da še ni povsem pojasnjeno, katero prebivalstvo so tedaj veljavni zakonski predpisi zaobjeli v RSP, iz katerega naj bi bile osebe izločene. A prav odgovor na to vprašanje je odločil, kako so uradni organi preuredili evidenci.

PROBLEM »OBČANA«

Leta 1992 je še veljal ZENO iz leta 1983, ki je v 1. členu določal, kateri prebivalci so vključeni v RSP. 30. avgusta 1991, torej že po osamosvojitvi Slovenije, je zakonodajalec malce spremenil dikcijo 1. člena. Navajamo obe različici:

1983: Da bi se zagotovila evidenca o stanju, gibanju in o nastanitvi občanov, so občani dolžni prijaviti oziroma odjaviti stalno prebivališče, spremembo naslova stanovanja v kraju svojega stalnega prebivališča in začasno prebivališče.

1991: Da se zagotovi evidenca o stanju, gibanju in o nastanitvi občanov, so občani dolžni prijaviti stalno prebivališče; prijaviti spremembo naslova stanovanja, če se selijo znotraj območja občine; odjaviti stalno prebivališče, če se odselijo z območja Republike Slovenije, ter prijaviti in odjaviti začasno prebivališče.

Spremembe so v resnici manj pomembne: odpravile so določilo o dolžnosti »občanov«, da odjavijo stalno prebivališče, vpeljale pa so novo dolžnost, da »občani« odjavijo stalno prebivališče, »če se odselijo z območja Republike Slovenije«. Novost v zakonu je predvsem teritorialni pojem »območje Republike Slovenije«. Pomembno pa je, da oba zakona, tisti iz 1983 in tisti iz avgusta 1991, uporabljata izraz »občan« za osebo, za katero naj bi se vodili podatki v RSP in CRP.

Da bi ugotovili, za kateri del prebivalstva naj bi oba registra vodila podatke, moramo torej ugotoviti, katero skupino prebivalstva je zaobjel izraz »občan« v prvi in drugi zakonski dikciji. V času SFRJ je »občan« pomenil osebo, ki je bila državljan SFRJ; s tem sicer zagrešimo pomensko redukcijo izraza iz socialističnega družbenega sistema,⁵ a v tem kontekstu je ta ugotovitev povsem zadostna. Za vodenje RSP je to pomenilo, kakor je pojasnila Irena Tršinar, svetovalka direktorja za Centralni register prebivalstva, da so bili z izrazom »občan« mišljeni »vsi državljani SFRJ, ki so imeli stalno prebivališče na območju Slovenije. /.../ To pomeni, da so bile vključene tudi osebe z republiškim državljanstvom nekdanjih republik« (Šircelj in Tršinar, 1996, 85).

Dikcija iz avgusta 1991 je, kakor je videti, izraz »občan« preprosto prevzela po zakonu iz leta 1983. Vprašanje pa je, ali je leta 1991 – v skladu s tedanjo slovensko ustavno ureditvijo⁶ – tudi pomen besede »občan« ostal isti ali pa se je morebiti spremenil. Pritrdilni ali nikalni odgovor nam lahko pove, ali naj bi se v registru stalnih prebivalcev vodile evidence samo za državljane Republike Slovenije, ki živijo v RS, ali tudi za državljane drugih republik SFRJ, živeče v Sloveniji.

Vida Kokalj z Uprave za upravno notranje zadeve pri MNZ meni takole: »[ZENO] je predpisoval v tistem času evidenco stalno prijavljenih občanov, pod pojmom občan pa je tedaj veljavna ustava štela državljana Republike Slovenije, saj je občanom priznavala volilno

⁴ Iz navedenih določb je razvidno, da je izbris iz registra mogoč samo na podlagi odločbe /.../ (Bratož et al., 2004, 9).

⁵ »Občan« je bil eden izmed temeljnih pojmov ustave SFRJ in ustav socialističnih republik od leta 1963 naprej. Ustave »občana« niso definirale, pač pa so iz njega izhajale. »Občan« je pomenil človeka v konkretnosti neposrednih medčloveških in družbenih odnosov, potrebnih za produkcijo in reprodukcijo konkretnega življenja. III. poglavje Ustave SFRJ (1974) ima tako naslov »Svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in občana« in se začne takole: »Svoboščine in pravice človeka in občana, ki jih določa ta ustava, se uresničujejo v medsebojni solidarnosti ljudi in z izpolnjevanjem dolžnosti in odgovornosti vsakogar do vseh in vseh do vsakogar.« (153. člen) Očiten je namen, da se s pojmom »občana« preseže meščanski pojem »državljan«, saj je državljanstvo le eden izmed statusov, ki ga ima občan: »Za občane Jugoslavije je enotno državljanstvo SFRJ. Vsak državljan republike je hkrati tudi državljan SFRJ. Državljan ene republike ima na območju druge republike enake pravice in dolžnosti kot njeni državljani« (249. člen). Ustava SR Slovenije (1974) je imela ustrezna določila v 5., 6. in 7. členu. Prehoda od »občana« v »državljana« in njegovih posledic za prebivalstvo nasploh in izbrisane posebej vse do danes še nismo raziskali. Nedvomno pa je v literaturi potrjena teza, da je prišlo ob prehodu do drastičnega krčenja »socialnih« pravic (Zorn, 2010).

⁶ Ki je bila urejena z ustavnimi amandmaji k Ustavi Socialistične republike Slovenije, prim. Ustavne amandmaje k ustavi Socialistične republike Slovenije, *Uradni list SRS*, št. 32/1989, in *Uradni list RS*, št. 8/1990, št. 35/1990 in št. 7/1991.

pravico, ki je nedvomno vezana na državljanstvo.⁷ Avtorica trdi, da je bilo tedaj treba izraz »občan« iz zakona razumeti kot državljan, in da bi argument dodatno okrepila, vplete institut volilne pravice. Izenačevanje občana in državljana, kot pravi Vida Kokalj, naj bi predpisala tedaj »veljavna ustava«, kar naj bi pomenilo, da so ob sprejemu zakona (avgusta 1991) ustavna besedila uporabljala pojem državljan namesto občan oziroma da sta besedi postali sinonima, preden je občan dokončno izginil iz pravnega besednjaka. Amandma XCII je marca 1990 res določil, da je državljan »subjekt urejanja družbenih odnosov«.⁸ Vendar pa izraz »občan« ni izginil: ob razglasitvi samostojnosti in neodvisnosti 25. junija 1991 govori Ustavni zakon za izvedbo temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (UZITUL) o državljanih in o občanah. 19. člen UZITUL pravi: »Za dinarske hranilne vloge in sredstva na tekočih računih občanov, ki imajo stalno prebivališče na ozemlju Republike Slovenije, za katere je do uveljavitve tega zakona jamčila Narodna banka Jugoslavije, prevzame jamstvo Banka Slovenije po stanju na dan uveljavitve tega zakona.« Iz te formulacije je očitno, da so z izrazom »občani« mišljeni tako državljani RS kakor državljani drugih republik, ki imajo stalno prebivališče na ozemlju Republike Slovenije, saj je povezava s stalnim prebivališčem posebej poudarjena. Oba izraza, »občan« in »državljan«, sta se potemtakem še vedno pojavljala z različnima pomenoma, zato nikakor ni mogoče razumeti ene besede kot nadomestek za drugo.⁹ Vida Kokalj torej postavi redukcijo občana v državljana RS v obdobje, ko se v resnici še ni zgodila. Kakor bomo videli, je do te redukcije pozneje res prišlo, a ne v ustavi ali zakonu, temveč kar v podzakonskem aktu.

RETROAKTIVNA VZPOSTAVITEV POGOJEV ZA IZBRIS

Spremembe zakona ZENO iz avgusta 1991 so ministru za notranje zadeve naložile obveznost, da v soglasju z direktorjem urada za statistiko predpiše obrazce za

prijava in odjavo prebivališča ter način vodenja registra stalnega prebivalstva. Podobno obveznost so naložile tudi direktorju zavoda za statistiko za področje centralnega registra prebivalstva.

5. junija 1992 je tako minister Igor Bavčar v soglasju z direktorjem zavoda za statistiko Tomažem Banovcem objavil pravilnik z na videz trivialno vsebino.¹⁰ 4. člen pravilnika je »razčlenil« pojem »registra stalnega prebivalstva« iz zakona na tri skupine: na (i) evidenco stalnega prebivalstva, (ii) evidenco gospodinjstev in (iii) posebne evidence. Zadnje so bile sestavljene iz že omenjenih petih kategorij oseb, vodile pa so se ločeno od registra, tj. kot kartoteke, v katere so se prenesli podatki oseb, ki niso več sodile v evidenco stalnega prebivalstva. Glavno evidenco, register stalnih prebivalcev, pa pravilnik v prvem odstavku 5. člena definira takole: »V evidenci stalnega prebivalstva so podatki o državljanih Republike Slovenije, ki imajo prijavljeno stalno prebivališče na območju občine.« Iz besedila tega člena ugotovimo, da je ministrov pravilnik zamenjal izraz »občan« iz zakona, ki smo ga navedli zgoraj, z izrazom »državljan Republike Slovenije«. Šele minister je leta 1992 v pravilniku izpeljal tisto pomembno redukcijo izraza »občan«, ki naj bi po mnenju državne uslužbenke izhajala že iz ustavne ureditve leta 1991. Minister s pravilnikom potemtakem ni samo izvajal zakona, temveč ga je tudi interpretiral.¹¹

Tudi Pravilnik o vodenju in vzdrževanju centralnega registra prebivalstva Republike Slovenije, ki ga je 16. oktobra 1992 s soglasjem ministra za notranje zadeve Igorja Bavčarja objavila namestnica direktorja zavoda za statistiko Irena Križman, je v 3. členu uporabil podobno definicijo kakor ministrov pravilnik: »CRP je osrednja, računalniško vodena evidenca o stalnih prebivalcih, državljanih Republike Slovenije.«¹²

Če povzamemo: tedaj veljavni zakon ZENO iz leta 1983 s spremembami iz leta 1991 je definiral RSP in CRP kot zbirki podatkov o *občanih* s stalnim prebivališčem, torej kot zbirki stalno prijavljenih državljanov Slovenije in državljanov drugih republik SFRJ. Pravilnika, ki naj bi

7 Stališče Vide Kokalj v Tršinar (2003, 5). Avtorica je v nadaljevanju zapisala tudi tole pravno mnenje: »Državljanom drugih republik, ki zakonitih možnosti niso izkoristili, je po samem zakonu prenehala neomejevana in z ustavo določena pravica svobode gibanja in nastanitve, ki je bila in je tudi danes vezana na državljanstvo.«

8 »Družbena ureditev v Republiki Sloveniji temelji na državljanu kot subjektu urejanja družbenih odnosov [...]«

9 Interpretacija, da izraz »občan« pomeni državljana RS, je sporna tudi iz drugih razlogov. V obdobju, o katerem govorimo (do 26. februarja 1992), so bili državljani drugih republik SFRJ skladno s 13. členom UZITUL in 81. členom Zakona o tujcih, oboje iz leta 1991, v pravicah izenačeni z državljani RS (z izjemo lastninskih ali drugih stvarnih pravic na nepremičninah, ki jih je omejil 16. člen UZITUL). Celo če bi se za občana štele le osebe, ki imajo volilno pravico, bi to pomenilo, da je bil ta pojem širši od pojma državljana RS.

10 Pravilnik o obrazcu za prijavo oziroma odjavo stalnega prebivališča, o obrazcu osebnega kartona in kartona gospodinjstev ter o načinu vodenja in vzdrževanja registra stalnega prebivalstva, 1992.

11 Med pravno normo in njeno uporabo je vselej prostor za interpretacijo; natančneje: udejanjenje norme vselej že vsebuje tudi njeno interpretacijo. Za novejšo splošno teorijo prava gl. Carbonnier (2001). Klasično delo je Viehweg (1974), ki se sklicuje na »topično metodo« Giambattiste Vica (1981); gl. tudi Močnik (2009, 75 in *passim*).

12 V 4. členu je pravilnik takole definiral »evidenco stalnega prebivalstva«: »Evidenca stalnega prebivalstva je evidenca o *občanih* [podčrtujemo avtorji], ki imajo stalno prebivališče prijavljeno na območju Republike Slovenije in so državljani Republike Slovenije.« Formulacija je napisana tako, kakor da izraz »občan« določa širšo množico, katere podmnožica so državljani Slovenije. Če smo natančni, po tem pravilniku evidenca stalnega prebivalstva zajema samo podmnožico podmnožice »občanov«: samo tiste občane, ki imajo stalno prebivališče prijavljeno na območju Republike Slovenije in so državljani Slovenije.

bila izpeljana iz zakona in usklajena z njim, pa sta vpe-ljala novo interpretacijo, s tem da sta nadomestila izraz »občan« s »stalni prebivalec, državljan Republike Slo-venije«: s pravilnikoma se je register *občanov* s stalnim prebivališčem spremenil v register *državljanov* Slovenije s stalnim prebivališčem. Pristojni minister, direktor za- voda in njegova namestnica so s pravilnikoma, ki naj bi zgolj omogočila izvedbo zakona, za nazaj preinterpreti- rali zakon in dali zakonskim določilom nov in drugačen pomen. S tem so, s pravnega gledišča, kršili načelo za- konitosti; z vidika naše razprave pa gre za tipičen primer »upravljalnosti« (*gouvernementalité*): prehod posebne kategorije prebivalstva (poznejših izbranih) iz ene dr- žavnopravne ureditve v drugo so izvršili, tako da so vpe- ljali novo upravno *quadrillage*, novo administrativno in statistično razvrstitev prebivalstva.

OD VZROKA DO POSLEDICE IN NAZAJ

Uprava za upravno notranje zadeve je 15. junija 1992, slabe štiri mesece po tem, ko so se iztekli roki iz 40. člena Zakona o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS, 1991) in 81. člena Zakona o tujcih (ZTuj, 1991), poslala vsem upravnim organom nedvoumno navodi- lo,¹² da »osebe, ki niso državljani Republike Slovenije, ne morejo biti v registru stalnega prebivalstva« in jih je zato treba iz registra izločiti. Na tem mestu mora- mo v razpravo vpeljati še eno skupino prebivalstva, to so »pravi« tujci, osebe, ki niso bile državljani SFRJ in so živele v Sloveniji že pred osamosvojitvijo kot tujci z dovoljenjem za stalno prebivanje. Teh je bilo malo, le okoli 500 (Tršinar, 1999, 75–76), a so za nas pomembni zaradi razlike o tem, kako je državna uprava¹⁴ ravnala s »pravimi tujci« in kako z »zatečenimi tujci«, kot so izbrisane imenovali v upravnem jeziku.¹⁵ »Pravi tujci« so bili vpisani v ločeno evidenco o stalno naseljenih tujcih¹⁶ oziroma, po uveljavitvi ZTuj 25. junija 1991, v evidenco o stalno prijavljenih tujcih po 63. členu ZTuj. Njihovo upravičenje do stalnega prebivanja je »materi- alno« obstajalo v dovoljenjih za stalno naselitev (pre- bivanje), izdanih po zveznem zakonu, ki so skladno z 82. členom ZTuj samodejno veljala naprej po osamo- svojitvi. Upravičenje do stalnega prebivanja »zatečenih tujcev« pa so pred osamosvojitvijo zagotavljale določ- be zvezne in republiške ustave ter zveznega in republi-

škega zakona o državljanstvu. Po osamosvojitvi oziro- ma po 26. februarju 1992, ko se je izteklo prehodno obdobje, v katerem so bili »zatečeni« tujci v pravicah in dolžnostih izenačeni z državljani RS, pa je njihovo upravičenje do stalnega prebivanja eksplicitno obstajalo le še kot vpis v RSP-ju in v obliki osebnih dokumentov, izdanih v Sloveniji pred tem datumom. Implicitno pa je njihovo upravičenje do stalnega prebivanja obstajalo le kot (edina z ustavo skladna) interpretacija luknjičavega Zakona o tujcih. Izbris in uničenje osebnih dokumentov sta zato imela nepopravljive posledice za pravni status izbranih.

UTEMELJITEV IZBRISA NA MNZ

Po 25. februarju 1992 so tako za MNZ vsi državljani drugih republik SFRJ s prijavljenim stalnim prebivali- ščem 23. decembra 1990, ki niso zaprosili za državljan- stvo, čez noč postali tujci. Uradniki MNZ bi lahko iz zakonodaje izpeljali ugotovitev, da so v RSP prebivalci z nejasnim statusom, in bi lahko predlagali zakonodajal- cu, da sprejme ustrezno zakonsko rešitev ali pravno in- terpretacijo. A ministrstvu se je mudilo in se je že zgodaj odločilo drugače. Na internem posvetu januarja 1992 je sklenilo,¹⁷ da je treba prihodnjim izbranim uničiti sicer veljavne potne liste in osebne izkaznice, izdane v Sloveniji pred 26. februarjem 1992.¹⁸ En mesec pozneje je ponovilo odločitev v internih navodilih za vse lokalne upravne enote in naročilo, da je treba tem osebam začeti urejati status.¹⁹ Že pred izdajo pravilnikov o izvajanju ZENO 5. junija 1992 so se torej upravni organi odločili, da te občane obravnavajo kot tujce, ki so pravkar prišli v Slovenijo. V pismu ministra za notranje zadeve vladi (4. junija 1992) vidimo, kako sta ministrstvo in vlada odločitev upravičila:²⁰

Ministrstvo za notranje zadeve meni, da so bile v fazi osamosvajanja Republike Slovenije upoštevane vse pravice državljanov republik bivše Jugoslavije, ki izhajajo iz mednarodnih konvencij in meddržav- nih pogodb. Osamosvojitveni zakoni (zlasti 40. člen Zakona o državljanstvu in 81. člen Zakona o tujcih) so v največji meri dopustili svobodno odločanje o statusu teh oseb. Zato menimo, da je v nadaljnjih postopkih potrebno odmisлити pridobljene pravice,

13 Dokument št. 0016/2-Sl.-92.

14 Zakonodajalec je »prave tujce« izrecno omenil v ZTuj, ni pa določil, kako obravnavati prihodnje »zatečene tujce«. A iz te pomanjklji- vosti ni izhajalo, da je treba z »zatečenimi tujci« ravnati, tako kot je pozneje ravnala državna uprava.

15 Tako so jim pravili napol uradno (Bratož et al., 2004). Izraz je neologizem in očitno kaže na zadrego. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* navaja približno podobno rabo samo v izrazu »zatečeno stanje«, ki ga zaznamuje za »publicistično rabo« in pojasnjuje z »dejansko stanje«.

16 97. člen Zakona o gibanju in prebivanju tujcev (1980).

17 23. 1. 1992 v Ljubljani, dokument MNZ št. 0016/9-S-26/3-92.

18 39. člen Zakona o potnih listinah državljanov Republike Slovenije (1991) je sicer brez izjeme določil, da potni listi, izdani pred osamo- svojitvijo, veljajo do 25. junija 1993. Predpisi o osebnih izkaznicah se v času osamosvojitve niso spreminjali.

19 MNZ, navodilo št. 0016/4-14968 z dne 27. 2. 1992.

20 Večer je 26. februarja 2005 objavil informacijo, da je vlada sprejela interpretacijo svojega ministra za notranje zadeve (Mekina, 2005).

saj so se jim odrekli zavestno, in zato je potrebno dosledno upoštevati določbe Zakona o tujcih.²¹

Izjava uveljavlja podmeno, da so se osebe, ki niso zaprosile za slovensko državljanstvo, odpovedale tudi stalnemu prebivanju. Sklepanje je napačno. S tem, da niso vložili vloge po 40. členu, so se odpovedali državljanstvu. Upravičenje za stalno prebivanje v RS pa je obstajalo neodvisno od upravičenja do državljanstva ali pridobitve državljanstva.

NAVODILA ZA IZBRIS IN IZVRŠITEV

Februarja 1992 se je začelo razčiščevanje evidenc, ki ga je državni podsekretar napovedal v depeši 27. 2. 1992 in ki sta ga za nazaj upravičila pravilnik o obrazcu za prijavo oziroma odjavo stalnega prebivališča (5. 6. 1992) in pravilnik o CRP (16. 10. 1992). Vse do danes se MNZ izmika odgovoru na vprašanje, v katero izmed evidenc so bili podatki preneseni. Vlada je 10. septembra 1998 ustavnemu sodišču sporočila, da so bili preneseni v evidenco tujcev, kar je malo verjetno.²² Ministrstvo je ustavnemu sodišču 19. februarja 2004 potrdilo, da jih ni preneslo v to evidenco.²³ A zavajanje se ni končalo. Pobudniki referendumu o izbrisanih leta 2004 so navedli, da so bili izbrisani preneseni v »register tujcev brez stalnega prebivališča« (Križaj, 2010, 19), četudi taka evidenca ni obstajala. Vlada pa je v tožbi pred Evropskim sodiščem za človekove pravice trdila, da so bili izbrisani preneseni v »poseben register tujcev z neurejenim statusom«.²⁴

Kako je res potekal postopek izbrisa, povzemajo navodila s posveta 28. maja 1992:²⁵

Kadar se ugotovi, da oseba ni državljan Republike Slovenije (to sporoči stranka sama, negativna odločba za sprejem v državljanstvo Republike Slovenija ali ob upravnem postopku), je potrebno tako osebo napotiti, da uredi svoj status kot tujec, potem pa se jo izloči iz registra stalnega prebivalstva. Sprememba stanja se ustrezno označi v računalniško vodeni evidenci registra stalnega prebivalstva in v vseh kartotekah, ki jih vodi občinski organ za notranje zadeve. V kartotečno vodenem registru se na osebnem kartonu pod rubriko 'Uradne zaznambe' vpiše 'Postal tujec' in datum, ko je oseba spremenila status. Osební karton se izloči v posebno kartoteko oseb, ki so bile odpuščene iz državljanstva Republike Slovenije.

Navodilo je sicer v nasprotju z razlago zakona o državljanstvu, ki jo je izdalo ministrstvo za notranje zadeve (Končina, 1993). Odpust iz državljanstva je namreč mogoč le na podlagi osebne zahteve, ne pa po uradni dolžnosti (Končina, 1993, 82). Pristojni organi morajo celo zavrniti odpust osebe, če ji ne uspe pravočasno pridobiti državljanstva druge države. Navodila ministrstva pa so, nasprotno, od lokalnih uradnikov zahtevala, da iz državljanstva »odpustijo« ljudi po »uradni dolžnosti«, ne da bi bile osebe o tem obveščene ali imele pravico sodelovati v upravnem postopku.

Tako smo ugotovili, v katero od posebnih evidenc so prestavili osebe, potem ko so jih izbrisali iz registra stalnih prebivalcev: premestili so jih v posebno evidenco »oseb, ki so bile odpuščene iz državljanstva RS«. A prenos je bil opravljen na podlagi fikcije, ki je absurda in v ničemer povezana s problematiko RSP. Prvič, izbrisani niso bili državljani Slovenije, zato jih sploh ni bilo mogoče odpustiti iz državljanstva. Drugič, RSP in evidenca državljanov sta nepovezani evidenci, zato izbrisu iz ene evidence ne more samodejno slediti tudi izbris iz druge evidence.

Logika »izbrisa« iz navodila o prenosu v posebno evidenco (28. 5. 1992) je zelo šepava. Ministrovo pismo (4. 6. 1992) ni dosti boljše, saj tudi neutemeljeno pripisuje izbrisanim, da so se nečemu odrekli. A Bavčarjev pravilnik (5. 6. 1992) in pravilnik zavoda za statistiko (16. 10. 1992) sta to nezakonito »logiko« spremenila v podzakonski predpis. »Praksa« izbrisa se je začela že prej, januarja 1992,²⁶ s poznejšimi nepravnimi posegi pa so poskušali upravičiti in utemeljiti »brisanje«, ki je že potekalo. Na ta način se razkrije celoten spekter *gouvernementalité*, od vladne »ravnodušnosti« do urejanja položaja »zatečenih tujcev« s podzakonskimi nezakonitimi interpretacijami zakona do nezakonitega in protiusstavnega izbrisa na najnižji ravni upravljanja. Pristojni organi so bili temeljiti in so učinek izbrisa takoj prignali do konca. Z odločitvijo, da bodo odmislili pridobljene pravice, so izbrisane prisilili, da so morali ponovno pridobiti pravico do stalnega ali začasnega prebivanja s splošnimi pogoji, ki veljajo za osebe, ki so v državo šele prišle in si status urejajo prvič. Z odločitvijo, da so njihovi dokumenti, izdani v Sloveniji, neveljavni, so jih hkrati postavili v položaj tujcev, ki v državi prebivajo ilegalno. Raziskovalci izbrisa so našli več kot 25 vrst kršitev pravno zavarovanih človekovih pravic, vključno z izgoni (Zorn v Dedić et al., 2003; Kogovšek, 2010), in številne oblike kršitev socialnih pravic, ki pripadajo

21 Igor Bavčar, pismo vladi št. 0016/1-S-010/3-91, 4. 6. 1992.

22 Ustavno sodišče, odločba U-I-284/94: t. A. 3.

23 Ustavno sodišče, odločba U-II-1/04: t.11.

24 Kurić in drugi proti Sloveniji (2010, t. 334).

25 MNZ, dokument št. 0016/2-SI.-92.

26 Verjetno pa še prej, ob izdaji prvih negativnih odločb po 40. členu ZDRS. Z dokončnostjo odločbe je za prosilca začel veljati ZTuj, kar je MNZ, kot smo videli, razlagalo kot prenehanje upravičenja do stalnega prebivanja in podlago za izbris. Kolikor smo lahko dognali, je bila prva oseba izbrisana že oktobra 1991.

stalnim prebivalcem (Zorn, 2010). Vse te kršitve lahko povežemo z dejanji uprave, ki so kršila načelo zakonitosti, po katerem je za »organe oblasti prepovedano vse, česar jim ustava in zakoni izrecno ne dopuščajo« (Kaučič in Grad, 2007, 81).

SLEDI UPRAVLJAVSKIH TEHNIK

Izvršna oblast je uveljavila svojo demografsko politiko z upravljavskimi tehnikami: skozi izvirno interpretacijo vodenja RSP na ravni podzakonskih aktov. Na še nižji ravni pravnih norm so višji upravni organi pošiljali nižjim organom na »terenu« smernice za postopke, kako naj dejansko izpeljejo svojo nalogo: to se je dogajalo prek internih navodil, ki so prihajala z Uprave za upravno pravne zadeve pri MNZ na naslove vseh občinskih upravnih enot. Uporaba teh sredstev, interne »pisarniške korespondence«, skrije odgovornost administracije pred javnostjo v času, ko jih nižji upravni organi uporabljajo pri vodenju postopkov, zato se prizadeti upravljavskim tehnikom ne morejo upreti. Ustvarjalci teh dokumentov pa so varni tudi pred poznejšimi generacijami. Interna navodila so namreč po klasifikaciji zakona o arhivskem gradivu²⁷ opredeljena kot dokumentacijsko in ne kot arhivsko gradivo, ki mora biti vsem dostopno za neomejen čas. »Dokumentacijsko gradivo« hrani ustvarjalec gradiva, ki s pravilniki sam določi način in čas hranjenja: sam se odloči, ali bo gradivo hranil za nedoločen čas ali pa ga bo uničil po določenem času.²⁸ Iz teh razlogov za izbris pomembna navodila trenutno niso dostopna ne v arhivu ne v knjižnici MNZ. Nekaj dokumentov, ki jih navajamo v tem članku, je prišlo v javnost šele po zavzetem prizadevanju nekaterih posameznikov in posameznikov.

SKRIVNOSTNA POPRAVA IZBRISA

Dobrih deset let po izbrisu so časopisi objavili izjave žrtev izbrisa, da jih je ministrstvo nepričakovano vpisalo nazaj v register stalnih prebivalcev, za kar so si prej dolgo neuspešno prizadevali (Mekina, 2004; Krivic, 2004). Šele magistrska naloga uradnice z ene izmed upravnih enot je pojasnila to skrivnost. Leta 1999 je ustavno sodišče odločalo o pritožbi osebe, ki ji pristojni organ ni hotel izdati vozniškega dovoljenja.²⁹ Tožnik je sodišču predlagal, »naj v postopku v zvezi z zamenjavo vozniškega dovoljenja kot o predhodnem vprašanju odloči o obstoju že pridobljene pravice do stalnega prebivališča«, ki naj bi mu bila z izbrisom nezakonito odvzeta.

Sodišče je odločilo, da je upravna enota dolžna pritožnika do sprejema zakona, ki je bil tedaj v parlamentarnem postopku in ki naj bi uredil status državljanov drugih držav naslednic SFRJ,³⁰ »ponovno vpisati v register stalnih prebivalcev Republike Slovenije in mu za ta čas izdati vozniško dovoljenje«. Ustavno sodišče je, z drugimi besedami, zahtevalo, da se pritožniku vrne njegov pravni naslov pred 26. februarjem 1992.

Ministrstvo je tri mesece po odločitvi ustavnega sodišča poslalo upravnim enotam nova navodila.³¹ Naročilo jim je, da vse »zatečene tujce« vpiše v register stalnega prebivalstva, in je v ta namen priložilo tudi seznam vseh »tujcev (neaktivnih oseb v RSP)« kot »potencialnih kandidatov, ki lahko zahtevajo ponovni vpis oziroma aktiviranje v registru stalnega prebivalstva (RSP)«. Določilo je tudi rok za izvedbo navodil: do poteka trimesečnega roka iz ZUSDDD, tj. do 28. decembra 1999, ko so osebe lahko vložile vlogo za dovoljenje za stalno prebivanje po tem zakonu. A ta nenadna pravica »zatečenih tujcev« je bila zapisana le v interni korespondenci med uradnimi osebami: ker ni bila javno objavljena, prizadeti zanj niso mogli vedeti. V smernicah je posebej poudarjeno, da je ponovni vpis v register mogoč »le na podlagi posameznikove zahteve«. Kdor je bil vpisan v register, mu je bilo priznано nepretrgano stalno prebivališče,³² dobil je potrdilo o prijavi prebivališča, potrdilo iz kartoteke gospodinjstev in vozniško dovoljenje. A kako naj bi prizadete osebe zahtevale nekaj, za kar niso mogle vedeti, da lahko zahtevajo? Ivanka Medvešček (2005, 87), vodja oddelka za upravne notranje zadeve v Brežicah, je v magistrski nalogi zapisala: »O možnosti za ponovno aktiviranje stalnega prebivališča upravičenci niso bili posebej obveščeni, zato je bilo vloženih tudi tako malo prošelj.« V obdobju od septembra 1999 do 23. julija 2002 je bila po njenih navedbah prijava stalnega prebivališča aktivirana 1.329 osebam, po tem datumu pa so prenehali vpisovati ljudi v register zaradi pobude za presojo ustavnosti ZUSDDD.

Administracijo je po prvih odločbah ustavnega sodišča očitno zajel nemir, saj njena dejanja niso ostala prikrita javnosti. Zato se je odločila deloma popraviti ta dejanja, a tudi tokrat s pomočjo svojih starih upravljavskih tehnik, skrito pred očmi javnosti. Ko pa se je tudi to dejanje razkrilo, ga državna uprava ni hotela priznati. Presenetljivo je, da se po vseh skrivalnicah še ni postavilo politično vprašanje upravljavskih tehnik – kako resno je to vprašanje in kolikšen je lahko vpliv teh tehnik na življenje vseh prebivalcev, smo poskušali pokazati na primeru izbrisanih.

27 Trenutno to področje ureja Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (2006).

28 Način hrambe gradiv določajo t. i. »Načrti klasifikacijskih znakov«, v katerih so popisana gradiva in način hrambe: gradivo je ali trajno dokumentacijsko gradivo ali pa je zanj predvideno uničenje po dveh, petih ali desetih letih.

29 Ustavno sodišče, odločba Up-333/96.

30 Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD; 1999).

31 MNZ, dopis št. 0302-16/01-209-SI./99, 24. 9. 1999.

32 Uradne osebe so morale ob imenu vpisati le opombo »Ustavno sodišče št. Up-333/96 z dne 1. 7. 1999«.

NAMESTO SKLEPA

Kolikor lahko obnovimo dogajanje, je izbris potekal takole:

23. januarja 1992 so na posvetu na MNZ sklenili, da je treba bodočim izbrisanim uničiti sicer veljavne potne liste oz. osebne izkaznice, izdane v (S)RS. Prvič se pojavi teza št. 1: »S 26. 2. 1992 postanejo ilegalni tujci.«

5. februarja 1992 je MNZ izdalo navodilo o urejanju statusnih zadev tujca: če ima tujec dokumente, ki so jih izdali slovenski organi, se mu jih uniči, osebo pa napoti, naj si pridobi potni list svoje države. Navodilo uveljavlja tezo št. 1: »S 26. 2. 1992 postanejo ilegalni tujci.«

27. februarja 1992 je Uprava za upravno notranje zadeve izdala navodilo, da je osebam, ki dotlej niso uredile začasnega ali stalnega prebivanja, »potrebno pričeti urejati njihov status«. Navodilo uveljavlja tezo št. 1: »S 26. 2. 1992 so postali ilegalni tujci.«

4. junija 1992 je minister za notranje zadeve Igor Bavčar v pismu vladi predlagal, da se državljanom drugih republik nekdanje SFRJ, ki prebivajo v Sloveniji, odmisli pridobljene pravice. Pismo vpeljuje tezo št. 2: »Ker niso zaprosili za slovensko državljanstvo, so se zavestno odrekli pridobljenim pravicam.«

5. junija 1992 je minister Igor Bavčar objavil pravilnik, v katerem je evidenco stalnih prebivalcev spremenil v evidenco državljanov RS, ki stalno prebivajo v RS. Pravilnik je zožil zakonsko določilo (občan → državljan) in s tem omogočil novo argumentacijo, katere sklep je teza št. 3: »V evidenci stalnega prebivalstva so samo slovenski državljani; 'zatečene tujce' je treba odstraniti iz nje. Ker 'zatečeni tujci' niso v evidenci stalnega prebivalstva, nimajo pravice do stalnega prebivališča.«

15. junija 1992 je Uprava za upravno notranje zadeve poslala upravnim organom navodilo, da »osebe, ki niso državljani Republike Slovenije, ne morejo biti v registru stalnega prebivalstva« in jih je zato treba izbrisati iz registra. Izbris deluje kot argument, katerega sklep je teza št. 3: »Ker 'zatečeni tujci' niso v evidenci stalnega prebivalstva, nimajo pravice do stalnega prebivališča.«

V članku smo predstavili stališče, da so izbris izvršila upravná dejanja na podlagi navodil ministrstva za notranje zadeve in njegovih uprav in da so ta navodila izhajala iz interpretacije zakonov, ki je segla prek pristojnosti izvršnih in upravnih organov in je zakonom za nazaj pripisala pomen, ki ga zakoni sami na sebi niso imeli. Zdaj vidimo, da so bile te »presežne« interpretacije kar tri: v zgornjem povzetku smo jih imenovali teza 1, 2 in 3. Teze med seboj niso skladne:

- Če velja teza št. 1, potem teza št. 2 ni potrebna.

- Teza št. 2 predpostavlja, da »zatečeni tujci« imajo pridobljene pravice; le s to predpostavko je namreč mogoče zapisati, da je »potrebno odmisli pridobljene pravice«. Predpostavka teze št. 2 je torej, da teza št. 1 ni resnična.

- Teza št. 3 izhaja iz sofizma, vendar predpostavlja, da bi »zatečeni tujci« bili v evidenci stalnega prebivalstva, če jih pravilnik ne bi izločil iz nje. Predpostavka teze št. 3 je torej, da tezi št. 1 in 2 nista resnični.

Sklenemo lahko, da sta izvršna oblast in državna uprava zapored proizvajali pravno nekorektne in med seboj protislovne interpretacije zakonov, katerih rezultat pa je bil vselej isti: izbris, se pravi odvzem pravice do stalnega prebivališča tistim stalnim prebivalkam in prebivalcem Slovenije, ki so bili državljani in državljanke drugih republik nekdanje Jugoslavije.

TECHNIQUES OF GOVERNANCE IN EXECUTING THE "ERASURE"

Maja BREZNIK

The Peace Institute, Metelkova 6, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: maja.breznik@guest.arnes.si

Marko KRŽAN

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Centre for Social Psychology, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marko.krzan@fdv.uni-lj.si

Rastko MOČNIK

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, Aškerčeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: josip.mocnik@guest.arnes.si

ABSTRACT

Existing accounts of the "erasure" mostly overlook the role of material administrative actions. Instead, they approach the problem from the viewpoint of the legal gap suggesting that the problem has to be dealt with at the legislative level. Contrary to that, our assumption enables us to reveal the role of administrative bodies defined by

four processes: the retroactive construction of the legal basis for “erasure”; the reduction of the category of “občan” to the notion of a Slovene citizen; the preliminary justification of the material administrative actions; and the execution of these actions. The retroactive basis for the “erasure” was established through changes made to statutes regulating the operation of the permanent residents’ registry. The switch from “občan” to “citizen of Slovenia” was crucial in this respect despite the fact that it contradicted the existing legislation. This reduction should be linked to the argumentation behind the “erasure” itself: files of the “erased” were transferred to a register of persons who had renounced their Slovene citizenship. Since the “erased” were never Slovene citizens, the only logical explanation for this particular transfer can be the reasoning that they lost their right of residence by not applying for Slovene citizenship. In fact, it was this reasoning (which is legally and factually untenable) that led the Ministry of the Interior to regard them as persons without legal residence and to annul their personal documents. This way, it literally erased the material existence of residence rights and citizenship rights attached to them, although those rights continued to exist ideally, in the laws and constitution, as the constitutional court later confirmed. Thus, the ambiguity of the law was only a necessary but by no means sufficient condition for the “erasure”: a decisive role was played by “gouvernementalité” (Foucault).

Key words: erasure, state administration, governance, Foucault, principle of legality

VIRI

Kurić in drugi proti Sloveniji. Sodba Evropskega sodišča za človekove pravice, št. 26828/06, 13. 7. 2010.

Ministrstvo za notranje zadeve RS: Zakon o tujcih – zaključki s posvetovanja z dne 23. 1. 1992. Št. dokumenta 0016/9-S-26/3-92, 5. 2. 1992.

Ministrstvo za notranje zadeve RS: Odprta vprašanja o izvajanju Zakona o tujcih. Št. dokumenta 0016/1-s-010/3-91, 4. 6. 1992.

Ministrstvo za notranje zadeve RS: Zaključki s posvetovanja. Št. dokumenta 0016/2-S1.-92, 15. 6. 1992.

Ministrstvo za notranje zadeve RS, Uprava za upravno pravne zadeve: Izvajanje Zakona o tujcih – navodilo. Št. dokumenta 0016/4-14968, 27. 2. 1992.

Ministrstvo za notranje zadeve RS: Realizacija vpisa tujcev v register stalnega prebivalstva na podlagi odločbe Ustavnega sodišča Republike Slovenije št. Up-333/96 z dne 1.7.1999. Št. dokumenta 0302-16/01-209-SI./99, 24. 9. 1999.

Ministrstvo za notranje zadeve RS, Statistični podatki na dan 24.1.2009 o osebah, ki jim je dne 26.2.1992 prenehala prijava stalnega prebivališča v Republiki Sloveniji (»izbrisani«). Dostopno na spletni strani: http://www.mnz.gov.si-fileadmin-mnz.gov.si-pageuploads-2009-izbrisani-koncni_podatki.pdf.url (16. 1. 2009).

Pravilnik o obrazcu za prijavo oziroma odjavo stalnega prebivališča, o obrazcu osebnega kartona in kartona gospodinjev ter o načinu vodenja in vzdrževanja registra stalnega prebivalstva. Uradni list RS, 27/1992, 5. 6. 1992.

Pravilnik o vodenju in vzdrževanju centralnega registra prebivalstva Republike Slovenije. Uradni list RS, 50/1992, 16. 10. 1992.

Predsedništvo SFRJ (2001): Odлуka, 18. 7. 1991. V: Kolšek, K.: Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991. Priloga 20. Maribor, Obzorja.

Ustava SFRJ. Uradni list SFRJ, 9/1974.

Ustava SR Slovenije. Uradni list SRS, 6/1974.

Ustavni amandmaji k ustavi Socialistične republike Slovenije: Uradni list SRS, 32/1989 (Amandmaji IX-XC); Uradni list RS, 8/1990 (Amandmaji XCI-XCV); Uradni list RS, 35/1990 (Amandmaji XCI-XCIII); Uradni list RS, 7/1991 (Amandma XCIX).

Ustavni zakon za izvedbo temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Uradni list RS, 1/1991.

Ustavno sodišče RS: Odločba Up-333/96. Uradni list RS, 14/1999.

Ustavno sodišče RS: Odločba U-I-284/94. Uradni list RS, 14/1999.

Ustavno sodišče RS: Odločba U-I-246/02. Uradni list RS, 36/2003.

Ustavno sodišče RS: Odločba, U-II-1/04. Uradni list RS, 25/2004.

Zakon o arhivskem gradivu. Uradni list RS, 20/1997 in 32/1997.

Zakon o državljanstvu Republike Slovenije. Uradni list RS, 1/1991.

Zakon o državljanstvu Socialistične federativne republike Jugoslavije. Uradni list SFRJ, 58/1976.

Zakon o državljanstvu Socialistične republike Slovenije. Uradni list SRS, 23/1978.

Zakon o evidenci nastanitve občanov in o registru prebivalstva. Uradni list SRS, 6/1983.

Zakon o gibanju in prebivanju tujcev. Uradni list SFRJ, 56/1980.

Zakon o potnih listinah državljanov Republike Slovenije. Uradni list RS, št. 1/1991.

Zakon o prijavi prebivališča. Uradni list RS, 9/2001.

Zakon o ratifikaciji sporazuma o vprašanjih nasledstva. Uradni list RS, 71/2002.

Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o evidenci nastanitve občanov in o registru prebivalstva. Uradni list RS, 11/1991.

Zakon o tujcih. Uradni list RS, 1/1991.

Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic SFRJ. Uradni list RS, 61/1999.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Uradni list RS, 30/2006.

Zakon o zaposlovanju tujcev. Uradni list RS, 33/1992.

LITERATURA

Bratož, N., Hanžek, M., Jamnik, F., Samaluk, B. (2004): Problematika »izbrisanih« v letnih poročilih varuha. Ljubljana, Varuh človekovih pravic. [Http://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/posebna_porocila/pp-izbrisani-junij2004.vsebina.pdf](http://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/posebna_porocila/pp-izbrisani-junij2004.vsebina.pdf) (2. 8. 2010).

Carbonnier, J. (2001): Flexible droit. Pariz, L.G.D.J.

Collier, S. J. (2009): Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond 'Governmentality'. *Theory Culture & Society*, 26, 6, 78–108.

Dedič, J., Jalušič, V., Zorn, J. (2003): Izbrisani. Organizirana nedolžnost in politike izključevanja. Ljubljana, Mirovni inštitut.

Foucault, M. (2004): Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France, 1977–1978. Pariz, Gallimard, Seuil.

Jerovšek, T. (2004): Vse za »človekove pravice«?. *Ampak* 5, 2, 4–5.

Kaučič, I., Grad, S. (2007): Ustavna ureditev Slovenije. Ljubljana, Založba Gospodarski vestnik.

Kerševan, E. (2009): Ustavnopravni vidik odškodninske odgovornosti države v primeru izbrisanih. *Pravna praksa* 28, 19, 6–8.

Kogovšek, N., Kovač, B. (2009): Formalizem ali smrt. *Pravna praksa* 28, 20, VI–VIII.

Kogovšek, N. (2010): Izbris kot kršitev pravno zavarovanih človekovih pravic. V: Kogovšek, N., Petković, B. (ur.): Brazgotine izbrisa: prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije. Ljubljana, Mirovni inštitut, 83–141.

Končina, N. (1993): Zakon o državljanstvu Republike Slovenije s komentarjem. Ljubljana, Ministrstvo za notranje zadeve.

Krivic, M. (2004): Od farse do groteske. *Mladina*. [Http://www.mladina.si/94286/od-farse-do-groteske](http://www.mladina.si/94286/od-farse-do-groteske) (26. 4. 2012).

Krivic, M. (2007): Politični zločin, ne 'administrativna napaka'. *Pravna praksa*, 26, 9, 21–22.

Krivic, M. (2009): Slabo prikrito in po vsebini zgrešeno izpodkopavanje odločbe Ustavnega sodišča. *Pravna praksa*. Priloga, 28, 20, 2–3.

Križaj, M. (2010): Referendumska iniciativa (Analiza predlogov pobud in zahtev v obdobju julij 2002–2009).

Republika Slovenija: Državni zbor. [Http://www.dzrs.si/fileadmin/dz.gov.si/pageuploads/DZ/dogodki/Referendum/Referendumska_iniciativa_julij_2002_-_2009.pdf](http://www.dzrs.si/fileadmin/dz.gov.si/pageuploads/DZ/dogodki/Referendum/Referendumska_iniciativa_julij_2002_-_2009.pdf) (7. 1. 2011).

Lipovec Čebren, U., Zorn J. (2007): Zgodba nekega izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti*, 36, 228.

Medvešček, I. (2005): Pravni položaj prebivalcev Slovenije po razpadu skupne države, magistrsko delo. Kranj, Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije.

Mekina, B. (2004): Odločbe izbrisanim za nazaj že obstajajo. *Večer*, 29. 1. 2004, 5.

Mekina, B. (2005): Na račun izbrisanih. *Večer, Sobotna priloga*, 26. 2. 2005, 34.

Močnik, R. (1999): 3 teorije. Ideologija, nacija, institucija. Ljubljana.

Močnik, R. (2009): Spisi iz humanistike. Ljubljana.

Poličnik, V. (2000): Nova ureditev prijave prebivališča. *Pravna praksa*, 19, 13, 6–9.

Smolnikar, M. (2004): Dr. Miro Cerar, docent na Pravni fakulteti v Ljubljani in pravni svetovalec za ustavna vprašanja v državnem zboru. *Pravo ne pozna termina izbrisani*. *Gorenjski glas*, 16. 1. 2004, 14.

Šircelj, M., Tršinar, I. (1996): Prebivalstvo Slovenije. Predlog nove definicije prebivalstva Slovenije. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.

Teran Košir, A. (2012): Poglobljeno o izbrisanih: Najbolj izpostavljeni o izbrisu 20 let potem. [Http://www.siol.net/novice/poglobljeno/2012/02/izjave_-_izbrisani.aspx](http://www.siol.net/novice/poglobljeno/2012/02/izjave_-_izbrisani.aspx) (5. 3. 2012).

Teršek, A. (2008): Ustavnopravna strnjenska problema izbrisanih. *Pravna praksa*, 27, 49–50, II–VIII.

Tršinar, I. (1999): Centralni register prebivalstva. Ljubljana, Uradni list RS.

Tršinar, I. (2003): Izbrisani. Okno uprave, glasilo združenja strokovnih delavcev upravnih notranjih zadev 9, 28. 3. 2003. Ljubljana, Združenje strokovnih delavcev upravnih notranjih zadev, 3–11.

Vico, G. (1981): La méthode des études de notre temps. V: Vico, G. (ur.): *Vie de Giambattista Vico écrite par lui-même*. Pariz, Grasset.

Viehweg, T. (1974): Topik und Jurisprudenz. München, C. H. Beck Verlag.

Vuksanović, I. (2009): Protipravnost kot eden od elementov za odškodninske odgovornosti do izbrisanih. *Pravna praksa*, 28, 20, IV–VI.

Zorn, J. (2010): Vpisani kot delavci, izbrisani kot Neslovinci. Pogled izbrisanih na obdobje tranzicije. V: Kogovšek, N., Petković, B. (ur.): *Brazgotine izbrisa*. Ljubljana, Mirovni inštitut, 19–45.

review article
received: 2013-05-02

UDC 061.1EU:341.17(4)

EUROREGIONS AND OTHER EU'S CROSS-BORDER ORGANIZATIONS: THE RISK OF CONFUSION, REDUNDANCY, OVERSIZING AND ENTROPY. A CRITICAL ASSESSMENT

André-Louis SANGUIN

University of Paris-Sorbonne, 1 rue Victor Cousin, 75005 Paris, France
e-mail: al.sanguin@orange.fr

ABSTRACT

From the outset of the European cross-border cooperation of the 1960s and 1970s, the Council of Europe and the European Union generated parallel routes in this matter. However, when the Council of Europe developed structures, the European Union implemented programmes. For a long time, the Euroregions appeared as the keystone and the masterpiece of the cross-border cooperation. More recently, the European Union has established a territorial formula which is named EGTC (European Grouping of Territorial Cooperation). The intertwining of the cross-border realizations between the Council of Europe and the European Union gives rise to specific spatial disfunctionings, namely confusion, redundancy, oversizing and entropy. The Pyrenees are an interesting case study to illustrate these evolutions. The paper concludes with some statements devoted to the limits and the weaknesses of the territorial models of cross-border cooperation.

Key words: Cross-border cooperation, Working Community, Euroregion, Eurodistrict, Eurocity, EGTC, Council of Europe, European Union, INTERREG, IPA-CBC.

LE EUROREGIONI E GLI ALTRI ORGANISMI TRANSFRONTALIERI DELL'EU: IL RISCHIO DI CONFUSIONE, RIDONDANZA, SOVRADIMENSIONAMENTO ED ENTROPIA. UNA VALUTAZIONE CRITICA

SINTESI

Fin dagli inizi della cooperazione transfrontaliera europea negli anni 1960 e 1970 il Consiglio d'Europa e l'Unione europea hanno disegnato percorsi paralleli in questo campo: il Consiglio d'Europa sviluppava strutture, l'Unione Europea attuava programmi. Per un lungo periodo le euroregioni sono sembrate la chiave di volta e il capolavoro della cooperazione transfrontaliera. Più recentemente, invece, l'Unione europea ha definito una formula territoriale chiamata GECT (Gruppo europeo di cooperazione territoriale). L'intrecciarsi dei progetti transfrontalieri e della loro attuazione tra il Consiglio d'Europa e l'Unione europea causa disfunzioni spaziali specifiche, ossia confusione, ridondanza, sovradimensionamento ed entropia. I Pirenei sono un interessante caso di studio per illustrare tali sviluppi. L'articolo chiude con alcune osservazioni sui limiti e le debolezze dei modelli territoriali di cooperazione transfrontaliera.

Parole chiave: cooperazione transfrontaliera, comunità di lavoro, euroregione, eurodistretto, eurocittà, GECT, Consiglio d'Europa, Unione europea, INTERREG, programma transfrontaliero CBC-IPA

The concept and the practice of the cross-border cooperation have their root in the historical core of the present European Union, namely the six founding States of the European Coal and Steel Community (1952). The idea of Jean Monnet (1888-1979) and Robert Schuman (1886-1963), two of the most famous founding fathers of the European integration, can be summarized according to the following assumption: by the multidimensional activities it involved, the cross-border cooperation promoted the potential conflicts between some countries formerly enemies (for instance, France and Germany). Very obviously, it is a matter of integrative policy. Such cross-border cooperation is an indirect step towards the European unification because it is fulfilling the vacuum which has been left by the collapse of former unions like the Comecon or the Warsaw Pact. We have to stress that the cross-border cooperation takes its place upon hierarchical horizons of which the Euroregions constitute the most important stage (Anderson, O'Dowd & Wilson, 2001, 2002, 2003; O'Dowd & Anderson, 2003).

The European Commission considers Euroregions as the keystone of its regional policy and as the best method for *unionization* regarding the candidate countries to the membership. This method is verifying itself through some practical aspects: 1/ conception and ability for international cooperation at the lowest level ; 2/ relationships between partners within small areas.

Consequently, Euroregions can be considered as expression of new developing strategies for territories which suffered because of their border location (namely lack of investments, absence of high-tech industries, planning dictated by military concerns). This character was reinforced by their position of dead angle, grey zone or no man's land at the margins of their respective belonging state (Kaplan & Häkli, 2002).

PRINCIPLES AND PRACTICES OF CROSS-BORDER COOPERATION IN EUROPE

One of the basic principles of cross-border cooperation is the creating of links and relations between border regions of two or several states in order to find solutions to common problems. Traumatized by the destructions following WW2, France and Germany applied the principle *European Peace by Open Borders* and started the first shapes of cross-border cooperation. In 1946, it was the foundation of the Basle-Mulhouse airport, built up on French territory (renamed *EuroAirport Basel-Freiburg-Mulhouse* in 1987). In 1958, it was the establishment of *Euregio*, the first Euroregion located on the Dutch-German border nearby the city of Gronau (North Rhine-Wurtemberg). In 1963, it was the foundation of a French-German-Swiss board named *Regio Basiliensis*. In 1971, it was the establishment of the AEBR (*Association of European Border Regions*). In 1987, without any outer patronage, the *Leman Council* was founded as a cross-border organization by grouping two French

departments (Upper Savoy, Ain) and three Swiss cantons (Vaud, Geneva, Valais). Its aim was to promote the emergence of a lemanic identity through the implementation of cross-border relations and initiations to joint cooperation projects.

Most certainly, cross-border cooperation is not the prerogative of Europe but it strongly distinguishes itself by other types of cross-border cooperation in the world: it is supported by public action and not by market dynamics. Its brand is the cooperation between local powers on both sides of state borders, which is not absolutely the case elsewhere in the world (Perrin, 2011). So, it is the product of multi-level community governance action. *Transcending the borders* is the leitmotiv and the guideline of all processes and mechanisms of cross-border cooperation which were led since WW2 (Scott, 2000, 2012). If the border local powers were the first proselytes of cross-border cooperation of the 1960s and 1970s, it was also because they considered it as the main opportunity to create joint structures which became their organ at the European scale: AEBR (Association of European Border Regions), Assembly of European Regions. These euroregionalist forums did much for allowing the advancement of cross-border cooperation. It is not by chance that we count more than 200 regional embassies in Brussels and that we observe several local authorities which decide to share their representation facilities beside the EU's authorities (Alliès, 2007).

Cross-border cooperation appeared very quickly as the most concrete and visible formula on the field regarding European integration and construction. We understand better why Eastern Europe countries, after the collapse of Soviet Union, hurried to join cross-border mechanisms with their EU neighbours in order to speed up their integration within this political construction. In the heart of this system, the Programme PHARE-CBC was introduced in 1994 in order to help the cross-border regions of the candidate countries to overcome their specific problems and to join more closely the European Union. It was also a mean for preparing the candidate countries to a future participation within the Programmes INTERREG. The Programme PHARE-CBC aimed at one of the key assistance instruments to pre-membership for those countries. It has been replaced by the Programme IPA (*Instrument for Pre-Accession Assistance*) to the benefit of the present candidate countries (Iceland, Bosnia, Montenegro, Macedonia, Albania, Serbia) with a budget of 11,5 billion € during the period 2007-2013. The Programme IPA comprises a cross-border cooperation component. Consequently, it is not surprising to notice that the most recent EU member States threw themselves into cross-border cooperation on the point to appear as the *most enthusiastic pupils of the classroom* (Boman & Berg, 2007; Lepik, 2009, 2010; Dolzblasz & Raczky, 2010).

Some practical and methodological tools at cross-border cooperation's service have been elaborated

since the 2000s in the form of guides and textbooks either by the Council of Europe, either by the European Commission (Ricq, 2006; European Neighbourhood & Partnership Instrument, 2006; Mot, 2012). These textbooks and guides aim at bringing concrete answers to the following key questions:

- 1 – How to define a cross-border region ?
- 2 – How to emerge cross-border institutions through international law ?
- 3 – What are the scopes and stages to develop cross-border cooperation ?
- 4 – What is stimulating or braking the cross-border cooperation ?
- 5 – What are the new prospects and scenarios to be considered regarding the cross-border cooperation ?

The launching of a policy of programmes in order to stimulate the cross-border cooperation within the EU produced a considerable mass of scientific studies and reports about cross-border cooperation between involved regions. Cross-border cooperation has been endowed with moral and economic virtues: the peripheral locations of border regions within their belonging state can be overtaken by a more central and dynamic position in the European context due to the disappearance of borders. From now on, the border regions are perceived as living laboratories of European integration. Rather than passive spaces, they are seen as active spaces and key areas for cross-border policy development. Thus, it exists a rhetoric and a doctrine of cross-border cooperation which give a miss on linguistic and cultural distance which affects the border population (symbols, values, norms, traditions) (Van Houtum, 2002).

THE COUNCIL OF EUROPE AND ITS CROSS-BORDER ORGANIZATIONS

Contrary to a generally accepted idea, Euroregions are not a EU creation but are much more the Council of Europe's children (Kepka & Murphy, 2002). Actually, in 1949, on the ruins of WW2, the Council of Europe became the first organization working for European construction and integration. Its two masterpieces are the European Court for Human Rights and the Parliamentary Assembly. The Council of Europe goes even further afield the EU limits because it gathers all European countries which are represented by 318 deputies. It is the *Europe of 47* without Vatican, Belarus and Kosovo. So to speak, cross-border cooperation is consubstantial to the Council of Europe. Actually, since the 1950s and 1960s, the first realizations and organizations born in the European subcontinent were under the aegis of the Council of Europe. This cross-border cooperation, launched by local initiatives from the outset, was formalized by the *Madrid Framework-Agreement* (1980) which defined the first legal instruments for cross-border cooperation. In 1994, the Council of Europe was equipped with an *ad hoc* instrument, namely the *Congress of Local and Re-*

gional Authorities within which the Governance Commission is, among other fields, in charge of cross-border cooperation. In terms of cross-border cooperation, the key creations of the Council of Europe have been the Working Communities and the Euroregions.

The *Working Communities* are groupings of local authorities which try to establish a multilateral trans-European cooperation. The purpose of a Working Community is to gather cross-border local authorities who share several common issues to be solved. Its aims take shape with the drawing up of a *Cross-Border Management Master Plan*. The main Working Communities are the following, according to their dates of foundation :

- 1972: ARGE ALP (118.000 km², 16 million inh.) including Bayern, Graubunden, Lombardia, Salzburg, Saint Gallen, Ticino, Tyrol, Trentino, Vorarlberg.
- 1978: ALPE ADRIA (110.000 km², 8,8 million inh.) including Burgenland, Carinthia, Croatia, Slovenia, Styria, Vas (Hungary).
- 1982: COTRAO (118.000 km², 16 million inh.) including Vallée d'Aoste, Liguria, Piemonte, Provence, Rhône-Alpes, Valais, Vaud, Genève.
- 1983: PYRENEES (220.000 km², 17 million inh.) including Andorra, Aquitaine, Midi-Pyrénées, Languedoc-Roussillon, Catalunya, Aragon, Navarra, Euzkadi. This Working Community has been transformed into a *Consortio* (legal board of Spanish law) in order to manage the European Funds like INTERREG.
- 1985: JURA including Berne, Vaud, Neuchâtel, Jura, Franche-Comté. This Working Community has been renamed in 2002 *Conférence Transjurassienne*.
- 1990: ARGE DONAULÄNDER (650.000 km², 80 million inh.) including Baden-Wurtemberg, Bayern, Upper Austria, Lower Austria, Wien, Burgenland, Slovakia, eight Hungarian *megyek*, two Croatian *zupanije*, Serbia, seven Bulgarian *oblasti*, twelve Romanian *judete*, Moldova , Odessa *oblast*.
- 1991: GALICIA-NORTE PORTUGAL which was turned into a Euroregion in 1992 with the same name, then into a EGTC in 2010 with the same name.

The Council of Europe has produced a second type of cross-border organization, namely the *Euroregion*. The expression of Euroregion is not an EU official term. However, thanks to the Brussels financial aid, Euroregions have got a certain visibility and even a certain legitimacy. The AEBR (*Association of European Border Regions*) defines accurately the concept of Euroregion. From a functional and managerial viewpoint, Euroregions can be either associations of local and regional authorities, either cross-border associations with full-time secretariat and technical-administrative staff benefiting proper resources. The general purpose of Euroregions is to create an integrated space through specific policies of town and country planning in various areas: local economy, social networks, cultural activities, school institutions,

transport networks, environmental protection and preservation (Perkmann, 2002). Some Euroregions can associate EU member-regions and non-EU regions which are members of the Council of Europe. The Council of Europe has established a list of at least 90 Euroregions. From 1958 to 1991, a first wave of Euroregions dealt essentially with the EU's core area: Euregio (1958), Regio Basiliensis renamed TriRhena (1963), Euregio Rhein-Waal (1973), Euregio Maas-Rhein (1976), Pamina (1991), Cross-Channel (1991). Since 1991, the second wave of Euroregions deals with the countries of Central and Eastern Europe which have become EU members after the collapse of the Soviet Empire: Pro Europa Viadrina (1992), Egreensis (1993), Pomerania (1994), DKMT (1996), EuroBalkans (2002), Adriatic (2006) (Virtanen, 2002; Weith, 2012).

THE EUROPEAN UNION AND ITS CROSS-BORDER ORGANIZATIONS

Until recently, the European Union took a radically different step from the Council of Europe regarding the cross-border cooperation: instead of the foundation of *structures*, EU has implemented *programmes*. On the operational level, this cross-border cooperation has been encouraged by the European regional policy, notably through the ERDF (*European Regional Development Fund*) established in 1975. With this fund, European states accepted that 5% of the ERDF budget be devoted to their cross-border areas. Then in 1990, a qualitative and quantitative jump has been realized with the Programme INTERREG which has gone through five scheduled phases (1990-1993, 1994-1999, 2000-2006, 2007-2013, 2014-2020). INTERREG has become the key engine of the cross-border institutionalization. Thus, INTERREG moved from the status of an innovating tool to an inevitable instrument for cross-border town and country planning. Its *Strand A* is devoted more specifically to cooperation between *adjacent border zones*. These eligible zones are NUTS 3-ranked. The Programme INTERREG IV-A (2007-2013) is made of 53 cross-border programmes with a total amount of 5,6 billion €. Among the most important, we can mention FLUXPYR (Andorra-France-Spain), ISLES PROJECT (Northern Ireland-Scotland), WINSSENT (Ireland-Wales), SHAPING 24 (*Strategy for Heritage Access Pathways in Norwich and Ghent*). Some consultations and identifications are already in progress for the implementation of INTERREG V-A (2014-2020) with a total amount of 8,5 billion € which will focus on the EGTC (*European Grouping of Territorial Cooperation*).

The European Union suffers at its geographical ends (Northwest and Southeast) the partition of two historical islands (Ireland, Cyprus) and their subsequent inter-ethnic conflicts. We understand why EU has implemented a cross-border program of *peacekeeping* between Northern Ireland and Eire, named PEACE. Like INTERREG, PEACE

has already known three waves: PEACE I (1995-1999), PEACE II (2000-2006), PEACE III (2007-2013).

Some European states located at the EU's outer border are applicants for membership (Bosnia, Montenegro, Albania, Macedonia, Serbia). In the same way the INTERREG which is an intra-EU cross-border programme, another programme between EU states and applicant countries has been implemented in 2006 with the name of IPA-CBC (*Instrument for Pre-Accession Assistance / Cross-Border Cooperation*). It concerns five EU member-states (Bulgaria, Greece, Hungary, Romania, Slovakia) which are more or less neighbouring countries with six applicant states (Croatia, Serbia, Turkey, Macedonia, Albania, Kosovo). In the same framework, the Programme ADRIATIC IPA-CBC (2007-2013), with a budget of € 298 million, deals with three member-states (Greece, Italy, Slovenia) and four applicant countries (Croatia, Bosnia, Montenegro, Albania). The future Programme IPA-CBC 2014-2020 is foreseen with a budget of 14,1 billion €. It would include the Turkish Republic of Northern Cyprus, a puppet state which is not recognized by the international community.

The empowering of cross-border cooperation underlain by this integrated device of the Programme INTERREG has seen its development complemented by the creation of another devoted political instrument: the EGTC (*European Grouping for Territorial Cooperation*). It is due to an instrument of cooperation implemented by the European Council in 2006. Equipped with the legal status, it aims to make easier and promote the cross-border cooperation. In 2013, the EGTC counts 26 members, of which three Euroregions. Through the foundation of this new legal instrument for cross-border cooperation, the European Union makes the cross-border relationships easier within its own space and even beyond with its policy of neighbourhood. The EU grants more responsibility to all border authorities with the enforcement of principles of subsidiarity, partnership and proximity. The EGTC invests a cross-sectional dimension of *Multi-Action Governance / Multi-Level Governance*. In other words, the EGTC shows the necessary balance between two Europes, a vertical one and an horizontal one.

CONFUSION, REDUNDANCY, OVERSIZING AND ENTROPY IN CROSS-BORDER ORGANIZATIONS OF THE EUROPE OF 28

1 - Confusion

Three current examples perfectly illustrate the degree of confusion which have spread throughout the European cross-border organizations: Working Communities, Euroregions, EGTC. Both first are structures of the Council of Europe whereas the EGTC are structures of the European Union. Now, some small Euroregions are merged into bigger Euroregions. The best examples are provided by two cases at the borders between Poland,

Russia (Kaliningrad) and Belarus. The small Euroregion Lyna-Lawa is located within the biggest boundaries of the Euroregion Baltyk. As its elder sister Baltyk, Lyna-Lawa extends on both sides of the Polish-Russian border. A second and more intricate example is located in the Euroregion Białowieża Forest. Not only this Euroregion straddles both Euroregion Niemen (Poland-Lithuania-Belarus) and Euroregion Bug (Poland-Ukraine) but also, as in the case of Lyna-Lawa, its limits are much smaller than both Niemen and Bug. Some Euroregions stem partly or totally from Working Communities when other Euroregions have kept their original denomination in spite of the change of their status into EGTC. This confusion encounters also at the *Eurodistrict* level. Today, they are six Eurodistricts in the European Union. Now, some of them are located inside a Euroregion and can share some links with it whereas other Euroregions have a EGTC status. At the beginning of the 1990s, we counted 35 cross-border structures more or less connected with Euroregions. Today, they are hundred. Now, such a development brings up contradictions because the proliferation of initiatives has been concomitant with institutional statuses which are generally precarious and few adapted (Perkmann, 2003).

2 - Redundancy

The phenomenon of redundancy comes to add to confusion. The fact that both Council of Europe and European Union launched parallel cross-border organizations whose purposes are identical or very close is at the origin of an illogic increase leading to redundancy. The best example is provided by the coexistence between the *Assembly of European Regions* (a subsidiary of the Council of Europe) and the *Committee of the Regions* (a subsidiary of the European Union). This redundancy of organizations is easily visible in some European cross-border areas. It sometimes takes the aspect of a *stacking of Russian dolls*: a Working Community heads a smaller Euroregion. In its turn, the Euroregion heads a EGTC. Finally, the EGTC heads a Eurodistrict or a Eurocity. More, when a level is the matter of the Council of Europe, the other is the matter of the European Union. It is very easy to understand such a redundancy through a *full or partial territorial overload* badly disturbing the cross-border cooperation insofar as the nomenclatures are not common, insofar as the cross-border cooperation programmes are not articulated and, the worst, insofar as they are not complementary either at the vertical level or at the cross-sectional level. The absence of harmonization rules involves a confusion among the border partnerships with regard to *Structural Funds* or to *Framework Funds*.

3 –Oversizing / Entropy

A third danger watches all Euroregions and other cross-border organizations, namely the entropy by an

effect of *oversizing*. This kind of entropy constitutes a not inconsiderable element regarding Euroregion inefficiency. A first good example of entropy/oversizing is provided by the Euroregion DKMT (Danube-Kres-Mures-Tisza), between Hungary, Romania and Serbia, with 71.867 km² and 5,3 million inhabitants. A second example is constituted by the Euroregions located at the borders of Eastern Poland (Baltyk, Niemen, Bug, Carpathians). The obvious oversizing of these four Euroregions represents a huge cartographic contrast with the nine Euroregions located in Western and Southern Poland (Pomerania, Pro Europa Viadrina, Spree-Neisse-Bober, Nisa-Nysa, Glaciensis, Praded-Pradzlud, Silesia, Cieszyn Silesia, Beskidy-Beskydy). The Euroregion DKMT and the four Euroregions of Eastern Poland are beyond the threshold of 40.000 km² and 3 million inhabitants. Therefore, a key question is essential: being so big and not aware of themselves themselves, how could their population develop a strong and true *euoregional identity*, i.e. a self-identity within a new cross-border area ?

THE PYRENEES : AN ILLUSTRATION OF CONFUSION, REDUNDANCY, OVERSIZING AND ENTROPY WITHIN CROSS-BORDER ORGANIZATIONS

The Pyrenean cordillera surrounded by its three bordering states (Andorra, France, Spain) represents the most expressive and condensed case study of confusion, redundancy, oversizing and entropy issues affecting the cross-border organizations in Europe. We cannot be surprised by the territorial and chronological stacking of various cross-border organizations in the Pyrenees. It deals with an obvious example of a *political-administrative millefeuille* (Harguindeguy, 2004; Harguindeguy & Bray, 2009). In order to clear up the political-territorial imbroglio of the cross-border organizations at work in the Pyrenees, it is proper to distinguish three levels, from the general to the specific, according to a chronological order: Pyrenean level, regional level, local or sectional level.

1 – Pyrenean level

a – The Working Community of the Pyrenees (1983). It covers 211.941 km² and counts 17,7 million inhabitants (Aquitaine, Midi-Pyrénées, Languedoc-Roussillon, Andorra, Euskadi, Navarra, Aragon, Catalunya). This Working Community is a direct consequence of the *Madrid Framework-Agreement* (1980) regarding the cross-border cooperation established by the Council of Europe and made operational with the *Bayonne French-Spanish Treaty* (1995). The WCP manages the Programme INTERREG IV-A 2007-2013 Andorra-France-Spain named POCTEFA (*Programa Operativo de Cooperación Territorial Espana-Francia-Andorra / Programme Opérationnel de Coopération Transfrontalière Espagne-France-Andorre*). With a budget of 168 million € for 133 projects,

POCTEFA works under the legal form of a *Consortio*, i.e. a legal entity of Spanish public law, established in 2005. From a geographical viewpoint, it is interesting to emphasize two observations. First, paradoxically, it is a Council of Europe's creation, in this case the WCP, which manages the EU's INTERREG POCTEFA Funds. Second, simultaneously, both EU's creations, which are the Pyrenees-Mediterranean EGTC and the Aquitaine-Euskadi EGTC, are not the administrators of the INTERREG-POCTEFA Funds.

b – The Euroregion Pyrenees-Mediterranean (2004). At first, this Euroregion amalgamated three Spanish autonomous communities (Aragon, Catalunya, Balearics) and two French regions (Languedoc-Roussillon, Midi-Pyrénées). Aragon resigned from this cross-border organization in 2006. It is quite amazing to notice the presence of the Balearics autonomous community within this Euroregion due to the total absence of links with the Pyrenees, with the Mediterranean in between !

c – EGTC Pyrenees-Mediterranean (2009). This legal authority of European law follows on from the eponymous Euroregion (157.000 km², 15,2 million inhab.). This EGTC comes under the EU, excluding Aragon.

d – EGTC Aquitaine-Euskadi (2011). Both historical provinces are not equal in terms of surface and population. They are linked by a relatively narrow corridor. Navarra and Aragon are not part of it.

2 – Regional level

a – Eurodistrict of the Catalan Cross-Border Area (2007). It is a cross-border authority which amalgamates the Department of Eastern Pyrenees (France) and the Province of Girona (Spain) with 10.000 km² and 1 million inhabitants, distributed among 450 municipalities.

b – EGTC Pyrenees-Catalunya (2011). It is a cross-border organization which amalgamates two regional subsets : the Communauté de Communes Pyrénées-Cerdagne (France) and the Consell Comarcal de la Cerdanya (Spain).

3 – LocAL or sectional level

a – Consortio Bidasoa-Txingudi (1988). This legal authority of Spanish law gathers the towns of Fuentarabia and Irun (Spain) with Hendaye (France). The Consortio has powers regarding tourism, culture, social activities, planning. In 2001, Bidasoa-Txingudi joined the Basque Eurocity Bayonne-San Sebastian. This Consortio includes 90.000 inhabitants.

b – Basque Eurocity Bayonne-San Sebastian (1997). It spreads out on 50 coastal kilometers on both sides of the Bidasoa, the border river between Spain and France. It gathers 632.000 inhabitants (430.000 in Spain and 202.000 in France) and 42 municipalities (25 in France and 17 in Spain). This border organization has a EEIC status (*European Economic Interest Grouping*) and is lo-

cally named Cross-Border Agency for the Development of the Basque Eurocity Bayonne-San Sebastian. The EEIC is a legal authority of European law. Clearly, the Eurocity appears as a fashionable cross-border organization as it aims to become a *city of cities*.

c – Consortio Bourg Madame-Puigcerda (2005). This cross-border Consortio brings together the municipality of Bourg-Madame (France) and the municipality of Puigcerda (Spain). This binational territory covers a population of 9.500 inhabitants. The Consortio is supposed to back up the cooperative projects of both towns (tourism, culture, health, environment, development).

d – EGTC Hospital of Cerdagne (2010). This EGTC aims to provide health services to the 30.000 inhabitants of the historical Cerdagne (Spain and France) and Capcir (France). The territory upon which the EGTC exercises its jurisdiction covers 1.340 km² and 53 municipalities (17 in Spain, 33 in France) for a total population of 30.259 people. It is the first cross-border hospital in the European Union and it allows the concerned population to avoid an endless road trip to reach the Perpignan health services.

e – EGTC Pourtalet Area (2011). Articulated on both sides of the border Pourtalet Pass (1.765m), this EGTC gathers the Department of Atlantic Pyrenees (France) and the Aragon Autonomous Community (Spain). Actually, its key purpose is to promote the necessary commitments for the management of the cross-border Pourtalet crossing (accessibility, tourism, heritage, culture). The Article 4 of the Status identifies the territorial implementation of this EGTC: from the Pourtalet Pass, the 27 km of the Road A136 (Spain) to Biescas and the 29 km of the Road D934 (France) to Laruns. In a sense, the EGTC fills the *cartographic gap* which is visible between the EGTC Aquitaine-Euzkadi and the EGTC Pyrenees-Mediterranean.

LIMITS AND WEAKNESSES OF TERRITORIAL MODELS OF CROSS-BORDER COOPERATION

In a sense, cross-border cooperation is damaged by the *omnipresence of the states*. From the beginning, the Madrid Framework-Agreement (1980), one of the founding action of cross-border cooperation, has been instrumentalized by some states. Clearly, the action of the Council of Europe has been bounded to suffer torments from the inter-state diplomacy insofar as cross-border cooperation is the matter of the state's international relations. Regarding the programming INTERREG IV-A 2007-2013, only Germany, Austria, Belgium, Italy and Ireland flaunt an integral decentralization of their cross-border cooperation. Generally speaking, the governments keep the control of cross-border governance. In the context of the post-2004-2007 enlargement, we are face *intergovernmentalism* strenghtening (Perrin, 2011). More, after the implementation of the Madrid Framework-Agreement (1980), many Euroregions didn't use

this legal opportunity and preferred to collaborate on the basis of alternative agreements. Contrasting with this context since 1990, the first INTERREG programming has had a direct impact because it applies to all kinds of cross-border organizations (Perkmann, 2007).

The euroregional model shows its limits and weaknesses. In some cases, the partners of cross-border agreements pursue too ambitious projects or take aim at local authorities increasing the political power rather than solving concrete problems of cross-border cooperation. In other respects, the initiatives and forms of cross-border cooperation are lacking in appropriate institutional conditions because of unclear and vague abilities rules. It happens that the expectations concerning cross-border cooperation are not fulfilled. Consequently, the motivation for later projects loses its strength and leads to discouragement and renouncement of local political leaders. Sometimes, local partners of cross-border cooperation are very active to get European funds but they ignore the possibility of a shared cooperation or the collective needs on both sides of the border. Finally, the organization and ability of cross-border cooperation formulas do not have enough formal criteria to obtain European funds (Bufon & Markelj, 2010).

At the beginning of the 1990s, there were 35 Euroregion-stamped structures in the European Union. Today, there are up to 100. Therefore, such a development brings up obvious contradictions. Actually, these multiple initiatives have been concomitant with institutional statuses, generally precarious and unadapted. This process jeopardized the durability and the legitimacy of cross-border organizations. The foundation of the EGTC could modify the landscape of the European cross-border cooperation. Actually, the EGTC has a legal capability, recognized by moral persons by national laws. An EGTC can act on behalf of its members. However, it would be too early for considering the EGTC as a *miracle-status*. Within five to seven years, a state of the art will be required to evaluate the results of this new tool versus the previous situation (Perrin, 2011). The expression of Euroregion has often referred to a *self-proclaimed territory* of cross-border cooperation which covers very different realities. Usually, even if they have no legal personality, Euroregions and their dynamism have appealed Central and Eastern Europe countries. From 1991 and the collapse of the Soviet empire, they sprung like mushrooms after the rain in Eastern Europe (Bufon, 2008; Brie & Horga, 2009; Bufon & Ilies, 2011).

The euroregional model spread by mimesis from the West to the East through successive waves, until covering all Ukraine borders. Notably, it is the case of Euroregions Baltyk, Niemen and Bug (Tanaka, 2006). Worst, some Euroregions are considered as *irredentist projects*. The rivalry of leadership between Romania, Ukraine and Moldova within the Euroregion Lower Danube and the Euroregion Upper Prut is supplied by the accusation of an irredentist Romania because both Euroregions

partially cover the territories of Bucovina and Bessarabia which were part of Greater Romania (1920-1940), subsequently transferred in 1940 to USSR. More, Ukraine and Moldova blame Romania for forcing to respect the EU regulations without being members. Belarus and Ukraine fear Poland's irredentist designs in the Euroregions Bug and Carpathians which were part of Greater Poland (1919-1939) before the Molotov-Ribbentrop Accords (Popescu, 2008).

The Euroregions suffer material and institutional *deficit of action capability*. Usually, they are rural or economically underdeveloped regions which have not the budgetary capabilities and the sufficient human resources for supporting cross-border cooperation. The Euroregions have, in terms of national law, at their disposal limited prerogatives. The things may change with the emergence of the EGTC since 2006. Euroregions suffer the absence of a *single legal framework of international law*. These weaknesses partly explain the existence *only theoretical* of Ukrainian Euroregions with Belarus and Russia (Dniepr, Yaroslavna, Slobozhanshina). The *euroregiomania* of Ukraine, Belarus and Russia cannot delude and should be treated with caution. Actually, EU euroregional model is imported into Slavic countries with totally different administrative traditions than elsewhere in the European Union. Concerning cross-border cooperation, the purposes of these countries move away from the principles of decentralization, subsidiarity and partnership in force in EU Euroregions. Consequently, these *Slavic Euroregions* are the matter of an instrumentalization by their central governments (Marin, 2009, 2012).

A long and deep work is to be done to reach a stage of a *true cross-border governance* which will be able to go beyond the national frameworks. That, and nothing else, is the next challenge for Euroregions within or outside the European Union. We must scrutinize how, and to what extent, cross-border regionalism is contributing to changes in European governance. Put differently, we ask whether Euroregions are in fact helping to rescale and reconfigure regional and planning policy within an expanding European Union. The euroregional building can only be judged in connection with the long-term perspectives of European integration as a whole (Perkmann, 2002; Sanguin, 2004).

As the examples taken in the Pyrenees perfectly illustrate it, the pressure of the European Commission sometimes pushes for the integration of *screen-actors* within cross-border cooperation networks. This kind of situation badly hinders a more traditional management focusing on a single state public authorities. In this context, the transition towards the *multi-level partnership* is much more limited than the European Commission considers it.

Cross-border cooperation through the European Structural Funds has generated deep differences because it easily doesn't fit into general categories of the territorial governance analysis. It appears as a *patchwork of*

local agreements which is difficult to characterize with regard to a single model. We also note that the incentives produced by EU in terms of cross-border cooperation are decisive for shaping political behaviour of local decision-makers whose the financing of projects constitutes a key motivation (Perkmann, 2007). Likewise, due to the transfer of a part of INTERREG Funds towards the new member-states located at EU eastern limits, we ask a key question: will the shortage of financial resources in the old member-states slow down the mobilization of cross-border actors ? (Harguindeguy & Bray, 2009).

The efficiency of cross-border cooperation within the EU greatly varies according to federal states or unitary states. Actually, in some federal states like Germany or Austria, the local authorities have more room for manoeuvre than their homologues in unitary states. Their local decision-makers are able to constitute strategic coalitions through the border. Cross-border cooperation is more efficient there due to its long tradition of communal autonomy. A significant example of this situation is provided by the Euroregion Tyrol (Land Tyrol in Austria, provinces of South Tyrol and Trentino in Italy). The formation of this Euroregion has long been hindered by Italian central state authorities fearing that intensified cooperation would provide unwelcome political capital to German-speaking political elite in South Tyrol, thereby possibly reinforcing separatist or autonomist tendencies.

CONCLUSION

It appears premature to perceive cross-border organizations and Euroregions as something akin to cross-border urban regimes or new emerging scale of production and/or consumption. The present analysis drew a distinction between various types of cross-border regions. From a longitudinal perspective, the rise of micro-cross-border organizations could be observed during the 1980s and 1990s. It appears that these organizations were better suited to assume an active role in implementing EU policy measures than the larger *Working Communities* that suffer from coordination drawbacks due to the higher number of participating authorities as well as their diversity in terms of legal-administrative competences. In other words, the proliferation of cross-border

regions across Europe can be read as a process of institutional innovation through which these small-scale cross-border regions became a *legitimate partner* of the European Commission in implementing regional policy measures targeted at border areas (Kramtsch & Hooper, 2004). As the research has shown, this process was actively shaped by a transnational network around the AEBR (*Association of European Border Regions*), acting as an *institutional entrepreneur* (Perkmann, 2002). The lesson from this is that the growing *cross-borderization* in EU does not necessarily point to an increasing territorial fragmentation of nation-state sovereignty. Cross-border organizations are part of the *multi-level governance structure* of EU policy making authority but are far from posing an imminent threat to the authority of the member-states over these policies (Houtum, 2002; Perkmann, 2003). More prosaically, the state level considers the border regions as a simple *regional issue*. We must say that the interest for cross-border cooperation and organizations comes from two motivations, needing explanations:

a/ they attract *business* because there is money to make ;

b/ they attract a lot of consultancy agencies and professional lobbyists finding there a source of incomes.

Nevertheless, over the past few years, *doubts* have begun to emerge (Van Houtum & Van de Velde, 2002). After more than two decades of efforts to create an internal market, an increasing number of *counternarratives* are produced, questioning whether the pursuance of policy for cross-border regional integration is indeed on the right track (Knippschild & Wiechmann, 2012). Some scholars have put forward that the European integration process should not be seen as a *mythical high-speed train*, unifying and harmonizing the differences within EU and bringing to it new faith and progress (Kramtsch, 2002a, 2002b, 2003; Scott, 2012). Even if the skepticism is not the right issue, the effects of the Euro Zone and Schengen Area in the cross-border regions will need a serious state of the art after 2015-2018, according to the date of entry of each cross-border region (Terlouw, 2012).

If the local-level support for European integration does not collapse, the experience of Euroregions and of cross-border organizations will continue to develop its complexity (Sanguin, 2004).

EVROREGIJE IN DRUGE ČEZMEJNE ORGANIZACIJE EVROPSKE UNIJE: NEVARNOST ZMEDE, ODVEČNOSTI, PREDIMEZIONIRANJA IN ENTROPIJE. KRITIČNA OCENA

André-Louis SANGUIN

Univerza v Parizu – Sorbona, 1 rue Victor Cousin, 75005 Paris, Francija
e-mail: al.sanguin@orange.fr

POVZETEK

Prispevek obravnava zgodovinske osnove čezmejnega sodelovanja v Evropi. Čezmejno sodelovanje se dojema kot posreden korak k združevanju Evrope. Odvija se na hierarhičnih obzorjih, kjer najpomembnejšo fazo predstavlja evroregije. Evropska komisija ima evroregije za temeljni kamen svoje regionalne politike in najboljšo metodo povezovanja, kar zadeva države kandidatke za članstvo v Uniji. V nasprotju s splošno veljavnim prepričanjem delovne skupnosti in evroregije niso stvaritve Evropske unije, pač pa precej bolj zamisli Sveta Evrope. Še do nedavna je Evropska unija ubirala radikalno drugačen pristop k čezmejnemu sodelovanju v primerjavi s Svetom Evrope: namesto da bi oblikovala strukture, je Evropska unija izvajala programe (med katerimi je najbolj znan INTERREG). Sedanje stanje odlično ponazarja stopnjo zmede, odvečnosti, predimenzioniranja in entropije, ki so zajele vse evropske čezmejne organizacije. Pireneji, ki jih obkrožajo tri sosednje države (Andora, Francija, Španija), predstavljajo najizrazitejšo in zgoščeno študijo primera take situacije. Na nek način čezmejnemu sodelovanju škodi več elementov: vseprisotnost držav, dojemanje EZTS-ja (Evropska zveza za teritorialno sodelovanje / EGTC, European Grouping of Territorial Co-operation) kot čudežnega statusa, iredentistični projekti, pomanjkljiva sposobnost ukrepanja, pomanjkanje pravega čezmejnega upravljanja in razdrobljenost lokalnih sporazumov. Narašča število nasprotnih mnenj, ki izražajo dvome o tem, da je izvajanje politike čezmejne regionalne integracije res na pravi poti. Čeprav skepticizem ni prava tema, bodo učinki evrskega in Schengenskega območja v čezmejnih regijah po obdobju 2015–2018 zahtevali resno raziskavo glede na datum pristopa posamezne čezmejne regije. Če se bo lokalna podpora evropski integraciji obdržala, se bo izkušnja evroregij še naprej razvijala v svoji kompleksnosti.

Ključne besede: čezmejno sodelovanje, delovna skupnost, evroregija, evroobmočje, evromesto, EZTS, Svet Evrope, Evropska unija, INTERREG, IPA-CBC

BIBLIOGRAPHY

Allies, P. (2007): L'Eurorégionalisme ou l'Europe d'en bas ? Les valeurs heuristiques de la notion d'Euro-région. Pouvoirs locaux, 72. Paris, 127-132.

Anderson, J., O'Dowd, L. Wilson, T. (eds.) (2001): Cross-Border Cooperation. Administration, Journal of the Institute of Public Administration, 49, 2. Dublin (Special Issue).

Anderson, J., O'Dowd, L., Wilson, T. (eds.) (2002): New Borders for a Changing Europe. Cross-Border Cooperation and Governance. Regional and Federal Studies, 12, 4. Oxford (Special Issue).

Anderson, J., O'Dowd, L., Wilson, T. (eds.) (2003): Culture, Cooperation and Conflict in Europe's Borderlands. European Studies, 19. Toronto (Special Issue).

Boman, J., Berg, E. (2007): Identity and Institutions Shaping Cross-Border Cooperation at the Margins of the European Union. Regional and Federal Studies, 17, 2. Oxford, 195-215.

Brie, M. Horga, I. (2009): The European Union External Border. An Epistemological Approach. Romanian Review of Political Geography, 11, 1. Oradea, 15-31.

Bufon, M. (2008): The Schengen Regime and the New EU's Internal and External Boundaries in Central-Eastern Europe. Romanian Review of Political Geography, 10, 2. Oradea, 15-28.

Bufon, M., Markelj, V. (2010): Regional Policies and Cross-Border Cooperation: New Challenges and New Development Models in Central Europe. Romanian Review of Political Geography, 12, 1. Oradea, 18-28.

Bufon, M., Ilies, A., (2011): Between Past Experiences and Future Potentials: An Agenda for Border Studies in Central-Eastern Europe. Romanian Review of Political Geography, 13, 1. Oradea, 16-28.

Dolzblass, S., Raczky, A. (2010): The Role of Integrating Factor in the Shaping of Transborder Cooperation: The Case of Poland. Quaestiones Geographicae, 29, 4. Poznan, 65-73.

European Neighbourhood & Partnership Instrument (2006): Cross-Border Cooperation, Strategy Paper 2007-2013. Brussels, European Commission.

Harguindeguy, J.B. (2004): La coopération transfrontalière franco-espagnole face à ses contradictions. *Etudes Internationales*, 35, 2. Quebec, 307-322.

Harguindeguy, J.B., Bray, Z. (2009): Does Cross-Border Cooperation Empower European Regions? The Case of Interreg III-A France-Spain. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 27, 4. London, 747-760.

Kepka, J., Murphy, A. (2002): Euroregions in Comparative Perspective. In: Kaplan, D., Häkli, J. (ed.): *Boundaries and Place. European Borderlands in Geographical Context*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 50-69.

Knippschild, R., Wiechmann, T. (2012): Supranational Partnerships in Large Cross-Border Areas – Towards a New Category of Space in Europe ?. *Planning Practice and Research*, 27, 3. Oxford, 297-314.

Kramtsch, O. (2002a): Reimagining the Scalar Topologies of Cross-Border Governance: Euroregions in the Post-Colonial Present. *Space and Polity*, 6, 2. London, 169-196.

Kramtsch, O. (2002b): Navigating the Spaces of Kantian Reason: Notes on Cosmopolitan Governance within the Cross-Border *Euregios* of the European Union. *Geopolitics*, Philadelphia, 6, 2. 27-50.

Kramtsch, O. (2003): The Temporalities of European Cross-Border Governance: *Euregios* and the Problem of *Sens*. *Journal of Borderlands Studies*, 18, 2. London, 69-86.

Kramtsch, O., Hooper, B. (2004): Cross-Border Governance in the European Union, London, Routledge.

Lepik, K-L. (2009): Euroregions as Mechanisms for Strengthening Cross-Border Cooperation in the Baltic Sea Region. *Trames, A Journal of the Humanities and Social Sciences*, 13, 3. Tartu, 265-284.

Lepik, K-L. (2010): Cross-Border Cooperation: Institutional Organization and its Role in Regional Development. Tallinn, PhD Thesis of Management, Institute of Social Sciences-Estonian Business School.

Marin, A. (2009): A quoi bon des Eurorégions ? Conceptions russes de la coopération transfrontalière. Dossiers du CERL. Paris, <http://spire.sciences-po.fr/hdl:/2441/eu4vqp9ompqllr09i453n40sg/resources/art-am-.pdf>.

Marin, A. (2012): Coopérer à travers les frontières orientales de l'UE : le modèle eurorégional et ses limites. *Regard sur l'Est*. Paris, http://www.regard-est.com/home/breve_contenu_imprim.php?.

Mot (2012): Guide Méthodologique. Articuler la politique de cohésion, les dispositifs de gouvernance et les logiques territoriales transfrontalières. Paris, Mission Opérationnelle Transfrontalière.

O'Dowd, L., Anderson, J. (2003): New Borders for a Changing Europe: Cross-Border Cooperation and Governance. London, Routledge.

Perkmann, M. (2002): Euroregions: Institutional Entrepreneurship in the European Union. In: Perkmann, M., Sum, N-L. (ed.): *Globalization, Regionalization and Cross-Border Regions*. London, Palgrave-Macmillan, 103-124.

Perkmann, M. (2003): Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Cooperation. *European Urban and Regional Studies*, 10, 2. Thousand Oaks, 153-171.

Perkmann, M. (2007): Policy Entrepreneurship and Multilevel Governance: A Comparative Study of European Cross-Border Regions. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 25, 6. London, 861-879.

Perrin, T. (2011): L'institutionnalisation de la coopération transfrontalière en Europe. *Ceriscope Frontières*. Paris, <http://ceriscope.sciences-po.fr/content/part2>.

Popescu, G. (2008): The Conflicting Logics of Cross-Border Reterritorialization: Geopolitics of Euroregions in Eastern Europe. *Political Geography*, 27, 4. London, 418-438.

Ricq, C. (2006): Manuel de coopération transfrontalière. Strasbourg, Editions du Conseil de l'Europe.

Sanguin, A-L. (2004): Euroregions within the Enlarged European Union: Concepts and Theories, Experiences and Practices. *Romanian Review of Political Geography*, 6, 1-2. Oradea, 5-16

Scott, J.W. (2000): Euroregions, Governance and Transborder Cooperation. In: Van Der Velde, M., Van Houtum, H. (ed.): *Borders, Regions and People*. London, Pion, 104-115.

Scott, J. W. (2012): European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation. In: Wilson, T., Donnan, H. (ed.): *A Companion to Border Studies*, Oxford, Wiley-Blackwell.

Tanaka, H. (2006): Carpathian Euroregion and Cross-Border Governance. *The Journal of Comparative Economic Studies*, 2. Basingstoke, 59-80.

Terlouw, K. (2012): Border Surfers and Euroregions: Unplanned Cross-Border Behaviour and Planned Territorial Structures of Cross-Border Governance. *Planning Practice and Research*, 27, 3. Oxford, 351-366.

Van Houtum H. (2002): Borders of Comfort: Spatial Economic Bordering Processes in the European Union. *Regional and Federal Studies*, 12, 4. Oxford, 37-58.

Van Houtum, H., Van Der Velde, M. (2004): The Power of Cross-Border Labour Market Immobility. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie*, 95, 1. Amsterdam, 100-107.

Virtanen, P. (2004): *Euregios* in Changing Europe: Euroregion Karelia and Euroregion Pomerania as Examples. In: Kramtsch, O., Hooper, B (ed.): *Cross-Border Governance in the European Union*. London, Routledge, 121-134.

Weith, T. (2012): Oder Partnership: A Long Way to Go Toward Cross-Border Spatial Governance. *Planning Practice and Research*, 27, 3. Oxford, 333-350.

original scientific article
received: 2012-03-07

UDC 316.454.4:341.222(497.4)

IS IT POSSIBLE TO »MEASURE« THE INTENSITY OF CROSS-BORDER COHESION? A CASE STUDY OF SLOVENE BORDER AREAS

Milan BUFON

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: milan.bufon@zrs.upr.si

ABSTRACT

The article discusses the possibility of "measuring" the intensity of cross-border cohesion and co-dependence on the case of Slovene border areas. It presents first an overview of how geography has studied and interpreted borders and what an impact had borders on both space and society. The author then analyses both qualitative and quantitative structure of border areas prior to Slovenia's admission to the Schengen Space and explores recent changes after 2007, when border controls on the major part of his borders were eliminated. These developments produced several spatial and social (re)integration trends that have been detected in the author's analyses through some comparable research instruments and indicators, permitting also to rank Slovenian border sections and individual sub-areas by the intensity and quality of their cross-border cohesion.

Key words: Border areas, measures of cross-border relations and co-dependence, Slovenia

È POSSIBILE »MISURARE« L'INTENSITÀ DELLA COESIONE TRANSFRONTALIERE? UN CASO DI STUDIO DELL' AREE DI CONFINE SLOVENE

SINTESI

L'articolo discute la possibilità di "misurare" l'intensità della coesione ed inter-dipendenza transfrontaliera sul caso delle aree di confine in Slovenia. Nella prima parte viene presentata una rassegna critica di come la geografia abbia studiato ed interpretato il fenomeno dei confini e quale impatto essi abbiano prodotto sullo spazio e sulla società. L'autore poi prosegue con un'analisi qualitativa e quantitativa della struttura delle aree di confine in Slovenia prima della sua ammissione nello Spazio di Schengen ed esplora infine le trasformazioni più recenti, avvenute dopo il 2007, quando il traffico transfrontaliero fu completamente liberalizzato sulla maggior parte dei confini sloveni. Questi cambiamenti hanno prodotto diverse forme e possibilità per una (re)integrazione spaziale e sociale delle aree di confine che l'autore ha cercato di cogliere con l'utilizzo di strumenti ed indicatori utili non solo a comparare le diverse aree confinarie, ma anche di creare una scala gerarchica delle stesse e delle sub-aree che le compongono in base all'intensità ed alla qualità della loro coesione transfrontaliera.

Parole chiave: zone di confine, le misure di relazioni transfrontaliere e di co-dipendenza, Slovenia

INTRODUCTION

Borders have always been a subject of intense geographical research as they divide different homogenous or functionally co-dependent areas (regions) on the one hand and different administrative and political units defined by joint administration, “property” and social identification or affiliation (territories) on the other. Spatial “demarcation” thus “decomposes” a common geographical area into individual units according to a variety of criteria mostly related to natural, cultural and social spheres (Bufon, 1996). Taking into account both the elements of functionality and homogeneity, the process of spatial differentiation evolves in accordance with either inductive (bottom-up) or deductive (top-down) logic. As a result, an “open” geographical area can witness simultaneous “formation” of very different “self-contained” units, which can “co-exist” at different levels of social life and are subject to constant change in time.

This fact makes both geographical and social areas highly relative in nature and leads one to the conclusion that one can “interpret” and “understand” it in a variety of manners (Bufon, 2010). Social groups establish not only “real” political, administrative and spatial planning units or borders, but also “imagined” cultural and social boundaries based on the perception and construction of different cultural and social environments formed on the basis of existing lifestyles and customs, historical circumstances, etc. Geography addresses such topics within a variety of sub-disciplines and geographical “schools”: until recently, the Slovene area has modelled itself upon German social geography (Maier et al., 1977), which developed a special research method for determining and comparing the occurrence of the so-called “spatially relevant social activities” in a certain area, such as life in a community, work, shopping, education, spare time, etc. Having studied their occurrence in geographical space, researchers concluded that it is possible to determine certain shared customs that not only differentiate one social group from another, but also form special “action areas”. Such environments can assume characteristics of potential spatial planning areas or even potential territories, that is “demarcated” social areas. Similar conclusions have been reached by the Anglo-American behavioral geography (Segall et al., 1966; Sonnenfeld, 1976), which by contrast to social geography lays greater emphasis on more individual views of space, its perception and interpretation. Recently, one could place in this context the so-called “postmodern” cultural geography and its understanding and exploration of questions related to the “border condition” in today’s increasingly globalized and “borderless” world (Paasi, 2009).

The most intense research into characteristics and impacts of “borders” on space and society has been traditionally conducted by political and economic geography. The latter mostly regards borders as barriers to spatial dissemination of innovations – an aspect that has been emphasized by social studies on information flow.

When studying the border between the USA and Mexico, Reynolds and McNulty realized that people living along it, yet far from border posts, found it much more difficult to include cross-border areas into their action areas than people living in their vicinity (Reynolds and McNulty, 1971). However, systems theory argues that social areas are relatively open systems in which the function of borders is to “filter” external influences. As a result, the level of cross-border cohesion depends on the level of physical porousness of the border on the one hand and on dynamism and vitality of societies on the both sides of the border on the other (Strassoldo, 1973). In the 1970s and the 1980s, a time marked by growing international integration, the German and French areas (Bufon, 2006a) witnessed a great number of empirical studies trying to determine the factors facilitating or impeding cross-border cooperation. According to their results, ranking among the former were a highly developed system of industrial society in border areas, a joint information system, the knowledge of language spoken in the neighbouring country and a positive attitude to one’s neighbours and cross-border cooperation, while ranking among the latter were lack of cross-border transport and information connections, uncoordinated planning in border areas and the adaptation of population to the closed border. The same time also saw the first attempts to determine the spatial reach of cross-border ties and to define border areas as that part of the borderland that is affected by both positive and negative impacts of the border itself and cross-border ties. For the purpose of this article, the term “cross-border region” denotes a system of border areas connected by same social and cultural affinities and/or social and economic co-dependence (Bufon, 1993 and 2001a). In many cases, both factors spring from the “youthfulness” of political and geographical transformations and, in accordance with the principle of spatial persistence, aspire to preserve traditionally unified cultural, historical or functional social areas. On the basis of such observations, we proposed the hypothesis that it is the border areas that have recently witnessed the most serious troubles owing to the introduction of a political border that have the highest potential for cross-border (re)integration. As for the delimitation of border areas, one has to take into account that, institutionally speaking, European bilateral agreements usually stipulate special regimes for cross-border social and economic cooperation valid within the zone whose distance from the border line does not exceed 25 km. In addition to this institutionally determined range, there also exist a range that is a result of functional, cultural and historical criteria and that gives rise to border areas characterized by different levels and types of the intensity of cross-border communication (Bufon, 1998).

In view of the above-mentioned, contemporary political geography is no longer interested only in the study of political borders, their formation, line and transformation, but also in characteristics and structure of bor-

der areas, their regional differences and similarities, the impact of political factors on the development of spatial and social organization of the population along the border, directions of its spatial mobility, its evaluation and perception of one's own and the neighbouring environments, and last but not least, the relation between national centres vs. border areas, impacts of international integration on the developmental potential of border areas, and strengthening of functional and institutional cross-border ties (Prescott, 1987). The interest of political geography has thus turned from traditional research into "conflict" border situations to the study of "harmonious" border environments (Rumley and Minghi, 1991). In his well-known model of cross-border cohesion, House argued that spatial and social ties resulted not only from the cohesion between border areas and regional and national centres within one state, but also from the cohesion between the above-mentioned spatial levels of one state and those of the neighbouring state (House, 1981). He placed special emphasis on the importance of local cross-border ties between two border areas: they were weaker when the two states were in conflict or fostered a centralized national system of government, and formed the major part of cross-border cohesion in the case of "normal" international and national political situations. Even if the "borderless" Schengen area has not witnessed complete liberalization of border regimes and total abolition of border barriers, at least not from the point of view of administration and planning, one can nevertheless notice that cross-border regions have started to function in accordance with normal functional and gravitational principles. That is particularly noticeable in the case of not only urban border areas characterized by functional co-dependence, but also historical multicultural regions characterized by a shared cultural and spatial identity. Not surprisingly, such border areas witness an increasing need for appropriate "facilitation" and "management" of cross-border cooperation as it is in such areas that today's process of social and spatial (re)integration is being realized in the most tangible manner (Bufon, 2006b and 2011). Such developments naturally call for a more precise determination of those instruments that would help one "measure" the intensity of cross-border social and spatial ties and, consequently, the efficiency and success of policies on cross-border cooperation.

THE STRUCTURE OF BORDER AREAS AND THE INTENSITY OF CROSS-BORDER COHESION IN SLOVENE BORDER SECTIONS PRIOR TO SLOVENIA'S ADMISSION TO THE SCHENGEN AREA

Our previous research has highlighted that Slovenia is one of the most typical and interesting border or "contact" social areas in Europe and a real "laboratory" for research into the transformational function of borders

in Europe (Bufon, 2002). In Slovenia, the borderline accounts for almost 6 km/ 100 km² of surface. As a result, the country ranks second in terms of "mathematical" border territory, with only Luxemburg preceding it. Similar results are obtained if one calculates the percentage of the country's territory composed of border areas: if one takes a 25-km zone for the criterion, then one realizes that such zones account for more than 75% of the entire surface area; if one takes the administrative structure for the criterion and takes into account the percentage of municipalities whose distance from the state border does not exceed 25 km, one finds out that more than 60% of Slovene municipalities meet such a criterion. The very heart of Slovenia with Ljubljana as its capital city is just an hour's drive (to be more precise, from 60 to 110 km away) from the majority of the state borders; it is only to reach the border with Hungary that one needs a double amount of time (the distance being around 220 km). For Slovenia, a high percentage of border territory has always been an advantage rather than a disadvantage as it was via the borders with Italy and Austria that former socialist Yugoslavia fostered fairly strong economic ties with better developed European areas. In addition, the border areas in the two neighbouring countries have been home to the Slovene minority, which helped increasing the intensity of social and cultural cross-border ties at local level. The border area with Hungary witnessed a less favourable situation as the border functioned as the "Iron Curtain", hindering cross-border communication. The disintegration of Yugoslavia and the establishment of independent states of Slovenia and Croatia in 1991 gave rise to a new situation: the former Slovene-Croatian republican border first gained the status and function of a state border and later of a European "external" border, which fairly impeded previously fluent cross-border communication (another reason being the never-ending border dispute between Slovenia and Croatia). By contrast, Slovenia's admission to the EU and to the Schengen Area in 2004 and 2007 respectively considerably changed the function of its previously "external" borders, which resulted in total abolition of border checks.

An undoubtedly important indicator of cross-border cohesion is cross-border traffic or, more precisely, the number of cross-border passengers. As mentioned above, prior to 1991 west- and northbound destinations witnessed relatively heavy cross-border traffic. Between 1992 and 1995, all Slovene borders saw a considerable increase in traffic of passengers (from around 143 to around 180 millions) even if the period was marked by the war in former Yugoslavia, which almost brought transit traffic to a standstill. The number of border crossings (that is the number of exits from the country and entries into it) rose from around 51 millions to around 75 millions along the Slovene-Italian border, from around 39 millions to around 51 millions along the Slovene-Austrian border, and from around 2 millions to

around 5 millions along the Slovene-Hungarian border, whereas cross-border traffic along the Slovene-Croatian border was unchanged, with the number of crossings amounting to around 50 millions. As far as total border crossings after that year are concerned, no major changes have been observed: traffic of passengers has stayed at the same high level, which means that Slovene borders are daily crossed by an average of almost half a million people. With 30% of total crossings being done by Slovene citizens, Slovene borders are daily crossed by around 140,000 Slovene citizens, which accounts for 7% of Slovenia's population. To put it differently, each Slovene citizen visits a neighbouring country on average every fortnight. By 2002, the only changes witnessed had been related to the internal distribution of crossings since the number of crossings went down along the border with Italy (to around 65 millions) and Hungary (to around 4 millions), with the reason most probably being the weakening of functional, particularly economic motives for a cross-border trip, while the number of crossings went up along the border with Croatia (exceeding 60 millions), where cross-border ties were normalized and strengthened. Such a structure had not really changed by 2007 when the Slovene Statistical Office stopped recording the number of crossings along its "internal" European borders.

In order to determine the basic characteristics of Slovene border sections more precisely, the following indicators were used: the percentage of total land border length, the percentage of border posts, the number of border posts per 100 km of border, and the percentage of total cross-border traffic by taking into account the mean value over a timespan of several years. The ratio between the land border length and the percentage of cross-border traffic indicates higher or lower traffic intensity in relation to the expected mean value. Even if accounting for only 17% of total land border length, the border section with Italy records 38% of total cross-border traffic. In the case of the border section with Austria, cross-border traffic proved to be in accordance with our expectations (28% of total land border length and the same percentage of cross-border traffic), whereas cross-border traffic along the border sections with Hungary (around 8% of total land border length and 2% of cross-

-border traffic) and Croatia (47% of total land border length and 32% of cross-border traffic) was lower than expected. The ratio between total land border length and the presence of border infrastructure reveals a slightly different picture: the border section with Italy is more than two times more "porous" than the expected mean value (17% of total land border and as many as 39% of all border posts); the ratios of border porousness of the border sections with Austria and Hungary are more or less the same, revealing a "normal" physical porousness of the border, whereas the porousness of the border section with Croatia remains deficient (29% of border posts along 47% of total land border length). Such a state of affairs is corroborated by the "absolute" indicator related to the average number of border posts per 100 km of borderline, amounting to around 8 (1 border post per 12.5 km of borderline) in the case of Slovenia. Along the border sections with Austria and Hungary, it amounts to around 7, along that with Croatia to around 5 (1 border post per 20 km of borderline), and along that with Italy to more than 17 (1 border post per less than 6 km of borderline).

Table 2: Selected characteristics of the border sections of the Republic of Slovenia

	1	2	3	4
SLO/I	17.4	38.5	17.3	38.0
SLO/A	27.9	26.3	7.4	27.6
SLO/H	7.6	6.6	6.8	2.2
SLO/CRO	47.1	28.6	4.8	32.2
Total	100.0	100.0	7.8	100.0

1 – Percentage of total border length per border section

2 – Percentage of border posts per border section

3 – Number of border posts per 100 km

5 – Percentage of total cross-border traffic per border section

Source: Statistical Office of the Republic of Slovenia

The above overview of the basic structure of Slovene border sections and their cross-border flows, derived from available statistical data and complemented by a socio-economic analysis of the structure of border

Table 1: Slovenia - structure of border crossings per border section, 1992 – 2002

	1992	1995	2002	1992	1995	2002
	(Million passengers)			(in %)		
SLO/I	51.4	74.5	64.9	36.0	41.3	36.3
SLO/A	39.4	50.7	48.6	27.6	28.1	27.1
SLO/H	1.9	4.8	4.1	1.3	2.7	2.3
SLO/CRO	50.2	50.3	61.3	35.1	27.9	34.3
Total	142.9	180.3	178.9	100.0	100.0	100.0

Source: Statistical Office of the Republic of Slovenia

municipalities on the both sides of the border and their similarities and differences, definitely has to be complemented by fieldwork and surveys conducted among border populations, especially for the purpose of studies of the actual intensity of cross-border ties. Our research paid special attention to the state of affairs in the cross-border region of Gorizia and partly also that of Istria (Bufon, 1995 and 2001b). On the basis of results of the survey conducted among people living on both sides of the border, we established not only how local population perceived their own and the neighbouring border areas, but also the direction, intensity and partly also the frequency of cross-border ties, with special emphasis on the motives for taking cross-border trips. By using an integral approach to the study of cross-border areas, we were able to carry out typification of border areas and their sections according to the intensity of their cross-border cohesion and functional complementarity, as well as to verify the hypothesis that neighbouring (cross)-border areas are characterized by greater co-dependence than individual border sections and more distant areas within the same country. In order to obtain the level of cross-border cohesion, we first selected the key indicators (e.g.: the percentage of respondents who stated that they had relatives/friends on the other side of the border; the percentage of respondents who stated that they visited neighbouring places once a day or at least a few times per week; the percentage of respondents who stated that they regularly attended social events on the other side of the border; the percentage of respondents who stated that they understood/spoke the language of the neighbouring country; the percentage of respondents who stated that they were daily audience of the media of the neighbouring country) and then, on the basis of a quantitative standardized scale, determined similarities and differences between the indicators and total calculated values related to individual border areas and its sections.

Such a method allowed us to rank individual border areas according to total cross-border cohesion and to determine which indicator proved to be the most important. In addition, we used the same data to determine whether the values related to individual “pairs” of smaller border sections symmetrically located on the both sides of the border exhibited a higher level of internal similarity than the one comparing individual smaller border sections and mean values of the entire border area in question on each side. In the case of Gorizia, the hypothesis was confirmed, whereas in the case of Istria, its border sections were characterized by higher discontinuity, in particular if one compared values related to the Slovene-Italian border area on the one hand and those related to the Slovene-Croatian border area on the other. The comparison between Gorizia and Istria also revealed that the latter recorded higher migratory mobility of population, which however was not limited only to the narrow belt along the border as it was the

case in Gorizia. The former exhibited a higher level of social cohesion between the border populations, as well higher intensity of functional cross-border ties.

TOWARDS A CROSS-BORDER (RE)INTEGRATION: CHANGES IN VALUES AND ATTITUDES AFTER 2007

A similar method was used in 2007 when we conducted a telephone survey in which all the Slovene border areas were included (Bufon, 2008). Unfortunately, we did not manage to include the border population from the neighbouring countries and, consequently, limited the analysis of similarities and differences in the intensity of cross-border integration to the comparison between Slovene border areas and their sections. The results of the analysis, the aim of which was to examine the expectations of the border population as regards anticipated changes in the level of cross-border cohesion along different border sections at the time of Slovenia's admission to the Schengen Area, were used as a basis for the comparison with the results obtained by re-conducting the survey in 2010. Presented for the first time, the results of the comparison are given below.

As for the impact of Slovenia's admission to the Schengen Area upon the development of cross-border ties, the majority of respondents living along the border with Italy fell into two groups: one believed that the ties were unchanged, the other that they improved (in both cases, such an opinion was held by around 42% of respondents). In comparison with the results of the 2007 survey, there was a small decrease in the number of those who perceived the event as an opportunity to improve cross-border ties (their percentage fell from 49% to around 43%) and a considerable increase in the number of those who perceived it as a factor of deterioration in such relations (their percentage rose from around 4% to around 13%). An even greater difference was recorded in the answers of people living along the border with Austria where approximately a half of the respondents believed that after Slovenia's admission to the Schengen Area the cross-border ties were unchanged, whereas a third believed that they improved, and more than a tenth that they deteriorated.

In comparison with the expectations fostered in 2007, the percentage of “positively” oriented respondents decreased from more than 48% to around 33%, while the percentages of respondents holding “neutral” and “negative” viewpoints increased (from around 41% to around 50% and from around 4% to around 11% respectively). The most positive attitude towards the impact of Slovenia's admission to the Schengen Area upon the development of cross-border ties was fostered by people living along the border with Hungary where 51% of respondents believed that they improved, around 44% that they were unchanged, and 4% that they deteriorated. This was the only area that witnessed an increase in

the “positive” stance in comparison with the expectations of 2007. Slightly more “optimistic” or, more precisely, less “pessimistic” views were held by the population living along the border with Croatia where in 2007 more than 52% of respondents believed that the ties would deteriorate, whereas in 2010 their percentage fell to around 39%. Concomitantly, the percentage of respondents who saw no changes in the development of cross-border relations after 2007 considerably increased (from around 29% to around 46%).

Table 3: Development of cross-border relations after Slovenia's admission to the Schengen Area as assessed in 2007 and 2010 (in %)

2007	I	A	H	CRO
Improved	49.0	48.4	43.0	14.3
Deteriorated	4.4	3.9	1.6	52.4
Unchanged	42.2	40.6	50.6	29.4
No response	4.4	7.1	4.8	3.9
2010	I	A	H	CRO
Improved	42.5	33.4	51.0	12.1
Deteriorated	13.3	11.2	4.0	39.1
Unchanged	42.4	50.2	43.8	45.8
No response	1.8	5.3	1.2	3.0

Being aware that one can get fairly approximate answers when it comes to the general assessment of changes in cross-border ties, we tried to obtain more revealing views of the impact of Slovenia's admission to the Schengen Area upon the following selected elements of cross-border cohesion: attendance at cultural and sporting events held on the other side of the border, fostering of personal cross-border contacts, work possibilities, study opportunities, shopping, real estate purchase and cross-border cooperation between municipalities. According to respondents living along the border with Italy, the afore-mentioned event had a major impact mostly on study opportunities (57%), cooperation between local administrations (52%), cross-border work (51%), real estate purchase (49%), shopping (48%) and fostering of personal contacts (43%). Respondents living along the border with Austria believed that the abolition of border posts had a major impact on cross-border shopping (53%), study opportunities (50%), work (48%) and cooperation between border municipalities (46%). Respondents living along the border with Hungary perceived the greatest positive changes in cross-border cooperation between municipalities (62%) followed by the fostering of cross-border contacts (43%), cross-border shopping (41%) and attendance at cultural and sporting events on the other side of the border (37%). As

expected, respondents living along the border with Croatia perceived no major positive impacts of Slovenia's admission to the Schengen Area on any of the fields proposed. Interestingly, they even believed that the event would have negative impacts upon cross-border employment and study opportunities (such an opinion was expressed by 54% of respondents).

Table 4: Percentage of respondents believing that Slovenia's admission to the Schengen Area had a positive impact on the development of cross-border ties in the following fields

	I	A	H	CRO
Attendance at cultural events	32.5	26.9	37.1	22.3
Attendance at sporting events	33.4	35.0	37.0	24.7
Fostering of personal contacts	42.9	28.6	42.9	28.0
Work possibilities	50.9	48.4	17.0	26.5
Study opportunities	57.1	50.2	30.1	22.3
Shopping	47.5	52.7	40.6	26.3
Real estate purchase	48.8	24.9	34.5	35.8
Cooperation between municipalities	52.0	45.8	62.1	32.5

The survey conducted in 2010 also confirmed that a high percentage of people living in Slovene border areas were fluent speakers of languages of the neighbouring countries. The neighbours' tongue was spoken and/or understood by as many as 90% of respondents living along the border with Italy, 85% of those living along the border with Austria, 57% of those living along the border with Hungary, and all respondents from the Slovene-Croatian border area, which paints almost the same picture as the one of 2007. Moreover, all border areas in question exhibited widespread belief that it was necessary to possess the knowledge of neighbouring languages (such an opinion was held by as many as 70-75% of respondents). The answers to the question whether it should be obligatory to possess such knowledge were slightly more varied, with the statement being supported by around 21% of respondents living along the border with Italy and only by 10-15% of respondents from other border areas. Widespread knowledge of neighbours' languages enables the population of Slovene border regions to be fairly regular audience of the media operating in neighbouring countries. Around 8% of respondents living along the border with Italy were regular listeners to Italian radio programmes, around 41% were regular watchers of Italian TV programmes, and around 10% were regular buyers of Italian newspapers

or magazines. Slovene border sections with Austria recorded slightly lower percentages, in particular when it came to TV programmes (around 22%). The percentages in question were even lower in the case of Slovene border sections with Hungary where the percentage of regular listeners and watchers varied between 7% and 11%, whereas the customs in border sections with Croatia were similar to those in border sections with Italy.

Table 5: Percentage of respondents who said to be regular audience of the media of the neighbouring country

	<i>I</i>	<i>A</i>	<i>H</i>	<i>CRO</i>
Radio	7.5	6.7	7.2	12.3
TV	40.6	21.7	11.0	30.3
Newspapers	10.3	6.0	3.7	7.0

Another interesting aspect of the issue was the comparison of the results of the two surveys as regards the frequency of visits to places in the neighbouring country as it allowed us to examine whether the abolition of border posts indeed increased the intensity of functional cross-border ties. The table below confirms this hypothesis, revealing that all Slovene border areas, including the one with Croatia, witnessed a considerable increase in the frequency of visits to places on the other side of the border. The percentage of people who stated that they were a very frequent or, more precisely, regular (daily or at least weekly) visitors to neighbouring places in Italy increased from around 19% to around 36%, the percentage of those visiting Austria from around 8% to around 12%, the percentage of those visiting Hungary from around 4% to around 8%, and the percentage of those visiting Croatia from around 5% to around 7%. The frequency of cross-border visits thus witnessed the largest increase in the border area with Italy, where it had always been high, which testifies to very strong functional cross-border co-dependence of the area, which was the only one where very frequent cross-border visits were in prevalence. The population of the border area with Austria increased the number of very frequent visits on the one hand,

and decreased the number of periodic, monthly visits on the other, with the majority of them (56%) visiting places on the other side of the border several times per year. Similar changes were recorded in border areas with Hungary and Croatia, where up to two thirds of respondents claimed to pay visits to neighbouring places only once or a few times per year. The reason for such a change should most probably be sought in the fact that in the past few years both shopping offers and prices, which used to be the two major motives behind cross-border visits, became more equalized, whereas there was an increase in opportunities to work, study and, last but not least, live across the border, which were all activities calling for increased spatial mobility.

Such interpretation was corroborated by answers to the question about the motives for visiting neighbouring states, with shopping still being the main reason for cross-border visits in all border areas except the one with Croatia. Nevertheless, the percentage of respondents who went shopping across the border fell considerably: from around 48% to around 34% in the case of the Slovene-Italian border area, from around 48% to around 41% in the case of the border area with Austria, and from around 45% to around 41% in the case of the border area with Hungary. A reverse trend was observed only along the border with Croatia (the percentage of respondents in question increased from around 9% to around 14%). In this border area, however, the second most important motive for cross-border visits with the purpose of tourism or recreation (trips, holidays, visits to restaurants) slightly decreased in frequency, even if it was (and still is) far the most important motive in this area. By contrast, in all other border areas the importance of this motive increased (from around 14% to 23% along the border with Italy, from around 14% to as many as 28% along the border with Austria and from around 25% to 33% along the border with Hungary), which obviously corroborates the hypothesis that the abolition of border posts not only increased the number of cross-border trips, but also gave a spur to other basic activities in the fields of work, cultural events, etc.

What is also interesting is the fact that visits to relatives and friends recorded unchanged frequency in all border areas except that with Croatia where the per-

Table 6: Frequency of visits to neighbouring places (in %) in 2007 and 2010

	<i>I</i>		<i>A</i>		<i>H</i>		<i>CRO</i>	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Every day	7.2	9.4	0.4	3.2	0.0	1.2	1.6	1.6
At least once a week	12.0	26.5	7.8	8.9	4.4	7.2	3.6	5.7
At least once a month	33.5	32.9	32.8	25.1	28.1	17.8	20.2	16.6
At least once a year	40.2	26.9	39.5	55.9	51.4	62.7	56.7	66.1
Never	7.1	4.3	19.5	6.8	16.1	11.1	17.9	10.1

tage of respondents in question increased from around 16% to around 24%, which testifies to gradual normalization of local cross-border social communication as a result of better relations between the two states. The work motive gained in importance along the border with Austria, reaching the level characteristic of the border area with Italy where as early as 2007 around 6% respondents stated that they themselves or one of their family members worked in the neighbouring country. A considerable increase was observed in the percentage of people attending cultural events along the border with Italy and Croatia (from around 4% to around 14% and from around 2% to around 9% respectively), which shows that as a result of the “open border” cross-border cultural ties with the Slovene minority in Italy have been strengthened on the one hand (thus realizing the vision of a common Slovene cultural area), and that despite the erection of border posts along the border with Croatia transitional local social ties between the two countries have been re-established and maintained and that such a trend will most probably grow stronger after Croatia’s envisaged accession to the EU in 2013 on the other. One should also mention schooling, accounting for 2% of visits to neighbouring places in Italy and 1% to neighbouring places in other border areas. Along the border with Italy, more than 2% of respondents stated that their reason for entering Italy was transit from mostly Kras and also other parts of Primorska to the Slovene coast since the route via Trieste was shorter both in terms of distance and time. Transit also accounted for 1% of responses along the border with Austria and Croatia. These two areas also witnessed cross-border visits (1% in each case) resulting from the need to purchase medicines and the decision to participate in sporting activities, with the latter also being an important motive along the border with Hungary (accounting for around 2% of responses).

In order to determine the level of cross-border cohesion, one should also take into account social distance indicators. The survey conducted in 2010 thus asked the population of Slovene border areas whether they would like that their neighbours would be people from neighbouring countries. It is negative answers that are most expressive of the level of social distance, which is, as it

can be inferred from the table below, strongly dependent on geographical closeness, with the greater the closeness, the smaller the distance. Such an observation corroborates the hypothesis that cross-border social communication and co-dependence increase the knowledge of one’s neighbouring community, thus reducing potential conflicts between the two border communities. In addition, the survey of data reveals that respondents based the assessment of their neighbours on certain stereotype images “ranking” them according to the perceived level of their “cultivation” and “congeniality”. Thus it is not surprising that in general respondents living in Slovene border areas fostered the smallest social distance to Austrians, whom an average of 13% of respondents would not want to be their neighbours, with this percentage being almost halved along the border with Austria and Hungary and almost doubled along the border with Italy. The border area with Italy fostered the smallest social distance to Italians, with the result not differing considerably from the mean value (around 23% of respondents from all border areas would not want Italians to be their neighbours). In general, social distance to Hungarians and Croats recorded the highest and most similar values, with the average amounting to 26-27%. In both cases, more favourable attitudes towards Hungarians and Croats were held by the population of the border areas with Hungary and Croatia respectively (in the case of the former, the percentage dropped to 13%, in the case of the latter to 19%).

Table 8: Percentage of respondents from Slovene border areas who would not want their neighbours to be ...

	I	A	H	CRO
Italians	18.1	27.8	20.4	26.5
Austrians	21.9	6.1	8.0	15.1
Hungarians	32.4	26.9	13.0	30.5
Croats	29.7	31.8	26.5	19.1

Interesting answers were also obtained when respondents were asked whether in terms of their lifestyle and mentality people from Slovene border areas were more

Table 7: Motives for visiting neighbouring places (in %) in 2007 and 2010

	I		A		H		CRO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Work	5.6	6.2	1.6	6.2	2.0	2.1	3.6	2.6
Shopping	48.2	34.1	48.4	40.6	45.4	40.8	8.7	13.6
Visits to relatives/friends	17.5	18.6	12.1	10.6	8.8	9.6	15.5	24.2
Trips/visits to restaurants	14.3	23.0	13.7	27.9	24.9	33.0	48.4	43.7
Attendance at cultural events	4.0	13.7	2.3	5.5	2.4	5.5	2.4	8.5
Other/No response	10.4	4.4	21.9	9.2	16.5	9.0	21.4	7.4

similar to people from areas on the other side of the border rather than to Slovenes living in the Slovene interior. The statement was supported by as many as 47-51% of respondents in the majority of Slovene border areas, with the exception of that with Croatia where only 36% of respondents agreed with it. Even higher support was expressed for the statement that people living in Slovene border areas assumed certain characteristics from their neighbours. As many as 66-71% of respondents from the majority of Slovene border areas agreed with it, with the percentage being considerably lower (around 51%) along the border with Croatia. The results of the survey also revealed the ethnic structure of respondents, which was representative of the border population: in the border area with Italy, around 90% of respondents declared themselves to be Slovenes, around 2% Italians, around 3% Croats, and around 4% said to belong to other ex-Yugoslav nations; in the border area with Austria, Slovenes accounted for around 96% of respondents, Germans for around 2%, and Croats and other ex-Yugoslav nations for around 1%; in the border area with Hungary, around 90% of respondents declared themselves to be Slovenes, around 8% Hungarians, and around 1% Croats; and in the border area with Croatia, which was the most ethnically diverse border area in Slovenia, Slovenes accounted for 82% of respondents, Italians for around 2%, Germans around 1%, Hungarians around 4%, Croats around 5%, and other ex-Yugoslav nations around 5%.

CONCLUSION: CALCULATION OF SYNTHETIC INDICES FOR DETERMINING THE LEVEL OF CROSS-BORDER COHESION IN SLOVENE BORDER AREAS

On the basis of our research into Slovene border areas, we conceived synthetic indices for determining the level of cross-border cohesion (Bufon, 2008) by joining individual indicators into four basic groups: the first was related to the expectations of the border population as regards the future development of cross-border cohesion (e.g. the percentage of respondents believing that after Slovenia's admission to the EU and the Schengen Area cross-border ties would be strengthened); the second took into account potential factors of cross-border cohesion (e.g. the percentage of respondents who stated that they had friends or relatives living across the border); the third was related to the elements of social and cultural affinities with the neighbouring area (e.g. the percentage of respondents who stated that they spoke the neighbours' language or were regular audience of the cross-border media); and the fourth was related to the elements of cross-border cohesion (e.g. the percentage of respondents who stated that they were regular visitors to neighbouring places owing to work or shopping). On the basis of these sections, we calculated the synthetic index expressing the mean value of previously

calculated mean values of indicators related to individual groups.

Table 9: Synthetic overview of the level of cross-border cohesion in Slovene border areas (mean values of indicators)

	<i>I</i>	<i>A</i>	<i>H</i>	<i>CRO</i>
Index of "cross-border expectations"	51.2	54.9	52.1	36.2
Index of potential cross-border cohesion	62.3	52.9	58.5	55.7
Index of social and cultural affinities	59.3	41.6	28.6	64.4
Index of functional cross-border cohesion	20.3	14.4	14.7	14.0
<i>Synthetic mean index of cross-border cohesion</i>	<i>48.3</i>	<i>41.0</i>	<i>38.5</i>	<i>42.6</i>

The table reveals that the mean values of potential and functional cross-border cohesion "calculated" in such a manner were the highest in the border area with Italy, which also exhibits the highest total cross-border cohesion. Ranking second in terms of total cross-border cohesion is the border area with Croatia, which is mostly a result of a high level of social and cultural affinities. Ranking third is the Slovene-Austrian border area, where a relatively high level of expectations as regards the future development of cross-border ties compensates for a relatively low level of potential cross-border cohesion. The lowest total level of cross-border cohesion is exhibited by the border area with Hungary largely owing to a low level of social and cultural affinities with the neighbouring border area.

The analysis was also applied to sub-areas (3 along the border with Italy, 4 along the border with Austria, 2 along the border with Hungary and 4 along the border with Croatia) in order to gain a more precise ranking of the Slovene border sections according to total "degree" of cross-border cohesion. Distinctively above average values of cross-border cohesion were calculated for the sub-areas of Gorizia, Istria (along the border with Italy) and the easternmost part of Slovenia (along the border with Austria), while distinctively below average values were obtained for the Gorenjska region (the westernmost part of Slovenia bordering Austria), as well as the northern part of Slovenia bordering Hungary, where less favourable geographical conditions were an additional factor impeding the development of cross-border ties and communication.

The survey presented in this article shows that the direction, intensity and type of cross-border ties can be not only appropriately studied and qualitatively and

quantitatively assessed, but also compared both in terms of time (diachronic approach) and space (synchronic approach). The research into this phenomenon should be focused on different forms of cross-border cooperation, as well as the impacts of the abolition of political borders and liberalization of border regimes upon social and spatial ties. The subject gives rise to the question of how to plan and implement such institutional, administrative and functional regimes that would enable the border population and the border area to successfully deal with its development dilemmas in the light of increasing social and spatial (re)integration of border areas and their development into a cross-border region.

What is of vital importance to such engagement is not only a more carefully planned government policy on border areas but also the decentralization and (above all cross-border) regionalization of local structures of government. Unfortunately, such an approach to social and spatial planning in strongly co-dependent border areas has not been undertaken yet in Slovenia and its neighbouring environments. Naturally, joint policies should also be based on ample research experience and significant achievements of international and Slovene science in studies related to border issues, social contact and impacts of simultaneous evolution of convergent and divergent processes in Slovene contact areas.

ALI LAHKO »MERIMO« INTENZIVNOST ČEZMEJNE KOHEZIJE? ŠTUDIJA PRIMERA SLOVENSКИH OBMEJNIH OBMOČIJ

Milan BUFON

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: milan.bufon@zrs.upr.si

POVZETEK

Geografija se je z mejami že od nekdaj intenzivno ukvarjala, saj z njimi razlikujemo po eni strani različna homogena ali funkcionalno soodvisna območja (regije), po drugi pa različne upravne in politične enote, ki jih opredeljuje skupno upravljanje, »posest« ali družbena opredeljenost oziroma pripadnost (teritorije). Družbene skupine uveljavljajo v prostoru po eni strani »realne« politične, upravne in planske enote oziroma meje, po drugi strani pa »imaginarne« kulturne in družbene meje, ki temeljijo na dojemanju oziroma konstrukciji različnih kulturnih in socialnih okolij na podlagi obstoječih življenjskih navad, preteklih zgodovinskih okoliščin in podobno. V času rastoče mednarodne integracije in s tem tudi čezmejne povezanosti je bilo v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, posebej v nemškem in francoskem okolju, opravljenih veliko empiričnih raziskav, ki so poskusile ugotoviti dejavnike, ki spodbujajo ali zavirajo čezmejno sodelovanje. Sodobna politična geografija se zato ne zadovoljuje več le s proučevanjem političnih meja, njihovega nastanka, poteka in spreminjanja, ampak jo vse bolj zanimajo značilnosti in struktura obmejnih območij, njihove regionalne razlike in sorodnosti, vplivi političnih dejavnikov na razvoj prostorske in družbene organizacije obmejnega prebivalstva, smeri njegove prostorske mobilnosti, njegovo vrednotenje in dojemanje lastnega in sosednjega okolja, a seveda tudi odnos med državnimi centri in obmejnimi območji in učinki mednarodnega povezovanja na razvojne možnosti obmejnih območij ter utrjevanja funkcionalnih in institucionalnih čezmejnih vezi. V teh primerih se vse močnejše uveljavlja potreba po sposobnosti ustreznega »spodbujanja« in »upravljanja« čezmejnega sodelovanja, saj so to tudi območja, v katerih se proces družbene in prostorske (re)integracije danes najbolj konkretno udejanja. V tej luči pa se seveda tudi vse močnejše uveljavlja potreba po natančnejšem določanju tistih instrumentov, s katerimi bi lahko »izmerili« intenziteto čezmejnih družbenih in prostorskih vezi, s tem pa tudi učinkovitost oziroma uspešnost politik čezmejnega sodelovanja.

Pregled, ki smo ga opravili v tem članku na primeru Slovenije in dosedanjega raziskovanja slovenskih obmejnih območij, dokazuje, da je mogoče smeri, intenziteto in vrsto čezmejnih vezi primerno spremljati, kvalitativno in kvantitativno vrednotiti in s tem tudi primerjati, tako v času (dihrono) kot v prostoru (sinhrono). Pri tem gre interes raziskovanja tega fenomena usmerjati ne le v proučevanje različnih oblik čezmejnega sodelovanja, ampak tudi učinkov odprave političnih meja in liberalizacije mejnih režimov na družbene in prostorske vezi. Odpira se tako novo vprašanje planiranja in udejanjanja tiste institucionalne, upravne in funkcionalne ureditve, ki bi obmejnemu prebivalstvu in obmejnemu prostoru omogočala, da bo ta lahko uspešno razreševal svoje razvojne dileme v luči rastoče družbene in prostorske (re)integracije obmejnih območij in njihovega preraščanja v skupno čezmejno regijo. Pri tem sta ključnega pomena načrtnejša vladna politika do obmejnih območij in decentralizacija oziroma regionalizacija (tudi ali predvsem čezmejna) lokalne oblasti. Žal v Sloveniji in v sosednjem okolju še vedno močno pogrešamo tovrstni pristop pri načrtovanju družbenega in prostorskega razvoja že sedaj močno soodvisnih obmejnih območij. Skupne politike pa bi morale seveda temeljiti tudi na obsežni raziskovalni izkušnji in nezanemarljivih dosežkih širše mednarodne in slovenske znanosti pri proučevanju problematike obmejnosti in družbenega stika ter sploh učinkov sočasnega delovanja konvergentnih in divergentnih procesov v slovenskih kontaktnih prostorih.

Ključne besede: obmejna območja, mere čezmejnih vezi in soodvisnosti, Slovenija

BIBLIOGRAPHY:

Bufon, M. (1993): Elementi obmejnosti in faktorji oblikovanja prekomejnih območij na primeru Slovenije. Ljubljana, Dela 10, 99-109.

Bufon, M. (1995): Prostor, meje, ljudje - razvoj prekomejnih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem. Trst, Slori.

Bufon, M. (1996): Naravne, kulturne in družbene meje. Koper, Annales 8, 177-186.

Bufon, M. (1998): Le regioni transfrontaliere nel processo di unificazione europea. In: Bonavero, P. and Dansero, E. (eds.): L'Europa delle regioni e delle reti. Torino, Utet, 126-142.

Bufon, M. (2001a): Geografija obmejnosti, čezmejne regije in oblike čezmejne povezanosti. Ljubljana, Geografski vestnik 73/2, 9-24.

Bufon, M. (2001b): Oblikovanje čezmejnih vezi na tromeji med Slovenijo, Hrvaško in Italijo v Istri. Ljubljana, Dela 16, 39-60.

Bufon, M. (2002): Slovenia - a European contact and border area. Koper, Annales 11/2, 445-472.

Bufon, M. (2006a): Geography of border landscapes, borderlands and Euroregions in the enlarged EU. Firenze, Rivista geografica italiana 113/1, 47-72.

Bufon, M. (2006b): Between social and spatial convergence and divergence - an exploration into the political geography of European contact areas. Dordrecht, GeoJournal 66/4, 341-352.

Bufon, M. (2008): Na obrobju ali v osredju? Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja. Koper, Založba Annales.

Bufon, M. (2010): Geografija in medkulturnost. In: Sedmak, M. in Ženko, E. (eds.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Univerzitetna založba Annales, 89-112.

Bufon, M. (2011): »Ne vrag, le sosed bo mejak!« Upravljanje integracijskih procesov v obmejnih območjih. Koper, Univerzitetna založba Annales.

House, J.W. (1981): Frontier studies - an applied approach. In: Burnett, A.D. and Taylor, P.J. (eds.): Political Studies from Spatial Perspectives. New York, Wiley, 291-312.

Maier, J., Paesler, R., Ruppert, K. in Schaffer, F. (1977): Sozialgeographie. Braunschweig, Georg Westermann Verlag.

Paasi, A. (2009): Bounded spaces in a 'borderless world': border studies, power and the anatomy of territory. Journal of Power 2/2, 213-234.

Prescott, J.R.V. (1987): Political Frontiers and Boundaries. London, Allen&Unwin.

Reynolds, D.R. and McNulty, M.L. (1971): On the analysis of political boundaries as barriers - a perceptual approach. East Lake Geographer 23, 21-38.

Rumley, D. and Minghi, J.V. (1991): The Geography of Border Landscapes (ed.). London, Routledge.

Segall, M.H. et al. (1966): The Influence of Culture on Visual Perception. Indianapolis, Bobbs-Merrell.

Sonnenfeld, J. (1976): Geography, perception, and the behavioral environment. In: English, J. and Mayfield, S. (eds.): Man, Space, and Environment. New York, Wiley, 244-251.

Strassoldo, R. (1973): Confini e regioni (ed.). Trieste, Lint.

Mednarodna znanstvena konferenca /
 Convegno scientifico internazionale
 MOMJAN IN ISTR: LOKALNA SKUPNOST IN REGIJA
 SEVERNEGA JADRANA (ZGODOVINA, UMETNOST,
 PRAVO, ANTROPOLOGIJA) – MOMIANO
 E L'ISTRIA: UNA COMUNITÀ E UNA
 REGIONE DELL'ALTO ADRIATICO (STORIA,
 ARTE, DIRITTO, ANTROPOLOGIA)
 Momjan, 14.06. - 16.06.2011

Bogat in raznolik trodnevni program mednarodno zastavljenega simpozija »*Momjan in Istra: lokalna skupnost in regija severnega Jadrana (zgodovina, umetnost, pravo, antropologija)*«, se je odvijal v prostorih Italijanske skupnosti v Momjanu v organizaciji Ljudske univerze Buje in pod pokroviteljstvom Oddelka za humanistične znanosti Univerze Ca' Foscari v Benetkah. V tem okviru je Zgodovinsko društvo za južno Primorsko ob zaključku prvega dne obeležilo jubilejno 20-letno izhajanje revije *Acta Histriae* in hkrati predstavilo najnovejšo številko omenjene serije. Težnja organizatorjev je bila izpeljati program v idiličnem istrskem okolju pod geslom »*brez stresa*«, zato so vključili v interdisciplinarno naravnano znanstveni dogodek širokega sklopa tematik nekaj prijetnih in sproščujočih glasbenih točk, predstavitev župne cerkve sv. Martina in obisk »Vinske zadruge Kozlovič«.

Zainteresirani javnosti so bile že prvega dne predstavljene teme, ki so nudile znanstveno analitičen pogled v zgodovinsko zakulisje odnosov med Istro in Beneško republiko. Dopoldanski referati pod predsedovanjem Denisa Visintina z Mestnega muzeja v Pazinu, so obsegali tako upravno-gospodarske kot politične odnose ozemelj, vključenih v *Stato da Màr*, do centralne beneške oblasti. Preko nazornega analitično usmerjenega in sistematično preglednega pristopa, so prikazovali problematike, ki so kot izhodiščno ali končno točko svojih razprav zaokrožile z orisom momjanskega fevda. Svoje referate so tako predstavili: Bruno Crevato - Selvaggi z Dalmatinskega društva za domovinsko zgodovino s sedežem v Rimu / Società dalmata di storia patria, Roma, ki je spregovoril o *Političnem in administrativnem ustroju beneške Istre*, Slaven Bertoša z Univerze Jurja Dobrile v Pulju je predstavil referat z naslovom *Momjan v beneškem obdobju - izbrane teme od XIV. do XVIII. stoletja*, Claudio Povoletto z beneške Univerze Ca' Foscari pa predstavil temo *Istra med običajnim in modernim pravom v novem veku*. V zadnjem sklopu dopoldanskega dela sta po pavzi nastopila Darko Darovec z Inštituta Nove revije, Zavod za humanistiko, Ljubljana, s prispevkom *Momjan in Pietrapelosa v srednjem veku*, ter Mila Manzatto z beneške Univerze Ca' Foscari s temo *Konflikti med kulturami na istrski meji ob koncu 18. stoletja: črnogorska skupnost v Peroju*. Dopoldanski program je zaključila zanimiva in poučna predstavitev župne cerkve sv. Martina med zgodovino in arhitekturo, ki jo je vodil Gaetano Benčić s Srednje italijanske šole "Leonardo da Vinci" iz Buj.

Popoldanski del, pod predsedovanjem Darka Darovca z Inštituta Nove revije, Zavod za humanistiko v Ljubljani, je obravnaval umetnostno kulturne značilnosti momjanskega območja. Poleg pregleda arhitekturno sakralne umetnosti, ki ga je v prispevku o *Ruralnih cerkvah momjanskega območja* predstavila Chiara Vigni Conti s tržaškega IRCL-ja, je prispevek Davida Di Paoli Paulovicha o glasbeni tradiciji med ritualom in folkloro, spodbudil navdušeno zanimanje zaradi dokumentarnih posnetkov in žive glasbene interpretacije. Tudi drugi sklop je bil zaznamovan z interdisciplinarnim metodološkim pristopom. Po uvodnem prispevku Rina

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP CONVEGNO SCIENTIFICO INTERNAZIONALE

MOMJAN I ISTR:
 LOKALNA ZAJEDNICA I REGIJA SJEVERNOG JADRANA
 (POVIJEST, UMETNOST, PRAVO, ANTROPOLOGIJA)

MOMIANO E L'ISTRIA:
 UNA COMUNITÀ E UNA REGIONE DELL'ALTO ADRIATICO
 (STORIA, ARTE, DIRITTO, ANTROPOLOGIA)

Momjan / Momiano
14-16. 06. 2013.

Zajednica Talijana Momjan
Comunità degli Italiani di Momiano

**PROGRAM
 PROGRAMMA**

Cigua s Središča za zgodovinske raziskave v Rovinju o *Spontanih verskih manifestacijah v Momjanu oziroma verskih bratovščinah in votivnih podobah*, je v obravnavi ostankov grajske dediščine s poudarkom na gradbenih in konstrukcijskih značilnostih momjanskega gradu, sledila predstavitev Lorelle Limoncin Toth, ki je najprej predstavila prispevek odsotnega Vladimirja Bedenka z naslovom *Arhitektonski razvoj momjanskega dvorca*, tematski sklop pa sta zaključila ing. Vladimir Schilhard s prikazom geofizičnih posnetkov in izmer gradu, na koncu pa še slikovno bogat in grafično nazoren prispevek Antonia Salvadorja z Italijanskega inštituta za dvorce / Istituto Italiano dei Castelli, o *zgodovinski ikonografiji, arhitekturnih meritvah, fotodokumentaciji, genius loci...v poizkusu 3D rekonstrukcije gradu*.

Zaključek večera je minil v znamenju Zgodovinskega društva za južno Primorsko in njene založniške dejavnosti. Claudio Povolito, Slaven Bertoša, Salvator Žitko (predsednik Zgodovinskega društva za južno Primorsko, Koper) in Darko Darovec (glavni urednik) so občinstvu podali svoje osebne izkušnje in razmišljanja ob pregledu delovanja Založbe Annales in njene mednarodno priznane ter bogate publicistike, ki je bila tokrat v znamenju 20-letnice izdajanja zgodovinske revije *Acta Histriae*. Kot je poudaril prof. Claudio Povolito z beneške Univerze Ca' Foscari, je prav inovativen pristop glavnih akterjev v začetku 90-ih let prejšnjega stoletja, ki je bil tako rekoč »pred svojim časom«, botroval današnji popolniti pomembne vrzeli na področju znanstveno-raziskovalnega založništva obmejnega istrskega prostora. Ob tej priložnosti je dr. Darko Darovec predstavil najnovejšo številko revije *Acta Histriae*, (21, 2013, 1-2), predstavljena pa je bila tudi nova spletna stran društva, preko katere bodo lahko obiskovalci posegali po vseh znanstvenih prispevkih, ki jih je društvo objavilo v dveh desetletjih svoje dejavnosti.

Prof. Povolito je predsedoval tudi dopoldanskemu delu drugega dne referatov; v njem je številno občinstvo lahko sledilo zlasti pravnim odnosom in institucionalni strukturi Momjana in njegovega okoliša v moderni dobi. Poleg posebnosti momjanskega kapitularija, ki jih je Ivan Milotić s Pravne fakultete v Zagrebu predstavil v referatu *Elementi rimskega prava v „Momjanskem kapitulariju“* in razgibanih piransko-mojjanskih odnosov, orisanih v predstavitvi Erasma Castellanija z Univerze Ca' Foscari v Benetkah z naslovom *Momjan in Piran v prvi polovici XVI. stoletja*, so prisotni lahko spoznali tudi delček preteklega lokalnega vsakdana v okviru intrigantnih pravnih sporov plemiške družine Rota v obdobju novega veka. V okviru tega sklopa sta raziskovalki z beneške Univerze Ca' Foscari predstavili svoja referata: Eliana Biasiolo je govorila o temi *Grofje Rota in stanovanj Momjana: konflikti in pravosodje v drugi polovici osemnajstega stoletja*, Laura Amato pa o *Intrigah, zapletih in prevarah med brati Rota, proces za incest in prisilni splav don Giacomina Rote*. Prav tako je z beneške Univerze Ca' Foscari Giovanni Florio predsta-

vil zelo zanimivo temo z naslovom *Pozdravne molitve doža Leonarda Donàja (1606) s posebnim poudarkom na koprskem primeru*. Sledili so prispevki o demografskih značilnostih lokalne skupnosti v povezavi z njeno agrarno dejavnostjo. Tako je Denis Visintin z Mestnega muzeja v Pazinu spregovoril o *Agrarni podobi in organizaciji proizvodnje v momjanskih vaseh v moderni dobi*, Walter Baldas o *Demografski preteklosti, sedanjosti in prihodnosti Momjana in njegove okolice*, Tajana Ujčić, z Istrske kulturne agencije v Pulju, pa je predstavila prispevek z naslovom *Dve desetletji administrativne samostojnosti. Mestna občina Momjan 17.3.1849 – 23.9.1868. (9.11.1850 – 25.8.1869.)*

Že prej omenjena družina Rota je bila ponovno v središču pozornosti tudi v popoldanskem sklopu predstavitev pod predsedovanjem Bruna Crevatija – Selva-ggia z Dalmatinskega društva za domovinsko zgodovino iz Rima. Grofje, ki so krojili usodo Momjana vse do polpretekle dobe, predstavljajo pomemben dejavnik pri večplastnem razumevanju različnih družbeno-kulturnih značilnosti navedenega območja. Preostalo vez z nekdanjimi zemljiškimi gospodi pa je predstavljala prisotnost Franca Rote in Nicola Gregoretija, potomcev družine, ki sta s svojima prispevkoma podala neprecenljiv osebni pogled na dediščino svojih prednikov, katero je Lia De Luca z beneške Univerze Ca' Foscari nekoliko podrobneje osvetlila s prispevkom *Pomanjkljivosti in kršitve, ki so bile vzrok propada fevdalnega gospostva: procesi grofov Rota*. Nekoliko svetlejšo plat družine Rota je orisal Kristjan Knez, predsednik Društva za zgodovinske in geografske študije v Piranu / Italijanski center »Carlo Combi« v Kopru, v prispevku *Stefano Rota: znanstvenik, arhivist, preučevalec lokalnega starinoslovja*. O slednjem, natančneje o njegovem glasbenem talentu, je v prispevku *Glasbeni in kompozicijski interesi grofa Stefana Rote* spregovorila Margherita Canale z Glasbenega konservatorija »G. Tartini« v Trstu. Težnje organizatorjev o srečanju »brez stresa« so se naposled konkretizirale in v polni meri izrazile v ključnem delu drugega dne programa prav z glasbenimi deli Stefana Rote, ki jih je izvedla Aleksandra Golojka iz Pulja. Podobno sproščajoče vzdušje je vladalo tudi v zadnjem dnevu programa, v nedeljo, 16. julija, ko so si lahko obiskovalci pri izletu v dolino Argille ogledali ostanke momjanskega gradu.

Simpozij pod znanstvenim pokroviteljstvom Oddelka za humanistične študije Univerze Ca' Foscari v Benetkah, je ob finančni podpori Dežele Veneto, Istrske županije in mesta Buje, z zunanjimi sodelavci Turistične zbornice Buje, Zadrugo proizvajalcev momjanskega muškata »Vino Momilianum« in občinskega podjetja »Civitas Bullearum« Buje, tako po vsebinski, organizacijski in strokovni plati ne le izpolnil, temveč presegel vsa pričakovanja. Priča smo bili široki paleti interdisciplinarnih obravnav in orisov momjanskega območja, ki so jih v svojih prispevkih podali tako mlajši kot že uveljavljeni in bolj izkušeni raziskovalci z Italije, Hrvaške

in Slovenije. Organizatorjem, zlasti pa Lorelli Limoncin Toth pa gre tudi zahvala, da je Zgodovinskemu društvu za južno Primorsko omogočila predstavitev svoje publicistično-založniške dejavnosti ob 20-letnici izida I. številke zbornika »Acta Histriae«.

Leon Vrtovec

Zdenka Bonin – Deborah Rogoznica: *RODBINA GRAVISI / IL CASATO GRAVISI. Inventar fonda v Pokrajinskem arhivu Koper / Inventario del fondo nell' Archivio regionale di Capodistria (1440-1933)*. Pokrajinski arhiv Koper, Koper 2010, 200 str.

Po informativni predstavitvi Družinskega fonda Gravis v okviru mednarodnega znanstvenega sestanka GRAVISIJI. Vloga, angažiranost in kultura koprskih rodbin skozi stoletja / GRAVISI. Ruolo, impegno e cultura di un casato capodistriano attraverso i secoli, ki se je v dneh 30. novembra in 1. decembra 2012 v koordinaciji Društva za zgodovinske in geografske študije iz Pirana / Società di studi storici e geografici, Pirano, odvijal na sedežu Skupnosti Italijanov »Santorio Santorio« v Kopru, je pred kratkim v prostorih Pokrajinskega arhiva Koper potekala še predstavitev dvojezičnega kataloga avtoric dr. Zdenke Bonin in dr. Deborah Rogoznica z gornjim naslovom.

Inventar fonda Gravis je izšel ob 200-letnici smrti Girolama Gravisija (1720-1812), uglednega koprškega erudita in enega najvidnejših članov koprške veje te rodbine, ki mu je bil v veliki meri tudi posvečen uvodoma omenjeni mednarodni znanstveni sestanek v Kopru.

Avtorici sta se po delu »Koprška pisna dediščina. Od hrambe javnih dokumentov do ureditve zgodovinskega arhiva«, Koper 2010, tokrat lotili pregleda in preureditve najdragocenejšega arhivskega fonda, ki ga v okviru družinskih fondov hrani Pokrajinski arhiv v Kopru. V njem je iz obdobja od leta 1440 do 1933 ohranjeno gradivo družinske veje prvorojenca Michieleja, gradivo izumrle veje četrtorojenca Vanta ter gradivo z njimi povezanih rodbin Barbabianca in Bocchina. Najstarejši originalni zapisi sovpadajo z obdobjem investiture Nicolòja Gravisija, začetnika koprške rodbine, v istrski fevd Pietrapelosa.

Večina gradiva, kot je razvidno iz zajetnega in skrbno urejenega kataloga, se nanaša na družinska posestva in premoženje rodbine Gravis ter njihove fevdalne pravice v markizatu Pietrapelosa, znatno pa se je njihov rodbinski arhiv povečal in vsebinsko obogatil z dokumenti, ki jih je ustvaril in zbral Girolamo Gravis s svojo korespondenco, literarnimi in znanstvenimi deli. Rav-

no družinski dokumenti iz 18. stoletja, v prvi vrsti korespondenca med Gravisiji in takratnimi pomembnimi izobraženci, med katerimi izstopa koprski erudit Gian Rinaldo Carli, namreč pričajo o razsežnostih, ki so jih v obdobju razsvetljenstva dosegale družboslovne in naravoslovne znanosti ter je bilo njihov pretok že zaznati v celotnem evropskem prostoru. V tem kontekstu predstavlja gradivo rodbine Gravis ne le enega od pomembnejših arhivskih fondov za preučevanje lokalne zgodovine in humanističnih ved, temveč tudi nadvse pomemben vir za preučevanje kulturnega razvoja Istre pa tudi širšega severnojadranskega oziroma srednjeevropskega prostora.

Rodbinsko gradivo so zaradi vsestranskega pomena za gospodarsko in kulturno življenje Kopra in njegovega zaledja, kot navajata avtorici, že pred njegovim prihodom v arhivsko ustanovo preučevali nekateri starejši raziskovalci, kot npr. Domenico Venturini, Giacomo Babuder, Baccio Zilioto, Francesco Semi in nekateri drugi, gradivo pa vsebuje vrsto dragocenih virov in podatkov tudi za sedanje raziskovalce lokalne istrske in širše zgodovine, o čemer govori npr. obsežna študija dr. D. Darovca z naslovom: *Petrapelosa. Grad, rodbina, fevd in markizat* (Založba Annales, 2007), kakor tudi že omenjeno mednarodno znanstveno srečanje, posvečeno rodbini Gravis, ki se je ob koncu lanskega leta odvijalo v Kopru. Ravno to srečanje je raziskovalcem omogočilo, da so na podlagi bogatega in raznolikega arhivskega fonda Gravisijev razgrnili in predstavili tako izvor same rodbine, kakor rodbinske vezi in udejstvovanja na najra-

zličnejših področjih javnega in kulturnega življenja, do njihovih raziskav na področju domoznastva med 19. in 20. stoletjem, pa vse do izselitve družine v povojnem obdobju.

Ravno njihova skrb za družinski arhiv, ki jo je po smrti Girolama Gravisija (1812) prevzel njegov pravnik Giovanni Andrea Gravis, je omogočila že njegovemu sinu Anteu Gravisiju, da je skušal gradivo tudi vsebinsko urediti in je hkrati nekatere dokumente že tudi sam objavil v takratnem časopisju, druge pa ob prebujanju interesa za zgodovinske raziskave posredoval takratnim koprskim in istrskim izobražencem (npr. Carlu Combiju, Tomasu Lucianiju, Pietru de Madonizzi).

Žal pa se ob bogatem in pomembnem družinskem arhivu Gravisijev, ni ohranila tudi njihova bogata knjižnica, o katere vsebini imamo le nekatere pomanjkljive podatke oziroma seznane, ni pa zanesljivih vesti o njeni dokončni usodi.

Z ureditvijo gradiva in izdajo dvojezičnega inventarja sta obe avtorici sedanjim in bodočim raziskovalcem omogočili in bistveno olajšali pregled nad celotnim gradivom in s tem ustvarili tudi boljše možnosti za nadaljnje raziskovalno delo. Pohvalno je, da so hkrati z njunim delom potekali tudi restavratorski posegi poškodovanega gradiva, za nekaj najdragocenejših kodeksov pa so bile izdelane zaščitne brezislinske škatle. Konkordančna tabela v prilogi ob prejšnji signaturi prinaša tudi novo, preglednejšo signaturo posameznih arhivskih serij. Katalog sicer bogatijo tudi fotografije številnih dokumentov, družinskih grbov in rodbinskih debel.

Opravljen delo obeh avtoric morda že samo po sebi kliče po nadaljevanju začetega dela tudi na drugih družinskih fondih koprskega Pokrajinskega arhiva, ki prav gotovo zaradi odsotnosti starega koprskega arhiva do določene mere kompenzira to veliko praznino v starejši koprski zgodovini, družinski arhivi pa omogočajo raziskave še na vseh tistih področjih, ki so bila morda doslej zanemarjena, oziroma vse premalo prisotna v našem zgodovinopisju.

Salvator Žitko

SLOVENSKI ZGODOVINSKI ATLAS. Ljubljana: Nova revija, 2011, 253 strani, 219 slik

Tim visoko kvalificiranih strokovnjakov iz Slovenije je sestavil zgodovinski atlas, ki ga je izvedbeno izpeljala založba Nova revija. Atlas ne postavlja visoko zgolj letvice za upodobitev zgodovine slovenskega prostora, marveč tudi za tiskane zgodovinske atlase na splošno in sicer zaradi tega, ker je tako vsebinsko kakor tudi izdajateljsko dosegel spoštljivo raven kakovosti. Kratke- mu uvodu sledi osem kronološko urejenih poglavij, ki vsebujejo, vsako je opremljeno z uvodnim besedilom, različno število slik (zemljevidov, shematičnih skic) s komentarjem, ki predstavljajo na zelo kakovostnem papirju in v izredno diferenciranem barvnem tisku mojestrovino grafične izdelave. Na koncu je dodan mogočen seznam virov in bibliografija k zgodovini Slovenije in Slovencev, ki skoraj v vsem ustreza pričakovanjem.

Tematski razpon je znaten: vsako obdobje (najstarejša zgodovina, rimsko obdobje, zgodnji srednji vek, visoki in pozni srednji vek, zgodnji novi vek do 1848, 1848–1918, jugoslovansko obdobje, čas Slovenije kot neodvisne države) je sestavljeno mozaično iz slikovnih in besedilnih komponent, ki se nanašajo na vso Evropo ali pa na alpsko-jadranski prostor, na ves prostor današnje Slovenije, na regionalna ali celo lokalna prizorišča. Tako so v domišljenem razmerju prikazane povezave med velikim in majhnim oz. med slovenskim in neslovenskim. Tudi tematsko je to slikovno poudarjeno delo zelo raznovrstno, kajti sega od poselitvenih struktur mimo politično-administrativnih prostorskih redov do gospodarskih in prometnih tem tja do različnih kulturnih faseta (šole, širitev gradbenega stila itd.). Trije fenomeni dodatno označujejo »rdečo nit« – po eni strani gre sestavljalcem za posredovanje razvojnih poti in ne samo za slikovno fiksiranje posnetih trenutkov zgodovinskih procesov; po drugi strani atlas ne posreduje – pa naj zveni to še tako banalno – zgodovine prostora, temveč zgodovino ljudi s pomočjo prostora, kajti opozarja tako

na priseljevanja ter odseljevanja kakor tudi na menjajoče se etnične proporce v mestu in na podeželju ali pa na vprašanja vojnih žrtev med drugo svetovno vojno na slovenskih tleh; po tretji strani pa vzbuja pozornost, da je opazna skrb namenjena cerkveno-konfesionalnim stališčem – začeniši z misijonskim časom preko obdobja

reformacije tja do vprašanja ne-katoliške komponente v današnji Sloveniji. Izdelek je nedvomno impozanten dosežek in zgled za primerljiva prizorišča s podobno zapletenimi zgodovinskimi razmerami in interpretativnimi različicami!

Harald Heppner

